

Այս գրքի մաս. զ. Վրաց
Հրեական

ՀԱՇԵՐ ԵՒ ԽՆՃՈՅՔ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՍՏՈՆԻ ՄԷՋ

ՀԱՇԵՐ ԵՒ ԽՆՃՈՅՔ

ՀԻՆ ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

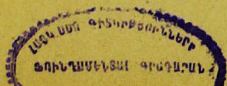
ԳՐԵՑ

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

ՌՅԿԲ - 1912

ՃԱԾԵՐ ԵՒ ԽՆՃՈՅՔ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

◁ ○ ▷

Մարդուն անհատական եւ ընկերային կենաց մէջ՝ ամենէն անհրաժեշտ, զուարթ ու հաճելի վայրկեանը եղած է միշտ ճաշի ժամանակը, լինի այդ թագաւորին պալատան, շինականի խրճիթին կամ ճգնաւորի խցկան մէջ։

Այդ վայրկեանը միանգամայն հայելին է անհատին կամ ընկերութեան մէջ տիրող ընդհանուր բարոյականութեան աստիճանին եւ կենցաղավարութեան եղանակին, ունենալով ստուար բաժին մը սովորութեանց՝ որոց մէջ կը ցոլանայ ազգի մը նկարագիրը։ Այս կողմանէ ուրեմն շատ մեծ է մեր նախնեաց ճաշին ուսումնասիրութեան օգտակարութիւնը, որ պիտի նպաստէ մեր անցելոյն պատմական եւ նոյն իսկ լեզուաբանական շահաւէտ լուսարանութեանց։

Արդարեւ մեր աչաց առջեւ ունենալով արդի հայ գաւառացի բարեկեցիկ եւ նոյն իսկ հարուստ ընտանեաց անպաճոյճ կենցաղը, երբեք ըստ բաւականի չպիտի ըմբռնէինք իսկական իմաստը Եղիշէի «փափկասուն» կամ «փափուկ» մակդրին՝ զոր կու տայ Ե դարու հայ տիկնոջ եւ ազատանւոյն առ հասարակ (174, '67), եւ որոյ նշանակութիւնը շատ ընդարձակ է։ Ոչ ալ պիտի համարձակէինք ուրիշ ազգաց մէջ տիրած եւ պատմութենէն ձաղկուած բարքերը կամ բարոյական կեղտերը նշմարել մեր մէջ։ Անծանօթին այս քողն է զոր պիտի բանամ ես հոս, ուղղելով մեր աչերը դէպ ի նոր ոլորտներ։

Մեր նիւթը կարծուածէն աւելի բարդ է մասնագիտին համար։ Ճաշին հետ սերտիւ կցորդուած են պարենի պահպանութեան, կերակրոց պատրաստութեան ու ճաշելու տեղերն՝ իրենց կազմածներով, որոց մէջ մտնելու ենք՝ զգալու համար նախնեաց սեղանին կարեւորութեան չափը։ Մարդիկ օրուան մէջ ունէին աւելի քան մի ճաշեր, որոնք իրարու չէին նմաներ։ Հարուստն ու աղքատը, աշխարհականն ու վանականը հաւասար կերպով ու չափով կերակուր չէին առնուր։ Սովորականէն շատ տարբեր էին մեծահաց կոչուներն

ու բարեգործական ճաշերը: Կենաց զանազան պարագայից եւ տարւոյն այլ եւ այլ սրբազան յիշատակաց մէջ, ուր սընունդն իւր բաժինն ունեցած է միշտ, ճաշի պատրաստութիւնք ու կոչումներն անգամ եւ կերակրոց տեսակները կը զանազանէին իրարմէ: Վերջապէս օրինական տարբերութիւն մ'ալ կար ուտելի և խորշելի կերակրոց մէջ:

Վերեւ լեզուարանական տեսակէտն յիշեցի: Եւ արդարեւ սպասուց եւ կահուց, ուտելեաց եւ այլ նոյնպիսի յատուկ բաներ՝ մեր հին մատենագրութեան մէջ բացատրութեանց չքաւորութենէն շատ անգամ անորոշ մնացած են, եւ մերթ սխալ իսկ իմացուած՝ արդի հայագիտաց ու բառագրոց կողմանէ: Ապահովագոյն ճանապարհն համարեցայ՝ նախնեաց թարգմանութեանց ձեռքով համեմատել զանոնք օտարազգի հոմանշերու հետ՝ ուր որ կային, եւ անոնց հնախօսական նկարագրաց մէջ, թէեւ ասոնք միշտ որոշ չեն, որոնեւ մերոց ալ մերձաւոր սահմանը: Դժուարին ձեռնարկ մը, եւ ասոր համար ալ թերեւս ոչ անթերի,՝ զոր մասնագիտաց կը մնայ դատել:

Մեր նիւթն ուրեմն կը պահանջէ առանձին ու մտադիր հետազօտութիւն մը,

լինելով միանգամայն դեռ հում, եւ որով կարծեմ մեր արդի բանասերներէ ոչ ոք զբաղած է: Նոյն ինքն Հ. Ղ. Ինճիճեան իւր եռահատոր Հնախօսութեան մէջ անուշադիր թողած է զայս: Եւ Հ. Յ. Ազերեան ի «Բացատր. Չափուց եւ կշռոց» կը խօսի մեր քննելի շատ անօթոց մասին, բայց առանց հնագիտական ճշդութեան ու նկարագրի: Հետեւաբար աշխատութեանս համար ինձ աղբիւր կը մնար, եւրոպականէն զատ, գլխաւորապէս տոհմային հին մատենագրութիւնը, — տպագիր ու զրչագիր, — որոյ ճոխագոյն մասն է ոսկեդարեանը: Այս վերջին պարագայս նպաստաւոր է մեզ, որ սովորաբար հնէն աւելի հնագունով կը հետաքրքրուինք, եւ ծնողին նկարագրին մէջ կ'ախորժինք նկատել նաեւ ծնունդինը:

Վերջին դիտողութիւն մ'ալ: Հոս եւ առ հասարակ հնախօսական աշխատութեանցս մէջ ինձ չէ կարելի աղբերացս վաւերականութեան խնդրով զբաղիլ, ինչպէս երբեմն պահանջուած է ինձմէ: Վասն զի այդ պարագային պիտի գործէի երկար եւ անդէպ շեղումներ նիւթէս ու ծանրաբեռնութիւններ, եւ փոխանակ հնախօսութեան՝ մատենագրութիւն պիտի յօրինէի: Բանասիրութեան այդ մասը չի հաշտուիր

մասնագիտութեան հետ, ու եւրոպացիք ալ
չեն ընդունիր զայդ: Ինձ բաւական է ցուց-
նել՝ եւ ընթերցողացս տեսնել՝ թէ ծա-
նօթութիւնքս յիւրաւի տոհմային են. եւ
փոյթ չէ թէ աղոցմէ ոմանց աւանդողներն
ո՞յք եղած են իսկապէս եւ ո՞ր թուականին
գրած: մանաւանդ երբ մի եւ նոյն տեղե-
կութիւնք կը զօրանան արդէն վաւերական
աղբիւրներէ եւս:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՇՏԵՄԱՐԱՆ. — ՄԱՌԱՆ. — ԻՈՂԱԿԵՐՈՑ. — ՏԱՃԱՐ. —

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարենի եւ կերակրոց վերաբերեալ մեր ուզած բոլոր տեղերը տեսնելու համար՝ չենք կարող հին Հայաստանի մէջ որ եւ է տան մը դուռը բախել անխտիր: Ինչ որ էր «մեծատան» բնակարանը ներքին բաժանմամբք եւ ընդարձակութեամբ, բնական է որ նոյնպէս չպիտի լինէր «աղքատին» յարկը: Սա՝ «ոչ պէտս ունի րազում շինուածոց, ոչ պէտք են նմա փախանք աղիւից», կ'ըսէ հեղինակ մը, որոնք յատուկ էին հարստին (Մանդ. 73), ամփոփելու եւ ապահովելու համար անոնց մէջ՝ միւսին զլացուած եւ իրեն շնորհուած բոլոր բարիքները, եւ զետեղելու հոն իւր ձիերն ու եզները: Իսկ այս ամենին պահպանութիւնն յանձնած էր խածատող շնորու, որոց սարսափը, կը յարէ մանրապատում բեմախօսը, կը վարանեցնէր զմու-

Հասան իշխանին (Կիր. 147), եւ առհասարակ ամենուն տուած ճաշերը՝ որոց ակնարկեցինք վերեւ: Եւ որ եւ է տանուտէր ալ խնճոյք կու տար վերոյիշեալ ղիպուածոց մէջ:

Ազնուագգի տիկնայք եւս, որոնք մեր տոհմային հին բարուց մէջ աւելի ազատ էին՝ քան մահմետական տիրապետութեան ներքեւ այլափոխուած արդի գաւառացի հայուհին, ունէին իրենց «երախանքը», եւ ուղղակի անոնց կողմանէ կը հրաւիրուէին «պատուականք յարանց ի տաճարս նոցա», զոր Եղիշէ կը պատմէ իրբեւ շատ սովորական բան մը (174): Եւ միակ վկայութիւնը չէ այս. Արտագերբ ամրոցին մէջ ապաստանող զօրականքն ալ՝ «առաջի տիկնոջն փառանձեմայ ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին», անոր հետ միասին նստելով «ի տաճարին» (Փաւս. 171): Նաեւ արծրունի տիկինն Մարիամ՝ ուխտի երթալով Գլակայ սրբավայրը, իւր սպասաւորաց հրամայեց «ճաշ առնել» տեղւոյն վանականաց. եւ «յորժամ ճաշակեցին», տիկինն յայտնեց իւր ուրախութիւնը եւ հայցեց անոնց օրհնութիւնը (Մամ. 11). ուսկից հաւանական կը թուի՝ թէ ինքն ալ ճաշակից էր անոնց: Եսթերայ պատմութենէն գիտենք՝

րացիկը՝ մօտենալու ողորմութեան համար (52): — Զանազանութիւն կար նաեւ ընչեղին այդ «տան» (անդ) եւ ազնուականին «ապարանից» մէջ (Եղիշ. 174. Փրպ. 27): Եթէ առաջինն առատութեամբ կը պարծէր, երկրորդն ադոր վրայ կը յաւելուր նաեւ կարգ, արուեստ, շնորհք, ազնուութիւն ու փափկութիւն: Հարկաւ մեք պիտի բաղձանք ամենէն յառաջ եւ ամենէն աւելի այս վերջին բնակարանին մէջ թարթափիլ, ինչպէս կը պահանջէ իւր նկարագրին ճոխութիւնն ալ, եւ ասոր հետ համեմատութեան մէջ տեսնել այլոց տարբերութիւնը՝ որքան կը ներէ մեզ պատմութիւնը:

Ա. ՇՏԵՄԱՐԱՆ

1. — Վայրը. — Հո՛ս պէտք է որ այցելենք նախ, կերակրոյ նիւթերուն աղաջին եւ իսկական աղբիւրը: Աւետարանի մեծատունն ունի «շտեմարան», որոց մէջ հաւաքած է «զցորեան եւ զամենայն բարութիւնս» (Ղկ. ԺԲ, 18): Նոյնպէս կը կոչեն զայս նաեւ Ոսկերեւան (Թղթ. Ա, 127), եւ Ագաթանգեղոս՝ որ կ'ըսէ՝ թէ «լի են շտեմարանք այսր թագաւորիս» երկնաւորի (376), ինչպէս լի էին Հայոց արքայինը:

Աւետարանի մէջ իրարմէ կ'որոշուին «շտեմարանք եւ համարարանոցք» (ՂԿ. ԺԲ, 24), որոց առաջինն ընդհանուր իմաստ ունի. եւ երկրորդն՝ արմտեաց յատուկ վայրն է, որ կը կոչուի նաեւ համարարք (Մանդ. 111. Բ Օր. ԻԸ, 5), կամ ամարարք (Խոր. 27. Ա Մնց. ԻԸ, 12), նման պրս. ամրար հոմանշին (Հիւբշ. 178): Շտեմարանին հետ համիմաստ է նաեւ մրերանոցք (Խոր. 257) կամ մրերք (Ա Մնց. ԻԸ, 12): — Այս օրինակաց մէջ արմատական բառերն իսկապէս պարունակեալ են՝ գործածուած փոխանակ պարունակողի Եւ արդարեւ շատ տեղ համարարք՝ պաշարը կը նշանակէ (Փաւս. 129. Բ Մնց. ԺԱ, 11 եւն). ինչպէս եւ «զամրարս ցորենոյ» կամ «զհամբարանոցս համարարօք հանդերձ» (Որբ. 141, 22), որոց հոմանիշ է եւ մրերք (Թոր, Ի, 21):

Յիշեալ բոլոր բառից յոգնականաձեւ գործածութիւնը պերճօրէն ցոյց կու տայ միանգամայն եթէ շտեմարանաց եւ եթէ անոնց բովանդակած նիւթոց բազմաւորութիւնը, համաձայն Մանդակունւոյն վերոյիշեալ «բազում շինուածոց»:

2. — Մրերք: — Բնականապէս կը հետաքրքրէ զմեզ ասոր բովանդակութիւնը: Աւելորդ է ըսել՝ թէ հոս պիտի գտնենք

այնպիսի նիւթեր միայն, որոնք կրնային անապական պահուիլ. եւ ամենէն յառաջ երկրի բերքերը՝ տոհմականք կոչուած (Եզն. 103. ՂԿ. ԺԲ, 16. եւն)։ Ասոնց մէջ ընդարձակագոյն տեղը կը գրաւէին արմտիք (Ծննդ. ԽԱ. 34, եւն) կամ ունդք (Մանդ. 36. Դան. Ա, 12) կամ դեղահոսեղք (Ոսկ. Թղթ. Ա, 127, 815) կամ սերմանիք (Ա. Կոր. ԺԵ, 37. Ազթ. 482) եւ սերմանք (Ա. Թագ. Ը, 15)։ Այրարատ, «ամենաբոյսն» (Փրպ. 22), «արգաւանդ եւ բարի», եւ շարայեան որկորներու բաւական (Խոր. 27), կը զեղուր Հայուն «զանպակասութիւն հացի» (Փրպ. 23)։ Պատմիչներէս եօթ դար յառաջ արդէն կը տեսնէր ու կը նկարագրէր Քսենոփոն Հայոց փարթամութիւնը. «Անդ կը գտնուին, կ'ըսէ, ամէն տեսակ պատուական պարեններ, անասունք, ցորեն... եւ ամենազան սերմանիք» (Քսեն. Բ, 90)։ Հարկաւ Հայաստանի բոլոր գաւառներն ամէն տեսակ տնկագործութեանց յարմար չէին կարող լինել. անոցմէ շատերն իրենց սեպհական բերքերն ունին Խորենացոյն Աշխարհագրութեան մէջ։ Աստի կը հետեւի՝ որ ամէն ճովա Հայու շտեմարանաց մէջ ամէն տեսակ պաշարներ համախմբուած չպիտի գտնուէին։ Բայց կրնանք վստահարար

ըսել՝ թէ բոլոր այն արմտիք կամ տոհմականք, որոնք ուրոյն կողումներով յիշուած են մեր մատենագրերէն, կ'ենէին նաեւ հայ հողէն ու կը մտնէին հայ ըշտեմարանաց մէջ։ Այսպէս մեր շատ հեղինակաց ծանօթ են եւ Ագաթանգեղոսէն ի մի հաւաքուած՝ «սերմանիքն օգտակարք մարդկան. որպէս ցորնանն եւ հաճարն եւ գարին եւ կորնակն, գառարսն եւ ոսպնն, ու յունն, որիզն եւ դկոռն, սիսեռն եւ այլ բազում սերմանիք» (482)։ Ասոցմէ գարին ու կորեակն աւելի անասնոց կերակուր էին, եւ ոլոռն աւելի թռչնոց կը տրուէր (Գոշ՝ Առկ. 42, 46)։ Հոս կար նաեւ արմտեաց ոմանց ալիւրը (Աւաւ. Գ), որոց գործածութիւնը պիտի տեսնենք յետոյ։ Բակրայն թէ ողջ կը գտուէր եւ թէ աղօրեօք ջախջախուած (Գոշ, 44, 46)։ Մեր նախնիք անտարակոյս կը շտեմարանէին նոյնպէս չոր մրգեր, արմառ, բուր (Ագթ. 479), ընկոյզ, նռն (անդ. Գոշ Առկ. 18, 26)։ Զամիւ (թիւք, 2, 3 եւն. վաստ. 133) կամ չամչեայ (թագ. Ա, 1, 12. Բ. Ժ2, 1), զոր Բսենոփոն ալ կը տեսնէր Հայոց քով (90), եւ կադին (Ես. 2, 13. Փաւս. 18. Գոշ՝ Առկ. 27)։ Դարձեալ կային հոս համեմիչները, սոխ եւ խստոր (թիւք, ԺԱ, 5. Գոշ՝ Առկ. 54-5), անանուխ (Մտթ. ԻԳ,

23. Վաստ. 169), չաման (Մտթ. ԻԳ, 23. Գոշ՝ Առկ. 49), պղպեղ սպիտակ ու սեւ (Դաւ. 169. Վաստ. 121), եւ այլ շատեր՝ յայտնիք հին մատենագրութեան մէջ, որոց մանր թուարկութեամբ չէի ուզեր հոս երկրորդ Հայրուսակ մը կամ Վաստակոց Գիրք մը կազմել: — Բայց չենք կարող առանձինն ուշ չդարձնել հանրածանօթ աղին, որ սովորաբար «յերկրէ» կ'ենէր (ԹՃԽ. 83), իրեն բնական շտեմարան ունենալով բարձր Հայոց մէջ (Խոր. 607). եւ կը բաժնուէր «ընտանի աղ եւ կողբացի» (Վաստ. 99, 106), վերջինս՝ ոսկեղարու լեզուին համեմիչ Եզնկայ ծննդավայրէն. եւ որ ծանօթ է արդէն Է դարէն ալ, ուր Եզը կ'Թղ. Հերակղ կայսերէն ընդունեցաւ «պարգեւս զադն Կողբայ» (Սեր. 159): Շտեմարանի մէջ պահուած աղը կը լինէր «զոիճ», այն է հատորածեւ, կամ «լեւած» (Ալաւ. Գ): Հոս պատրաստ էր դարձեալ մեղրը (Խոր. 608), քաղպեւ կամ քաղսպեւ՝ որ կ'իջնէր ի Տուրուբերան (անդ) եւ ի Տարօն (Ջեն. 49): Կթեղէնները՝ կոգի (Ծննդ. ԺԸ, 8) կամ իող (Ես. Է, 15, 22), որ է կարագը. սեր (Մծբ. 371. Ալաւ. Բ), պսնիթ (Թոր. Ժ, 10. Որբ. 335) կամ մսմստակ (Ա թագ. ԺԷ, 18), եւ մածոն՝ որ իւր անունն Յունաց ալ տուած էր ըստ Մագիս-

տրոսի (ի Հյկզ.)։ Անշուշտ նաեւ ապոսխտ
մտոյ կամ Թռչնոց (Թիւք, ԺԱ, 32), եւ
աղծեալ կամ ապխտեալ ձկան (Քրոն. Ա,
130)։ Վերջապէս՝ գէթ ազնուականի ամ-
բարանոցին մէջ պիտի գտնուէր ձէրն ալ,
արդիւնքը հանրածանօթ « ձիթենւոյն »
(Եզն. 207. Ագթ. 479), որ եթէ հին ժա-
մանականերն հազիւ Ուտի գաւառին մէջ կը
բուսնէր (Խոր. 610), — ըստ որում Շնոր-
հալին կ'ըսէր Ալեքսի՝ թէ « ի Հայաստա-
նեայց աշխարհն ոչ են ձիթենիք վասն
ցրտութեան օդոցն », եւ թէ մեռոնն ան-
գամ կը պատրաստէին « ի բուսարբեր ձի-
թոց՝ զոր շուշմայ (կնճիթ) անուանեն »
(Ընդհ. 62), — սակայն անտարակոյս
Հայաստան ունէր անոր ներածութիւնը, եւ
յետոյ ծառն ալ բազմացուց իւր հողին վրայ.
այսպէս Ժ դարուն Տաթեւի շրջակայքն ար-
դէն ունէին « ձիթենիս » (Որբ. 185). եւ
շատերը կը մշակէին « բուրաստանս ձիթե-
նեաց » (Յհ. Կթդ. 250)։ Բայց յայտնի է՝
թէ երկու տեսակ իւղերն ալ կը մտնէին
հայ կերակրոց մէջ (Կիր. 75, 171. Հայ-
բուս. 321). մանաւանդ թէ երեք տեսակ.
ձիթենւոյն, կնճիթին եւ կտաւատին (Գոշ՝
Առկ. 44)։ Եւ գիտենք՝ որ ի հնուց « զե-
ղուիկ » Հայոց « հնձանք գինւոյ եւ խաղոյ »
(Սահ. 111)։

Ճաշի եւ խմելոյ

Յ. — Կարասիք: — Յիշեալ ամէն պաշարները բնականապէս կը պահուէին իրենց յարմար անօթոց մէջ. փայտեղէնք, կամ տախտակեայ՝ չոր նիւթոց համար, եւ կաւեղէնք՝ խոնաւներուն: Չեմ ուզեր երեւակայութեան հարցնել անոնց թիւը կամ ձեւերը, կամ այժմեանէն հինը գուշակել. հնախօսութիւնն այդ ոճը չի ընդունիր: Միակ աղբիւրը զոր ունինք այս մասին՝ վաստակոց գիրքն է. որ թէեւ թարգմանութիւն ԺԲ-ԺԳ դարու, եւ այդ շրջանէն առաջնորդ կը լինի Հայոց, բայց համոզուած եմ՝ որ իւր ցուցած հնարքներն յառաջագոյն ալ ընդհանուր էին բոլոր արեւելեայց:

Արդ՝ ցորենը կը շտեմարանէին «հորուհի» մէջ (վաստ. 30), որ է հին «հորը» (Եւք, ԻԱ, 33), փորուած գետինը եւ արուեստական շաղախով յատակը ծեփուած (վաստ.): Հրեայք ալ ունէին այդպիսի «գոթ» խփով հանդերձ (Բ թագ. ԺԷ, 18), հոմանիշ ասոր. գոթրա՝ փոս բառին (Հիւրշ. 302): — «Երկայն հորի» մէջ կը կախէին նուռն եւ այլ մրգեր (վաստ. 135): — «Կարասի» մէջ կը պահէին խնձոր, դամոն (134, '5): — «Ճառայից» մէջ՝ հապալաս, չոր թուզ ու ձէթ (136, '7, 116): — «Բդոդի» մէջ՝ դաւար թուզ (137): —

« Պոստոպի » մէջ՝ նուոն ու թուզ (135, '7): Եւ որ եւ է « Կաւեայ աման » կը գործածուէր շագանակի պահպանութեան (136): — Սոյն անօթոց ձեւերը պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոյն մէջ, որով այս տեղ աւելորդ է կանգ առնուլ:

Բ. ՄԱՌԱՆ

1. — Վայրը: — Զատ էր նախորդէն՝ գինւոյ պահպանութեան տեղին, որուն յատուկ էր մատան կոչումը, ինչպէս յայտնի է Փաւստոսի օրինակէն՝ « զմատանս գինւոյն » (108): Ոսկերեւրան ըսելով՝ որ անապատականաց քով չկային « ոչ շտեմարանք եւ մատանք » (Թղթ. Ա. 127), նոյնպէս կ'որոշէ զասոնք իրարմէ: Եւ Վաստակոց գրոց մէջ « մառանը » գինւոյ պահարան է միշտ (87, 91 եւն), եւ շինելի « ի միջաշաւիղ տեղ ի ջեր եւ ի ցուրտ », եւ « ի բարձր տեղ » (87): Փաւստոսի յոգնակի ձեւէն միանգամայն յայտնի է՝ որ բազում այգիներու տեարք մէկ մառանէ աւելի ունէին:

2. — Գինիք: — Սովորաբար բաւական գաղափար չունինք հին հայ մառանաց հարստութեան մասին, որ արդարեւ մեր

երեւակայութենէն վեր է: Զայն լաւագոյնս
ըմբռնելու համար՝ նկատելու ենք Հայոց
այգեգործութեան ընդարձակութիւնը:
Ստրարոն իւր օրերէն կը տեսնէր զՀայաս-
տան եւ ուրիշ անդրեփրատեան գաւառնե-
րը՝ «գրեթէ ամենուրեք ծածկուած որ-
թերով, եւ սքանչելի որթերը, կ'ըսէ, կու-
տան պատուականագոյն գինիները» (Ստր.
Գ, 248): Նոյնպէս Քսենոփոն կը գտնէր իւր
ասպնջական Հայոց քով «անուշահոտ ըս-
քանչելի հին գինիներ» (Բ, 90):

Այրարատ իւր բազմապիսի բարեաց մէջ
ունէր նաեւ «զանպակասութիւն գինւոյ»
(Փրպ. 23): Հռչակաւոր էր մեր գաւառաց
մէջ Գողթն, որ իւր անսովոր առատու-
թեամբ ժառանգած էր «գինաւէտ» մակ-
դիրը (Խոր. 58, 609): Կը հաւատամ թէ
մեր պատմահայրը հին Երուանդակերտի
շուրջ դեռ իւր օրով ալ կը տեսնէր «զրազ-
մութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեւանաց
խիտ եւ գեղեցիկ ծիր, որոյ հիւսիսային
կողմանն դիր կարակնաձեւ՝ արդարեւ գե-
ղաւոր կուսից յօնից դարեւանդաց համե-
մատ» (119) . աղու բանաստեղծութիւն՝
զոր կարծես այդ այգիներու բերքն իսկ
ներշնչած է իւր ծերացած մտքի թելերուն:
Կը յիշուի նաեւ վաղարշապատի մօտ գը-
տուած «այգեստանին», որ ապաւէն եւ

դան Ս. Հռիփսիմեանց (Ագթ. 123). եւ Եղիշէ ականատես էր մեր Եդարու բոլոր տիկնանց «գինեբեր այգեաց» (174): Որթարուծութեան այս մեծ ջանքը կը տեւէ միշտ. Ներսէս կթղ. Շինող՝ որ Է դարուն Զուարթնոց չքնաղ դաստակերտը կառոյց, չմոռցաւ անոր շուրջը սփռել «այգիս եւ ծառատունկս» (Սեր. 186): Պատահմամբ կը յիշուի Ժ դարուն՝ Դունի մերձաւոր ընդարձակ «այգեստանին», բաժնուած «ի փողոցս» (Որբ. 138). եւ Թովմայի յաւելուածն ուշադրութեամբ ցոյց կու տայ Ռշտունեաց գաւառը, որ Գագկայ հոգածութեամբ՝ «այգեւէտ բազմութեամբք յոյժ վայելչացեալ զարդարի» (Արծ. 327): Խաղաղութեան որ եւ է միջոցի մը մէջ Հայոց առաջին գործը կը լինէր «տնկել այգիս» (Յհ. կթղ. 250): Եւ հայ ժողովուրդը մեծ աղմկով ու երգերով կը կատարէր իւր այգեկութը (Լաստ. 40):

Նկատելով ուրեմն այգեգործութեան այս մեծ խնամքը, դիւրաւ կրնանք ըմբռնել մեծին Ներսէսի մառանաց նկարագիրը փաւստոսէ, որ կ'ըսէ՝ Թէ անոր բացակայութեան իւր բարեսիրտ տեղապահը խաղ՝ «սպառէր Թափէր զամենայն... մառանս գինւոյն, եւ զկարասս ամենայն մառանացն տայր բաշխել աղքատաց» (108):

Գինւոյ այս հեղեղը կը բղխէր հայրապետական լայնածաւալ կալուածներէն, որ ընչաքաղց ազնուականաց ոմանց աչքը կը ծակէին (Փաւա. 114). Թէեւ ասոնց սեղաններուն վրայ նուազ յորդութիւն չպիտի տեսնենք մեք յետոյ:

Նախ քան վաստակոց գրոց երեւումն Հայոց մէջ, որ գինեգործութեան ընդարձակ դասեր տուաւ անոնց (34-133), ինչպէս կը պատրաստէին անոնք գինին՝ յայտնի չէ: Չեմ ըսեր նիւթական կոխելն «հրնձանի» մէջ ոտներով՝ — զոր կը կատարէին արք եւ երբեմն կանայք ալ (անդ, 85. Ալաւ. ՀԲ), մանաւանդ փայտեղէն կամ քարեղէն «նաւի» մէջ, ինչպէս կը կոչէին նաւակաձեւ տաշտը (Ալաւ. Է), — այլ արուեստն իսկ: Բայց յայտնի է՝ թէ գինւոյն տրուած այդ կարեւորութիւնը պիտի ուսուցանէր անոնց ճարտար պատրաստութիւն մ'ալ, զոր կրնանք արդիւնքէն գուշակել: Եւ արդարեւ Ագաթանգեղոս շատ լաւ կը ճանաչէ «զըմպելի քաղցր եւ անոյշ գինի» (376), կամ «զանուշահոտութիւն բաժակօքն քաղցրութեանց» (374). եւ Օձնեցւոյն շրթները կը հպէին այլաբանօրէն — յայտնի թէ իրապէս ալ — «ի ծաղկահոտ գինի» (2): Ասոնց մէջ ակներեւ է անուշաբոյր եւ անուշահամ իւղոց խառ-

նուրդը, որ ահա իւր յարգը կը պահէ դա-
րերու շրջանին մէջ:

Բաց ի խաղողոյ գինիէն՝ նախնեաց
թարգմանութիւնք կ'աւանդեն մեզ օղի կամ
ցրի ըսուած ըմպելին, հոմանիշ յն. σίκεραին
(ՂԿ. Ա, 15. Ղեւտ. Ժ, 9 եւն), որ կը
շինուէր կիտրոնէ եւ ուրիշ նիւթերէ: Ձոր
օրինակ մարգարէն ըստ Ոսկեբերանի՝ «ցըր՝
որ յամբրաւոյն (արմաւ) առնէին եւ ի պէտս
գինւոյ փոխէին՝ զայն կոչէ» (Ես. 53):
Երկու հայեցի կոչմունք եթէ ուղղակի զայդ
ցուցնեն եւ եթէ զայդպիսիս, գոնէ կը հա-
մոզեն զմեզ՝ թէ մեր քով ալ կային ա-
րուհաստական ըմպելիք, թէեւ ոչ շատ յա-
ճախեալ: Քսենոփոն արդէն կը տեսնէր ի
Հայաստան նաեւ «գինի ի գարւոյ» (Բ, 94),
որուն չենք հանդիպիր մեր մատենագրու-
թեան մէջ: Մանազկերտացւոյն կանոնաց
մէջ ալ կը յիշուին «օղի եւ մեղրօղի եւ ամ-
բրաւօղի» (Մնգ. Ե): Եւ վաստակաց գիր-
քը կ'ուսուցանէ՝ օշնդրէ, վարդէ, մկնսո-
խէ, հապալասէ, սերկեւէ, մեղրախառն
եւ այլ գինիներ պատրաստելու արուեստը
(118-23): Ինչպէս նաեւ քացախագործու-
թիւնը գինիէ եւ ուրիշ նիւթերէ (124-5):

3. — Կարասիք: — Մառանի մէջ գոր-
ծածուածներէն ինձ ծանօթ են հետեւեալ-
ները, որոցմէ ոմանք եթէ սահմանուած

չէին միշտ մառանին մէջ մնալու, բայց անոր հետ սերտ աղերս ունէին:

Կարաս: Գինւոյն առաջին եւ մեծագոյն ընդունարանն եղած է հնուց ի վեր, ինչպէս կ'իմացուի Փաւստոսի բացատրութենէն, «զկարասս ամենայն մառանացն» (108). եւ Ալաւկայ որդւոյն քաջածանօթ է դեռ «կարաս գինով» կամ «կարաս ծեփեալ գինոյ». որ եթէ պղծուի՝ «կոտորեսցեն», կ'ըսէ (ԺՁ, Գ), ցուցնելով թէ խեցեղէն էր այն նման այժմուս, կամ «ի բրտի փոնէն» ելած (Վաստ. 89), ինչպէս էր միւս ազգաց քով ալ: Միջին դարուն նաեւ գոյր կոչուած է. «լցան գոյրք գինւոյ» (Թհ. Կթղ. 250). եւ Յուսիայ ասպատակները «խորտակեալ (էին) զգոյրս գինւոյ» Սիւնեցւոց (Որբ. 141): — Հոմանիշ յն. πλῆθος (Առկ. ԻԳ, 27), Յունաց եւ Հռովմայեցւոց մէջ՝ էր խոշոր, ստուարափոր, անպարանոց եւ լայնշի բերանով, նեղ ու տափարակ յատակով (Դար. Բ, 333), ինչպէս է ցարդ Հայաստանի մէջ ալ: Ընդ հակառակն Վաստակոց գիրքն անոր վիզ կուտայ. «Օձ զկարասին շնի՞ն ի ներքուստ մինչեւ ի բերանն» (116): Բայց եւ սա լայն է միշտ, այնպէս որ իւր մէջ ճառայ մը կրնար մտնել (նոյն, 117): Եւ իւր այս մեծութեան պատճառաւ մեր իշխանք եր-

բեմն «գանձ բազում ի կարաս Թաքուցեալ՝ ի գետնափոր տան» կը ծածկէին հարստահարողաց երեսէն (Արժ. 125): — Կարասով կը պահէին քացախն ալ (Վաստ. 125):

Կարասձագ: Բնականապէս նախորդին փոքրն էր, որ կրնար բովանդակել մինչեւ «տասն լիտր», եւ կը գործածուէր նոյնպէս գինի պահելու (նոյն, 114): Սա կը մնայ դեռ Մշոյ մէջ՝ Կարասի ձագ կամ խոպոզ կոչմամբ:

Ճառայ: Ստէպ յիշուած է Վաստակոց գրքէն (102, '14, '37). եւ կը նկարագրուի բեկանեկի, որով եւ կաւեղէն (նոյն, 107): Ունէր շէի (117). բերանը բաւական լայն, միրգը «ճղերովն» հանդերձ ընդունելու չափ (136). իսկ հասակով այնքան՝ որ կարասի մէջ կրնար մտնել (117): Սա եւս գինւոյ ընդունարան էր, եւ մնացած է տակաւին ու ձռայ կը կոչուի Մշոյ մէջ, գուցէ եւ այլուր. ձեւով երկայն է, փորաւոր, եւ կանթեր ունի պարանոցին ուղղութեամբ: — Ճառայ արար. բառ է:

Կահոյր: Շապուհ Հայաստանէն բերել կու տայ ուղտի երկու բեռն հող եւ «Կահոյր մի ջուր», զոր կը «ցանեն» բերած հողին վրայ (Փաւս. 166). ուրեմն անօթիս ընդունած ջուրը սակաւ էր: Արդ կըր-

նանք երեւակայել զայն՝ սովորականէն մեծ սափոր մը, հաւանօրէն մետաղեայ՝ յարմար հեռաւոր անփնաս տեղափոխուլ թեանց։ Զրոյ այս անօթը հարկաւ գինւոյ ալ կը ծառայէր մի եւ նոյն նպատակաւ։

Սափոր։ Ս. Գրոց մէջ կը զուգադրի յունարէն զանազան բառերու¹. եւ աւելի ստէպ նծրօքին², որ իսկապէս քակոյկն է՝ ինչպէս պիտի տեսնենք (աստ, Դ, 4, Բ). մինչդեռ սափորն համազօր է ἀμφορεύςին, եւ հայ կոչմանց տարբերութիւնն իսկ կը պահանջէ որ այդպէս լինի։ Ըստ արեւմտեան հին ձեւերու՝ սափորի փորն աւելի ամփոփ է քան թակուկին, պարանոցը նեղ, երկու մանեկանման կանթեր, եւ պատուանդանաւոր կամ սեպածեւ ստորոտով (Դար. Ա, 248). մինչդեռ ասորական օրինակի մը մէջ ձուածեւ է, աւելի լայն պարանոցով, եւ երկու նոյնպիսի կանթերով (Վիգ. Ա, 521)։ — «Խեցեղէն սափոր» կը կոչէ Եղիշէ (195), ցուցնելով անոր սովորական նիւթը. եւ այս պատճառաւ ալ ղիւրարեկ էր նաեւ Հրէից քով (Դատ.

1. Եւթ, ԻԶ, 33. Թագ. Ա, Ա, 24. Գ, Ե, 11. Է, 38. Ես. Ե, 10. Եզեկ. ԻԵ, 14 (կրկին). Կօթ տարբեր բառեր.

2. Մենդ. ԻԴ, 16. Էն. Դատ. Է, 16. Թագ. Գ, 35, 12. ԺԸ, 34.

է, 20. Ժող. ԺԲ, 6). ուր շոայլ Բիւզանդացիք ունէին մինչեւ անգամ «զսափորս ոսկիս» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 603). եւ այս վերջինս հարկաւ սեղանի յատուկ էր քան մասնի: Իսկ Հրեայք՝ ինչպէս եւ ուրիշներ՝ կը գործածէին զայն գինի եւ իւղ տանելու կամ տալու այլոց (Թագ. Ա, Ա, 24. Գ, Ե, 11), եւ աղբիւրէն ջուր կրելու (Ծննդ. ԻԴ, 14 եւն): Ըստ Արիստոտելի՝ «զգինին ունի սափորն» նաեւ իբրեւ չափ (Դաւ. 408): Հարկաւ մեր քով ալ մի եւ նոյն ծառայութեանց յատուկ էր:— Սափորի եւ ուրիշ անօթոց կանթերը նմանութեամբ «ռակոսեք» կը կոչուէին (Վարք Հրց. Ի Հյկզ.):

Կուժ: Նախորդին փոքրն էր եւ աւելի դիւրատար, Ս. Գրոց մէջ գործածուած պէսպէս յոյն բառերու դէմ, որոցմէ նմանագոյնն է Թերեւս ծծր(ս)ոյ, սափորիկ (Դ. Թագ. Բ, 20): Կը ջինուէր «ի կաւոյ» (Երմ. ԺԹ, 1), եւ պաշտօն ունէր չափաւոր ջուր բերելու աղբիւրէն կամ տանելու հեռի տեղ (Թագ. Ա, ԻԶ, 11. Գ, ԺԹ, 6. Դ, Բ, 20): Զելը զանազան էր արեւելեայց մէջ (Վիգ. Բ, 1135). եւ մեր քով նոյն էր անշուշտ Պատարագի ժամանոցին հետ՝ որ կուժ մ'էր, եւ այսպէս ալ կոչուած է՝ «զկուժս գինւոյն» Ս.

Ղազարու 1365 Թուականի մաշտոցէն (Եպսկօրհնէք) եւ Մխիթար Սասնեցիէն (Սաս. 2): Բարեբախտաբար ասոր ձեւը կը տեսնենք հին հայ գրչագրաց խորաններու վերեւ, սկւոյն հետ միասին: Լամբրոնացւոյն աւետարանին մէջ (Ի Ս. Ղազար), գրուած 1193ին, գծուած է այն՝ լայնափոր ու ցած, կարճ եւ լայն պարանոցով, կոնաձեւ պատուանդանով եւ հրկու զարդարուն կանթերով: Համակ ոսկի է՝ եկեղեցւոյ պատկանելուն համար, եւ կիտուածապատ: Պիծակ՝ Սարգսի աւետարանին մէջ, 1331ին, կայ նոյնը. պարանոցն աւելի երկայն, բերանը վզէն լայնագոյն. ծորակ մ'ալ ունի, մի կանթ, եւ կոնաձեւ պատուանդանին վերեւ գնդաձեւ է: Յայտնի է՝ թէ հասարակ կժերու կազմերն ալ ասոցմէ հեռի չպիտի լինէին:

Փարչ: Փոքրիկ «նեղաբերան» կուտ, որով Վաստակոց գիրքը գինին փորձել կուտայ (97, 98). եւ զոր միջին դարուն կը գործածէին ըստ ստոյն Դամասկացւոյ՝ նաեւ Պատարագի գինին եկեղեցի տանելու. «Վարչ սակաւ գինեաւ» (Լոյս, 1906, 475): Անաւարդեցին ալ կ'ըսէ՝ թէ «Վարչ մի ջրոյ ի նշխարն խառնեն» (Անաւ.): Այս վկայութեանց մէջ արդէն շատ յայտնի է անօթիս ամենաչափաւոր ընդունակութիւնը:

Տիկ: Անասնոց մորթն ամբողջութեամբ հանուած, կը գործածուէր Հրէից մէջ՝ փոխադրութեան եւ պահպանութեան ջրոյ (Ծննդ. ԻԱ, 14), կաթի (Դատ. Դ, 29), եւ մանաւանդ գինւոյ (Յես. Թ, 4. Ա. Թագ. ԺԶ, 20. Մտթ. Թ, 17): Նոյնը կար ուրիշ ազգաց ու մեր քով ալ շատ հնէն: Հայերը «տկաւ» ջուր կը բերէին՝ զլուսաւորիչ տանջելու համար (Ագթ. 95), ու գինի կը պահէին «ի տիկ» (Ալաւ. Է): Մեք այս վերջին պարագայն միջին դարէն վեր ալ տեսնելու ենք:

Հադադակ: Բնիկ հայ բառ, ուստի եւ սպաս, նախորդին մէկ տեսակն էր, մորթէ շինուած պարկաձեւ նեղաբերան փոքր ու թեթեւ անօթ, եւ հոմանիշ յն. ἀσχοπιπτήν բառին, որով ճանապարհորդը չափաւոր գինի կ'առնուր միասին՝ իւր գործածութեան համար (Յդթ. Ժ, 5):

Դդում: Կարծեմ աղքատութիւնն իսկ գինւոյ սպաս ըրած էր զայս, յիշուած Մխթ. Ապարանեցիէն՝ այսպէս. «Գինի ի դդում եւ ի տկոյ եւ ի կարասոյ առնալ» (ի Հյկզ.): Յայտնի է՝ թէ յարակից զոյգ անօթոց պէս գինւոյ պահարան էր. բայց հաւանօրէն կը գործածուէր նաեւ գինւոյ փոխադրութեան անօթէ անօթ:

Հանապ: Յիշուած է վաստակոց գրքէն՝

գինեգործութեան համար. կը պատուիրէ ընտիր գինիէ լեցնել «սակաւ յապակի հանապ, եւ դիր, կ'ըսէ, ի կարասն ի վերայ գինւոյն, այնպէս որ զերդ նաւ վերագայ» (116): Գաղ. hanap (բաժակ) բառն է, ծագած գերմաներենէ եւ անցած արաբերենի, որմէ մեք ալ առած ենք: Բարսղի մեկնիչը հոմանիշ կը համարի զայս տաշտի. «տաշտ՝ հանապ» (Լծ. Բրս. Գ), զոր կը հաստատէ Փիլոնի լուծման մէջ ալ՝ ըսելով. «տաշտն հանապ է¹» (Լծ. Փիլ. Հես.): Տաշտին ձեւը, զոր պիտի տեսնենք աւելի ուշ (Դ, 4, Բ), կ'երեւի վաստակոց սա խօսքին մէջ եւս, «զերդ նաւ վերագայ»: Նոյն գիրքն անոր ընդունակութեան չափն ալ կու տայ՝ սոյն բացատրութեամբ. «կիսակոճ մի ընուս կամ հանապ մի» (43). ուրեմն երկուքը մէկ կամ գրեթէ մէկ չափ էին:

Զագար: Ծանօթ է մեր մէջ Դ դարէն իսկ, իբր հեղուկ նիւթերը նեղարեւան անօթոց մէջ փոխադրելու գործի. եւ այս պաշտօնով Լուսաւորչի տանջանարան եղաւ (Ագթ. 95): Անշուշտ զգալի տարբերութիւն ունեցած չէ այժմեան ձեւէն: Եւ

1. Այդ վկայութիւնքն ազնուօրէն ծանօթացուց ինձ Տէր Ն. Բիւզանդացի:

բնական է որ առաւելապէս մառանին մէջ գործածուէր:

Պարզուտ: Անօթ մը դասական լեզուի մէջ (Երմ. ԾԲ, 19), միջին դարուն կը նշանակէր գինի կամ քացախ զտելու սպաս (Վաստ. 98,105,'15): Ամէն պարզուտ հաւասար չէր. առատ գինին կը քամէին «զամբիդով եւ չուխայով» (նոյն, 104), երկրորդն առաջնոյն մէջ դրած. իսկ սակաւը՝ «պարզուտին» մէջ աւագ դնելով (նոյն, 98,114), եւ որ քան միւսը փոքր կը թուի:

Զովի: Պարզուտին մէկ տեսակն էր՝ ձարէ կամ երկաթեայ ցանցէ շինուած: Մզելու համար գինին՝ սպասս կը դնէին կարասին բերանը: Բայց երկար բուն մ'ալ ունենալու է, որով կ'իջեցնէին մինչեւ յատակն իսկ (նոյն, 93):

Դմբի: Այսպէս կոչուած (նոյն, 113, '25), եւ կամ «քերոց» (107) կամ «խառնիչ» (105), կը նշանակէր գաւազան մը՝ որով կը հարէին գինին՝ բարւոքելու համար զայն, եւ ծայրը կապելով ըստ հաճոյս բուռոց խրձիկ մը՝ որ իւր համը գինւոյն կը հաղորդէր: Այս գործին դեռ կը մնայ Հայաստանի մէջ:

Դրգալ: Կը գործածուէր իբրեւ չափ՝ գինւոյ մէջ դեղեր ձգելու համար (նոյն,

108, '9): Այս սպասին դարձեալ պիտի հանդիպինք իւր աւելի կարեւոր տեղւոյն մէջ (Դ, 4, Ա):

Գ. ԽՈՀԱԿԵՐՈՑ

1. — Վայրը: — Նախորդներէն աւելի մերձաւոր ճաշարանին նիւթապէս եւ բարոյապէս, իւր դասական կոչումն էր «խոհակերոց» (Եզեկ. ԽԶ, 23. Եփրեմ ի Հյկզ.), եւ ստորինը՝ «խոհանոց» (Վարք Հրց. ի Հյկզ.), առաջինը պաշտօնէն (խոհակեր) եւ երկրորդը կերակրէն (խահ) ածանցուած: Իւր ընդարձակութիւնն համեմատական էր տան ճոխութեան հետ. սակայն հարկ չկայ յատուկ ձեւ մը փնդոել տեղւոյս, այլ տեսնենք իւր յօրինուածը կամ մասունքը՝ որոց մէջ իսկ կը կայանայ իւր էութիւնը:

Կրակարան: Այսպէս կոչուած է այն մասն՝ որոյ վրայ կերակուր կ'եփէին, հոմանիշ յն. ἐσχαράς (Առկ. ԽԶ, 21. Երմ. ԼԶ, 22, 23) կամ πυρεῖονի (Եւթ, ԻԷ, 3): Անոր ձեւերը բազմակերպ էին ուրիշ ազգաց մէջ: Սակայն հոռվմէականներէն պարզագոյնն՝ որով գուցէ հայկականին եւս

աւելի նմանողն էր քառակուսի տփի ձեւով, որոյ մէկ կողին վրայ կար հնոցին դռնակը, եւ վերին երեսին բոլորակ ծակ մը՝ որոյ վրայ կը հանգչէր անօթը։ Այս ծակը կըրնար եւ մեկէ աւելի լինել ըստ կարեւորութեան խոհանոցին. եւ այն ժամանակ կրակարանին ձեւն ալ կը փոխուէր (Դար. Բ, 1195-6)։ Յովհ. կաթողիկոս կը պահէ տակաւին «կրակարան» կոչումը (329)։ Բայց իւրմէ երկու դար վերջ կը գտնենք ակոյր մը, յիշուած նախ Ալաւկայ որդիէն՝ այսպէս. մուկն «թէ ի թոնդրուը կամ մերձ առ ակոյր գտանիցի, անջնաս են նոքա եւ այլ ամանքն որ ի վերայ իցեն» (Գ)։ Ակուլթին «ի վերայ» եփելու աման կը դնեն. ուրեմն սա դեռ ծանօթ կրակարանն է։ Իւր ձեւն ալ կը նշմարուի այդ վկայութեան մէջ. մուկը կրնայ գտուիլ «մերձ առ ակուլթ», մինչ դեռ թոնդրուըին մէջն իսկ կ'ընկնի. ուրեմն ակուլթը բարձր էր գետնէն՝ ուր մուկը դժուարաւ կրնար ելնել։ Ակոյրին կը յաջորդէ քռայ կոչումը։ եւ վարդան այդ երկուքն ալ կը համեմատէ $\epsilon\sigma\chi\acute{\alpha}\rho\alpha$ (կասկարայք) բառին առաջին նշանակութեան (կրակարանի) հետ, ըսելով. «կասկար՝ է ակոյր որ քռայ ասի» (վրդ. Ղեւո. ԼԳ). կամ «Մտանելով (գորտերն) ի թոնիր եւ ի քռայս,

(այն է) յակոբ որ ասի ի Հայս» (անդ, ԺԹ):

Թոնիր: Լծորդ պրս. տանուրին՝ որ է փուռն, Թոնիր (Հիւբ. 155), եւ հոմանիշ յն. $\chi\lambda\iota\beta\alpha\nu\sigma\epsilon\iota\nu$, նպատակ ունէր պարզապէս հաց ու կարկանդակ եփելու թէ Հրէից մէջ (Ղեւտ. Բ, 4. ԻԶ, 26) եւ թէ արեւմտեայց (Դար. Ա, 1247): Նոյն վախճանին կը գործածէին զայն նաեւ Հայք, ըստ որում Աւաւկայ որդին յայտնապէս կ'ըսէ՝ թէ անոր մէջ «հաց» կ'եփէին (Գ), եւ ըստ վաստակոց գրոց՝ Թուզ ալ կը չորացնէին (137): Սա արեւմտեայց քով շարժական ու ձեւով զանազան (Դար. անդ), մեր մէջ հաւանօրէն նման էր այժմեանին. այս ինքն փորոուած գետնի մէջ, աղիւտեայ բոլորակ որմով: Այս պատճառաւ ալ Աւաւկայ որդին մինչդեռ պղծեալ խեցեղինաց համար կը գրէ՝ թէ «խորտակեացեն» կամ «կոտորեացեն», Թոնիրն ըստ պարագային «քականցի ի հիմանց» կամ «մի քականցի», կ'ըսէ, «զի անհնարին (ծանր) է պատրաստութիւնն» (Գ):

Թոնիրոյ: Տեսանք արդէն Աւաւկայ որդւոյն վերոյիշեալ օրինակին մէջ. Թոնրին պէս գետնափոր հնոց մը, որոյ էութիւնն ու պաշտօնը գուշակելի է յարակից բացատրութենէն. «եւ այլ ամանքն

որ ի վերայ իցեն» անոր (Գ)։ Ուրեմն սա եւս եփող մ'էր, եւ կրնայ նոյն լիւնել փողբրիկ թոնրին հետ, որ ցարդ կ'երեւի ի Հայս՝ «թոնրիկ» կամ «թոնրով» կոչմամբ, ինչպէս իմացած եմ։ Կանոնադրիս խտրութենէն, զոր կը դնէ ասոր եւ մեծին մէջ, ըսելով՝ որ եթէ անասուն սատակի թոնրին մէջ, սա կը պղծուի եւ պէտք է քակել, իսկ թոնդրուքը մի եւ նոյն պարագային մէջ գտուելով՝ «անվնաս» կը մնայ, կը հետեւի թէ վերջինս միւսին պէս կերակրոց հետ ուղղակի շփման մէջ չէր՝ իւր անմաքրութեամբ զանոնք պղծելու համար. այլ կրակարան էր միայն, եւ իւր վրայ կը դրուէին անօթները, ինչպէս է մինչեւ ցարդ Հայաստանի մէջ։

2. — Կահր։ — Ասոցմէ յառաջ պիտի բերեմ այնչափ՝ որչափ աւանդեր է մեզ հին մատենագրութիւնը, որ բնաւ դիտաւորութիւն ունեցած չէ մեր հին խոհանոցին մանրամասն նկարագիրը տալ մեզ։ Ահա ուրեմն իւր յիշածները։

Ունելիք։ Անմիջական օժանդակն էր վերոյիշեալ կրակարանաց, հուր կամ խանձող մը բռնելու հանելու կամ դնելու համար։ Համարմատ յն. λαβς բառին հետ, յոգնակի ձեւով գործածուած է ոչ միայն ուր բնագիրն ալ նոյնպէս էր (ԵԼԶ, ԼԵ, 24.

Թիւք, Դ, 9), այլ եւ երբ սա եզակի էր (Ես. 2, 6): Այս պարագայն կարծեմ արդիւնք է գործույս կազմութեան, որ ունէր կրկին բազկներ՝ նման արցանի, կամ մէկ ծայրէն յարած իրարու (Դար. Բ, 1240):

Ակիշ: Յիշուած միջին դարուն (Վաստ. 213), եւ այս անուամբ դեռ մնացած ի Հայաստան, է ճանկաւոր գործի մը, կրակարանը կամ Թոնիրը խառնելու սահմանուած՝ ինչպէս այժմ եւ անցելոյն մէջ: Եւ տաքացնելով՝ — ուրեմն յառաջ ալ երկաթեայ էր՝ — կը գործածուէր ուրիշ ծառայութեանց եւս (անդ):

Կասկարայք: Հոմանիշ էσχαράին (Ղեւտ. Բ, 7. Բ Մնց. Դ, 11) ըստ երկրորդ նշանակութեան (Վիգ. Գ, 350-1), եւ Թարգմանող ուրիշ երկու բառերու եւս¹ (Ղեւտ. ԺԱ, 35. Բ Մնց. Դ, 16), լծորդ է ասոր. Կասկրա բառին՝ (որ է սակառ. Հիւրշ. 306), զոր Մնացորդաց առաջին Թարգմանութիւնը կը կոչէ հրաւանդ (Հին Մնց. Բ, Դ, 16), իբրեւ աւանդող հրոյ: Իւր ձեւն յայտնի է արեւմտեայց քով՝ երկաթեայ զուգահեռական եւ մերթ խաչաձեւ ձողեւ:

1. Աղոնց իմաստով կ'ըսէ Վարդան. «Կասկար է (կամ իմանալի է նաեւ) պոռտոնի պղնձի՝ յորժամ այնու կազմիցի» (անդ, Ա). եւ զոր կը կրկնէ Տաթեւացին ալ. «Կասկարայ՝ է պոռտոնի պղնձի» (Հրց. 357):

րով ու չորս ցած ոտներով (Դար. Ա, 1556-7). եւ ըստ Ս. Գրոց՝ իւր վրայ կը դրուէր ուրիշ անօթ, եւ կամ միս կը խորովուէր: Այս է ըստ իս բնիկ ու միակ իմաստը հայ «կասկարայից», յայտնինաեւ յոգնակի ձեւէն՝ ձողերուն պատճառաւ, եւ Ոսկերեքեանի սա բացատրութենէն՝ թէ «Ոչ որ ի զօրականաց արկ զմեզ ի խարոյկ եւ կացոյց ի վերայ կասկարայից» (Թղթ. Բ, 439). ակնարկութիւն ծանօթ կասկարային՝ որ վկայից տանջանարան եղաւ: Այս գործին սովորաբար կը զետեղուէր կրակարանին կամ թոնդրուքին բերանը:

Կարսայ: Կը գրուի նաեւ կատսայ (Վեցոր. 79, 80), եւ ծագած է ասոր. կադսս (ի յն. 𐤒𐤕𐤔𐤕) հոմանշէն (Հիւբշ. 306): Խոհանոցի անօթոց մեծագոյնն էր եւ պղնձեղէն, որով միս կ'եփէին (Բ Մնաց. 15, 13. Ա Եզր, Ա, 12, հմն): Ս. Գրոց մէջ կը զուգադիպի յուն. զանազան բառից, որոց ձեւերը դիւրին չէ ճշդել: Բայց Վիգուրու յառաջ կը բերէ եգիպտական խոհանոցի պատկերներ (Բ, 1147), որոց մէջ կը գտնենք շատ անօթներ: Հոն կան եւ կաթսայք, որոց լայնութիւնն աւելի է քան խորութիւնը. ունին հարթ ու թեթեւակի դէպ ի ներս շեղած կողեր, փոքր ինչ գոգաւոր յատակ, եւ երիզանման շուրթն:

Այս է արդէն արեւելեան արդի ձեւն ալ։
— Բնականապէս կար նաեւ «խռիւն կատ-
սայիցն» (վեցօր. 80), զոր վերագրելու
ենք ուրիշ անօթոց ալ, համեմատ նաեւ
արդի սովորութեան։

Սակ։ Նախորդին փոքրը, եւ ըստ հընչ-
ման զուգադիպութեան՝ կարծես անոր սա-
նը կամ աշակերտը, — զի բառիս օտար
ծագումն անծանօթ է, — ունէր մի եւ նոյն
պաշտօնն ալ (Թագ. Ա, Բ, 15. Բ, Ժ, 28.
Մնաց. Բ, 16, 13. եւն), յայտնի նաեւ
վեցօրէից սա՝ բացատրութեան մէջ.
«Ձկատսայս եւ զսանս լի ջրով եռացեալս
ի հրատի» (79)։ Ձեւով իւր նոյնպէս է
նախայիշեալ եգիպտական քանդակաց մէջ,
բայց խորութիւնը հաւասար լայնութեան,
այս ինքն համեմատ այժմեանին. մինչդեռ
արեւմտեայց մէջ իւր հոմանիշը $\lambda\epsilon\beta\eta\varsigma$ (ըստ
Ս. Գրոց) էր տափարակ գնդաձեւ, եւ չորս
արուեստական կանթերով (Դար. Գ, 1000).
Թէեւ եգիպտականաց մէջ այս ձեւն ալ
կայ։

Պոյտն։ Այսպէս գրուած է սովորաբար
(Թիւք, ԺԱ, 8. Դատ. 2, 19. եւն), եւ
տեղ մը նաեւ «պտունս» (Ոսկ. Թղթ. Ա,
603), որ պոստն եզակի մը կ'ենթադրէ։
Հոմանիշ է յն. $\chi\acute{o}\tau\alpha\iota\eta\eta$, որ էր խեցե-
ղէն կամ մետաղեայ, գնդաձեւ, բերանը

փորէն աւելի կամ նուազ անձուկ, եւ ստորոտը՝ նեղ ու տափարակ ծայր մ'իբրեւ պատուանդան (Դար. Դ, 171): Նոյնպէս է եգիպտական խոհանոցին մէջ ալ (Վիգ. Բ, 1147): Կար նաեւ երկայնաձեւն ու խորը (Դար. անդ), որ փոքր ի շատէ նման է արդի հայ պոյտին, մինչ դեռ առաջին ձեւն ալ կը մնայ տակաւին հայ անօթոց մէջ: Ըստ Ս. Գրոց նկան ու միս կ'եփէին անով, եւ արգանակ կը տանէին այլուր. եւ ըստ Հարանց վարուց ոսպ ալ կ'եփէին (Ա, 568): Նոյն պաշտօնն ունէր եւ Հայոց քով, ինչպէս յայտնի է Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէկ ակնարկութենէն (ԻԸ), եւ Աւակայ որդւոյն յայտնի վկայութենէն, «գսպսսն (կերակուր) հանդերձ պոստովն» (Գ): Բայց մետաղեայն կը գործածուէր ուրիշ ծառայութեանց եւս. զոր օրինակ «երկաթի պուտամբը» կապար կը հալեցնէին (Ագթ. 100): — Միջին դարուն դեռ կը յիշուի ռամկացած անուամբ, «ի պոստոսիս» կամ «պոստոսկ պղնձի» (Վրդ. Ղեւտ. ԺԹ, Ա), վերջինս կրկնուած նաեւ Տաթեւացիէն (աստ, 36). եւ շատ ստէպ վաստակոց գրքէն ալ՝ «պոստոսկ» կամ «կառէ պոստոսկ» (220). եւ կը ծառայէր միշտ եփելու (102, '4, '8, '20):

ԿձԻՁ: Ասոր կը հանդիպինք միջին դարուն. եւ էր փոքրիկ անօթ՝ մանր բաներ եփելու կամ ջեռուցանելու (Վաստ. 206): Ճգնաւորի մը վզէն՝ տանջելու համար կը կախեն «աղբով լի կձիւ» (Վարց Հրց. Ի Հյկզ.), այն է մեկէ աւելի, որ նշան է թէ մանր էին: Կձռձ անուամբ դեռ ծանօթ է ամանիկս Ի Հայս, լայնաբերան, երկայնաձեւ, գրեթէ հարթ կողերով:

Մսահան: Էր խոշոր պատառաքաղ մը, երեքժանի Հրէից մէջ (Ա. Թագ. Բ, 13. Ա. Մնց. ԻԸ, 17), եւ արեւմտեայց քով նոյնպէս, եւ կամ երկժանի (Դար. Բ, 1424): Իւր պաշտօնն յայտնի է հայ անուան մէջ, — համարմատ ցն. κρεάχροαին, — որ է միս հանող կաթսայէն կամ սանէն: Տարակոյս չկայ՝ թէ մեր նախնիք ալ պէտք ունէին այս սպասին եւ կը գործածէին ուրիշ ազգաց պէս:

Շերեփ: Մեծ եւ երկայնաբուն դգալ, յիշուած միջին դարուն, եւ որ գուցէ իւր անունն իսկ տուած է Ժ դարուն ապրող Թադէոս ակէացւոյ հօր «Շերեփայ» (Արծ. 264, '90): — Էր ծառայէր ոչ միայն կերակրները խառնելու, այլ եւ իրրեւ չափ՝ անոնց մէջ ձգելի հեղուկներու. ինչպէս «շերեփ մի ջուր», կամ «երկու եւ երեք շերեփ իւղ» (Ոսկեփոր Ի Հյկզ.): Նմա-

նապէս «շերեփով» կը ժողովէին կերակրոց փրփուրը (Վաստ. 103)։

Տապակ։ Մետաղեայ անօթ՝ յայտնի խորենացւոյն (87), Ս. Գրոց (Ղեւտ. Բ, 5. Բ Թագ. 2, 19. ԺԳ, 9) եւ այլոց։ Արեւմտեայց քով ձուածեւ էր, տափարակ ու ծանծաղ յատակով, եւ երկար բունով մը (Դար. Դ, 1077. Վիգ. Դ, 477)։ Հրեայք կը գործածէին զայն խմորեղէն եփելու, եւ ըստ Հարանց վարուց նաեւ ձուկն (Հյկզ.)։ Նոյն պաշտօնը կը մատուցանէր մեր քով ալ. որով զեղծանելով Աւտաշէս, հրամայեց զԿրիւոս «հանել յերկաթեղէն տապակ» (Խոր. 87)։

Շամփուր։ Երկաթեայ ծանօթ նուրբ եւ սրածայր ձողը, զոր կը գտնենք նախ Մնացորդաց հնագոյն թարգմանութեան մէջ (Ա, ԻԸ, 16. Բ, Դ, 11), եւ յետոյ յիշուած խորենացիէն, որոյ համեմատ Սմբատ ջեռուցանելով «շամփուր երկաթի ի միս խորովեալ», յորում շատ յայտնի է գործւոյս պաշտօնը, կը բոլորէ ու կը պսակէ մատնիչ Մերուժանայ զլուխը (227)։

Տաշտ։ Ծագած պըս. տաշտ՝ կոնք բառէն (Հիւրք. 251), էր փայտեղէն բոլորշի գոգաւոր անօթ մը, որուն կը հանդիպինք եգիպտական խոհանոցի կահուց մէջ (Վիգ. Բ, 1147), եւ զոր Աւակայ որդին

կը տեսնէր Հայոց քով ալ (Դ)։ Սա չի բացայայտեր նպատակը, բայց բնական-նապէս կը գործածուէր խմոր շաղելու եւ այլ յայտնի ծառայութեանց։

Սահլ։ Պինդ նիւթեր մանրելու կամ փոշիացնելու յատուկ գործի, այսպէս կոչուած Նոննոսէ, կաղանկայտուացիէն եւ Լամբրոնացիէն (Հյկզ.), եւ տեղ մը նաեւ «սակկան» (Թիւք, ԺԱ, 8)։ Արեւմտեայց քով կը լինէր սովորաբար գոգաւոր ու խոր, զանազան մեծութեամբ ու պէսպէս նիւթերէ՝ նպատակին համեմատ (Դար. Գ, 2008-9)։ Իսկ եգիպտական քանդակաց մէջ կոնաձեւ է, դէպ ի վեր լայնագոյն, եւ շրթանց մօտ երկու մանեկաձեւ կանթերով (Վիգ. Բ, 1147)։ — Ունէր իւր տափանը, «սակկիտոսն» (Առկ. Գ, 31) կամ լոկ «տոսն» կոչուած (Լմբր. ի Հյկզ.), հասարակօրէն երկայն ձողաձեւ եւ անհասար թանձրութեամբ՝ ըստ եգիպտացւոց եւ արեւմտեայց։

Թափուր։ Յիշուած է Ալաւկայ որդիէն (Դ), զոր Հայկազեանը կը մեկնէ անորոշաբար՝ «փայտեղէն ափսէ, սկուտեղ, տաշտ», ըստ որում, ինչպէս կ'իմանամ, Հայաստանի մէջ ցարդ «տեփուր» կը կոչուի տաշտաձեւ բոլորակ ու ծանծաղ անօթ մը, որով հաց եւ նման նիւթեր կը տանին ի սեղան։

Սակառի եւ Զամբիդ: Երկրորդը պարսկերենէ ծագած, եւ հոմանիշք յն. *خزفون* եւ *σπυρίδι*, տեսականեր էին զանազան նիւթերէ հիւսուած սակառներու, որոց ձեւերը կը տարբերէին թէ իրարմէ եւ թէ իրենց մէջ՝ արեւմտեայց (Դար. Ա, 1497. Դ, 1446-7) եւ արեւելեայց քով (Վիգ. Բ, 962-3): Այս պատճառաւ անշուշտ *χρόνιος* մեր մէջ «նոր» ալ թարգմանուած ու կոչուած է (Սղմ. 2, 7. Խոր. 214), իբրեւ հայ երրորդ ձեւ մը, հաւանորէն որթի ոստերէ հիւսուած, ուսկից է եւ «որթաւոր» ածանցը (Ոսկ. Թղթ. Ա, 782): Ասոնք սահմանուած էին պէսպէս ծառայութեանց, յորս եւ ուտելիաց փոխադրութեան (Դար. անդ): Հրեայք անոնց մէջ կը լեցնէին իրենց հացերը (Մտթ. ԺԴ, 20. ԺԵ, 37, եւն): Հարկաւ այս ըսպասներն հայ անուանց հետ կային մեր խոհանոցին մէջ եւս՝ հացեփեաց թոնրին քով, բանջարեղէն կրելու եւ այլն. եւ արդէն «սակառին» կը յիշուի ուրիշ գործածութեամբ ալ (Ագթ. 96), եւ «զամբիդը» տեսանք մառանին մէջ (աստ, 31): Յհ. Եզնկացին կը համարի՝ թէ «զամբիդքն մեծագոյնք էին քան զսակառիսն» (Մտթ. 342):

Մորթադ եւ Գործ: Մին աղած մորթէ

եւ միւսը խարազէ շինուած պարկեր, որոց մէջ կը դնէին Հայք՝ ձուկ, հաց ու միրգ եւ ուրիշ ամէն ուտելիք (Ալաւ. Դ)։ Քուրճ բառով թարգմանուած է նաեւ Յունաց *σάκκος* (Ծննդ. ԽԲ, 25, 35), որ նոյնպէս մազեղէն էր ու զանազան մեծութեամբ (Դար. Դ, 932)։ Դարձեալ «քուրճ» բառին եւ ասորածին «պայռասկ» հոմանշին վերածուած է *μάρσιππος* (Ծննդ. ԽԲ, 27, 28. Միք. 2, 11), որ կը համարուի կաշեայ կամ մազեղէն ու վզէն կախելի, պաշարի եւ ուրիշ ծառայութեանց յատուկ (Դար. Դ, 1623)։ Հայերենի մէջ կան քրճին երկու հոմանշեր եւս՝ «մախաղ» եւ «պարկ», որոնք կը թարգմանեն *πήρα* բառը (Յղթ. Ժ, 5. Ղկ. Ժ, 4. Մտթ. Ժ, 10) որ նախորդ յունարենին գրեթէ նման կը նկարագրուի եւ պարենի սեպհական (Դար. Դ, 386)։ — Ասոնց սահմանը բաւական յայտնի է Ս. Գրոց յիշեալ տեղեաց մէջ իսկ. Յակոբայ որդիքը քրճերով ցորեն կը բառնան իշոց վրայ եւ կը տանին իրենց երկիրը. ուրեմն այդ ամանը խոշոր էր։ Յուդիթ պաշար կը դնէ մախաղին մէջ եւ աղախնոյն ձեռքը կու տայ. Դաւիթ ալ ունէր իւր «հովուական մախաղ» (Ա. Թագ. ԺԷ, 40). եւ Յիսուս կ'արգելուր աշակերտաց մախաղ կամ պարկ տանիլ ճանա-

պարհին՝ պարենի համար։ Ասոնք ուրեմն փոքր էին նոյնպէս եւ Հայոց քով, եւ հոմանշեր՝ քան իրարմէ տարբեր ձեւեր, ըստ որում երկուքն ալ նոյն յուն. բառին եւ ենթակային համար ըսուած են Աւետարանաց մէջ։

Մաղ. Այսպէս Ս. Գրոց (Սիր. ԻԷ, 5) եւ «մաղել» (Ես. ԻԹ, 5. Ոսկ. Թղթ. Բ, 562) կամ «մաղարախութիւն» (Մանդ. 193) ձեւերու մէջ, կոչուած է նաեւ «նքոյր» (Վեցօր. 181). հաւանօրէն եւ խարբալ (աս. արբալա, արար. դիրբալ), որմէ կը ծագի «խարբալել» (Ղկ. ԻԲ, 31. Եզն. 181). եւ «խախալ» (Ոսկեփոր Ի Հյկզ.), ուսկից է հին «խախալել» բայը (Սիր. ԻԷ, 5)։ Այս կոչմունք եթէ զաւանդական բարբառոց արդիւնք չէին՝ գէթ մասամբ, ապա կը նշանակէին մաղին՝ որ է ալիւրը զտող գործւոյն՝ նրբութեան եւ մեծութեան զանազան աստիճանները։ Եւ ես անհրաժեշտ կը կարծեմ գործւոյս ալ ներկայութիւնը հայ խոհանոցին մէջ, պէսպէս խմորեղինաց պատրաստութեան համար՝ զոր պիտի տեսնենք։

Աղի կոն, կամ լոկ կոն կը կոչուի Վաստակոց գրոց մէջ՝ աղ դնելու անօթը (121, '6), զոր Ալաւկայ որդին պարզապէս աղի «ամսն» կ'անուանէ (Գ)։ Գուցէ կը ծա-

գի յն. չճՈՅԷՆ, եւ այն ժամանակ կո-
նաձեւ համարելի է: Սակայն իւր գոյու-
թիւնն աւելի հին է. Թ դարուն Ստեփա-
նոս նահատակը «կոնն ի ռամկաց սովո-
րական խօսից անուանէր», կ'ըսէ պատ-
մութիւնը (Յհ. կթղ. 166). եւ արդեօք
անօթիս նմանութեամբ տրուած մակդիր
մը չէ՞ր այդ:

Խոհանոցին համար ալ կը գործածուէ-
ին՝ իբրեւ ջրոյ անօթներ՝ նաեւ կահոյ-
րը, սափորն ու կռժը, զորս տեսանք մա-
ռանին մէջ (աստ, 25-7):

Հոս չենք կենար դիտելու համար կե-
րակրները, որոնք գուցէ մեր այցելութեան
պահուն դեռ չկան կամ անպատրաստ են:
Ջասոնք աւելի ուշով պիտի զննենք խըն-
ճոյից ժամանակ կամ երբ սեղանի վրայ
բերուին:

Դ. ՏԱՃԱՐ

1. — Վայրը: — Բնականապէս նա-
խորդներէն աւելի ազնիւ եւ ուշագրաւ է
ճաշավայրը. եւ նախ իւր անունն իսկ,
որոյ ներքեւ ծածկուած է նոյն ինքն տեղ-
ւոյն նկարագիրը: Ճաշարան թէեւ հին, հա-

զիւ երբեք զործածուած է մեր մատենա-
գրերէն. զոր օրինակ Աղեքսանդրի Պատ-
մութեան մէջ (27): Անոր սովորական կո-
չումն էր տաճար. բառ մը՝ որ դասական
լեզուին մէջ սեպհական էր որ եւ իցէ ըն-
դարձակ տեղւոյ եւս՝ ուր բնակութիւն կամ
հաւաքմունք կը լինէին: Ուստի այսպէս
կոչուեր են՝ ապարանք կամ մեծամեծ
տներ (Սղմ. ԽԴ, 9. Դան. Ա, 4. Պտմ.
Աղ. 99. Արծ. 300), համաձայն եւ հո-
մանիշ պրս. տաճար բառին (Հիւրշ. 251).
եւ անոնց մէջ ընդարձակ սենեակներ (Պտմ.
Աղ. 155. Արծ. 328), կամ ժողովոյ սը-
րահներ (Ա Մակ. ԺԲ, 3). եկեղեցւոյ ներ-
քինը բեմէն դուրս՝ ուր ժողովուրդը կը խըմ-
բուէր (Օձն. 134, '40. Լմբր. Պտր. 146).
եւ փոխաբերաբար ամբողջ սրբավայրը
(Փաւս. 48. Ագթ. 577). նմանապէս հրէա-
կան աղօթատեղին (Գ Թագ. 2, 15, 17),
եւ երբեմն հեթանոսաց մեհեանն ալ (Վկայ.
Ա, 1, 26, 27, 546): Արդ՝ ճաշի տաճարն
եւս՝ աւելի հայեցի առմամբ՝ ցոյց կու
տայ մեզ տան մէջ ընդարձակ սրահ մը,
որ յատկացուած էր ընտանեօք ու բարե-
կամօք ի միասին կերակրուելու. եւ որ
կոչուած է նաեւ տեղի քաղմականաց (Փաւս.
48), դահլիճ (Խոր. 250), խրախմանարան
(Նար. 202) կամ խրախարան (Որբ. Ի

Հյկզ.), եւ ընթրակերոց (Փիլ. ճռք. 30), վերջինս Հեսեան ճգնաւորաց ճաշարանին համար ըսուած:

Ամէն բնական քէր կարող այդպիսի «տաճար» մ'ունենալ. բայց ամէն տնակ կրնար համեստ «ճաշարանի» մը վերածել, գէթ ուտելու պահուն միայն, իւր որ եւ է յարմար մէկ անկիւնը: Այս զանազանութիւնը մեծապէս զգալի կը լինի, երբ նկատենք որ «տաճարի» յիշատակութիւնը կապուած է միշտ մեծակառոյց շինուածոց հետ, ինչպէս էին հայ ազատանւոյն բնակարանք, «տունք ցանկալիք, բարձրածնդունք եւ մեծամեծք» (Լաստ. 35). եւ այդ բառով կը կոչուին ճաշարանք Արշակայ, Պապի (Փաւս. 67, 204) եւ առ հասարակ արքունեաց (Ագթ. 376), Յազկերտի (Եղիշ. 17), Արտագերց մեծ ամրոցին, սրբոյն Ներսեսի եւ Աշտիշատու հայրապետանոցին (Փաւս. 171, 77, 48), Սիւնեցի վասակայ, հայ տիկնանց (Եղիշ. 52, 174) եւ ուրիշ ազնուականաց (Մամ. 24). ինչպէս նաեւ Ս. Գրոց (Մակ. Ա, ԺԶ, 16. Գ, Դ, 13. Ե, 8) եւ այլ թարգմանութեանց մէջ: Հայոց արքունեացը մանաւանդ այնչափ ընդարձակ էր, որ անոր մինչեւ «ինն հարիւր» հոգի բովանդակելը կը յիշուի (Փաւս. 67): Տաճարն իւր կարեւորու-

Թեան համեմատ՝ պալատան շքեղագոյն մասերէն մին էր մեր քով ալ, ինչպէս կը նկարագրուի Պարսից Արտաշէս Թագաւորինը (Եսթ. Ա, 6): Եւ արդարեւ Գագիկ արքայ արծրունի՝ Ռշտունեաց իւր ամրոցին մէջ շինեց «տաճարս... հրաշալիս պատկերակերպս» (Արծ. 328), որոց մին ալ հարկաւ ճաշին յատուկ էր: Նոյնպէս Եզնկացին Յովհան կը ճանաչէ «զթագաւորարնակ ոսկեզօծ տաճարս զարմանալի» (Ներք. 139), որ կարծես Ռուրինեան արքունեացն են:

Սակայն բացօթեայ վայրերուն մէջ, ինչպէս ի բանակին, ճաշարանը կը պատրաստուէր «խորանի» կամ վրանի մը մէջ, ինչպէս Տերենտին էր՝ ուր հրաւիրուած էր Պապ (Փաւս. 232): Ղի մեր Թագաւորք ալ բանակին մէջ վրանարնակ էին եւ ունէին իրենց «խորանն արքունի» (նոյն, 118): Այսպէս Տրդատ Երիզայի գիւղին մէջ, ուր բանակովն եկած էր ի պատիւ Անահտայ, «եմուտ ի խորան անդր եւ յընթրիս րազմեցաւ» (Ազթ. 49): Փիլոնի մեկնչէն կ'իմանանք՝ թէ Ժամանակի Հայոց շատ հաճելի էին նաեւ բացօթեայ զինարրութիւնք «ի մարգ կամ ի բուրաստանք», ուր կը հրաւիրէին զիրար (Լծ. Հես.):

2 . — Սեղան: — Տաճարին գլխաւոր կա-

բասին սա է, որ հազիւ ներս մտած՝ կը գրաւէ մեր ուշը: Այդպէս էր իւր սովորական կոչումն ալ (Մանդ. 205. Եղիշ. 132. Մեսր. 32, 39), զոր Ստ. Որբելեան կ'ախորժի կոչել յունարէն ձայնով «գտրապեզն մարմնաւոր սեղանոյն» (230), խօսելով վանականաց մասին: Ասոր իսկական ձեւին որ եւ է նշմար չեմ գտած երիցագոյն դարերէն: Բայց կրնանք երեւակայել զայն լայն ու քառակուսի, ինչպէս էր յառաջագոյն Յունաց եւ Հռովմայեցւոց քով (Դար. Ա, 1273-4, '78), եւ կամ բոլորակ՝ ինչպէս եղաւ հռովմ. կայսերութեան շրջանին (անդ, 1279): Անոր ընդհանուր՝ բայց կարեւոր գաղափար մը կու տայ մեզ Մանդակունին, երբ խօսելով ազապի մասին, ուր հարուստ եւ աղքատ միասին կը ճաշէին, կ'ըսէ. «Նոքա մեծարանօք ի վեր, եւ Քրիստոս (այս ինքն աղքատք) արհամարհանօք ի խոնարհ. նոքա պատուով ի քազմականի, եւ Քրիստոս արհամարհանօք առ պատուանդանի» (61): Այս տեղ ուրեմն ազնուականաց սեղանն ու բազմոցը բարձրը են, մինչդեռ աղքատները գետնի վրայ կը նստին, եւ ուր յայտնի է երկու դասակարգաց առտնին սեղանոց ալ տարբերութիւնը: Ոսկերերանի աղքատներն եւս բազմական չունէին (Թղթ. Ա, 530): Գալով

նիւթին, արեւմտեայց մէջ քարեղէն կամ փայտեղէն էր: Բայց անտեսելու չենք՝ որ մեզ դրացի եւ անշուշտ մեր բարուց ալ կցորդ Աղուանից արքունի ճաշարանին մէջ կը յիշուին «երկուս արծաթի մեծագոյն սեղան», որոց վրայ կը հաւաքէին խորտիկներէն՝ յետոյ աղքատաց բաշխելու համար (Կադ. 47):

Այն տաճարաց մէջ՝ ուր շատ բազմութիւն կը հաւաքուէր, ինչպէս արքունականը, եւ յաճախ աշխարհականք ու եկեղեցականք խառն, չէր կարելի բոլորն ամփոփել մի միայն սեղանի շուրջ, որ անհեթեթ մեծութեամբ պիտի գրաւէր ամբողջ սրահը, եւ դեռ չպիտի բաւէր: Հետեւաբար զանազան սեղաններ կային, որով Մանդակունին «սեղանք» կը կոչէ (59). Եւ Մեսրոբ անոցմէ կը թուէ Արշակայ օրով «ինն» լոկ եկեղեցականաց յատուկ (39): Արդէն նոյնպէս էր Հռովմայեցւոց քով ալ, ուր մինչեւ տասն սեղան յիշուած կայ (Դար. Ա, 1279):

Հռովմացիք կայսերութեան շրջանին սովոր էին սեղանը ծածկել ազնիւ օթոցով մը (Դար. Ա, 1280): Նոյնը չենք կարող եւ մեր քով տեսնել, երբ եկեղեցւոյ «սեղանն» ալ միշտ ունէր իւր թանկագին ծածկոյթը, «հանդերձ» կամ «զգեստ» կոչուած

(Աշտ. Ը. Օձն. 140): Սոյն ենթադրու-
թիւնս հաւանականութեան կը տանի Մխ.
Ապարանեցւոյ տրտունջն անոնց դէմ՝ որ
«գծածկոց սեղանոյն (եկեղեցւոյ) եւ զկա-
հից սրբութեանցն ածեն ի գործ ընտանեաց»
(ԽԵ, ԻԿ): Եւ ի՞նչ բանի կրնային գործա-
ծել զայն տան մէջ՝ քան թէ համանման
ծառայութեան կերակրոյ սեղանին՝ վրայ.
եւ զոր չպիտի առնուին՝ եթէ այդպիսի
ծածկոյթ մը սովորական չլինէր նաեւ
ճաշի սեղանին:

Յ. - Բազմակիսն: — Այսպէս կ'անուա-
նէ Մանդակունին ազնուականաց նստա-
րանը (61), որուն կը ձայնակցին նաեւ
ուրիշներ (Ոսկ. Մտթ. Բ, 67. Խոր. 142.
Փաւս. 207. Պտմ. Աղ. 100), որոցմէ
Փաւստոս կը կոչէ նաեւ «բազմակիս» (67):
Անոր գետնէն բարձրութիւնը տեսանք Ման-
դակունւոյն վկայութեան մէջ, զոր կը
հաստատէ Եղիշէ եւս, կոչելով տիկնանցը
«բարձրագոյն տաճարաց» (174), որոյ մէջ
զգալի է թէ շքեղութիւնը եւ թէ առաւե-
լութիւնը սովորական աթոռոց հասակէն:

Գալով ուրիշ հանգամանաց, Յունաց ու
Հռովմայեցւոց մէջ մերթ միապաղաղ ու
կիսարուոր է այն, եւ մերթ քառակուսի՝ եւ
երեք միահար երեսներէ ձեւացած, բաց
թողլով մէկ երեսը՝ ծառայութեան համար:

Եւ կը լինէին շարժական կամ հաստատուն (Պար. Ա, 1269 — 80), Քառակուսին օրինակն ես ինքս տեսայ նշանաւոր Պոմպէի քաղաքին աւերակաց մէջ՝ 1907ի այցելութեանս, կիսաբոլոր ձեւը դեռ կը պահէին Բիւզանդացիք. «զբազմականն որ կակուղանկողնեօք յօրինեալ շուրջանակի ալումըն բոլորակ կարակնեալ», կ'ըսէ Ոսկերեան (Թղթ. Ա, 530): Իսկ մեր քով: Յիշուած կը գտնենք թէ միաւորը, եւ թէ բազմաւորը: Առաջինը՝ երբ կը խօսուի Պարսից վրայ. զոր օրինակ՝ Յագկերտ «զիւրաքանչիւր տեղիս շնորհէր նոցա ըզրազմականին» (Եղիշ. 17): Եւ Նիւշապհոյ մոզպետին սեղանին շուրջ կ'ըսուի «ոռնել զգլուխ թազմականին» կամ «զիւրաքանչիւր տեղի թազմականի», կամ «ի գլուխ թազմականիս մերոյ» (նոյն, 132-3). ուր բազմականը միշտ եզակի է թուով: Բայց նոյն տեղ կ'ըսէ նաեւ «ի թազմականացն անդ» (134). զոր եթէ հեղինակին կամ զբնագ անուշադրութեան արդիւնք կարծենք, Պարսից բազմականը միապաղաղ պիտի համարինք: Իսկ ուր կը խօսուի հայ տաճարաց մասին, նստարանք միշտ յոգնակի են. ինչպէս «թազմակալացն կարգելոց» (Փաւս. 67), կամ «ի թազմականացն», որոցմէ իւրաքանչիւր կոչնական

իրենն ունի. «յիւրն քարշեաց ի թագմահանն» (Խոր. 142). ուրեմն տարբեր արեւմտեայց անջատ՝ բայց դեռ երեք հոգւոյ յատուկ նստարաններէն ալ (Դար. Ա, 1278-9): Այս պատճառաւ Թագաւորի սեղանին շուրջ եւս զատ է միւսներէն «արքունական գահոյքն» (Փաւս. 216). եւ որ առանձին ուշադրութեամբ մը պարսկերէն «տախտ» բառով կը կոչուի՝ երբ Պարսից արքային սեպհական է (նոյն, 124, '68). Թէեւ այս բառ երբեմն մեր մէջ ալ գործածուէր¹ (Սահ. Կան. 112):

Արծրունի Դերենկան տաճարին մէջ կը տեսնենք «բազմերանգ թագմահանս ոսկեզարդ գահոյիցն» (Արծ. 301), ուր կան երկու կարասիք. մին՝ «ոսկեզարդ գահոյք», որ իրենց պերճութեամբ կը լրացնեն ազնուական հին նստարանաց նկարագիրը. եւ յատկացուցիչ են «բազմերանգ թագմահանաց», որ կը նշանակեն՝ իմաստի միջնադարեան փոխանակութեամբ մը՝ ծանօթ նստարանաց կամ գահոյից վրայ դրուած բարձերը², — փոխան բիւզանդական, կամ յոյն եւ հռովմէական անկողնոց (Դար. Ա, 1278),

1. Վաստակոց զրոց մէջ կը նշանակէ մահիճ (80).

2. Այդպէս կը կոչուէին ուրիշ նստելու բարձեր եւս նոյն շրջանի միւս մատենագրաց կողմանէ, ինչպէս ՅՏ. ԿԲԴ. 265. Արբ. 208, եւ այլն:

— որոնք ահա «բազմերանգ» են, կամ «նրկարակերպ» ոստայնանկուած հայ կանանցմէ. մանաւանդ որդան կարմրով (Յհ. Կթդ. 265, '50): Ասողիկ կը պատմէ Աշոտ Ողորմածի համար՝ թէ մահուան ժամանակ «զկապուտ զարդուցն՝ եւ զքաղմալսնսցն եւ որմոց տայր կարօտելոց» (181). ուր «բազմականք» դարձեալ բարձերն են, զորս «կարօտեալք» կրնային գործածել՝ բայց գահոյքներն անշուշտ ոչ:

Բարձերը բազմականաց չափ հին են. մեր նախարարը «բարձի» (այս է հնագոյն կոչումն) առաջի արքային... բազմէին» (Փաւս. 67): Պատուոյ նշան էր նկարէն ու հարուստ բարձերու վրայ նստիլը, յատուկ թագաւորաց, իշխանաց եւ հայրապետաց անգամ. որով այս բառը փոխաբերաբար նշանակեց նաեւ պատիւ կամ իշխանութիւն: Ասոնք սեղանին շուրջ թուով հաւասար էին հրաւիրելոց. որով Արշակայ տաճարին մէջ կային «ինն հարիւր բարձ» ըստ Փաւստոսի (67), կամ «բարձս չորեքարիւր» ըստ Մեսրոբայ (32, 39): Հոս բարձը գործածուած է փոխան ամբողջ բազմականին: — Ոսկերերանի թարգմանիչն. իւր կողմանէ եւ բնագրէն անկախօրէն կը յաւելու տեղ մը՝ «տապաստակս եւ բարձս բազումս» ազնուականաց

ճաշարանին մէջ (Մտթ. Բ, 69), բնականապէս սեպհականք հայ սեղանին, որոց առաջինք կը թուին ազնիւ սփռոցներ (տապաստ արկանելիք) բազմականին վրայ ձգուած, նման հռովմէական ճոխ պաստառաց՝ որ նոյն պաշտօնը կը վարէին (Դար. Ա, 1280), եւ որոց կը պատահինք Դարուն կապաղովկիոյ մէջ եւս. «վերարկուք երեւելիք ոսկեթելք» (Նիւս. Հյր. ԺԲ)։ Իսկ տապաստակաց վրայ կը դրուէին «բարձերը»։

Փաւստոս՝ խոնարհամիտ Ս. Ներսեսի բազմոցին պարզութիւնը ցոյց տալ կ'ուզէ, երբ կ'ըսէ՝ թէ աղքատներն «ընդ նմա եւ ի նորա տկարի դարմանէին բազմեալք» (77)։ «Ակոսր» Ս. Գրոց մէջ մորթի հետ ալ գործածուած է թարգմանչէն, «գալոսրն մաշկեայ»՝ փոխան բնագրին միակ «մաշկ» բառին (Յղթ. ԺԲ, 15)։ եւ կարծել կու տայ՝ թէ Փաւստոսի օրինակին մէջ ալ հոմանիշ է տապաստակին, բայց աւելի անշուք. եւ նման բարձին՝ փոխաբերաբար կը նշանակէ հոն բազմոցն ինքնին կամ բազմոցն ալ միասին։

Շատ բնական է՝ որ նաեւ ռամիկը, որ գետնի վրայ նստած կը ճաշէր (աստ, 50), իւր ներքեւ ունենար նոյնպէս տոհմային պարզունակ ակումբը, որով բարձն ու տա-

պատակը սեպհականութիւն մնային ազնուական դասակարգին:

4. - Սպասք: — Ասոնք թէ թուով եւ թէ որակով պիտի զանազանէին հարկաւ ազնուականին ու ուսմկին ըով: Եղիշէի սա ճոխ բացատրութիւնը տիկնանց մասին՝ «սպասք երախանաց նոցա» (174), չպիտի կարենանք կրկնել հասարակ դասուն կամ կղերին համար: Միս. Գոշ իւրաքանչիւր դասակարգին համեմատ կը ճանաչէ Հայոց մէջ «անօթս ոսկեղենս եւ արծաթեղենս, փայտեղենս եւ քարեղենս եւ այլ այսպիսիս» որոց մէջ կերակուր կը դնէին (Առկ. 130): Աղուանից լուսաւորչածնունդ հայրապետին գերեզմանին մէջ գտուեցաւ «սպակի մի՝ նորին Գրիգորիսի ըմպելի» (Կաղ. 59). եւ Շիրակացւոյն մէկ վկայութեան մէջ կը պատահինք՝ «գինւոյ արկանելոյ յսպակիս» (Աւգ. 31): Մինչեւ հոս կը հասնի պարզ դասուն սպասուց ազնուութիւնը, ինչպէս Ոսկեբերան ալ սովորական կը համարի «յաղքատացն սեղան... բաժակս եւ զայլ ինչ անօթս յսպակեաց եւ կամ յեւս նուազագունեաց» (Թղթ. Ա, 529):

Սակայն հայ ազատանւոյն սեղանին վերայ պիտի կարենանք տեսնել աւելի ընտիրները, ինչպէս կը գուշակուի անոնց

«սուրբ սկտեղք» բացատրութենէն (Եղիշ. 173), որ արտաքին մաքրութենէն աւելի՝ նիւթին որակը ցոյց կու տայ: Ադոնց ազնուութեան սահմանը մինչեւ արծաթ իմանալի է մետաղներուն մէջ. վասն զի ոսկեղէնք՝ թագաւորին եւ կամ անորմէ առանձնապէս պատուեալ իշխանաց միայն սեպհական էին հին ժամանակները: Եւ իրաւամբ կը յիշէ Մանդակդէնին «զբաժակն ոսկի՝ զոր քաղաւորի իսկ մատուցանեմք ի սպաս եւ ի սեղան» (205), եւ ոչ այլոց: Նաեւ Մանուէլ Մամիկոնեան՝ իբրեւ խնամակալ Հայոց զահուն՝ Պարսից արքայէն ընդունեցաւ «թագաւորական» պատիւներ, որոց մէջ էր եւ «ոսկի սպաս տաճարին» (Փաւս. 246): Արշակ Բ իրաւունք կու տայ իւր երկրորդին Արգամայ՝ եւ Սմբատայ իւր բարերարին՝ «ոսկի» կամ «ոսկեղէն» սպասներ գործածելու (Խոր. 124): Եւ Խոսրով արքայ Պարսից՝ Սմբատ մարզպանին «զամենայն անօթս մատուակացն առաքէ նմա ոսկի» (Սեբ. 102): Նիւթի այս խտրութիւնն ուրեմն օրինական եւ յայտնի է մեր նախնեաց մէջ, եւ Մանուելի ու Սմբատայ օրինակէն հետեւցնելով՝ նաեւ Պարսից, ինչպէս եւ Ասորւոց ալ (Ա. Մակ. ԺԱ, 58). ուր ընդ հակառակն Բիւզանդացի ազնուականաց «ամենայն սպասքն» կը

Նկարագրուին «յարծարոյ եւ յսկոյ» ան-
խտիր (Ոսկ. Թղթ. Ա, 530): Ոսկեղենի սե-
փականութիւնը սակայն չեմ կարծեր՝ թէ
մեր մէջ Արշակունեաց շրջանէն յայսկոյս
շատ երկար տեւած լինի: ԺԲ դարուն Ա-
լաւկայ որդւոյն կողմանէ արդէն կը յիշուին
անխտրութեամբ մը՝ փայտեղէն եւ խեցե-
ղէն անօթոց հետ նաեւ «երկաթեղէնքն եւ
պղնձեղէնք, արծարեղէնք եւ ոսկեղէնք» իր-
բեւ հասարակաց գործածականք (Դ). «ոս-
կեղէնքն» ալ հարկաւ յատուկ հայ մեծա-
տանց, բայց ոչ լոկ թագաւորաց: Արշա-
կունեաց կարգերն յաւերժութեան սահ-
մանուած չէին անշուշտ:

Գանք առանձնաբար նկատել իւրաքան-
չիւր սպաս, որոնք ճաշի պատճառաւ կամ
ճաշի ժամանակ կը բերուէին ի սեղան: Ա-
սոնք կը բաժնուէին՝ մաս մը կերակրոց յա-
տուկ, մաս մ'ալ ըմպելեաց:

Ա. — Կերակրոց սպասներն էին:

Տարգալ: Ծանօթ է մեր քով հեթանոսա-
կան շրջանէն, եւ կը յիշուի այս անուամբ
Արգամայ ու Սմբատայ գործածած սպա-
սուց մէջ. «տարգալ ունել ոսկի» (Խոր. 124):
Ասոր կը հանդիպինք Ս. Սահակայ կանո-
նաց մէջ ալ՝ «դրգալ» ձեւով՝ ի շարս վախ-
ճանեալ տանուտեարց կահերուն (112):
Զայս փոքր ի շատէ նման կ'ենթադրենք

այժմենին, ինչպէս կը տեսնենք Յունաց ու Հռովմայեցւոց քով ալ (Դար. Ա, 1266): Եւ բնականապէս կը ծառայէր հեղուկ կերակրոց ճաշակման:

Պատահաբար: Երկրորդն էր Արգամայ եւ Սմբատայ սպասուց (Խոր. 124), յիշուած մէկ բառով. եւ այնու որ «ոսկի» է, եւ դասուած սեղանի ուրիշ կարասեաց մէջ, բնաւ տարակոյս չկայ՝ թէ յատուկ էր ոտերու մսեղէն եւ այլ պինդ կերակրերն: Սա Յունաց եւ Հռովմայեցւոց քով գրեթէ արդի ձեւն ունէր, եւ կը լինէր երկժանի կամ եռաժանի (Դար. Բ, 1424): — Նիւսացւոյն Թարգմանութեանց մէջ կը գտնենք պատահաբար ուրիշ հոմանիշ մ'ալ, «զարծաթեղէն մսակարսն» (Ժող. Ը), յն. περόνην դէմ, որ էր ծակող սրածայր ձողիկ մը (Շենկլ, Աղեքս.), ուստի մօին մէջ վարսելի: Հայերէն բարդ անունը կրնայ սեպհական լինել մեզ ալ՝ կապաղովկացւոց այդ սպասին հետ միասին:

Դանակ: Երրորդ կարեւորն էր սեղանի վրայ՝ որով Արշակ «միրգ» եւ «ամիճ» կը կտրէր (Փաւա. 208). եւ որ կը ծառայէր նաեւ «զհաց» եւ «զայլ եւս կերակուրս»

1. Առաջին անգամ հրատարակուած Տէր Ն. Բիւզանդացիէն է Բազմկ. ԻԴ, 371.

կտրելու ըստ Սարգիս մեկնչի (70). այս ինքն ճիշդ ինչպէս այժմ կը գործածենք մեր զայն: Վիգուրու եգիպտական դանակի մը ձեւը կու տայ՝ յար եւ նման մեր արդի սեղանոյն արուեստական կտրոցաց (Բ, 1097):

Արեւմտեան հնախօսք, ինչպէս Սայլիոյ եւ կ. Մ. նկատելով պատառաքաղին նուազ յիշատակութիւնն Յունաց եւ Հռովմայեցւոց մէջ, անոր գործածութիւնը բացառիկ բան մը կը կարծեն, եւ թէ անոնք հին ժամանակ ու միջին դարուն սովոր էին մատներով բռնել կերակուրը՝ նման ուրիշ արեւելեայց (Դար. Բ, 1424. Ա, 1274, '80): Լրսետր պատառաքաղն ու դանակն անծանօթ կը համարի նաեւ հրէական սեղանին վրայ (Վիգ. Ե, 1047): Տեսնելով Հայոց այժմեան սովորոյթը, մեք ալ նոյնպէս պիտի խորհէինք այդ երկու սպասուց մասին, եթէ չլինէին վերոյիշեալ ներքին վկայութիւնք: Իրաւ է՝ թէ ազոնք մեծամեծաց համար ըսուած են. բայց դիտելի է՝ որ դժուարաւ կրնար լինել այդպիսի հիմնական տարբերութիւն մ'ազնուականին ու ռամկին միջեւ: Եւ եթէ Խորենացւոյն վկայութեան մէջ «ոսկին» առիթ կու տայ յիշելու զանոնք, չի հետեւիր՝ թէ նոյններն աւելի պարզ նիւթերէ չկային

նաեւ սոսկ քաղաքացւոյն սեղանին վրայ, ուսկից յետոյ թուրք ազդեցութիւնը վրտարած լինի:

Պնակ: Առաջինն էր կերակրի անօթոց մէջ, բախտաւոր զիպուածով մը Ս. Սահակայ կանոններէն յիշուած զրգալին հետ, «մինչեւ ցպնակ եւ ցղրգալ» (112), որպէս զի անաշխատ հասկանանք՝ թէ սա զըլխաւորապէս ապուրի յատուկ էր այն ժամանակէն: Նոյն էր եւ նոյն բառով թարգմանուած է նաեւ յն. πινυξ (Ղկ. ԺԱ, 39. Ոսկ. Թղթ. Ա, 230), որոյ ձեւն էր բոլորի՝ գոգաւոր ու տափարակ, առանց խտտոր շրթներու, խեցեղէն կամ մետաղեայ, եւ սահմանուած նաեւ մսեղէն կերակրոց (Դար. Ա, 971-2): Խորենացին արդարեւ նոյն նկարագիրը կը դնէ հետեւեալ բացատրութեան մէջ. «պնակաձեւ փոսել ըզմէջսն» սահմանաքարից (134):

Սկաւառակ: Ս. Գրոց մէջ կը հանդիպի չորս յոյն բառերու¹, եւ առաւելապէս τρυβλλιονի², որ բառագրոց մէջ հոմանիշ կը համարուի նախորդին (Շենկլ, Աղեքս.), եւ յատուկ համեմատաբար մսեղինաց (Դար. Դ, 337): Բայց մեր երկու բառերն ան-

1. Նեեմ. Է, 70. Բ Եւր. Ա, 10. Մթ. ԻԳ, 25.

2. Գ. Թագ. Է, 50. Մթ. ԻԶ, 23. ՄԻԿ. ԺԴ, 20.

նման են, եւ անշուշտ անօթներն ալ տար-
րեր իրարմէ: Յուդա իւր ձեռն Յիսուսի հետ
«միեաց ի սկաւառակն» (Մտթ. ԻԶ, 23).
ուրեմն հասարակաց ուտելի եւ ըստ իս
պնակէն մեծ էր այն: Դարձեալ ըստ Յով-
հաննու՝ Յիսուս ինքնին «քացեալ զպա-
տառն» կու տայ մատնչին (ԺԳ, 26). ու-
րեմն սկաւառակին մէջ ջրախառն կերա-
կուր մը կար, որով խոր ալ էր: Այս վեր-
ջին պարագայիս եւ ընդհանուր ձեւին հա-
մար, զոր Շիրակացին կը սահմանէ «քո-
յրակ եւ խոր» (Ագ. 28), դիտելի է՝ որ
նմանութեամբ նոյնպէս կը կոչուէր մարդ-
կային գանկին վերին զմբեթաձեւ մասն
ալ. «զսկաւառակն գլխոյն» (Փաւս. 233),
կամ «յոսկերէ սկաւառակին» (Խոր. 173):
Իսկ նիւթը զանազան էր. Բիւզանդացիք
ունէին մինչեւ անգամ «սկաւառակս ոսկիս»
(Ոսկ. Թղթ. Ա, 603):

Այսպէս Մագած է յն. Զփւհ բառէն, որ
կը նշանակէր գոգացեալ իրեր, ինչպէս
գմբէթ, լուացման կոնք (Դար. Ա, 11-2),
բոլորակ պնակ (Աղեքս.) եւ այլն: Գոր-
ծածուած է Փիլոնի Թարգմանչէն (Ճոք.
19), նշանակութեամբ իւրմէ հեռի բառի
մը դէմ, ὅτι, որ կոնաձեւ ըմպանակ մ'էր՝
լայնութիւնը դէպ ի վեր (Շենկլ): Բայց ա-
ւելի հին կտակարանին մէջ՝ իբրեւ Տա-

ճարի սպաս, τρυβλίον (Թիւք, Դ, 7) եւ φαλάγη (Դ Թագ. ԻԵ, 15. Ա Եզր, Բ, 13) մեզ ծանօթ բառից դէմ, որ հոմանիշ են հայ «ըսկաւառակի» եւ «տաշտի»: Τρυβλίον մեր մէջ «կոնք» ալ թարգմանուած կայ (Թիւք, Է, 13): Իսկ այս երրեակ համեմատութեան կամ լծորդութեան մէջ յայտնի է ափսէին բոլորակութիւնն ու գոգաւոր խորութիւնը: Եւ նկատելով որ Թուոց «ափսէք» (Դ, 7) եւ Գ Թագ. «սկաւառակք» (Ե, 50) մի եւ նոյն յն. բառի թարգմանութիւնն են եւ Տաճարին մի եւ նոյն սպասը կը ցուցնեն, կը փորձուիմ զափսէն եկամուտ պարզ հոմանիշ մը նկատել սկաւառակին, քան առանձին անօթ մը:

Սկոռտի: Այսպէս է դասական սակաւածանօթ ու կանոնաւոր ձեւը, «զսկոռտի» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 852), զոր ես անխտիր տեսնել կ'ախորժիմ ոսկեղարու սկտեղ (սեռ. տր.), սկտեղք եւ սկտեղք հոլովոց մէջ ալ, եւ զոր ստորին հայերէնն ուղ. «սկոռտեղ» կամ «սկտեղ» կ'ընէ (Հյկզ.): Չայնով լծորդ է յն. σκυτάλη (թիթեղն) կամ լտ. scutella (խոր պնակ) բառից: Սակայն թարգմանութեանց մէջ կը հանդիպի վերոյիշեալ πίναξին (Մտթ. ԺԴ, 8. Մրկ. 2, 25. Ոսկ. Թղթ. Ա, 852): Բայց մեր քով բաւական տարբեր էր իսկական պնակէն՝ իւր

թեթեւ խորութեամբ, ըստ որում կը գործածուէր միայն պինդ կերակրոց, ինչպէս էին «խորտիկը» որ «սկտեղը» ի սեղան կը բերուէին (Ոսկ. Մտթ. Ա, 688. Թղթ. Ա, 852): Նոյն պատճառաւ Մկրտչին գըլուին ալ բերուեցաւ «ի վերայ սկտեղ». եւ «ի վերայ», ըստ որում «ի մէջ» ըսուելու չափ խորութիւն չունէր: Գր. Արշարունեայ այլաբանական բացատրութեամբ՝ միրգն ալ ասով ի սեղան կը բերուէր. «ԶԲրիստոսի» փրկութեանն պտուղս, կ'ըսէ առ վահան կամսարական, զոր կարգեցի (ի) սկտեղ պատմութեան բանիս, շնծայելով ի սեղան քաջախորհուրդ իմաստութեանդ քո» (Ա): Միով բանիւ՝ «սկտեղը» հայ տաճարին ամենէն սովորական սպասնեւրն էին (Եղիշէ. 173) — Սկուտղ՝ ձեւին կոչումն էր եւ ոչ մեծութեան, որ կրնար զանազան լինել: Այսպէս Ս. Սահակայ Տեսլեան մէջ կայ «սկտեղ մի մեծ արծաթի» իբր եկեղեցական սպաս, որոյ «ի վերայ» դրուած էր «նափորտ մի բեհեզեայ ծալեալ» (49). ուրեմն հոս ալ խոր չէր այն ու պէտք չէր լինել: Եւ «մեծ» էր, որով կը տարբերէր կերակրոյ յատուկ փոքրերէն: Անթիս բոլորակութեան համար փիլոն արեւու անիւր «սկուտղ» կ'անուանէ (Մն. 598): Մի եւ նոյն պատճառաւ՝

ոմանք երկիրս ալ «սկտեղ» (δίσκος) նմանեցին (Վեցօր. 181): Վերջապէս Եղիշէի «սկտեղը» յոգնակին նշան է անոնց բազմաւորութեան մի եւ նոյն սեղանի վրայ, այս ինքն ճաշողաց թուոյն համեմատ. վասն զի պատմիչը նոյն տեղ եզակի ձայնով կը խօսի՝ երբ նիւթը բազմաւոր չէ. «չանկաւ օշնան ի ձեռս... եւ ոչ մատուցաւ իւղ»: — Սոյն սպասս կը գործածուէր եւս զինւոյ տաշտը կոչնականաց մատուցանելու. եւ այն ժամանակ կը կոչուէր «բաժակալ՝ սկուտղ» (Փաւս. 233), կամ լոկ «բաժակակալ» (Եղիշ. 174): Եւ իբրեւ ծաղկանց անօթ զրուելով սեղանին վրայ, կը դառնար «ծաղկակալ սկուտղ» (Խոր. 142):

Մաղզմայ: Մին ս. սեղանոյն նուիրանոցներէն, եւ այսպէս կոչուած ԺԱ դարու հնագոյն մաշտոցէն եւ յայլոց որ ի Ս. Ղազար, ինչպէս եւ Լամբրոնացիէն (Պտր. 84), կը համարիմ թէ նոյնպէս էր Ե դարուն ալ, որով Մնացորդաց առաջին թարգմանութիւնը կը թուէ զայն Տաճարի նուիրական սպասուց մէջ, «մաղզմայիցն ոսկոցն» (Ա, ԻԸ, 17), ուր նշմարելի է ս.

1. Այդպէս ըստ բուրազիւր ու նոտրագիւր երկու օրինակաց Վենետիոյ, եւ «բաժակալ» ըստ երկու նոտրագրոց. չորսն ալ անթուական են:

անօթին սուրբ անուն մ'ալ տալու ջանքը։
 Բայց բառս թարգմանչաց օրով այդ նը-
 շանակութեան հետ այնքան խստիւ կա-
 պուած չէր տակաւին, որով Ոսկերեբանի
 թարգմանիչը Պատարագի նոյն սպասը կըր-
 նար կոչել նաեւ «զսկտեղսն» (Թղթ. Ա, 703)-
 եւ ընդ հակառակն Սիրաքայ թարգմանիչը
 կ'ըսէ, «մի՛ ճեպեր ի մաղագմի նորա»,
 այս ինքն կերակրոյ անօթին (ԼԴ, 17.
 թէեւ յն. է դարձեալ τρυβλιον, սկաւառակ)։
 Այս համեմատութենէն կը հետեւի՝ թէ
 «մաղզմայն» նոյն կամ գրեթէ նոյն էր
 «սկտեղին» հետ, եւ անոր պէս բոլորչի
 ու շատ տափարակ, ինչպէս կը տեսնենք
 անոր եկեղեցական հին արեւմտեան ձե-
 ւերուն մէջ (Մարտ. 587-8)։ — Ուշագրաւ
 է Աղուանից վաչական արքայի ըրածը,
 որ «ոսկեղէն մաղագմայս՝ բերեալ», անոնց
 մէջ ս. Գրիգորիսի նշխարներն «անոյշ գի-
 նով հրամայէր լուանալ» (կաղ. 59)։ Ա-
 դոնք արդեօք եկեղեցւոյ սեպհականներն
 էին, զորս կը գործածէր ի յարգանս վը-
 կային, թէ իւր տաճարէն բերաւ։

1. Ասպէս ըստ Ս. Ղազարու օրինակին՝ որ բոլորա-
 գրէ մը զաղափարուած է. նոյն մատենադարանին Գ.
 Ճառնտիրը կը կարդայ «մաղզմայս». եւ կաղանկայ-
 տուացւոյն Էմինեան տպ. «մողոզմայս»։

Խառն: Ուտեւեաց վերջին սպասն էր, լծորդ պրս. Խառն բառին՝ որ է սեղան (Գ. Դպ.), եւ հոմանիշ յն. *χαυεον*ի (Ծննդ. Խ, 16. Եւթ. ԻԹ, 3, եւն), որ կը նշանակէր պրտոնեղէն սակառ մը՝ բոլորշի, լայն ու ծանծաղ (Դար. Ա, 892), եւ որ նշմարելի է եգիպտական քանդակաց մէջ ալ, աւելի փոքր ու խոր (Վիգ. Բ, 1147): Ս. Գր. բոց մէջ կը գործածուի խմորեղինաց: Մեր յատուկ կոչումէն եւս հետեւցնելու չենք՝ թէ աղանդերը սոյն անօթով ի սեղան կը բերուէր՝ գէթ հին ժամանակ, որուն յաջորդած լինի սկուտղը (աստ, 65):

Բ. — Ըմպելեաց սպասներն էին:

Նոսագ: Ծանօթ ոսկեղարու լեզուին մէջ, եւ իբր բնիկ հայեցի՝ գործածուած յատկապէս ինքնագիր մատենագրաց ու մերթ քիչ մ'ազատ թարգմանութեանց մէջ եւս¹, հաւանօրէն հոմանիշ էր միջին եւ նոր հայերէն «գաւաթին», եւ սեպհական ըմպելեաց, եւ յատկապէս գինւոյ: Արգամ ու Սմբատ իրաւունք ունէին «ոսկեղինօք ըմպել նոսագօք» (Խոր. 124). եւ Սմբատ Բագրատունի նուիրեց Յուսփայ գեղեցիկ «նոսագս» (Յհ. Կթղ. 250): Մեք այս անօթին գոր-

1. Մակ. Ա, ԺԱ, 58. Բ, Դ, 39. ուր յն. է *χρυσωµα*, այս ինքն. որ եւ է «ոսկեղէն» սպաս:

ծածուկեան դեռ պիտի հանդիպինք յետոյ։
 Գալով ձեւին, թէ բնագրաց եւ թէ թարգ-
 մանութեանց մէջ անորոշ է այն։ Բայց
 հին ըմպանակներն երեք հիմնական ձեւեր
 ունէին. խոր, տաշտածեւ կամ պատուան-
 դանաւոր։ Վերջին երկուքս պիտի տեսնենք
 ուրիշ անուանց ներքեւ. ուրեմն մեր «նուա-
 գին» պատկերն՝ հակառակ Հայկազեանի
 «նաւակաձեւ դաշխուրան» յարմարական
 բացատրութեան՝ որոնելու ենք առաջնոյն
 մէջ։ Այս ինքն երկայնածեւ, վարէն դէպ
 ի վեր աստիճանաբար լայնացած, եւ տա-
 փարակ յատակով, ինչպէս կը տեսնենք
 հոովմէական սեղանի մը վրայ եւս (Դար.
 Ա, 1278). եւ կամ ստորին մասը գնդածեւ
 եւ վերինը բաժականման ու լայնաշուրթն՝
 ասորականաց պէս (Վիգ. Բ, 1077). թէև
 մանրամասնութեանց մէջ մերը կրնար շե-
 դիլ օտարներէն, պահելով անոնց ընդհա-
 նուր գծերը միայն։ Սոյն սպասն է որ
 միջին դարուն «կրդայ» կը կոչուէր, եւ
 էր հասարակ ըմպանակ գինւոյ (Վատ.
 119, '20. Լծ. Պհ. Բ). ըստ որում դեռ գա-
 ւառաց մէջ կը պահէ նոյն անունն ու պարզ
 ձեւը՝ կանթերով հանդերձ։

Տաշտ։ Նախորդին պէս քաջածանօթ դա-
 սական լեզուին մէջ, զոր միջին դարը պըս-
 բառով րաս ալ կը կոչէր (Հրց. 359)։

Հոմանիշ է յն. Φιλόητην (ԱՄակ. Ա, 23. Առկ. ԻԳ, 31. Ոսկ. Մտթ. Ա, 146), որ կը նշանակէ կիսագնդաձեւ տափարակ բաժակ մը, առանց կանթից ու պատուանդանի, ինչպէս կը տեսնենք արեւմտեան ու եզրիպտական հնութեանց մէջ (Դար. Դ, 434. Վիգ. Բ, 1075). եւ այս պատճառաւ կը հանգչի «ի մատունս» (Փաւս. 233. Ագթ. 376) կամ «ի ծայրս մատանց» (Նաբ. 75): Բոլոր հին ազգաց քով կը հանդիպինք ասոր: Շապուհ կոչնոց ժամանակ իւր առջեւ կը դնէր «գտաշտ» որոյ վրայ նկարել տուած էր զքաջն Մուշեղ, ի վարձ անոր ասպետական վարման իւր կանանց հետ (Փաւս. 190): Տերեւնտի ընթրեաց մէջ Պապ արքայն «ունէր գտաշտ ոսկի» ոսկից կ'ըմպէր հանդարտօրէն (նոյն, 233). նշան՝ թէ բաւական առատ էր ընդունակութիւնը: Միջին դարուն Հայոց մէջ կը յիշուին աւելի խոշորներ, «տաշտ մեծամեծ» (Լծ. Պհ. Գ), որ սակայն մեզ յատուկ եւ կամ նորութիւն մը չէր. Աղեքսանդրի պատմութեան մէջ ծանօթ են արդէն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն այնպիսի տաշտեր, «յորմէ կարիցէ այր ուժեղ զգաստ արբենալ» (116):

Սկահ: կը հանդիպինք ասոր լոկ մովսիսական աշտանակի նկարագրին մէջ, որոյ ստեղանց ծայրերը կային «սկահքն»

կամ «սկահաձեռք», զուգադիր յն. արտիթին (ԵԼՔ, ԻԵ, 31, 33 հւն). եւ էին ձիթոյ ընդունարանը՝ կիսազնդաձեւ ու խոր, ինչպէս կը տեսնենք աշտանակին հին քանդակաց մէջ (Վիգ. Բ, 554): Յունարէնն առաջին իմաստով կը նշանակէր խառնարան, որ էր ընդունարան մը՝ զանազան մեծութեամբ ու ձեւերով, որոյ մէջ Հրեայք եւ ուրիշ արեւելեայք, Յոյնք եւ Հռովմայեցիք գինին կը բարեխառնէին ջրով, եւ այնպէս ճաշարան կը բերէին (Դար. Ա, 1552-6): Մեր նախնիք գինին զուտ կ'ըմպէին, ինչպէս ցոյց պիտի տամ իւր կարգին. հետեւաբար այդպիսի անօթ մ'ալ չունէին. անոր համար ստիպուելը են՝ ուր որ ընագրին իմաստը պահանջեր է՝ յու նարէնը նիւթապէս թարգմանել «խառնելի» (ԵԼՔ, ԻԴ, 6. Առկ. Թ, 2 հւն), կամ «խառնարան» (Բրս. Արբ. Նիւս. Հյր. ԺԲ), կամ «խառնոց» (Փիլ. Մն. 491-2): Այս անօթին հետ ունեցած նմանութենէն՝ մի եւ նոյն անուամբ կոչեր են Եօթանասուց աշտանակին բաժակներն ալ: Մեր թարգմանիչք ընդ հակառակն հոս կը շեղին

1. Պաւղ. Տարօնացին Ս. Գրոց ազգեցութեան ներքեւ ըսելով Հայոց համար՝ թէ «զգինեբրբուացն կազմեն խառնարանս» (Վերլծ.), կ'իմանայ գինւոյ ընդհանուր անօթները:

խառնարանի գաղափարէն, ու բնիկ բա-
ռով մը կը կոչեն «սկահը», որ սակայն
դարձեալ նմանութեամբ ըսուած է, ինչ-
պէս կ'երեւի իւր միւս «սկահածեւ» հո-
մանչէն: Այս պատճառաւ Փիլոնի թարգ-
մանիչն ալ սոյն բառին հետ չկապուե-
լով՝ փոխան անոր «թակոյկ» կը գործածէ
Ս. Գրոց մի եւ նոյն վկայութեան մէջ
(ՄՆ. 520): Հետեւաբար մեր քով կար ըս-
կան կոչուած անօթ մը՝ մովսիսական աշ-
տանակին բաժակաց նմանող. կամ թէ վե-
րոյիշեալ «տաշտին» աւելի խորը, որով
եւ լծորդ է՝ ձայնով ու բաժակին ձեւով՝ սկիւն
կոչուած ըմպանակին, զոր պիտի տեսնենք:

Դաշխոսարան: Սկահին մեծը կը համա-
րիմ, հանդիպած յն. λεχαυη բառին, որով
այն է «դաշխոսարանա զօրաւորաց»՝ Յայէլ
կաթ կը ջամբէ Սիսարայի (Դատ. Ե, 25):
Թարգմանիչը նոյն յունական բառը յայտ-
նի խտրութեամբ մը «կոնք» կ'անուանէ՝
երբ կը խօսուի լուացման անօթոյ մասին
(անդ, 2, 38. եւն): Ուրեմն «դաշխու-
րանն» ալ Հայոց յատուկ ըմպանակ մ'էր
կոնքանման ու կոնքէն տարբեր. եւ հա-
ւանօրէն իւր արմատն է պրս. տաշտ-խոս-
րան, ուտելոյ տաշտ: Կ'երեւի թէ ազնուա-
կանաց տաճարէն ներս չէր մտներ, այլ
Յայելի «խորանին» պէս խորանարնակ

հայ բանակին մէջ, իբրեւ զինուորաց կամ «զօրաւորաց» հասարակաց՝ ուստի եւ մեծ ըմպելի. թէեւ այս պարագայս չի ժխտեր անօթոյս շինականաց կողմանէ գործածուած թիւնն ալ:

Նաաւի. Փիլոնի հայ թարգմանիչը կը գործածէ զայս իւր կողմանէ (եթէ սակայն նուազ պէտք չէ կարդալ) բնագրին *θηροκλεια* բառին դէմ (Ճճք. 19), որ կը նշանակէր «սեւ կաւէ մեծ բաժակ» յանուն հնարողին թերիկղեսի (Աղեքս.): Արդեօք հայ թարգմանիչը կը ճանաչէր այդ ըմպանակին ձեւն՝ անծանօթ ինձ, եւ ըստ *ωϊν* մ նաւակ կոչեց, թէ ըստ կամս գործածեց այս անունն՝ առնելով տոհմային նաւակածեւ բաժակէ մը, չեմ գիտեր: Բայց այս յայտնի է՝ որ նաւու նմանութիւնն ու կոչումն օտար չէր մեր սպասներէն, ինչպէս տեսանք մառանի մէջ (աստ, 22):

Բաժակ. Ե դարու թարգմանութեանց մէջ կը գտնենք զայս *γιν. ποτήριον* (ըմպանակ՝ *πινειν* ըմպել բայէն) եւ լատինական *calix* (*γιν. κύλιξ*) բառից դէմ,¹ որոց երկրորդը մանաւանդ յայտնի է հեթանոսութեան մէջ (Դար. Ա, 850-1), քրիստոնէ-

1. Մենդ. Խ, 11, 18, 21. Բ Թագ. ԺԲ, 3. Սդմ. Ժ, 7. Մտթ. Ժ, 48 և Ն:

ական շրջանին (Կարբ. Բ, 1595–1650),
 եւ եգիպտացւոց (Վիգ. Բ, 1076), ունենա-
 լով տաշտածեւ կամ նուագածեւ ընդունա-
 րան մը, եւ աւելի կամ պակաս բարձր
 պատուանդան մը: Ասոր ներկայութիւնը մեր
 սեղանին վրայ՝ յիշուած է Մանդակունիէն.
 «գրաժակն ոսկի՝ զոր թագաւորի իսկ մա-
 տուցանեմք» (205): Ոսկեբերանի թարգմա-
 նիչը տեղ մը բնագրին միակ ֆւլչա (տաշտ)
 բառին փոխան գործածելով կրկին, «գրա-
 ժակս եւ զտաշտս» (Մտթ. Ա, 146), կը
 զգացնէ՝ թէ ադոնք իրարմէ զատ էին ձե-
 ւով, ու միասին կը գտնուէին հայ սեղա-
 նին վրայ: Ասոր հակառակ՝ րաժակը փո-
 խաբերաբար կը գործածուի երբեմն տաշտին
 տեղ (Փաւս. 233. Ագթ. 376):

Մեք «սկին» կամ «սկի՛» մ'ալ ունինք,
 Ս. Գրոց մէջ գործածուած յն. ῥόγδον եւ
 σπονδεῖον բառից դէմ (Մենդ. ԽԴ, 2, 5. Ա
 Մակ. Ա, 23), որոց առաջնոյն ձեւն անո-
 ըռէ (Դար. Ա, 1440). եւ երկրորդը նոյն-
 պէս անստոյգ, պարզապէս նուիրանոց կը
 նշանակէ ըստ տառին: Ասոնց սկին թարգ-
 մանելուն նպատակը կայ. առաջնովն Յով-
 սէփ «հմայելով հմայէր», եւ երկրորդն

1. Հմմտ. պրս. սկի՛ որ է գինի. կամ յն. χρυσὸν σκόδι,
 «ոսկեղէն ամօրով» (Դիոն Կասիոս, Եէ, 14):

Երուսաղեմի տաճարին յատուկ էր: Հետեւաբար ասոնց նուիրականութիւնը ցուցնելու համար՝ Թարգմանիչք զանոնց փոխեր են սկոյ, որ Ե դարուն արդէն Պատարագի սպաս եղած էր, բայց ձեւով նոյն էր «բաժակին» հետ, — ինչպէս վերջնոյս հոմանիշ արեւմտեան calixն ու մեր ըսկիհը նոյն էին սրբազան նշանակութեամբ, — որոյ համար սկիհը բաժակ ալ կոչուած է շատ անգամ (Փաւ. 225. Ոսկ. Մտթ. Ա, 657. Թղթ. Ա, 703): Չեւոց միութեան ուրիշ նշան մ'է սկւոյն յիշատակութիւնը Ե դարու խնճոյից մէջ. որոյ համար Ս. Սահակայ կանոնք կը յանդիմանէին այն քահանայքը՝ որ եկեղեցւոյ «զսկիհն ի գին մայելիս յանօթս (փոխ) տան զինուորաց» (93): Այս փոխատուութիւնը դժուարաւ կրնար պատահիլ՝ եթէ անօթս ընտանի չըլինէր նաեւ կերակրոյ սեղանին: Բաժակը կամ սկիհը բախտաւոր դիպուածով մը կ'երեւի դեռ Աղթամարայ եկեղեցւոյն քահակաց մէջ՝ Ժ դարէն, յորում Գագիկ արքայ նստած է գինարբութեան, ի ձեռին բռնած յիշեալ անօթը, լայն ու խոր ընդունարանով, նեղ բունով, ու պատուանդանով, ըստ հրատարակութեան նոյն քահակին (Ազգ. Հնդ. Ի, 197):

Պատժանակ: Այս ալ յիշուած է երկու

տեղ. մին ֆիլոնի թարգմանչէն՝ այսպէս. «ըմպիկը եւ պատժանակը» (Ճոգ. 19), իւր բնագիրն է լոկ մի բառ, յնւէ, բաժակին կամ սկւոյն ծանօթ հոմանիշը: Միւս վրկայութիւնն է Մնացորդաց հնագոյն թարգմանութեան մէջ, կատարուած ասորի բռնագրէն, որոյ «տաշտը» բառին դէմ հայը դրած է չորս, «տաշտըն եւ պատժանակըն եւ բաժակըն եւ ճաշակըն» (Բ, Դ, 22): Հոս ուրեմն «պատժանակը» զատ սպաս մ'է «տաշտէն» ու «բաժակէն». եւ հետեւաբար Հայոց յատուկ առանձին ձեւ մը: Փիլոնի հայ մեկնիչը սոյն անօթիս անուան արտաքին ձեւը եւ իւր ժամանակի սովորոյթ մ'իրարու հետ զուգելով, հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ. «պատժանակն մեծ մայծրայ է, որ առաջի դնեն՝ թէ կամ խմես կամ ի բաց գնա. որպէս պատիժ (իբր արմատ պատժանակին) զայն հատուցանեն, զոր տօսդաքան ասեն» (Լծ. Հես.): Բայց այս յարմարական մեկնութիւնն զմեզ չի գոհացըններ: Գուցէ ոսկեդարեան այդ «պատժանակը» նոյն է հայ «նուագին» հետ, զի ակնբերել է՝ որ Մնացորդաց թարգմանիչը շեղելով բնագրէն, ուզած է Հայոց ըմպանակաց թուարկութիւնն ընել, որոց մէջ սակայն կը պակասի ամենահասարակ «նուագը»:

Պտեակ: Գործածուած է Նիւսացւոյն
 Թարգմանչէն՝ ՅՍՄՆ Բառին դէմ (Նիւս. ՀՅԲ.
 ԺԲ), զոր Աղեքսանդր կը մեկնէ եղջերա-
 ձեւ ըմպանակ: Արդեօք հայ անունը ճիշդ
 զայդ կը նշանակէր, թէ ադոր մերձաւոր
 կամ հեռաւոր ձեւով սպաս մը, կարելի չէ
 ճշդել: Հայ մեկնիչը սահմանելով՝ «պտե-
 կըս (այլ հին օր. պտեակս) փոքրիկ աման՝
 որ ի խառնոցէն զգինոյն համն տեսանեն»
 (Լծ. ՀՅԲ. ԺԲ), չի պարզեր, այլ աւելի
 կը մթագնէ, ասոր տալով ճաշակին պաշ-
 տօնը:

Տօգտօքան: Լծորդ պրս. տոսրկեանի բա-
 ռին, որ է՝ «լի գաւաթն ... զոր ի վախ-
 ճանի խրախուժեան ի սէր իրերաց ըմ-
 պեն» (Գ. Դպ.): Յիշուած է միջին դարուն,
 եւ համեմատաբար աւելի որոշ է իւր նը-
 կարագիրը մեր քով: Փիլոնի մեկնիչը
 Բարսղի լուծման մէջ կը յիշէ զայն, գը-
 ընելով «տօսրպան», եւ սահմանելով «մեծ
 աման», ուսկից շատերը կ'ըմպէին՝ ձեռ-
 քէ ձեռք անցնելով. «յիրեարս խմեն» (Էծ.
 Պհ. Գ): Անօթս աւելի կանուխ՝ ԺԲ դա-
 րուն ծանօթ է Լամբրոնացւոյն ալ, որ
 կ'ըսէ. «Խմեմք զանկակեայ տօգտօքանով»,
 ակնարկելով անեցի գինեւէր վարդապե-
 տին սովորութեան (Լմբ. Թղթ. 241): «Զան-
 կակեայ» ածականին մէջ ակներեւ է ա-

նօթիս ձեւը, զոր Նիւսացւոյն մեկնիչն աւելի կը մանրամասնէ, յիշելով «գղօստութեան» եւ ըսելով. «բոլոր է զինչ բոկեղըն, եւ մէջն փոր» կամ «փորոց» (Լծ. Հյր. ԺԲ): Ամփոփելով, բոլորշի եւ գոգախոր էր՝ նման զանգակի:

Յիշեալ անօթոց յարմարական կամ բայէ շինուած հոմանշերն ալ կան. ինչպէս «ըմպելի» (Եսթ. Ա, 7. կաղ. 59), «ըմպիկ» (Փիւ. Ճռք. 19), «ըմրոց» (կաղ. 126), «ըմպակ», «ըմրակ» (Յհ. կթղ. 200, '30) կամ «ըմպանակ» (Պամ. Աղ. 101. Նար. 75, 173), եւ «սպակի՝» նիւթէն ծագած (աստ, 57); որոնք անշուշտ առանձին սպասներ չէին ցուցներ: — Այս կարգէն է «սարկարան» ալ (Եմես. 164), անորոշ իմաստով, զոր Հայկազեանը կը կարծէ «խառնարան, բաժակ մեծ, նուիրանոց»: Բայց ինձ ծագած կը թուի պրասկիրանէն (սեր¹ գլուխ, եւ կիրան՝ ծանր), որ է գլխագարութիւն ի գինւոյ (Գ. Դպ.): Որով հայ «սարկարանը» փոխաբերաբար կը նշանակէր—գուցէ հին պարսկերէնի մէջ ալ — որ եւ է մեծ ըմպանակ՝ որմէ կարելի էր արբենալ, նման մեր տեսած խոշոր

1. Համեմատել հայ. սար, գլուխ լերանց. որով գուցէ հին պարսիկն ալ «սար» եւ «սարկարան» կը հնչէր:

տաշտերուն (աստ, 70), եւ որ զգալի է Սերերիանոսի բացատրութեան մէջ եւս. «Այդչափ զսարկարանս աստուածեղէն բանին ըմբոսէք, եւ յետ արթնցոյթեանն ծաւալի էք»:

Թակոյկ: Հոմանիշ պրս. տակոկին (Հրշ. 153), էր ընդունարան գինւոյ՝ որով ըմպելին կը փոխադրէին մառանէն ճաշարան, եւ անտի կը լեցնէին բաժակները: Պարսից Արտաշէս արքայի տաճարին մէջ կային «քակոյք եւ ըմպելիք թագաւորին ոսկեղէնք եւ արծաթեղէնք» (Եսթ. Ա, 7): Ոսկերեւանի արքեպիսկոպոս «քակոյս ըղձանայ» (Մտթ. Բ, 18), եւ մեր զրացի Աղուանից վաչական թագաւորի ճաշարանին մէջ՝ սովորականներէն զատ կար եւ առանձին «քակոյկ մի յարքունի սպասէն՝ լցեալ արքայի ըմպելի գինի», աղքատաց համար (Կաղ. 47): Որով յայտնի է՝ թէ հայ տաճարին եւս սեպհական էր այն, ըսել տալու համար Բարսղի հայ մեկնչին, «քակոյկս՝ որ զանապական ունի» (Լծ. Պհ. Գ): Ս. Գրոց մէջ մեր «քակոյկը» կը զուգադրի զանազան յոյն բառից: Ասով թարգմանուած է $\chi\rho\alpha\tau\eta\rho$ (Երգ, Է, 2. Նիւս. Երան. Դ), զի մեք չունէինք «խառնարան» (աստ, 71), այլ փոխանակ ասոր՝ թակոյկը կը գործածէինք: Ասով թարգմանուած է եւ $\delta\delta\rho\iota\alpha$,

«քակոյկք կճեայք վեց» (ՅՀ. Բ, 6), զոր իսկական հոմանիշը կը կարծեմ մեր աստ-
թին: Սա արեւմտեաց մէջ, եւ համոզուած
եմ թէ մեր քով ալ, էր մեծ սափոր մը
լայնշի, պարանոցաւոր ու լայնաշուրթն,
երկու կարճ ականջանման կանթերով փո-
րին վրայ, եւ փոքր պատուանդան մ'ըս-
տորոտը (Դար. Գ, 319-21), թէեւ միակ
ձեւը չէր այս: Ըստ յիշեալ վկայութեանց՝
նիւթով ու թուով զանազան էր թակոյկը
տաճարին մէջ: Միջին դարուն՝ Հայք «թա-
կուկով» ջուր ալ կը բերէին աղբիւրէն,
կ'ըսէ Լամբրոնացին (ի Հյկզ.): Եւ արդէն
իւր անունը ռամկացած՝ «թողդ» կ'ըսուէր,
լինելով «քարեայ» կամ «ապակեայ» ըստ
այլ եւ այլ ծառայութեանց (Վաստ. 102,
'37): Եւ ցարդ նոյն կոչումն ու ձեւն ունի
Հայաստանի մէջ:

Ճաշակ: Հոմանիշ է առաւելապէս յն.
κυσθόςին, զոր եւ կը թարգմանէ (Եւք,
ԻԵ, 29. Թիւք, Դ, 7. Երմ. ՄԲ, 19): Աղեք-
սանդը զայս «ըմպելոյ բաժակ» իմացաւ:
Շենկլ ճշդագոյնս համարեցաւ «փոքրիկ
անօթ՝ որով գինին խառնարանէն բաժա-
կին կ'անցնէին»: Դարեմբերգ, ձայնակից
ասոր, անօթին ձեւն ալ կու տայ, որ է
գոգածեւ՝ նման շերեփի, կամ կնգղածեւ,
ունելով երկար բուն մը՝ մխուելու համար

Թակուկին մէջ (Ա, 1675-7): Ունէր ընդունակութեան որոշ չափ մը, համեմատ փիլոնի՝ Թէ Մովսիսի սեղանին «ճաշակքն (նշանակ էին) խրախճանութեան, որովք անապակն չափի» (ՄՆ. 518), կամ ըստ Շիրակացւոյն՝ Թէ «կիւարոս չափ է գինւոյ արկանելոյ յապակիս»: Եւ հոս է որ մեր համարողն ի վեր կը հանէ հայ «ճաշակին» իմաստն ալ, ըսելով՝ Թէ նոյն կիւարոսը «գինեհան է երկայնադաստակ որպէս զձաշակ (մեր), վասն ի խորութենէ կարասւոյ զգինին հանելոյ», կամ «ձաշակ՝ որով զգինին հանեն» (Ագ. 31-2): Այս էր ուրեմն հայ ճաշակին ձեւն ու պաշտօնը. զոր եթէ ուշ դնենք՝ կը տեսնենք իւր անուան մէջ իսկ, այն է մէկ արբամար համտեսելու յատուկ. եւ որ նոյնպէս կը մնայ դեռ ի Հայաստան:

Առաստակ: Երկու անգամ յիշուած է Բարսղի Թարգմանչէն, յն. χρονονόστι դէմ՝ որ կը նշանակէ աղբիւր, ծորակ կամ ցայտ ջրոյ (Աղեքս.): Եւ հոս նմանութեամբ տրուած է ծորակաւոր անօթի մը, որ ունէր «արծաթեղէն խողովակ» մ'ըստ ճառախօսին, — որով ինքն ալ նոյն մետաղէն էր, — ուսկից մատուցուկը գինին կը հոսեցնէր կոշնականին տաշտին մէջ. եւ այդ խողովակն յատուկ բառով «սկըն-

«սփող»¹» կը կոչուի թարգմանչէն (Բրս. Արք.): Բեմբասացը կը յաւելու: Թէ այս անօթը սեղանին վրայ կը լինէր «ըստ թուոյ բազմեցելոցն». ուրեմն չափաւոր էր մեծութեամբ, բաւական մէկ անձի: Համոզուած եմ՝ թէ մեք ալ ունեցած ենք այս անօթս հայ անուանը հետ. եւ ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ Նիւսացւոյն թարգմանչին վարմունքն ալ, որ սեղանի անօթոց մէջ «սասատակ» բառով կը թարգմանէ բնագրին ἀμφορεύςը (Երան. Դ), համազօր «սփորին», որպէս զի գուցէ վերջինս մահանին մէջ մնայ (աստ, 26), եւ առաստակը՝ տաճարին:

Նգոյր: Արդէն ծանօթ մեզ «նքոյր»²

1. Յոյնը «կոր խողովակ». որով ճառիս հայ մեկնիչը կը սխալէ՝ երբ կ'ըսէ. «սկնջափողցն՝ նեղրերան աման է, կթղա կամ շիշ»։ - Նոյն ինքն մթութեան մէջ կը խարխափէ առաստակի մասին ալ, տեղ մը մեկնելով զայն «կթխայն կամ ցսխտին արծաթի կամ ապակի, կամ փարջեր». եւ այլուր՝ «առաստակն. լծ. արծաթի ցսխտն է կամ շիշ նեղրերան» (Լծ. Պհ. Գ). եւ դարձեալ՝ «երկայն եւ բարակավիզ խմելիք է» (Լծ. Երան. Դ):

2. Այդպէս ըստ նոտրագիր օրինակին վնեակոյ, զոր վեցօրէից լուծողը կը գրէ սեռ. «նկորի»՝ ըստ 1814ի օրինակին, եւ «նգորի» ըստ միւս հինն, եւ կը մեկնէ վրիպակաւ «երեքանկիւնի իրք» (Լծ. վեց. Թ): «Նգոյր» կը գրեն Նիւսացւոյն 1817ի եւ նոտր օրինակ մը, եւ ասոր լուծման 1814ի եւ անթուական հին օրինակ մը: Լուծողը խաբուելով յոյն բնագրին մէջ ասոր յարակից «եռոտանի» բառէն, կ'ըսէ. «Նգոյր՝ զերեքոտանի սեղանն ասէ» (Լծ. Երան. Դ). կամ «Նգոյրս՝ ոտներով սեղան» (Լծ. Հյր. ԺԲ):

ձեւով ու մաղի իմաստով՝ ըստ λικνοειδής
 (մաղաձեւ) բնագրին Բարսղի (աստ, 45),
 Նիւսացւոյն Թարգմանութեան մէջ երկիցս
 կը զուգադիպի πλυνόςին (Հյր. ԺԲ. Երան.
 Դ), որ կը նշանակէ լուացման անօթ (Շենկլ)
 կամ կոնք (Սղեքս.)։ Ճիշդ վերջինս է
 հայ Թարգմանչին նգոյրը՝ դասուած սեղա-
 նի սովորական սպասուց մէջ. եւ իւր այդ
 յարմարական կոչմամբ կը յիշեցնէ ինձ
 աւանդապահ Սսիոյ եւ Հայոց մէջ ալ դեռ
 մնացած ձեռք լուալու այն կոնքը՝ որ իւր
 ներսն ունի մաղանման ծակոտկէն խուփ
 մը, որոյ միջէն ջուրն յատակը կ'իջնէ։
 Նմանութեամբ է ուրեմն ասոր «նգոյր»
 անունը. նմանութիւն՝ որ հայ Թարգմա-
 նութեան յատուկ լինելովը՝ հին Հայոց
 մէջ իսկ ենթադրել կու տայ այդ կոչումն
 ու սպասին գործածութիւնը։ Մեծութեամբ
 ու ձեւով կը զանազանէր «կոնքէն», որոյ
 ներսը դատարկ, ջուրը մէջը կը լեցնէին
 եւ ոտք կը լուային (Յովհ. ԺԳ, 5). եւ
 որոյ պաշտօնը կը վարէր երբեմն «տաշ-
 տըն» ալ (Վարք Հրց. Ի Հյկզ.)։ — Նգոյրը
 կը յիշուի դեռ միջին դարերուն, բայց ու-
 րիշ եկամուտ անուններով. զոր օրինակ
 կրիկեան Թագաւորօրհնէից մէջ, Թարգ-
 մանուած Լամբրոնացիէն, կը գտնենք «ըզ-
 դաշտիշոնն եւ զդասպրիկն, թէ ոսկի եւ

Թէ արծաթի» (Սիւս. 475), ուր դաշտի-
շուն մեր անօթն է: ԺԴ դարուն: Ջահկե-
ցոց մաշտոցը կու տայ մեզ ուրիշ բառ
մը. «Ջռնիտն եւ զքսիստինն եւ զդաս-
տառակն» (Հյկզ.), ուր շունիտ՝ աղաւաղն
է յն. χέρνιβονի, որ է կոնք լուացման
ձեռաց (Աղեքս.): Կիլիկեան Եպիսկոպոս-
օրհնէքը կը շրջէ այս բառին իմաստն ու
քիչ մը ձեւն ալ, եւ կ'ըսէ. «զշռնիմսն ջը-
րով եւ զպացիկս լուացման» (Մշտ. 1365ի
ի Ս. Ղազար). պացիկ՝ գլ. bassin կամ
կոնքն է, անոր համար «լուացման» յատուկ.
իսկ շունիտը լի է «ջրով». ուրեմն սա ջրոյ
կուժն է հոս: Այս զանազան կոչումները
ձեւերու զանազանութիւնը չէ որ կը ստեղ-
ծէ, այլ ինչպէս կը տեսնուի, այդ շրջանին
Հայոց մէջ Թափանցող ցեղերու լեզուաց
ազդեցութիւնը:

Տաշտագոսրան: Դրուած է նախայիշեալ
չերնիբոնի դէմ (Նիւս. Հյր. ԺԲ), զոր եւ Շեն-
կըլ կը մեկնէ լուացման կոնք, եւ Աղեք-
սանդը՝ նաեւ «անօթ քաւչական ջրոյ»:
Ըստ որում հող իւր յարակից նգոյրն է
կոնք, ես կ'ախորժիմ տաշտագուրանով
լուացման ջրոյ մետաղեայ կուժն իմա-
նալ: Սովորութիւն էր Հայոց՝ «ջուր ի
ձեռս արկանել» (Եղիշ. 173. Յհ. Կթդ. 214).
որով կոնքին հետ կարեւոր էր կուժն ալ:

Ուստի հայ մեկնիչը սխալմամբ կը սահմանէ, «տաշտագուրանս (միւս հին օր. տաշտակուրանս) անօթ որ զդօստաքանն խմեն» (Լծ. Հյր. ԺԲ)։ Անօթիս անունը պարսկերէն կը հնչէ, եւ ըստ որում բարդ կցորդութիւն մը ցոյց կու տայ իւր արմատ «տաշտին» կամ կոնքին հետ։ Արդէն կայ պրս. քիւրէ, որ է գունդ, եւ քիւրսո՞ղ՝ նեղաբերան կուտ (Գ. Դպ.), երկուքն ալ մօտ մեր անօթի ձայնին ու ձեւին։—Ասոր հոմանշեր են վերոյիշեալ միջնադարեան վկայութեանց մէջ նշանակուած դասպրիկը, հաւանօրէն կազմուած պարսկահայդաստ (ձեռն) եւ պրս. իպրիգ (ջրկուտ) արմատներէն, այս ինքն ձեռք լուալու կուտ. — քսիստիւր, որ է հին քսեստը, ξέστυς (Եզեկ. ԽԶ, 5 եւն). — եւ շնիձը զոր տեսանք։ Անօթիս տոհմային շատ հին ձեւեր անծանօթ են ինձ։ Բայց հանդիպած եմ անոր նկարի մը՝ Ս. Ղազարու մէկ Շարականին մէջ, գրուած 1578ին, աւագ հինգշաբաթու կանոնին քով՝ ի խորհուրդ Ոսնալուային. եւ է այսպէս։ Յատակը լայն՝ գոգաւոր, եւ դէպ ի վեր կը նրբանայ մինչեւ երկայնաձիգ պարանոցը. գօտեակ մը պարանոցին շուրջ, եւ գօտի մը փորին վըրայ, ուսկից զարդարուն կանթ մը կը բարձրանայ մինչեւ բերանը. եւ գօտւոյն

վերեւ կտցանման ծորակ մը՝ ուսկից ջուր կը հոսի։ Ամբողջ անօթը կիտուածնազարդ է։

Բնականապէս մեր մտքէն չի անցնիր յիշեալ բոլոր սպասները, զորս տեսանք ազնուականին կամ մեծատան տաճարին մէջ, երթալ որոնել նաեւ ռամկին կամ աղքատին սեղանին վրայ։ Սա հարկաւ պիտի շատանար՝ անոցմէ անհրաժեշտ կտորներով, առանց փնդոելու անոնց բազմազանութիւնն ու գեղեցկութիւնը։

Ե. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Յառաջ չգնացած մեր նկարագրին մէջ՝ կարեւոր է հոս քանի մը խորհրդածութիւն։

1. — Կահուց հարստութիւնը։ — Նախկին չորս գլխոց մէջ՝ մեր թուած կահերըն ու սպասներ, — որոցմէ կրնան թերեւս դեռ անյիշատակ մնացած լինել նախնեաց մատենագրութենէն, կամ վրիպած ուշադրութենէս, — ամենամեծ մասամբ յիշուած գտանք ազգային հեղինակաց կամ թարգմանութեանց մէջ միանգամայն, եւ չենք տարակուսիր՝ թէ մեր նախնիք իրապէս ալ ունէին զանոնք։ Իսկ զոմանս հանեցինք լոկ թարգմանուած երկերէ, որոց

տոհմային կոչմունք՝ Թելադրեցին մեզ ա-
սոնց ձեւերն ալ տեսնել մեր մէջ. ուր այս
համարձակութիւնը չպիտի ունենայինք,
եթէ այդ անուանք օտարաձայն եւ կամ
այլալեզու բնագրաց ազդեցութեամբ յե-
րիւրուած բարդ բառեր լինէին: Արդէն բո-
լորովին օտար բառեր, ինչպէս ստուման, կամ-
փասկ եւն, դուրս թողի մեր կահուց դա-
սէն ու նկարագրէն: Բայց բնիկ կոչում
մը բնիկ իր մ'ալ կ'ենթադրէ, թէեւ ու-
մանց առիթը ներկայացած չլինի ինքնա-
գրութեանց մէջ յիշուելու: Միանգամայն
թարգմանութեանց առաջնորդութեամբ՝ մեր
մերկ բառից զգեցուցինք յաճախ օտարաց
ձեւերը. — Արդեօք անմոլմբ էր մեր այս
ձեռնարկը. արդեօք հայ անուանք եւ ըս-
պասք երբեմն լոկ մերձաւոր նմանութեամբ
դրուած չեն յունականաց դէմ, որոց ճշ-
գրիտ պատկերը չկարենան լինել՝ գէթ
արուեստական նրբութեանց մէջ: Կարելի
է, չեմ ժխտեր. բայց մոռնալու չենք՝ որ
յոյն քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը
շատ զգալի էր Արշակունեաց շրջանին՝
թէ հայ ազնուականութեան, ինչպէս պի-
տի տեսնենք մասամբ հետագայ նկարա-
գրութեանց մէջ, եւ թէ մեր դրացի Պար-
սից բարուց վրայ. եւ այդ ազդեցութիւնը
բնականապէս պիտի տարածուէր նաեւ

սպասուց կամ կարասեաց թուոյն եւ ձեւոց վրայ միանգամայն:

2. — Հումանիշք: — Տագնապալից պարագայ մ'է բանասիրաց համար՝ հումանը-շոսթիսն իրարու ժամանակակից եւ մանաւանդ արմատական շատ բառերու, եւ քաղմանըշոսթիսն մէկ բառի, ոչ միայն ընդհանուր լեզուին, այլ յատկապէս մեր խնդրոյն մէջ ալ, ինչպէս տեսանք եւ զգացինք: Իբր սկզբունք կրնանք ըսել՝ թէ այդ երկու հանգամանք եւս իրնապէս կան մեր լեզուին մէջ. սակայն զգուշութեամբ ընտրելի է զանոնք:

Գալով առաջնոյն, չափազանց է բոլոր հոմանշից մէջ անվրէպ զանազանութիւն մը փնտռել, եւ կամ անոր հակառակ՝ բոլորը նոյնացնել իմաստով: Բայց կային ժամանակակից բառից մէջ իրական հոմանշեր, որոնք արդիւնք էին կամ գաւառական խօսից տարբերութեան, կամ լեզուական յեղաշրջութեան, որով բառ մը՝ որ պիտի մեռնէր, կամ առտնին գործածութենէն պիտի փոխադրուէր սրբավայրին մէջ (ինչպէս մաղմալ եւ սկիհ), եւ ուրիշ մը՝ որ անոր պիտի յաջորդէր նոյն ենթակային վրայ, եւ կամ տոհմային եւ իշխեցող լեզուի մը հոմանիշը՝ իրարու կը հանդիպէին, եւ լծակցաբար կը

ցուցնէին կամ կը թարգմանէին զայն: Ասոր պատուէն են՝ զահոյր — տախտ (աստ, 54), կասկարայր — հրաւանդ (36), սանդ — անկան (42), մախադ — պարկ (44), քորթ — պայուսակ (անդ), մադ — նքոյր — խախալ (45), քաժակ — սկիհ (73-5), սկաւառակ — ափսե (62-4), սկոտդ — մադգմայ (64-7) հոմանիշ զոյգերը, եւ ուրիշ շատեր՝ որոնք զգալի են մանաւանդ Մնացորդաց երկու թարգմանութեանց մէջ: Դարերու յաջորդութիւնն յետոյ դիւրաւ պիտի բազմապատկէր զանոնք, զոր օրինակ՝ կրակաբանին հոմանիշ տալով սկոտը կամ քուայն (33-4), կարասին՝ գորը (24). քակոյկին՝ բորոյր (80) եւ այլն:

Հոմանշութեան ուրիշ պարագայ մ'ալ կայ թարգմանութեանց մէջ, ուր յունարէն մի եւ նոյն բառը երկու հայ բառով կը թարգմանուի. զոր օրինակ՝ ὕδραռ սափոր եւ քակոյկ (աստ, 26, 79). κρατήρ սկահ եւ քակոյկ (աստ, 71, 79). χαλκεῖον կամ λέβης կարսայ եւ սան (Ա թագ. Բ, 13. Ա Եզր, Ա, 12. Ա թագ. Բ, 15. Ժող. Է, 7). χύτρα պոյտե եւ կարսայ (աստ, 38. Բ Մնց. Դ, 11). λεκάνη դաշխոռան եւ կոնք (աստ, 72). φιάλη տաշտ եւ ափսե (աստ, 70, 64). πίναξ պնակ եւ սկոտդ (աստ, 62, 64): Ի՞նչպէս մեկնել այս պարագայն:

Տեսանք իւրաքանչիւր նկարագրէն՝ թէ այդ գոյգերն իրարու հոմանիշ չեն բնաւ մեր քով։ Անտեղի է ենթադրել հոմանշոյութիւն մը նոյն իսկ երկրորդական նշանակութեամբ ալ՝ որ չկան։ Այս տեղ ընդ հակառակն կայ թարգմանութեան մէկ գաղտնիքը, որ սրատես աչաց միայն նշամարելի է։ Իմ համեմատական խուզարկութիւնքս ոսկեդարու թարգմանութեանց մէջ՝ լիուլի փաստերով ցոյց տուին ինձ, որ մեր նախնիք ոչ միայն բնագրաց լեզուս են հայացուցեր, այլ յաճախ իմաստներն ալ։ Չեն շատացած բառին դէմ դրնել ճիշդ անոր հայ հոմանիշը. այլ շատ անգամ այնպիսի բառեր են գործածեր, որով հայ ընթերցողին կենցաղին մերձեցնէին բնագրին ընթերցուածը, եւ ընտանի ձեւով մը ներկայացնէին զայն անոր։ Այն պարագային մէջ, ուր Հայը «սափոր» մը կը գործածէր, թարգմանիչը զայս դրեր է ծփալին դէմ, թէեւ սա աւելի «թակոյկ» նշանակէր. եւ վերջինս դրեր է իրեն յարմար տեղւոյն մէջ միայն։ Հայերը *χρᾶτῆρ* (խառնարան) չունէին. ուրեմն ուր որ անհրաժեշտ չէր յայտնի ընել այդ բառին իմաստը, զայն թարգմաներ են տարբեր բառերով, զոր օրինակ «թակոյկ»։ Տեսեր են՝ որ Հայոց «սկահը» լա-

ւագոյնս կը բացատրէր մովսիսական աշտանակին կանթեղաց ձեւը՝ քան նոյն յու նակագմ եւ յունական «խառնարանը» . ուստի «սկահն» են դրեր: Այսպէս վարուեր են, ինչպէս վայել էր քաջ թարգմանչաց, բոլոր միւս բառից հետ ալ: Եւ երբեմն աւելի համարձակութեամբ՝ իմաստներ իսկ փոփոխեր կամ յաւելեր են՝ հայացնելու գաղափարով, ինչպէս տեսանք տեղ տեղ (աստ, 55, 71-2), եւ դեռ պիտի տեսնենք աւելի կարեւորներն յառաջիկային: Վերջապէս ասով կը մեկնուի ճարտարագոյն թարգմանչաց շատ տեղ իրարմէ տարաձայնութիւնն ալ. զի բնագրէ հեռացումն իրարմէ եւս պիտի հեռացնէր զանոնք: Ուրեմն վերոյիշեալ օրինակաց մէջ մէկ յունարենի զուգադիր կրկին հայ բառերն որ եւ է կերպով հոմանիշ չեն իրարու:

3. — Բագմանիշք: — Ասոնք ալ կային մեր լեզուին մէջ. զոր օրինակ՝ տաշտ բառը կը նշակէր երկու տարբեր սպասներ (աստ, 41, 69). նոյնպէս եւ նգոյրը (45, 83): Եւ եթէ ասոնց մէջ ձեւի մերձաւոր կամ հեռաւոր նմանութիւն մը կայ, հայերէնն ունի շատ բազմանշեր՝ որոց իմաստից մէջ որ եւ է աղերս չի տեսնուիր. ինչպէս «գայլ», որ կը նշանակէ գազանն

ու ցոկակապ. «մուկն՝» անասնիկն ու նեարդը. «ակն՝» աչք, քար եւ անդրիւր, եւ այլն:

Մեր քննած բառերէն կային եւ ոմանք, որ նոյն դարու թարգմանութեանց մէջ, իրենց ստոյգ հոմանշերէն զատ՝ որոց հետ համեմատեցինք նախորդ գլխոց մէջ, կը գուգադրին յունարէն այլ եւ այլ բառից. զոր օրինակ՝ կասկարայք՝ երեք բառի (աստ, 36). կարսայ՝ չորսի (Դ թագ. ԻԵ, 14. Բ Մնց. 1Ե, 13. Ա Եզր, Ա, 12. Ժող. Է, 7). սան՝ երեքի (Թագ. Ա, Բ, 13. Բ, ԺԷ, 28. Բ Մնց. 1Ե, 13). սկիհ՝ երկուքի (աստ, 74). րակոյկ՝ երեքի (աստ, 79. Եսթ. Ա, 7). ձաշակ՝ երեքի (Ելք, ԻԵ, 29. Ղեւտ. ԺԴ. 10. Զաք. Դ, 12). սկաւառակ՝ չորսի (աստ, 62). սփսե՝ երեքի (աստ, 63-4). կում՝ չորսի (Թագ. Ա, ԻԶ, 11. Գ, ԺԹ, 6. Դ, Բ, 20. Երմ. ԺԹ, 1). սափոր՝ ութի (աստ, 26), ուսկից միայն վեց համընկով հանդերձ՝ Հ. Թ. Աւգերեան կը դիտէ. «Յայտ է ի թարգմանութեանց աստի՝ թէ նշանակութիւն բառիս սափոր՝ ընդարձակ է յոյժ ի մեզ» (Զափ. 162): Ըստ Հայկազեան բառագրոց՝ այս պարագայիս մէջ գտուած բառերը միշտ քանի մ'իմաստ ունին, այնպէս որ շատերն իրարու կը նմանին ու կը շփոթուին:

Բայց ես՝ հասկանալու կամ մեկնելու այդ ոճն անտեղի կը գտնեմ։ Նախնիք ընդ հակառակն այդ Թարգմանութեանց մէջ հետեւեր են նոյնպէս հայացներու դըրութեան, զոր նկատեցինք։ Տեսեր են՝ զոր օրինակ՝ որ Հրեայն երբեմն կաակարայով կը խորովէ եւ երբեմն ուտանաւոր պռատով (աստ, 36). վերջինս անծանօթ լինելով Հայոց, իրենք առաջնով միայն Թարգմաններ են, ոչ թէ կասկարային պոյտի իմաստն ալ են տուեր։ Տեսեր են՝ որ մեր «սափորի» յոյն հոմանշերէն ոմանք երբայեցեւրենէ են առնուեր, եւ իրենց ձեւերը կորսուեր դարերու շրջանին մէջ. ուրիշներ՝ բնիկ յունարէն՝ հայ սպասուց մէջ չունէին համապատասխանող զանազան ձեւեր կամ իսկական հոմանշեր։ Ուստի այդ բոլորը պարզեր ու վերածեր են մեկի, սափորի, ոչ թէ ասոր ութ կերպարանք են զգեցուցեր¹։ Զի չէր կարող մէկ բառն ի բնէ այդքան նշանակութիւն ունենալ Հայոց մէջ, եւ ոչ ալ Թարգմանչին ձեռքով զանոնք ի նորոյ իւր վրայ առնուլ օտարներէն։ Տեսեր են՝ որ $\chi\sigma\tau\acute{\iota}\eta$

1. Դիտելի է՝ որ արդէն հոմանշութիւնք եւ անորոշութիւնք առ հասարակ յունարէն անուանց մէջ ալ շատ կային, մանաւանդ սպասուց եւ անօթոց վերաբերեալք, ինչպէս կը խոստովանին եւրոպացի քաջ հնախօսք իսկ։

Թէ քառարիկ կը նշանակէ եւ թէ հեղկի
 չափ մը (Դար. Ա, 1549). եւ երկըորդ ի-
 մաստով անոր հանդիպելուն (Ղեւտ. ԺԴ,
 10), զայն թարգմաներ են իրենց ընտա-
 նի «ճաշակ» բառով (աստ, 80), որ նոյն-
 պէս չափ էր: Բայց ասով «ճաշակը» չի
 կրնար յունարենին գաւաթի իմաստն ալ
 ունենալ, ինչպէս կը կարծեն Հայկազեանն
 եւ Հիւբշման (187), ոչ ալ «սափոր եւ
 անօթ իւղոյ» ըստ Ագեբեանի (121): Եւ
 որովհետեւ ἐπαρυστρὶς, կանթեղի մէջ ձէթ
 դնելու սպասը (Աղեքս.), անօթէ անօթ
 հեղուկ փոխադրելու գործողութեան մէջ
 պաշտօնակից էր մեր «ճաշակին», զայն
 ալ ասով են թարգմաներ (Ջաք. Դ, 12).
 բայց ասով հայ սպասը ձեւով չի նոյնանար
 յունականին հետ: Եւ ոչ մեր «տաշտը»,
 համազօր φαλάγηին (աստ, 70), (Ս. Բարսղի
 ψυχτήρն ալ թարգմանելով (Բրս. Արք.),
 որ էր թակուկանման անօթ մը՝ գինին
 զովացնելու սահմանուած (Դար. Դ, 750),
 ասոր եւս հոմանիշ կը լինի: Այս բոլոր
 օրինակաց մէջ, կ'ըսեմ, հայ բառերը նոր
 իմաստներով չեն զարդարուած: Վասն զի
 եթէ այդպէս լինէր, հայ ժողովուրդը պի-
 տի կարօտէր օտար ընագրաց համեմա-
 տութեամբ ճանաչելու հայերենին նորա-
 մուտ նշանակութիւնքը, որ անկարելի էր.

որով պիտի պահէր իրեն ընտանի իմաստը միայն, թողլով նորերը թարգմանչին ուղեղին մէջ: Ոչ, թարգմանութեանց մէջ հայ բառերը նոր իմաստներ չեն զգեցեր, այլ՝ այսպէս ըսեմ՝ տան յոյն. բնակիչն ելեր եւ հայն է մտեր, ոչ թէ հայն եկեր է բնակակցելու յոյնին հետ ու կազմելու հայ—հոռոմ ընտանիք մը: Այս է իմ համոզումս, եւ կարծեմ՝ թէ այս ուղղութեամբ կարդացուելու են նախնեաց թարգմանութիւնք, եւ շինուելու են բառարանք:

Այդ հայացնելու դրութենէն ուրիշ կարեւոր հետեւութիւն մ'ալ հանելու ենք: Այս ինքն է՝ թէ կահուց, անօթոց եւ ըսպասուց այն ծառայութիւնքը, որ կը յիշատակուին թարգմանեալ գործերու մէջ, եւ տոհմային մատենագրութենէն յիշուելու առիթը չէ ներկայացեր, սովորաբար Հայոց կենցաղին մէջ ալ կային, որով թարգմանիչք հարկ չեն տեսեր զանոնք եւս փոխելու կամ հայացնելու: Սովորաբար՝ կ'ըսեմ, որպէս զի զատենք Ս. Գրքոց մէջ անոցմէ ոմանց յատուկ դիրքը կրօնական պաշտամանց մէջ եւ այլուր:

4. — Փոփոխումն սպասուց եւ կոչմանց: — Մեր թուած կահերէն մեծագոյն մասն՝ հանուած ոսկեղարու հայ կամ հայացած մատենագրութենէն, հարկաւ ժամանակա-

կից ալ էին իրարու. կ'ուզեմ ըսել տոհմային բնիկ կամ եկամուտ կոչումներն ու սպասուց ձեւերը, եւ նոյն ինքն Հայոց մէջ, թէեւ ադոնք ուրիշ ազգերու շատ աւելի հին սպասները թարգմանեն:

Ադոցմէ ոմանք Ե դարէն վերջ այլ եւս անծանօթ կը մնան. ինչպէս կահոյր (աստ, 25), հադադակ (29), սկահ (70), դաշխոշրակ (72), պատժակ (75), պտակ (77) եւ այլն: Ինչ եղան ասոնք. արդեօք ընկաւ սովորութենէ՝ իրենց անուններով հանդերձ՝ Հայաստանի վրայ տիրող ցեղերու յաջորդական ազդեցութեան ներքեւ:

Ընդ հակառակն մեծ մաս մը շարունակեց պահել միշտ իւր գոյութիւնը՝ հին անուանակոչութեամբ միասին. ինչպէս կարաւ (աստ, 24), կռժ (27), րոնիր (34), կարսայ (37. Նար. 161), սակ (38. Մագ. 214), պոյտն (38), տապակ եւ շամփուր (41. Մագ. 214), պայռասակ (44. Յհ. կթղ. 143) եւ այլն, որոնք կամ յայտնապէս յիշատակուած են նաեւ միջին դարերուն, եւ կամ անյիշատակ մնալով հանդերձ՝ մինչեւ մեր օրերն հասեր են: Եթէ ասոնք ըստ էութեան անփոփոխ մնացած են ձեւով, չենք կրնար նոյնը հետեւցնել նաեւ մանրամասնութեանց նկատմամբ. զի ահա կ'իսկ կրկին ձեւեր տեսանք իրարու շատ

մօտ իսկ (աստ, 28): Արտաքին ազդեցութիւնք, տեղական սովորոյթք եւ արուեստաւորին ձեռքն անգամ կընային զանազանութիւններ մուծանել անոնց վրայ:

Երբեմն սպասները նոյն կը մնան, բայց ժամանակը կամ օտար ազդեցութիւնը կը յեղաշրջեն անոնց կոչումները՝ գլխովին նոր կամ օտար ձայներով. այսպէս՝ կրակարանը կը դառնայ սկոպ (աստ, 33). նռագը՝ կրկայ (69, յն. κοτύληէն կամ լատ. cotylaէն). «տաշտն՝ քաս» (վրդ. թիւ. ԺԱ. աստ, 69) կամ հանապ (աստ, 29. Սիս. 472, '86). նգոյրը՝ դաշտիշոն եւ շոնիտ (աստ, 84). տաշտագոռարանը՝ դասպրիկ, քսիստիկ եւ շոնիձ (85):

Կը պատահի՝ որ կոչումներն աղաւաղին միայն՝ անփոփոխ մնացած սպասուց վրայ. ինչպէս հին տարգալը կը լինի դըրգալ (աստ, 59, 31) եւ դգալ՝ կիլիկեան թագաւորօրհնէից մէջ (Սիս. 475). մադրգմայն՝ մադագմայ եւ մադագմի (աստ, 67). կասկարայք՝ կասկար (36). պոյտն՝ պոտուկ կամ պտուկ (39):

Մերթ հին կոչումները մնալով՝ ենթակայն կը փոխուի. զոր օրինակ՝ պնրգոռտր Ե դարուն ճրագարանին մէջ իւղ դնելու անօթ, միջին դարուն մզիչ է (աստ, 31). խանը երբեմն անօթ (68), յետոյ կը փո-

խէ իւր նշանակութիւնը (Հյկզ.):

Ապասներ ալ տեսանք՝ որոնք անյիշատակ նախկին դարերուն, յետոյ երեւան կու գան. ինչպէս կարասնագ (աստ, 25), փարլ (28), պարգոստ (31), դմբիլ (31), բոնդրոսք (34), կձիձ (40), շերեփ (40): Ասոնք այդ շրջանէն յառաջ չկային Հայոց մէջ եւ նո՞ր հնարուեցան կամ մտան արտաքուստ: Չենք կարող համարձակ պատասխանել: Անյիշատակութիւնը միշտ նշան է չէ չգոյութեան. զի շատ անգամ առիթն է որ յիշել կու տայ իր մը, եւ ոչ թէ գոյութիւնը: Բայց ադոր հակառակ շատ դիւրաւ պիտի սխալինք՝ բոլոր այդ սպասներն հանելով մինչեւ Ե դար: Այս կէտը ճշդել՝ ժամանակի գործն է:

Միջնադարեան սպասներէն կան ոմանք՝ որ օտար կոչումներ ալ ունին. ինչպէս ձառայ (աստ, 25), տօգտօքան (77), քափոսր (42), պրս. քեֆոսրէն՝ որ կը նշանակէ ընդհանուր «անօթք քարեղէն կամ փայտեղէն» (Գ. Դպ.). ջովլի (աստ, 31), պրս. չավլիէն, որ է ցորենի ծղօտէ հիւսուած սկաւառակ (նոյն). ակիշ (աստ, 36), պրս. ակիշէն, որ է կախեալ կամ երկայնեալ (նոյն): Կրնանք աւելի համարձակօրէն նորամուտ համարել ասոնց ձեւերն անուանց հետ:

Նախկին չորս գլխոց մէջ կոչումներու բազմութիւն մը հաշուեցինք մեք։ Արդեօք այդ բոլորն ուրոյն անօթոց անուններ էին. արդեօք գէթ ոմանք զըչագրաց սխալագրութեան պտուղ չեն։ Այս կասկածը կարելի է այն փոքրութիւ անուանց նկատմամբ՝ որոց մի միայն վկայութիւն կայ։ Բայց մեր տեսած անուանակոչութիւնք մեծագոյն մասամբ մեկէ աւելի վկայութիւն ունէին զանազան մատենագրաց եւ մեկնչաց քով. որով դժուարին է երկրայիլ անոնց ստուգութեան մասին. թէեւ անկարելի չէ որ երբեմն մէկ սըխալն ընդհանրանար։

Ծ. — Նորագիտ տնօրէնք։ — Ա. — Անի՛ ուս. Ն. Մառի աշխատութեամբ շատ բան արտադրեց իւր հնութիւններէն, որոնք բնականապէս իւր գոյութենէն աւելի հին չեն կարող լինել։ Ուսուցչապետն 1910ին կայս. Հնախօս. Ընկերութեան առջեւ անոնց մասին զեկուցում մը կարդաց, որոյ համառօտութիւնն հրատարակեցաւ անցած տարի Արարատ հանդիսի մէջ, թարգմանութեամբ Յ. Ա. Ե.։ Բաղձալի էր հրատարակութիւնն հնութեանց ձեւերուն իսկ, տեսնելու համար անոնց աղերսը մեր պատմական նկարագրութեանց հետ։ Կրնանք սակայն այժմէն խորհիլ՝ թէ արարական

տիրապետութիւնը՝ որ կը բաժնէ մեր հինը միջին դարէն, դժուարաւ թոյլ պիտի տայ՝ երկրորդով գուշակել առաջինը, Արշակունեաց շրջանը, որ յոյն ազդեցութեան ենթարկուած էր։ Եւ մեք պիտի մաղթենք ասոր ալ Անույ բախտը։ Բայց եւ Բագրատունեաց գործն հաւասարապէս պատուական է մեզ, ու մասն մեր ազգային հին կենաց. եւ ես պիտի համառօտեմ հոս՝ ինչ որ կը պատկանի մեր նիւթին։

«Կան, կ'ըսէ տեղեկատուն, կաւեղէնների ամէն տեսակները, սովորական կաւեղէններից մինչեւ շքեղ յախճապակին» (Արրտ. 660)։ «Հասարակ կաւէ ամանների մէջ առանձին հետաքրքրական են զարդարուն մեծ կարասները, նկարէն գօտիներով, որոնք ներկայացնում են երկրաչափական գծեր կամ կենցաղական տեսարաններ... Չարմանալի են յախճապակեայ ամաններն իրանց թափանցիկ կողերով եւ ուռցիկ ու խոր գծած նկարներով. եւ ճանապակից ամաններն՝ իրանց հարուստ եւ բազմազան ոսկեզօծ ու բազմերանգ նրկարներով...։ Բեկորներից երեւում է՝ որ ստոմանների մեծագոյն մասը թափովի է, եւ աչքի են ընկնում թափման—որ հինգ տեսակից աւելի է—բարձր կատարելութեամբ, նոյնպէս եւ գեղարուեստօրէն կա-

տարուած լինելովն ու ներկերի պայծառութեամբ»։ Սովորականներէն կ'որոշուին «ձուածեւ ամանները», որ ունին «շատ նեղ շրթունք եւ հաստ պատեր (կողեր), ծածկուած բազմազան մանր ուռուցիկ զարդարանքներով», որ հաւանօրէն «արդուզարդի սրուակներ» են։ «Անւոյ թանգարանում մետաղի ամանների մնացորդներ էլ կան. օրինակ՝ արոյրէ սափոր, արոյրէ ձուլածոյ ափսէ՝ հետաքրքրական զարդաքանդակներով, պղնձէ սկաւառակ, արծաթէ գաւաթներ եւն» (անդ, 660-1)։

Ասոցմէ ոմանց ձեւերն ալ հրատարակեց ուս. Մառ. ինչպէս յախճապակեայ տաշտածեւ բաժակ մը՝ որոյ յատակը նկարուած է մարդագլուխ թռչուն մը՝ նման գրչագրաց մէջ երեւածին (Շրթ. Գ, 55). գեղեցիկ կարաս մը (անդ, 125), եւ ուրիշ անօթոց խմբակ մը (Ա, 10)։

Այդ շրջանի անօթներն այնքան ճարտարութեամբ կը շինուին, որ ազնուականք անոցմէ երբեմն իրարու կը նռնէին իսկ։ «Աւաղիկ առաքեցի քեզ, կը գրէ Մագիստրոս առ Գրիգոր եպս. Մովկաց, զոչ գեղեցիկ, գերունակեալ յենթակայէն, ճախարակեալ մանուածոյ» (88)։

Հարկաւ Արշակունեաց շրջանի անօթներն ալ զուրկ չէին այդպիսի նուրբ քան-

դակններէ, ինչպէս էին յունականք իսկ: Փաւստոսի այն խօսքը՝ թէ Շապուհ «ետ նկարեւ զտաշտ՝ ի պատկեր զՄուշեղ ճերմական» (190), յայտնինշան է՝ թէ պատմըչիւն լաւ ծանօթ էին այդպիսի նկարէն անօթներ, զոր գուցէ Պարսկաստանէն աւելի Հայաստանի մէջ կը տեսնէր նա:

Բ. — Նուազ հետաքրքրական չեն նաեւ այն ամաններն ու սպասներ, որոնք Հայաստանեայց նախադատմական համարուած գերեզմաններէն կը հանուին՝ ջանիւք հայ եւ օտարազգի հնախուզից: Ասոնց ձեւերու կարեւոր հաւաքածոյ մը հրատարակեց Մորգան՝ իւր աշխատութեան մէջ (Ա, 142-57): Միաբանակիցս Հ. Գար. Վ. Նահապետեան՝ Բազմավէպի մէջ (ԾԵ, 89) ծանօթացուց նոյնպէս իւր պեղած գերեզմանի մ'անօթոց ձեւերը: Սակայն եւ ոչ այդ ատաղձը կը ծառայէ մեզ՝ Արշակունեաց կամ միջին շրջանի ուսումնասիրութեան համար, թէեւ հեռաւոր աղերս մը տեսնուի ադոնց ու մեր նկարագրութեանց մէջ: Պտուղը ժամանակով պիտի հասնի:

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ

Քանի մը բառեր պիտի լրացնեն հոս մեր յիշատակած կահուց ցուցակը, եւ են հետեւեալները:

Քանդակ: Շտեմարանի անօթներէն էր, ծագած պրս. քեևտոքէն, որ կը մեկնուի կարասի նման մեծ աման՝ արմտեաց պահարան (Գ. Դպ.): Եւ արդարեւ հայ կոչումն ալ նոյն պաշտօնն ունէր՝ ըստ խոբենացոյն, թէ ի Բիւթանիա սպիտակ հող մանրելով՝ կը ցանեն « ի քանդակս ի վերայ ցորենոյ», որպէս զի ճճի չուտէ (600):

Խառնակ: Եսայեայ վկայութեան մէջ՝ թէ «Եղիցի անդ սափոր մի» (Ե, 10), Ոսկերերանի Թարգմանիչը կ'ըսէ՝ «խառնակ մի» (Ոսկ. Ես. 52): Բնագիրն է երկու տեղւոյն մէջ ալ κεράμιον, որ է ըստ տառին կաւեղեւ. եւ «խառնակն» եթէ յատուկ անօթ մը չէ, գուցէ կարդալու է կառնակ կամ խեցեակ:

Կոտինդ: Պապ՝ Ս. Ներսեսի «անապակ մատուցանէր... դեղ մահու ընդ կոտինդն խառնեալ» (Փաւս. 216): Հայկազեանն

ասոր լծորդ կը կարծէ «յն. *χότινος*, որ է հատ խաղողոյ կամ չամչի»: Բայց այդ մեկնութիւնը տեղի չունի հոս. կայ արդէն բմպելին, «անապակ». եւ թոյնը կը խառնուի «ընդ կոտիւղն», որ բնականապէս ըմպանակն է. եւ յայտնի չէ՝ կոչումն է միայն առանձին, թէ ձեւն ալ:

Մայծրայ: Այս բառը տեսանք Փիլոնի մեկնչին վկայութեան մէջ. «պատժանակն՝ մեծ մայծրայ է... զոր տօսդաքան ասեն» (աստ, 76): Տօսդաքանի ձեւն յայտնի է (աստ, 77). ուրեմն «մայծրայն» ալ ընդհանուր կոչումն էր նոյն կարգի անօթոց, որ կրնային լինել «մեծ» կամ փոքր:

Շմբրոց: Ոսկեբերանի ցով կը կարդանք. «Հնգամարտիկըն... զշմբրոցն լնուն աւազով եւ առնուն ըստ անձին» (Մտթ. Ա, 510): Բնագիրն է *θύλαξ*, որ է պարկ, եւ հաւանօրէն հոմանիշ մեզ ծանօթ համանուն սպասին (աստ, 44):

Գահաւորակ: Հոմանիշ մ'է կասկարայից (աստ, 36), դրուած մի եւ նոյն յունարէն բառին դէմ՝ մովսիսական սեղանոյն կրակարանին բերանը. «գահաւորակ վանդակակերպ պղնձի» (ԵԼԶ, ԻԷ, 4): Յայտնի է՝ թէ հայերէնը նմանութեամբ ըսուած է, իբրեւ նստարան սանին:

Գահ: Արքունի տաճարին բազմականը սովորաբար գահ կը կոչուին. ինչպէս՝ «մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու» (Փաւս. 67): Վարդան կ'ըսէր իւր զինակցաց՝ թէ ոմանք քան զինք «գահու ի վեր (էին) ըստ հայրենի պատուոյն» (Եղիշ. 85): Եւ «զգահն երկրորդական» կ'անուանէ Խորենացին բարձր իշխանի մը բազմականը (124): Նոյն բառն է տիկնանց «բարձրագահք» բարդին մէջ ալ (աստ, 52): Միջին դարուն զայս փոխանակեց գահոյքը, որ հին ժամանակ թագաւորին միայն սեպհական էր (աստ, 54): — Գահ՝ կը ծագի պրս. մի եւ նոյն բառէն եւ հոմանշէն (Հիւրշ. 125):

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՇ ԵՒ ԸՆԹՐԻՒՔ. — ԿՈՉՈՒՆՔ. — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ

Վայրերու եւ կահուց անկենդան նկարագրէն՝ անցնինք տեսնել անոնց աշխոյժ ու գործունեայ վիճակը, որ աւելի հետաքրքրական է։ Նկատենք մեր նախնիքը հաւաքուած իրենց ճաշարանին մէջ, եւ բազմած՝ ընտանեօք կամ բարեկամօք՝ իրենց սեղանին շուրջ։ Տեսնենք անոնց պաշտած «զծուխ ծխանի», եւ անոր ներքեւ ճարճատող բոցին վրայէն դէպ ի ճաշարան փոխադրուած համեղաճաշակ կերակրները. «զվազելն եղանց եւ զվագելն եղջերուաց» մեր որսասէր ազատաց առջեւ, եւ բերուիլն ի խոհանոց, թէ «նաւասարդի առաւօտուն» (Մագ. 87) եւ թէ լուր օրերու երեկոյին՝ որոնք հաւասարապէս հրապուրիչ են մեզ։ Եւ քննութեան բնական կարգով՝ հանդիսականէն յառաջ հետազօտելու ենք հանապազօրեայն, կոչունքէն յառաջ պարզ ճաշը։

Ա. ՃԱՇ ԵՒ ԸՆԹՐԻՔ

1. — Բաժանումն: — Յերեկի երբեակ քաժանմանց թուով, որ են առաւօտ՝ միջօրէ եւ երեկոյ, արեւմտեայց մէջ նոյն պահերու հետ կապուած էին երեք կերակուր՝ զանազան կոչումներով (Դար. Ա, 1272): Մեր քով վերջին երկուքը ծանօթ, իսկ առաւօտու ճաշիկն անյիշատակ կը մնայ. որովհետեւ շատ աննշան էր այդ հապճեպ եւ անկանոն սնունդը, եւ զուրկ որ եւ է հանդիսաւորութենէ: Այս պատճառաւ պատմութիւնը որ եւ իցէ կարեւոր դէպք չէ կապած անոր հետ, որով զայն յիշելու առիթ ունենար: Մեք իրաւունք ունինք նոյն իսկ կասկածելու նախաճաշի գոյութեան վրայ մեր մէջ, երբ նկատենք որ Հրէից եւ ուրիշ արեւելեայց ալ սովորական չէր արդէն առաւօտուն ճաշ ուտել (Վիգ. Ե, 1046): Տեսնենք ուրեմն միւս կերակրները:

2. — Ծաշ: — Ա. Սա ծագած է պրս. ձեշնէն (Գ. Դպ.), եւ արմատն է մեր ձաշեկ կամ ձաշակեկ բայից, որոնք կը նշանակեն ուտել, եւ երկրորդը՝ նաեւ ըմ-

պել, Հետեւաբար նախնեաց «ճաշն» ալ առաջին իմաստով կը ցուցնէր: որ եւ է ժամու հաց: Մանդակունին (129) եւ Ոսկերերան (Մտթ. Բ, 67) «ճաշ» կը կոչեն անապատի ժողովրդեան կերակուրը, որ կատարուեցաւ երբ «օրն տարաժամեալ» էր (Մտթ. ԺԴ, 15): Երկրորդը նոյնպէս «ճաշ» կ'անուանէ վանականաց ընթրիքը (Մտթ. Բ, 71. Թղթ. Ա, 127): Աղեքսանդրի պատմութիւնը «ճաշ» մը կը յիշէ՝ կատարուած «ընդ լինել տասն ժամ», եւ ուրիշ մը՝ «ի մետասան ժամ» (140, '41): Նեեմեայ մէջ «ճաշ» մը կայ՝ որ թարգմանութիւնն է յն. սեղանին (Ե, 17), եւ Եսթերի երկու «ճաշն» յն. գինարքուաց տեղ դրուած է (Զ, 14, Է, 7): Մեսրոբ՝ «ի ժամ ճաշոյն» Արշակայ բացատրութեամբ՝ կ'իմանայ անոր օրական բոլոր հացկերոյթները (32, 39):

Բ. Սակայն «ճաշն» իւր աւելի ամփոփ իմաստով կը նշանակէր միջօրէի կերակուրը, եւ իրաւամբ կ'ըսէ Տաթեւացին՝ թէ «կերակուրն մինչ ի Զ ժամն՝ ճաշ կոչի» (Հրց. 656): Այս մտօք Ս. Գրոց մէջ ալ կան շատ օրինակներ, (Հռթ. Բ, 14. Տոր. Բ, 1. Դան. ԺԳ, 13 եւն). եւ տեղ մը նաեւ այս յայտնի զանազանութիւնը. «Յորժամ առնիցես ճաշ կամ ըն-

քրիս» (ՂԿ. ԺԴ, 12): Արդ՝ Տաթեւացւոյն յիշեալ խօսքն առնելու ենք նոյն իսկ տոհմային սովորութեան մասին, որ արդարեւ շատ հին է: Մեծն Ներսէս՝ Հայր մարդպետի, որ ցերեկ հիւր եկած էր իրեն, «հրաման տայր... ձաշ պատրաստել» (Փաւս. 114): Նոյնպէս խաղ օր մը «դընէր ձաշ» անակնկալ հիւրոց, որոնք ուտելէ վերջ մեկնեցան լուսով (նոյն, 108): Գայլ վահան հրամայեց «ձաշ առնել» Միհրանայ, եւ ցերեկ էր (Մամ. 24): Եւ կիրակոս «ձաշ» կ'անուանէ նոյն պահուն տրուած կերակուր մը (147):

Գ. Թէ որպիսի՝ էր Հայոց սովորական ճաշը, յօրինուածն ու եղանակը, ոչինչ կայ գրուած մեր մատենագրութեան մէջ: Յիշեալ չորս օրինակներն ալ հացկերոյթներ են, որոց մասին առանձին պիտի խօսինք, եւ ոչ պարզ ճաշեր: Այսքան սակայն կըրնանք ըսել՝ որ հասարակ ճաշն որ եւ է ուշադիր պատրաստութենէ եւ կարեւորութենէ զուրկ էր, ըստ որում աննշան կ'անցնէր այն ուրիշ ազգաց քով ալ (Դար. Ա, 1272): Զբաղանաց ու ցրման այդ ժամուն՝ ամի յամիոյ եւ ուր որ պատահէր՝ կը փութային գոհացնել ստամոքսը, վերըստին իրենց գործին ձեռնարկելու համար:

Յ. - Ընթրիք: — Ա. Այսպէս կը կոչուէր երեկոյեան հացը, որով կը վարին Ս. Գրոց Թարգմանիչը (Տոր. Ը, 1. Առկ. ԻԳ, 1. Դան. Ա, 16). մերթ ասով փոխանակելով նոյն իսկ բնագրին «գիներբուրը» (Ծննդ. ԺԹ, Յ) կամ «ոգեհացը» (Բ Թագ. Գ, 35), երբ ասոնք երեկոյին կատարուած են: Նոյնպէս կը կոչէ Ոսկեբերանի Թարգմանը (Մտթ. Բ, 67), մանաւանդ սա զանազանութեան մէջ. «ձաշք զձաշս մղիցեն, եւ ընթրիք զընթրեօք անցանիցեն» (անդ, 66): Վերջապէս մեր պատմչաց քով ալ բոլոր յետմիջօրեայ կերակուրք «ընթրիք» են (Փաւս. 168, 204, '7, '16, '32, '36. Խոր. 141. Փրպ. 27, 267 եւն), Տաթեւացոյն ըսածին պէս՝ թէ «Անտի (Զ Ժամէն) յառաջ ընթրիս» կոչի (Հրց. 656):

Բ. Վերջին բացատրութեանդ մէջ յայտնի ժամ մը չկայ, թէեւ այլուր ասոր ակնարկութիւնք պակաս չեն. զոր օրինակ՝ Փաւստոս կը յիշէ Շապհոյ կոչունքն՝ «Իբրեւ երեկոյ եղեւ, ժամ ընթրեաց Թագաւորին» (168). եւ աւելի կ'որոշէ Պապայ մէկ ընթրիքն՝ «յինն ժամ աւուրն» (204): Իրաւ է՝ թէ չէ կարելի խստօրէն համարել զայս իբր միակ ժամ. բայց նկատելով՝ որ վանականք ալ սոյն ժամուն կ'ընթրէին, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, կա-

րելի է զայս կարծել իրր հասարակաց
աւելի սովորականը:

Ընթրիքն օրուան ճաշերուն մէջ կա-
րեւորագոյնն էր թէ մեր եւ թէ ուրիշ ազ-
գաց քով (Դար. Ա, 1272): Երեկոյի
գործադուլը բնականապէս իրարու մօտ կը
հաւաքէր ցրուած ընտանիքը սեղանին շուրջ,
եւ դիւրութիւն կ'ընծայէր զուարթօրէն ու
խնամուած կերակրով մ'ուրախանալ հա-
մախումը: Թէ մեր մէջ ինչպէս էր սովո-
րական ընթրեաց հանդերձանքը, դարձեալ
կը լռէ պատմութիւնը՝ որոյ ուշը կը գը-
րաւեն փայլուն տեսարանները միայն, եւ
կը թողու մեզ աւելի զուշակել քան տեսնել:

Գ. Աղօթք: Ասով կը սկսէր ու կ'ա-
ւարտէր որ եւ է ճաշ, ինչպէս սովորու-
թիւն էր Հրէից քով (Մտթ. ԺԲ, 19. ԻԵ,
30. Գրծ. ԻԷ, 35), եւ որ քրիստոնէից ալ
անցաւ, Տերտուղիանոսի ըսածին պէս՝ թէ
«կը նստինք ի սեղան յետ աղօթելու առ
Աստուած», եւ թէ «ճաշը կ'աւարտի ա-
ղօթիւք՝ որով սկսաւ» (Մարտ. 698): Հայք
նոյնը բարեպաշտօրէն ընդունեցան. Ս. Շու-
շանիկ իւր ցաւոց մէջ «սակաւ ինչ ճա-
շակեալ կերակուր եւ ըմպելի», երբ աւար-
տեց, «յարուցեալ՝» այս ինքն կանգնած՝
«գոհանայր զՏեառնէ» (Սով. Թ, 16):
Այս սովորոյթը մնաց միշտ, որով Յհ.

Եզնկացին կը յիշեցնէ՝ թէ «ի ժամ հացին աղօթիւք պարտ է գոհանալ զԱստուծոյ, որ տուեալ է եւ պատրաստեալ է զկերակուրն» (Խորտ. ԺԳ): Մեք այս աղօթքը պիտի տեսնենք դեռ ուրիշ ճաշերու վրայ եւս տարբեր ձեւով:

Դ. Ծաշ¹, հաց², կերակուր³, ուտելի՝ կամ ուտեստ⁴, սոճիկ⁵, պարէն⁶, սպաս⁷, եւ աղապետ կամ աղպետ⁸, այլ եւ այլ կոչումներն էին սովորական սննդեան, որ բնականապէս կը զանազանէր ըստ դասակարգի եւ կարողութեան: Ազնուականացը պիտի կարենանք երեւակայել փափուկ եւ համեղ, դատելով անոնց կոչնոց նկարագրէն՝ զոր պիտի տեսնենք յաջորդ գլխին: Հայ տիկնայք՝ որ «ի մանկութենէ իւրեանց սնկալ էին ուղղովք զուարակաց եւ ամճովք էրէոց» (Եղիշ. 174), յայտնի է՝ թէ աղոնք եւ այդպիսիք էին անոնց հանապազօրեայ ուտեստը: Ի՞նչ բանի սահմանուած էին անոնց եւ մեծատանց շտեմարանի ու մառանի մթերքը զոր տեսանք (աստ, 13

1. Տես Վերել, 108. — 2. Փաւս. 52, 226. Եղիշ. 182. Սահ. 113. Փրպ. 532. Ս. Գերբ ստէպ, — 3. Եղիշ. 182. Մանդ. 154. Դաստ. ԺԴ, 14. Մթ. Գ. 4, եւն, — 4. Խոր. 96. — 5. Փաւս. 129. — 6. Փաւս. 84. Եղիշ. 52. Փրպ. 267. Բրոն. Ա, 33. Պամ. Աղ. 163. — 7. Աղթ. 123. — 8. Փաւս. 114. Աւաւ. Գ. — 9. Խոսրով է Հյկզ. Վաստ. 7.

-7, 19-23), եթէ ոչ պարարտացնելու անոնց սեղանն ու քիմքը: — Այս ճաշերուն կ'ընկերէին ինչ ինչ արարողութիւնք եւս, որոց նկարագիրը կը պահեմ կոչնոց, որպէս զի ամբողջութեամբ տեսնենք հոն, եւ խուսափենք կրկնութենէ:

Այլուր ակնարկեցինք մեր երկրին բարեբերութեան, հռչակեալ օտարաց մէջ անգամ (աստ, 14): Բայց Հայաստան անշուշտ միայն ազատին չէր ժպտեր. այլ անոր համբարները լեցնող վաստակասէր մշակին եւս կը շնորհէր՝ «կանամբք, արամբք եւ ընտանեօք՝ զանպակասութիւն հացի եւ գինւոյ» (Փրպ. 23), եւ նա իւր չափաւոր տան մէջ ալ իւր քրտանց արդեամբք կը հանդերձէր իրեն բարեբիկ սեղան մը: Այս բաւական չէ. նաեւ Այրարատոյ «գետոցն գնացք՝ բազմակերպ ձրկամրք մեծամեծօք եւ փոքրւմբք» կը ծառայէին նախ «յագուրդ որովայնից ժրացելոցն եւ անվեհեր ջանացողացն» (նոյն, 25): Կարնոյ մօրերուն մէջ եւս կային «անբաւութիւնք ձկանց եւ զանազան հաւոց ճարակաւորաց, յորոց ի ձռոց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն», կ'ըսէ պատմիչը. թող դաշտաց մէջ սփռած «զթանձրութիւն խոտոց եւ զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց» (Խոր. 256): Բազրա-

տունեաց շրջանին ալ դեռ Հայոց «շտեմարանք զեղեալք» են. «հօտք արօտականք ծաղկաւէտք խայտացեալք, ... դաշտք պարտութեամբ լցեալ, ... հովիտք բազմացուցեալ ցորեան» (Յհ. Կթդ. 326): Եւ ուրիշ մը զՀայաստան կը նկարագրէ՝ «աշխարհ... իբրեւ զդրախտ... կանաչագեղ, տերեւալից, պտղաբեր, զեղեցկաշուք եւ երջանիկ»: Հոն կը լսուէր «ձայն ուրախութեան ի կուլթս այգեաց» եւ «բարեբանութիւն առ կոխողս հնձանի» (Ղաստ. 40), որոց յաջորդող ճաշերն ալ բնական էր որ պատարուն լինէին առատութեամբ ու ցնծութեամբ:

Այդ բարիքները սակայն ամէն աշխատաւորի եւ կամ արուեստաւորի տան մէջ չէին կրնար համախմբուիլ: Այլ ինչպէս այսօր, հին ժամանակ ալ կային ուտելու շատ նիւթոց հասարակաց հայթայթիչներ կամ վաճառորդներ, որոցմէ ժողովուրդը կը գնէր դրամով իւր պիտոյքը: Այսպէս կը յիշուին յատուկ «հացարարոցք» (Ա. Մնց. ԺԶ, 3) կամ «հասարակաց» հացագործներ (Եղիշ. 173): «Սպանդաւանոցք» (Ա. Կոր. Ժ, 25) կամ «մսավաճառանոցք» (Եզն. 284) եւ «մսագործք» (Վրդ. ի Հյկզ.): «Կրպակաւորք» գինւոյ (Ասող. 238) կամ «գինեվաճառք» (Օրգ. 825): Շրջուն «կադաւրա-

վաճառք» (Փաւս. 55), կամ «քանչաքսովաճառք», եւ վերջապէս «ամենավաճառք» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 666): Զափաւորապէս շահող ուսմկին սեղանն ուրեմն այս վաճառականաց տուած նիւթերով կը զարդարուէր: Եւ ոչ անշուշտ ուսմկին սեղանը միայն: – Ոչ միայն կերակրոյ նիւթոց, այլ ասոցմէ պատրաստուած եւ եփուած ու տեւեաց վաճառորդներ, կամ արդի ոճով հասարակաց ճաշարաններ ալ կային Հայոց մէջ, գէթ միջին դարուն, ուր կը յաճախէին ընտանիքէ զուրկ եւ կամ հեռի մընացած մարդիկ: Այս կարեւոր տեղեկութիւնը մեզ տուողն է Լամբրոնացին՝ հետագայ տողերով. «Որ ի վաճառարանս՝ մտանէ, տեսանէ զգանազան համադամս կերակրոցն եւ ըմպելեացն, եւ ինքն ծարաւի եւ սովեալ, ոչ ինչ օգտի ի տեսութենէն»՝ եթէ չճաշակէ (Պտր. 260):

Ո՛րքան բաղձալի էր գիտնալ ժողովրդական կերակրոց այն տեսակները, որ կը շինուէին բաղադրութեամբ ուտելի նիւթոց: Կարծեմ թէ դժուարին է անոնց անուններն անգամ որոնել մեր մատենագրութեան մէջ: Դիպուածի արդիւնք է Տա-

1. Աղպէս ըստ 1806ի, 1832ի եւն օրինակաց Ս. Ղազարու, զոր տպագիրը սխալմամբ «ի վաճառականս» կը գրէ:

ընացույն քով յիշուիլը ճշդելի կերակրոյ մը, երբ յոյն քահանայից անարժանաբար մատուցած խորհրդոյն համար կ'ըսէ. «Թուրքին յդմամն՝ լաւ է քան զայն պատարագն» (Թէոփ.). եւ որ գուցէ Հայոց ալ էր: Բայց ազնուականաց սնունդն աւելի որոշ է, զոր պիտի տեսնենք իւր կարգին:

Ե. Սակայն դրամին հակառակ երեսն ալ կայ: Լեռնցի շինականին սեղանը գուրկ էր դաշտայնոց զանազանութենէն, եւ շատ ժուժկալ ու չոր, մանաւանդ թէ կիսավայրենի բան մը, դատելով՝ զոր օրինակ՝ Սասնեցւոց սովորութենէն, որոնք ըստ Արծրունոյն՝ «զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն» (134): Վերջինս իմանալի է՝ թէ ուրիշներ ալ սովի առթիւ անկից հաց կը շինէին: Եւ արդարեւ ասոր օրինակներ շատ ունինք: Ե դարու աքսորական նախարարաց փափկակեր ընտանիքները չքաւորութեան մատնուած, «փոխանակ նաշոյ կորեակ ուտէին, կ'ըսէ Փարպեցին, եւ փոխանակ պարզ գինւոյ՝ չոպ չափով ըմպէին» (331). կամ ըստ Եղիշէի՝ «խոտաբուս կենօք իբրեւ զվայ-

րենիս ընդունէին զկերակուրն» (174): Վարդանանց պատերազմէն վերջ լեռներն ապաստանող քաղաքացիք նոյնպէս «համբերէին խոտարուտ կերակրոցն» (նոյն, 107): Եւ Յուսիայ ի Դուին գերած ազնուազգի տիկնայք «չոք անգամ եւ աշտոյձ հաց ոչ գտանէին ցյազ», կ'ըսէ ուրիշ մը (Որբ. 140): — Ինչ կրնար լինել ուրեմն սովորական աղքատին սնունդն ալ, եթէ ոչ նոյնպէս «հաց աշտոյձ» որ է չոր (Ոսկ. Մտթ. Ա, 693, Որբ. 116): Եւ փոխանակ գինւոյ՝ «դիւրագին ջրովն զնոյն պէտս ծարաւոյն վճարէ», կ'ըսէ Մանդակունին (74): Այսպէս՝ լեռնականին ճաշակի եւ զարգացման աղքատութիւնը, եւ կիրթ քաղաքացւոյն վերահաս դրամական չքաւորութիւնը՝ մի եւ նոյն արդիւնքը կուտան սեղանին վրայ: Եւ կ'երեւի՝ թէ այդ երկու պարագայք միանգամայն կային Սասնեցւոց քով, որոնք ոչ միայն «լի աշխատութեամբ եւ սաստիկ տառապանօք» կը ճարէին իրենց ապրուստը, այլ եւ էին «գազանարարոյք, արիւնարբուք», ցրուած անտառաց ու փապարաց մէջ եւ լերանց կատարները, առանց ընկերական կենաց ու կազմակերպութեան (Արծ. 134):

Բ. ԿՈՉՈՒՆՔ

Այս հանդիսական ճաշը շատ տարբեր էր սովորականներէն՝ անուամբ, ձեւով, ճութութեամբ, կերողաց թուով, եւ ամէն բանով, զոր պէտք է որ մեծ խնամով հետազօտենք. վասն զի՝ աւելորդ էրսել՝ մեր ուսումնասիրութեան նշանաւորագոյն մասերէն մին է այս։

1. — Կարեւորութիւնը։ — Ահագին էր կոչնոց դերը մեր անցեալ պատմութեան մէջ, մանաւանդ Արշակունեաց շրջանին։ Հայ կենաց բոլոր պարագայից մէջ խառնուած էր այն։ Հոն էր՝ որ առաւելապէս կը սոնքար ու կը շողշողար հայ աւագորեարն՝ իւր ազնուապետական դասակարգութեան ցուցադրութեամբ արքունի սեղանին շուրջ (Փաւս. 66—7. Մեսր. 32—9). եւ որուն ուրիշ ոչ մէկ առթիւ այնչափ ուշ չեն դարձներ մեր պատմիչք։ Կոչնոց մէջ կը լինէին սիրոյ եւ պատուոյ մեծամեծ ցոյցերը՝ Թագապսակ գլուխներու (Փաւս. 124) եւ առ հասարակ այլոց միջեւ (Եղիշ. 132—3)։ Հացկերութեանց ձեւը մը քաղաքական պետեր իրենց կուսակցաց

համակրութիւնը վառ կը պահէին իրենց հետ (նոյն, 52, 88): Ազնուականաց ներքին բարեկամութեան կապն էր ճաշը (նոյն, 174), ինչպէս նաեւ ամէն մեծատանց. Նիւսացւոյն հայ մեկնչին ըսածին պէս՝ թէ «Սովոր են մարդիկ որ կարգաւ զմիմեանս պատուեն իւրաքանչիւր յընչից իւրոց» (Լծ. Հյր. ԺԴ):

Ասով կը վերջանային միշտ ազատաց որսորդութիւնք ալ (Փրպ. 26-7. Խոր. 209): Յարգելի հիւրերն ասով կը մեծարուէին (Փաւա. 114), եւ կամ որսով ու ճաշով հանդերձ (նոյն, 51. Խոր. 249): Սոյնպէս կը պատուէին հայրապետը՝ երբ հովուական այցելութեան կ'երթար տեղ մը (Հյպտ. 195): Անբաժան էր այն հասարակաց հոգեւոր ուրախութեան առիթներէ եւս, ինչպէս էր նորակառոյց եկեղեցեաց նաւակատիքը (Կիր. 147): Նոյն ինքն գլխաւոր մասը կը կազմէր ընտանեկան ներքին հանդիսից ալ, որ կը լինէին ծննդեան եւ անուանակոչութեան, նկրտութեան, հարսանեաց եւ այլ առիթմերով, զորս առանձին պիտի տեսնենք: Ծառ կը տրուէր նաեւ քրիստոնէական բարեգործութեան եւ հոգւոց հանգստեան համար, զորս նոյնպէս պիտի տեսնենք իրենց կարգին: Քաղաքական մեծամեծ դաւերն

եւ ոճիրներն անգամ սեղանի հետ կապուած էին: Հուսկ ապա՝ խնճոյքը քաղաքական ասպարիզէ վտարուած հայ կնոջ՝ կը շրնորհէր կարեւոր գիրք մ'ընկերութեան մէջ:

2. — Յորչորջմուք: — Շատ զանազան էին ասոնք, եւ իրենց մէջ կ'ամփոփէին հանդիսին սահմանն իսկ: Կ'ըսուէր կոչուեր¹ կամ ընդունելութիւն², եւ միջնադարեան ռամկերենով՝ հրամանք³, ըստ որում անոր կը հրաւիրուէին բազմութիւն արտաքին անձանց: Խնճոյք կամ խնջոյք⁴ եւ երասիսն⁵, որ կը նշանակէին հրաւիրելոց ժողովն իսկ՝ փոխանակ հանդիսին: Հացկերոյք⁶ կամ հացկերութիւն⁷, հաց մեծ կամ հաց մեծապէս⁸, ձաշ մեծ⁹, ընթրիք մեծ¹⁰ կամ մեծապէս ընթրիք,¹¹ եւ հացընթրիք¹², որոց մէջ կայ ու տեւեաց առատութեան գաղափարը՝ որ կը բաժնէ զայս սովորական ճաշերէն: Գիւնկերոյք կամ գիւնարոյք¹³, գիւնարոյցք¹⁴, գիւ-

1. Մանդ. 59, 60, 62. Եւթ. Ա, 3. Յշթ. 2, 20. Ղ. 4. Ժ. 7, 8 եււ. — 2. Մանդ. 59-62. Ղ. 4. Ե, 29. Ժ. 7, 13. — 3. Գոշ Ասկ. 137. — 4. Ոսկ. Մաթ. Ա, 686, '94. Թշթ. Ա, 660. Գ Մակ. 2, 22. Խոր. 250. — 5. Եղեշ. 174. Դաւ. 165-6. Տար. վերլծ. Մադ. 213. — 6. Պատմ. Աշ. 114. Փել. Ճոց. 22, 64. Խոր. Ի Հյկզ. — 7. Փել. Ճոց. 25. Պատմ. Աշ. եւ Պիա. Ի Հյկզ. — 8. Փաւս. 232. — 9. Կեր. 147. — 10. Փաւս. 236. — 11. Փրպ. 517. — 12. Մամբ. 74. — 13. Մանդ. 128, '35. Խոր. 204. Պատմ. Աշ. 100. Եւթ. Ի, 1. Յշթ. Ժ. 2. Ասկ. Ի. 30. — 14. Նար. 517.

նարքոսարխան¹, գինըմպելիք², գինըմպոսք³ կամ գինըմպոսարխան⁴, ըստ որում գինին խնճոյից գլխաւոր տարրերէն մին էր։ Սեղան ալ կոչուած է⁵, պարունակողը փոխանակ պարունակելոյն։ Եւ թագմականք⁶, նստարանքը՝ փոխանակ անոնց վրայ հաւաքուած բազմութեան։ Վերջապէս խրախոսք⁷, խրախոսարխան⁸, խրախանք⁹, խրախանոսարխան¹⁰ կամ ուրախոսարխան,¹¹ որոնք յայտարար են այն տեղ տիրող անսովոր ու մեծ զուարթութեան։ Եւ այս անուանց շղթային մէջ մեր նախնիք կը հիւանն հանդիսին ներբողն ու քերթուածը՝ զոր կը ներշնչէ պատկերին հրապոյրը։

3. — Կոչնատեր։ — Խնջոյից զանազան յորջորջմանց համեմատ՝ այլ եւ այլ կոչումներ ունէր հրաւիրողն ալ։ Այդպէս կոչնատեր (Դաւ. 166. Ղկ. ԺԴ, 12, յն. կոչող), կամ կոչելի (Ոսկ. Թղթ. Ա, 532, 702),

1. Ընդհ. 42. Ուս. 86. — 2. Ոսկ. Մաթ. Ա, 692. Սահ. 93, 98. — 3. Ոսկ. Մաթ. Ա, 692. — 4. Լմբ. եւ Կանոնք Ի Հյկզ. — 5. Մանդ. 74, 154. Փրպ. 161. Ոսկ. Թղթ. Ա, 126, 531. Գ. Թադ. ԺԸ, 19. Սեր. 2, 10. — 6. Փաւ. 51. Աղթ. 375. — 7. Գ. Մակ. Ի, 9. Եփր. Գ, 131. — 8. Եղեշ. 173. Պատմ. Աղ. 114. Ոսկ. Մաթ. Ա, 684, '87, '89. Թղթ. Ա, 532, '84. Եմես. 136, '64. Մանդ. ԻԶ, 30, եւն., — 9. Մանդ. 154. Սեր. Դ, 28, Ես. ԻԴ, 7. Երմ. Ի, 34. — 10. Յսի. 182. Խոր. 30, 80, 249. Բարուք, Դ, 34. Փիւ. Ճոք. 19. — 11. Փաւ. 67, 124. Եմես. 164. Խոր. 250. Սեր. 72.

հացտոռ (Փիլ. Ճռք. 20, 64), եւ տէր իւր-
րախոսքեան (Ոսկ. Մտթ. Ա, 686): Բնա-
կանապէս մեր հանդիսին մէջ կոչնատէրը
կարեւորագոյն դէմքն է, եւ պէտք է որ
յառաջ զինքը տեսնենք:

Հացկերոյթ կու տային, նախ թագա-
ւորը: Պատմութեան մէջ, արքունի կոչ-
նոց ընդհանուր յիշատակութենէն զատ
(Փաւա. 67. Մեսր. 32), ծանօթ են քանի
մը յատուկ ճաշեր եւս. ինչպէս Տիրանայ,
Արշակայ, Պապայ կրկին, եւ Վարազդատայ
տուածնները նախարարաց կամ հիւրոց
(Փաւա. 51, 67, 204, '16, '36). Աշոտ
Բագրատունւոյ բարեգործական կերակր-
ները (Ասող. 180) եւ այլն: Բայց արքու-
նական կոչունք անխտիր եւ այնքան յա-
ճախեալ չէին հին ժամանակ, լինելով ա-
ւելի պաշտօնական քան մտերմական, ինչ-
պէս ի դէպ էր: Եւ համոզուած եմ՝ թէ
Խորենացին իւր դարու սովորոյթն ինքնին
կը վերագրէ Վաղարշակայ, երբ կ'ըսէ՝
թէ «ժամս որոշե... խրախճանութեանց եւ
զբօսանաց» (80). եւ կամ գոնէ իւր դա-
րուն համար եւս կրնար կրկնել զայս:

Աւելի ստէպ կը հրաւիրէին զիրար նա-
խարարք, որոցմէ յանուանէ կը յիշուին՝
սիւնեցի երկու իշխանաց՝ Բակուրի (Խոր.
141) եւ Վասակայ (Եղիշ. 52), Խաչենոյ

Հասան իշխանին (Կիր. 147), եւ առհասարակ ամենուն տուած ճաշերը՝ որոց ակնարկեցինք վերեւ: Եւ որ եւ է տանուտէր ալ խնճոյք կու տար վերոյիշեալ զիպուածոց մէջ:

Ազնուազգի տիկնայք եւս, որոնք մեր տոհմային հին բարուց մէջ աւելի ազատ էին՝ քան մահմետական տիրապետութեան ներքեւ այլափոխուած արդի գաւառացի հայուհին, ունէին իրենց «երախանքը», եւ ուղղակի անոնց կողմանէ կը հրաւիրուէին «պատուականը յարանց ի տաճարս նոցա», զոր Եղիշէ կը պատմէ իրեւ շատ սովորական բան մը (174): Եւ միակ վկայութիւնը չէ այս. Արտագերց ամբողջին մէջ ապաստանող զօրականքն ալ՝ «առաջի տիկնոջն փառանձեմայ ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին», անոր հետ միասին նստելով «ի տաճարին» (Փաւս. 171): Նաեւ արծրունի տիկինն Մարիամ՝ ուխտի երթալով Գլակայ սըրբավայրը, իւր սպասաւորաց հրամայեց «ճաշ առնել» տեղւոյն վանականաց. եւ «յորժամ ճաշակեցին», տիկինն յայտնեց իւր ուրախութիւնը եւ հայցեց անոնց օրհնութիւնը (Մամ. 11). ուսկից հաւանական կը թուի՝ թէ ինքն ալ ճաշակից էր անոնց: Եսթերայ պատմութենէն գիտենք՝

որ այրեր հրաւիրելու նոյն ազատութիւնը
կը վայելէին եւ հին Պարսից տիկնայք
(Եսթ. Ա, Ե, Է):

Վերջապէս հայրապետն ալ, որ հոգե-
ւոր իշխանութենէն զատ՝ քաղաքականա-
պէս եւս բարձր դիրք մ'ունէր միշտ, ճոխ
սեղաններ կու տար երբեմն ազնուականաց:
Մեծն Ներսէս՝ Հայր մարդպետի պատ-
րաստեց «ըստ նմա արժանի աւագօրէն
սպաս» (Փաւս. 114): Եւ իւր անուանի
գլխաւորութեամբ՝ «տաճար իւր եւ սեղան
զօր հանապազ աղքատաց եւ օտարաց էր
եւ հիւրոց» (նոյն, 77):

4. — Ժամ կոչնոց: — Ա. Եթէ պարզ
քաղաքացւոյն կամ շինականին կարեւոր
կերակրոյն յարմարագոյն ժամն երեկոյեանն
էր (աստ, 110-1), նոյնը բացարձակօրէն
չենք կարող ըսել ազնուականին համար,
որ միւսին պէս հարկադրուած չէր ցերե-
կըն ի բուն աշխատելու: Ուստի իրեն հա-
մար անխտիր եւ դիւրաւ «յօրինին ձաշք
եւ ընթրիք» միանգամայն, ինչպէս իրա-
ւամբ կ'ըսէ Մանդակունին (72): Զայս
երբեմն պարագայն ալ կը պահանջէր: Զոր
օրինակ՝ Ս. Ներսեսի խնճոյքը ցերեկին
էր, զի հիւրն այդ պահուն եկած էր: Եւ
Խաչենոյ իշխանին տուածն էր «ձաշ մեծ»,
զի պատահեցաւ յետ Գանձասարայ եկե-

ղեցւոյն ցերեկեայ օրհնութեան (Կիր. 147)։

Սակայն ազնուականք ալ խնճոյից համար սովորաբար կը նախադասէին երեկոյն, որոյ ետեւ կային երկար եւ անզրադ ժամեր վայելից, սկսելով՝ ինչպէս Պապայ մէկ կոչնոց համար ըսինք՝ «յիկն ժամ աւուրն» (աստ, 110)։ Եւ արդարեւ պատմական երախանաց մեծագոյն մասն այդ պահուն կը յիշուին, եւ ընթրիք կը կոչուին. ինչպէս Տրդատայ (Ագթ. 46) եւ Արշակայ կերածը (Փաւս. 207), Պապայ երկու (նոյն, 204, '16), Վարազդատայ (նոյն, 236), Բակուրի (Խոր. 141), եւ առ հասարակ բոլոր նախարարաց խընճոյքները (Փրպ. 27)։ Նոյնպէս էին Պարսից Շապուհ արքային տուածն առ Արշակ (Փաւս. 168), Նիխորայ առ Վահան (Փրպ. 517), Յունաց Տերենտ զօրավարին առ Պապ (Փաւս. 232), եւ ընդհանրապէս բոլոր միւս ազգացը (աստ, 111)։ Արքայութեան վայելքն անգամ այս պահուն աւելի յարգի կը համարէին Հայք, եւ Վարդանանց առաջնորդներն «յորդորէին զամենեսեան յերկնաւոր ընթրիսն» (Փրպ. 208), փոխանակ աւետարանական «ճաշին» (Ղկ. ԺԴ, 15)։ Թէեւ ասոր մէջ կարելի է առաւելն «ընթրեաց» խորհուրդն ալ նշմարել (անդ, 16-24)։

Բ. Հետաքրքրական էր նաեւ տեւողութիւնը: Ս. Սահակայ կանոնաց սա բացատրութիւնը՝ թէ «զկէս գիշերին թերեւս արբեցութեան պարապիցէք» (123), շատ պերճախօս է եւ անկարօտ մեկնութեան: Վասակայ խրախուճը կը տեւեն նոյնպէս «մաշելով զերկայնութիւն գիշերացն» (Եղիշ. 52), ուր «մաշելը» ցոյց կու տայ մեծ մասին սպառումը սեղանին շուրջ, ինչպէս կը լինէր Հռովմայեցւոց մէջ ալ (Դար. Ա, 1277): Ուրեմն շատ բնական էր՝ որ կոչնականք հարկադրէին ելնել երբեմն տաճարէն՝ «ի ճեմիշն երթալոյ պատճառաւ» (Փաւա. 237): Բայց մեր նկարագրին համար դեռ կանուխ է այս պարագայն:

Ե. — Հրահեր: — Ամէն ազնուական «առ դուրս» իւր տան պատրաստ ունէր միշտ «նոսիրակ» կոչուած պաշտօնեայ մը, սովորաբար զինուոր, որոյ գործն էր վազել ուր որ տէրն հրամայէր (Եղիշ. 174. Փրպ. 518, '20): Ասոր պաշտօնն էր նաեւ հացկերութիւն առթիւ երթալ «կոչել» զանոնք՝ զորս կոչնատէրը պատուել կ'ուզէր, ինչպէս կը պատմէ Եղիշէ տիկնանց մասին (174): Գայլ վահան եւս ճաշի կոչելու համար զՄիհրան պարսիկ մարզպանը, հրամայեց «ծառայից իւրոց» որ

երթան հրաւիրեն զայն (Մամ. 24): Հրէից քով նոյնպէս «ծառայք» էին հրաւէր տա- նողները (Առկ. Թ, Յ. Մտթ. ԻԲ, Յ):

6. — Խափանուամն կոչնոց: — Պարագայ մ'է որ կրնար երբեմն պատահիլ: Երբ խնճոյքը կը տրուէր ի պատիւ բարձրաս- տիճան անձի մը, եւ սա կ'արգիլուէր գա- լու, թէեւ ուրիշ հրաւիրեալք ալ լինէին, կը խափանուէր ճաշը: Ասով կ'երեւի թէ մեծարուած կը լինէր աւագ կոչնականին անձը, որպէս թէ առանց իրեն ուրախու- թիւն չկար: Գայլ վահանայ յիշեալ կոչ- նոց չկրցալ գալ Միհրան՝ «խօթութեան» պատճառաւ: Վահան, որ այդ առթիւ պի- տի դաւէր Պարսից, ծպտեալ ու «դռնա- պան եղեալ, եւ զիշխանսն (Պարսից) որ գային՝ դարձնացանէր ասելով. Հայոց մարզ- պանն չկարաց գալ ի ճաշն»: Այս էր ու- բեմն խափանման պարզ ձեւը: Իսկ անոնք կը մեկնին անվրդով. եւ ի զուր եկած չլինելու համար, հոն մօտերը «ժողովեալ ի տաճար մի՝ ընդ գինի մտին», կ'ըսէ պատմիչը (Մամ. 24):

7. — Տաճարին մէջ: — Հրաւիրեալք դեռ չհասած՝ կանխենք ակնարկ մը ձգել ճա- շարանի հանդերձանաց վրայ՝ որոնք կը զանազանին սովորականէն. զի հոս կը պահանջուէր «մեծ պատրաստութիւն առ-

նել», ինչպէս իրաւացի կերպով կը դիտէ փաւստոս ճաշի մ'առթիւ (236):

Ա. Սեդանները դրուած են արդէն հըրաւիրելոց չափով, ու ծածկուած ընտիր սփոթցներով (աստ, 51): Եւ անոնց շուրջ յազմականք, կամ ազնուական տաճարաց մէջ յարձրագանք, գահոյք կամ գահք (աստ, 52-4, 105), որ Ռուբինեանց օրով կը փոխուին «ականակապ յազմականաց» (Լմբ. Պար. 459) կամ թիկնաթոռոց՝ ըստ հին պատկերաց (Սիս. 481) եւ համեմատ ժամանակի եւրոպական սովորութեան, դեռ նոր բերուած ու շարուած են հրաւիրելոց թուով, ինչպէս յայտնի է «արկանեկ բազմականս» (Փաւս. 207, 168. Ագթ. 53) կամ «կարգեկ բազմականս» (Փաւս. 67) բացատրութենէն: Եւ կը փայլին իրենց շքեղութեամբ, ոսկեշող երանգով, շողշողուն քարերով, եւ իրենց վրայ ձգուած գունագեղ տապաւնտակօք ու յարձերով (աստ, 55-6): Սպասներն՝ ոսկեղէն կամ արծաթեղէն՝ զորս թուեցինք (աստ, 57-67), հաւանօրէն պատրաստ են արդէն մասամբ՝ մեկուկի դրուած յատուկ սեղանոց վրայ (աստ, 51), ինչպէս են տարգալները, պատառաքաղները, դանակները, պնակներն ու սկտեղները. եւ մասամբ ներս պիտի բերուին իրենց կարգին:

Բ. Կերակրոյ սեղանոց վրայ կը հանգ-
չին նաեւ զանազան «ծաղկակալ սկտեղք»
(Խոր. 142), որոնք զլխաւոր զարդը կը
կազմեն՝ թէ Յունաց (Բրս. Աբբ.) եւ թէ
Հայոց մէջ. պարագայ մը՝ զոր կը հաս-
տատէ Ագաթանգեղոս եւ, այլաբանօրէն
ըսելով մարդկային մտաց համար՝ թէ «ծա-
ղիկք լինին՝ զի ի սկտեղս պատուականս թա-
գաւորին ելանիցեն» (485): Հայ տիկնայք
ունէին յատուկ «բուրաստանք ծաղկոցաց»
(Եղիշ. 174), զորս կը խնամէին մեծ հո-
գածութեամբ, հարկաւ անոցմէ հայթհայ-
թելով սեղանի փնջերն ալ: Մեր պատ-
մահօր եւս ծանօթ էր «ծաղկոցաց եւ հոտա-
րանաց կազմութիւն» մ'Երուանդակերտի
տներուն շուրջ (Խոր. 119): Եւ Աշոտ
արքայ առանձին սէր մ'ունէր «ի բու-
րաստանս» (Յհ. Կթղ. 176): Արդ՝ եթէ
ուշադրութեամբ նայինք սեղանի սկտեղաց,
անոնց մէջ տարւոյն եղանակին համեմատ
պիտի կարենանք որոշել իրենց գունով ու
բուրով՝ մեր նախնեաց ծանօթ ծաղկները.
«Վարդն եւ շուշանն եւ ասպազան եւ յաս-
միկն, անխարն եւ սմուկն, ներգիսն եւ
շամպղիտակն եւ մեղրուկն, հօրօտն եւ մու-
րօտն եւ մանիշակն, եւ այլն ամենայն
համասպրամն ծաղկանցն» (Ագթ. 480):
Ասոցմէ ոմանք ծանօթ են նաեւ Մխ. Գոշի

(Առկ. 30, 34, 36), որոյ դարուն ճոխ տներու մէջ աւելի գործածական էին մըրտի եւ վարդ (անդ, 28):

Գ. Գրիգոր վրդ. ուրիշ կարեւոր մանրամասնութիւն մ'ալ կու տայ մեզ՝ որ այլուստ անծանօթ է: Նկարագրելով մեռնող մեծատան անցած խրախճանքը՝ կը ձայնարկէ. «Ո՛ւր ծխանելիքն անուշահոտը. ո՛ւր են խունկն եւ ո՛ւր են ծխանելիքն» (Ողբ): Ուրեմն այդ անուշահոտութիւնը կ'այրէին խնկանոցաց վրայ, եւ տաճարին օդը կ'ողողէին հեշտութեամբ. ինչպէս Դ դարուն կապադովկացիք ալ կը գործածէին ճաշարանի մէջ «բուրուառս» (Նիւս. Հյր. ԺԲ) կամ «խունկս» (Բրս. Արբ.):

Դ. Եւ որովհետեւ երեկոյ է եւ խաւարը վերահաս, պէտք էր նաեւ լուսաւորել ճաշատեղին: Առ այս անտարակոյս պիտի գտնենք հոն «ձրագ մի», որ սովորական էր «ի մեծի տան (հարկաւ հայ ազնուականին)՝ ի մէջ ձեղուան եւ յատակին լուցեալ», եւ զոր Եզնիկ կը համեմատէ արեգական հետ (14, 158), ադով հասկացընելով մեզ՝ թէ այդ «ճրագ» կոչածը պայծառ ջահ մ'էր, որով միայն պիտի կարենար «լուսատու լինել տան ի գիշերի» (158): Եւ այդքան պայծառ լինելու համար՝ անշուշտ ստեղնաւոր էր, որոյ նը-

մանութեամբ կարծես Խորենացին զառա-
ւօտը կը նկարագրէ «քաղմաստեղն լուսով»
(309): Այսպիսի ջահեր աւելի ծանօթ են
միջին դարուն: Բայց Դ դարէն իսկ Լու-
սաւորիչ Հռիփսիմեանց վկայարանները կը
զարդարէ «ոսկի եւ արծաթ կանրեղսոյք
լուցելովը եւ յապտերօք վառելովը եւ աշ-
տանակօք բորբոքելովը» (570): Լաւ, մեք
մոռնալու չենք՝ որ Հայրապետը զանոնք
կեսարիոյ եկեղեցիներէն չբերաւ, ուր տա-
կաւին ձեռնադրուելու չէր գնացած, այլ փոխ
առաւ Հայոց աշխարհիկ կեանքէն իսկ,
ազնուականաց տաճարներէն փոխադրելով
տէրունական տաճարին մէջ: Այսպէս Ը-
րած էին ուրիշ եկեղեցիներ եւս. Նիւսա-
ցւոյն հայրենակիցք իրենց ճաշասրահին
մէջ կը վառէին «աշտանակս» (Նիւս. Հյր.
ԺԲ): Եւ դեռ Ը դարուն Վահան Կամսարական
իւր ճգնարան աշտարակը կը պայծառացնէր
լուսով «քապտերաց եւ կանրեղաց ի գի-
շերի» (Արշ. ԼԴ):

Հետաքրքրական է Անույ պեղումներէն
եւած կիսարեկ կանթեղ մը, յատուկ տներու
լուսաւորութեան, եւ որոյ պատկերը հրա-
տարակեց Մառ: Կաւեղէն է, գլանաձեւ ու
լայնշի: Կողին վրայ ունի ձուածեւ ծա-
կեր, զորս կը կիսեն վերէն վար ձգուած
կանթեր, անշուշտ լարերու համար: Վերին

երեսին վրայ կան չորս տաշտածեւ պատուանդանաւոր ճրագներ, որոցմէ ստորոտն ալ շարուած կան շուրջանակի եւ իրարու կից (Շրթ. Գ, 79): Այս կաւեղէն ու պարզ սպասը սակայն ռամիկ տներու սեպհական կը թուի:

Իսկ մեր այդ ճրագաց իւրաքանչիւրին մէջ կը վառի «պատրոյգ» մը, դրուած «իւղի» կամ «ծիթոյ» մէջ (Եղիշ. 195. Նար. 247), զոր կը մզէին կտաւատէ, կնճթէ կամ ընկուզէ (Գոշ՝ Առկ. 44, 50):

8. — Սպասարարք: — Այս պահուստ ժիր գործունէութիւն մը կ'երեւի տան մէջ: Բոլոր պաշտօնեայք, որոց թիւն անշուշտ կախումն ունէր ճաշարանի կարեւորութենէն եւ հրաւիրելոց բազմութենէն, հետամուտ են իւրաքանչիւր ծառայութեան: Սեղանայարարք¹ կամ սեղանայօրէնք². իրենց իսկ կը պատրաստեն ու կը զարդարեն տաճարը: — Հացեփեացք³, կամ աշնուականաց քով յատուկ «հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու ըստ ազատաց կարգի», արդէն հանած են թոնրէն իրենց քաղցրաբոյր հացերը (աստ, 34), եւ ամփոփած սակառներու եւ կամ զամբիղնե-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 532, 816. — 2. Ոսկ. Մտթ. Բ, 69. — 3. Ա. Թագ. Ը, 13. — 4. Եղիշ. 173. Տար. Վերլծ: Հոովմայեցի ազնուականք ալ ունէին սեպհական հացարարներ, խոհակերներ ու ծաղարարներ (Դար. Ա, 1277):

բու մէջ (43): — Խոհակերք¹ կամ խորտ-
կարարք², որոնք Ս. Գրոց մէջ հոմանշա-
բար կը թարգմանեն մի եւ նոյն յն. բա-
ռը, եւ կը կոչուին նաեւ խահամորք կամ
ամորարարք³, պաշտօն ունենալով «զհա-
մադամա խորտկացն պատրաստել»⁴, ինչ-
պէս եւ ամնարերք⁵, ծաղարարք⁶, գուցէ
եւ պղակոռնտրագործք⁷, որոնք իրենց շի-
նած ուտեստներէն նաեւ իրենց կոչումը
կ'առնուն, զբաղած են խոհանոցին մէջ՝
կրակարանին ու թոնդրուքին (32, 34)
վրայ զետեղուած կաթսայից, սաներու,
պոյտերու, կճիճներու (37-40), կասկա-
րայից (36), տապակաց ու շամփրներու
շուրջ (41), որոնք ծածկուած են հեշտա-
բոյր ճենճերով ու գոլորշով. եւ ըստ պի-
տոյից՝ ունելիք, ակիշ, շերեփ կամ մսահան
ի ձեռին (35-6, 40), կը գործեն անդա-
դար: Մէկ կողմ մաղը կը շարժի տաշտին
վրայ (41, 45). միւս կողմ սանդը կը
դրնդէ իւր տողին հարուածոց ներքեւ (42):
— Շտեմարանապետը⁸ կամ շտեմարանապետ-

1. Ա. Թագ. Թ, 23. Ոսկ. Մաթ. Բ, 69. Թղթ. Ա,
532, 601, 816. — 2. ՅԷԽ. 40. Ա. Թագ. Ը, 18. —
3. ՓԷԼ. ՃԲԹ. 15, 20. — 4. Տար. ՎԵՐԼԺ. — 5. Ոսկ.
Մաթ. Բ, 69. Թղթ. Ա, 532. — 6. Ոսկ. Մաթ. Բ,
69. Թղթ. Ա, 601, ուր յն. բնագիրը չունի: — 7. Ոսկ.
Մաթ. Բ, 69. առաջին արմատով ու կազմութեամբ նոյն
է յունարենի հետ: — 8. Հյպտ. 147. զնգնք. Ի Հյկզ:

հըն՝ անոնց կը հայթհայթէ ինչ որ կարելոր է: ինչ ինչ նիւթեր ալ՝ հարկաւ հասարակաց վաճառանոցներէ կը բերուին (114-5) սակառով, քրձով կամ մորթադով՝ (43-5): — «Կէսք զգինբրբուացն կազմեն խառնարանս»² մառանին մէջ, գինին մեծ եւ կամ փոքր կարասներէն (24-5) փոխադրելով թակոյկներու (79) կամ գուցէ եւ առաստակաց մէջ (81), եւ պատրաստելով ըմպանակներն հրաւիրելոց չափով: Արշակունի արքունեաց մէջ ասոնց ի պաշտօնէ գլուխ էր Գնունեաց տէրը, որ տակառապետ կը կոչուէր, եւ «պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ համեղ գինեաց»³: Միջին դարուն այս պաշտօնեայն գինեպետ ալ կոչուած է՝:

Սպասաւորաց ուրիշ մաս մ'ալ զարդարուած կոկուած⁴, կը սպասեն ծառայելու սեղանին վրայ՝ երբ հացկերոյթը սկսի. կամ ինչպէս Տարօնացին կ'ըսէ, «միայն բաւականանան զնոցուն պատ-

1. Խոսք. ի Հյկզ. — 2. Տար. վերլծ. — 3. Խոր. 76, 93. «Տակառապետ» շինուած է պրս. տագառ (թակոյկ) արմատէն, կամ ուղղակի տագառապատ բարդէ մը (Հիւրը. 251). եւ ի Մննդ. Խ, 1-23, Պատմ. Աղ. 177, եւն զործածուած է փոխան յն. «մատուակապետի»: — 4. Գորշ. Ասկ. 9. Լծ. Պհ. Գ. — 5. Ադոնց պաշտօնակիցք շատ շքեղ կը նկարագրուին Փիլոնէ (Ճոթ. 19-20). եւ ի Բիւզանդիոնէին նոյնպէս «զարդարեալ յազգի ազգի հանդերձս» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 530):

բաստեալան մատուցանել յերախանս բազմելոցն» (Վերլծ.)։ Արքունի տաճարին մէջ՝ յետ նախարարաց կարգին կը յիշատակէ փաւստոս «զոտնկայս զործակալութեանն սպասու» (67), որոնք կը թուին՝ ոչ հասարակ սպասաւորներ, այլ պատուաւոր պաշտօնեայք։ Եւ արդարեւ Դրաստամատ, որ Արշակայ արքունեաց առաջին ու բարձր պաշտօնատարն էր, Անյուշ բերդին մէջ իւր արքային կերակրոյ պահուն «կայր յոտն» եւ կը ծառայէր անոր (Փաւս. 208). եւ չեմ կարծեր՝ թէ առ ի չգոյէ ուրիշ սպասաւորի կ'ընէր զայս. զի հոն ներկայ էին ուրիշ մարդիկ ալ, եւ նոյն իսկ սպասաւորներ, որոնք «եղին առաջի նորա միւրգ» եւ այլն։

Այդ ոտնկայ պաշտօնէից մէջ կարեւորագոյնն են «մատուռակը», որոց դիրքն ուրիշներէ բարձր էր։ Ագաթանգեղոսի քով՝ Յիսուս «թագաւորի ... մատուռակք արբուցիչը», որ են առաքեալը (376), անտարակոյս Հայոց արքային համանուն պաշտօնէից հետ հեմեմատուած են։ Անոնց այս գերակշռութիւնը միայն մեր մէջ չէր. Պարսից Խոսրով Թագաւորը մեր Սըմբատ մարզպանի որդին մեծարելու համար՝ «կարգէր ի մատուռակութեան՝ պաշտել զգինի անձին արքայի» (Սեր. 106)։ Եւ հա-

ւանօրէն Գնունի տակառապետին եւ գործակցաց պաշտօնը մինչեւ սեղանն ալ կը հասնէր. զի միջին դարուն մատուցականերն իսկ կը լեցնեն ու կը պատրաստեն գինւոյ թակոյկները (Նար. 342). եւ փարաւոնի եւ Աղեքսանդրի տակառապետները միանգամայն մատուցակ են (Մննդ. 10, 11. Պտմ. Աղ. 172-2): — Պաշտօնեայս՝ Մնացորդաց առաջին թարգմանչէն կը կոչուի նաեւ ղերանապարիշտ (Բ, Թ, 4), այս ինքն բերանի ծառայող, ուր երկրորդ թարգմանութիւնը մատուցակ կ'ըսէ ուրիշ մատենագրաց հետ (Պտմ. Աղ. 100, եւն):

Մեր աշխարհի անշքագոյն շրջանին անգամ, ինչպէս էր Տաթեւացւոյն դարը, տակաւին «բազում աշխատողք գոն կերակրոցն եւ ըմպելիացն, յայնմ օրէ՛ որք սերմանեն եւ հնձեն եւ եփեն եւ պատրաստեն ի սեղանն» (Քրգ. ամբ. 348). եւ ասոնց մէջ յանուանէ կը յիշուի դեռ հին «մատուցակն յոտն կացեալ» (անդ, 349): Գրիգոր վարդապետին ալ՝ որ միջնադարեան գրիչ մ'է, ծանօթ են տակաւին «յոտնկացութիւն ծառայիցն եւ սպասաւորութիւն սպասաւորացն՝ մեծատանց ճաշարանաց մէջ (Ողբ):

Եթէ խնճոյից սպասաւորք այրեր են՝ գործոյն ծանրութեան եւ կոչնականաց սե-

ռին համեմատ, ընդ հակառակն ընտանեկան առանձին ճաշերուն կանայք կը կատարեն նոյն գործը: Ողիմպի՝ Արշակայ կինը, կ'ըսէ փաւստոս, «զիւրոց նաժշտացն կերակուրս արարեալ եւ կամ զնոցին պարգեալ գինի ճաշակէր» (123). «զիւրոց՝» զգուշանալու համար թունաւորուելէ իւր ոսոխին կողմանէ. եւ «նաժշտացն՝» ըստ որում անոնց գործն էր այդ, ոչ թէ ծառայից: Արդարեւ ժ. դարուն ալ դեռ «յադախնաց» կը պատրաստուին կերակուրք՝ տան «տիկնոջ» հսկողութեամբ (Ալաւ. Գ): — Բայց ծառայութեանց մէջ կան այնպիսիք՝ որ հին ժամանակներէն ընդհանրապէս կանանց յատուկ կը թուին: Աշտարակեցւոյն մէկ կանոնը կը պատուիրէ, «մի՛ ամենեւին՝ որպէս լուաք՝ հացարար եւ կովկիթ եւ խնոցեհար ի վանս տանել կիւն մարդ» (17): Եթէ «հացարար» կանայք մինչեւ մենաստանները կը մտնէին, կը հետեւի՝ որ իրենց սովորական էր այդ գործըն աշխարհիկ դասուն մէջ ալ:

9. — Կոչնականք: — Հետզհետէ կը հաւաքուին հրաշիրեալք¹ կամ կոչեցեալք², որոնք երբ նստին՝ պիտի լինին կոչնականք³ կամ

1. Մատթ. ԻԲ, 4. ՂԿ. ԺԴ, 17. — 2. Դաւ. 165-7. — 3. Թադ. Ա, 8, 13. Գ, Ա, 49. Ոսկ. Մատթ. Ա, 460, '61. Թադ. Ա, 530, '84, 664

սեղանորդք¹ կամ թագմականք², եւ հաւա-
քաբար՝ թագմական³ կամ սկոռմբ թագմա-
կանի⁴. իսկ իրարու նկատմամբ պիտի լի-
նին տաճարակիցք⁵, թագմականակիցք⁶ կամ
թագմակիցք⁷, թարձակիցք⁸, սեղանակիցք⁹,
հացակիցք կամ հացկիցք¹⁰, ոռախակիցք¹¹,
եւ յն. կազմութեամբ նաեւ զոյգքմպակիցք¹²։
Այս կոչումները կը ծագին ճաշարանի եւ
ասոր կահուց ու խնճոյից ծանօթ անուն-
ներէն։

Հրաւիրելոց թիւն որոշ չէ. բայց թէ
թիւն եւ թէ որակն համեմատական է միշտ
կոչողի աստիճանին ու կարողութեան։
Արշակայ տաճարն՝ իւր արքայավայել ըն-
դարձակութեամբ կը հիւրընկալէր ամբողջ
նախարարութիւնը, «իւնն հարիւր» հոգի՝
ըստ Փաւստոսի (67). կամ «չորեքարիւր»
ըստ Մեսրոբայ (38—9), որ միշտ պատ-
կառելի թիւ մ'է։ Պապայ ընթրեաց կը
մասնակցէին նոյնպէս «ամենայն մեծա-
մեծ նախարարքն Հայոց» (Փաւս. 217)։

1. Ոսկ. Մթ. Բ, 71. — 2. Աղթ. 375. Մանդ. 59, 135. Ոսկ. Մթ. Բ, 685, '89, '90, '92. Թղթ. Ա, 532. Գ. Թագ. Ա, 41, 42. — 3. Փաւս. 48, 171. — 4. Եղեշ. 133. — 5. Փաւս. 48. Գ. Մսկ. Բ, 13. — 6. Փաւս. 48. — 7. Ոսկ. Թղթ. Ա, 531. — 8. Խոր. 142. Մթ. ԺԴ, 9. ՂԿ. ԺԴ, 10. — 9. Ոսկ. Մթ. Ա, 459, 696. Թղթ. Ա, 531. Վ. Կցոր. 85. — 10. Սիւրբ, Թ, 22. Պամ. Աղ. 156, '72. — 11. Փաւս. 48. — 12. Բրս. Արբ.

Եւ վարազդատ իւր ճաշին կը կոչէ «զամենայն աւագս պատուականս եւ զմեծամեծս» (նոյն, 236): Այս օրինակաց մէջ կարեւոր պարագայ մը կայ. արքային ճաշին ներկայ են լոկ ազնուականք, եւ անոցմէ եւս «նահապետք մեծամեծք եւ տանուտեարք» միայն (նոյն, 67). այնպէս որ բացակայ են անկից անոնց զաւակները, որ «սեպուհք» կը կոչուէին: — Դասակարգի նոյն խտրականութիւնը զգալի է իշխանական կոչնոց մէջ ալ. տիկնանց տաճարները կը մտնեն լոկ «պատուականք յարանց» (Եղիշ. 174), եւ ոչ թէ խառնիխառն ամէն դասակարգէ միասին:

Թէ արդեօք թագաւորը մեր իշխանաց խնճոյից կ'երթար, բաւական վկայութիւն չեմ գտած: Հին աւանդութենէ յիշուած է արդարեւ՝ «ճաշ գործել Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի», եւ արքային երթալը (Խոր. 58, 129): Բայց այս դէպքը վիպական է. եւ տիրող սովորութեան մ'աւելի ապահով գրաւականը պիտի լինէր, եթէ ունենայինք գոնէ պատմական ուրիշ օրինակ մ'ալ: Ընդ հակառակն օտար իշխանաց հրաւիրման երթալն յայտնի է. զոր օրինակ՝ Տիրան ընթրիք տուաւ եւ փոխարէնն ընդունեցաւ Ատրպատականի վարազ Շապուհ մարզպանէն. եւ Պապ

զնաց Յունաց Տերենտ զօրավարին կոչնոց (Փաւա. 51-2, 232). Թէեւ աղոնք երկու մեծ տէրութեանց ներկայացուցիչներ էին, եւ ոչ հասարակ եւ կամ հպատակ իշխաններ:

Եկեղեցականք ալ անպակաս են աւագաց հացկերոյթներէն: Պապ «արար ընթրիս» յատկապէս Ներսեսի, — դաւաճան ընթրիքը, — որուն ի պատիւ մասնակից էր եւ նախարարութիւնը (Փաւա. 217): Եթէ Մեսրոբայ տեղեկութիւնը պատմական է՝ եւ ոչ ենթադրական, Արշակայ խնճոյից մէջ կը մտնէին միշտ նաեւ «եկեղեցականք՝ դասս ինն» (39): Բայց հայրապետին յաճախակի ներկայութիւնն արքունի սեղանին՝ զգալի է ուրիշ պարագայէ մ'ալ, զոր պիտի տեսնենք քիչ վերջ: Հաւանօրէն այս սովորութեան վերայ հիմնած է Մխ. Գոշ իւր մէկ կանոնը՝ թէ «ի սեղան թագաւորի բայց ի հայրապետէ մի՛ ոք կերիցէ, եւ յորժամ նա կամեսցի» (Դատ. 305). այս ինքն՝ հայրապետն յիշուանց կը մասնակցի, եւ ուրիշներ՝ արքային թոյլտուութեամբ միայն: Խաչենոյ իշխանին ճաշին կային աւագ եկեղեցականաց հետ «եօթն հարիւր» երիցունք (Կիր. 147), թէեւ պարագային՝ եկեղեցւոյ նաւակատեաց՝ պահանջն էր այդ:

իսկ ընդհանրապէս հայ քահանայն շատ հաւատարմութեամբ ի գլուխ կը բազմի իւր հօտի սեղաններուն՝ անոր ամէն ուրախութեանց առթիւ (Օճն. 11)։ Միանգամայն պատուէր ունէր՝ ճաշին ամբողջ տեւողութեան չսպասել։ Շնորհալին կը հրամայէր՝ հարսանեաց մէջ «մինչ յերիս միայն արբումն բաժակի յառնել վաղվաղակի ի սեղանոյ անտի» (Ընդհ. 42)։ Եւ զոր կը կրկնէ Մովսէս Եզնկացին ալ. «Քահանայք ի հացկերոյթս գիներբուաց մի՛ յամեսցեն, եթէ ի հարսանիս, եթէ ի կնունքն, եւ թէ յայլ ինչ խրախութեան մըճլիս» (արբ. մեճլիս՝ ժողով, կոչունք)։ այլ «ուտէ ի սեղանոյն եւ ելցէ» (խրատ)։ Թէ՛ որքան կը պահէին այս հրամանը՝ պիտի տեսնենք յետոյ։

Շատ դիտելի պարագայ մ'է կանանց բացակայութիւնը բոլոր պատմական հացկերոյթներէն։ Անոնք թէեւ խնճոյք կուտան այր մարդոց (աստ, 123), բայց իրենք չեն երթար անոնց ճաշերուն. չեմ ըսեր առանձինն, այլ եւ ոչ իրենց արանց հետ։ Անոր համար Եղիշէի տիկնայց սեղաններուն շուրջ կը տեսնուին «պատուականք յարանց» միայն, եւ կանայք ոչ (174)։ Կանացի ազատութիւնը մինչեւ հող չի հասնիր։ Թերեւս անպատեհ կը համարուէր

հայ ամօթխած սեռին ներկայութիւնը տը-
գեղ տեսարանաց՝ որոց հանդիսապես պի-
տի լինինք հոս։ Սակայն կը մասնակցին
իրենց ամուսնաց տուած խնճոյից. այս-
պէս՝ Բակուրի կոչնոց ներկայ էր իւր
հարճը Նազենիկ (Խոր. 141). եւ վաս-
գենի ընթրեաց մէջ կը բազմի տիկինն Շու-
շանիկ (Սոփ. Թ., 26-27)։ Ընդ հակառակն
հոռվմայեցի կանայք համարձակ կը սե-
ղանակցին արանց (Դար. Ա., 1272, '78).
Իսկ հելլենուհիք ոչ բնաւ (անդ, 1273)։
Բիւզանդացի տիկնայք չեն յիշուիր սե-
ղանի վրայ (Ոսկ. Թղթ. Ա., 529-31, '34),
մինչդեռ կեսարացի արք, կանայք եւ աղ-
ջրկունք անգամ խառն կը նստին (Բրս.
Պհ.), եւ որոց հետեւող կը թուին անտիո-
քուհիք ալ (Ոսկ. Մտթ. Բ., 15-6). Հա-
ւանական է՝ թէ մեր տիկնայք իսկ կը
հրաւիրէին զիրար, ինչպէս հին Պարսից
մէջ, ուր Ասթինէ. «արար կոչունս կա-
նանց» առանձին (Եսթ. Ա., 9), եւ որոյ
օրինակը մեր քով ալ պիտի տեսնենք յե-
տոյ հոգեհանգստեան առթիւ։

Այդ պարագայն է ըստ իս՝ որ ծնունդ
տուած է հռչակաւոր վիպերգութեան, թէ
«Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զար-
տախուր խաւարտ եւ զտից խաւարծի ի
բարձիցն Արգաւանայ» (Խոր. 58), եւ որ

պատճառ եղաւ քրտնաթոր, մերթ անհաճ-
 եւ կամ արդի մտածութեանց վրայ հիմ-
 նուած մեկնութեանց ու քմածին սրբա-
 գրութեանց։ Բայց հնախօսութեամբ կարե-
 լի է աւելի բնականօրէն մեկնել զայն։
 Այդ տենչալեաց մէջ շատ յայտնի են, նոյն
 ինքն հին մատենագրութեան զանազան
 օրինակներէն ալ (տես Հյկզ.), խառարտ ու
 խառարծի արմատակիցները, որոց առաջինն
 է ուտելի փափուկ բոյս, եւ երկրորդը տըն-
 կոց կակուղ մասն. իսկ յարակից արտա-
 խուր եւ տից, ուղիղը կամ ուղղելիք, ան-
 ծանօթ բացայայտիչներ են յայտնապէս։
 Արդ՝ Սաթինիկ կը տենչար ուտել զա-
 դոնք, որ ժամանակի յարգի տունկերը
 կը թուին, նստած իւր սիրական Արգա-
 ւանայ սեղանին շուրջ դրուած «բարձից»
 վրայ, զորս մեք շատ լաւ կը ճանաչենք
 արդէն (աստ, 55). ուր բարձն հոմանիշ է
 սեղանի, ինչպէս էր բազմականն ալ (աստ,
 121), եւ խառարտն ու խառարծին՝ ամբողջ
 կերակրոց։ Միով բանիւ՝ Սաթինիկ կ'ու-
 զէր մասնակցիլ սիրելւոյն փառաւոր խըն-
 ճոյից, որ ուրիշ կերպ չէր կարելի՝ բայց
 եթէ դառնալով անոր կիներ, Հետեւաբար
 ճաշով այս վերջնոյս կը բաղձար, կամ
 բաղձալ կու տայ վիպասանը։

Եթէ հայ աւագանին եւ յաճախ եկե-

դեցականութիւնն ալ կ'ախորժին բարձր դասու որեարէն շրջապատուած տեսնել իրենց սեղանները, անոնց հակառակ՝ կային եւ քրիստոնէական գթասիրութեան ժառանգորդ վսեմ հոգիներ, որոնք նախամեծար կը համարէին մարդկութեան տառապեալ մասն հաւաքել իրենց շուրջ, կերակրել ու սփռփել զանոնք։ Ասոցմէ էր ճշմարտապէս մեծն Ներսէս, որոյ համար կ'ըսէ պատմիչը՝ թէ «կաղը եւ կոյրը եւ մարմնահարը, խուլը եւ հաշմեալը եւ ցանկանեալը եւ կարօտեալը՝ ընդ նմա եւ ի նորա ակմբի դարմանէին բազմեալը»։ եւ «զիւր տաճարն առանց նոցա ոչ առնէր» (Փաւս. 77)։ Ո՛րքան աւելի վեհ էր սոյն այս օրինակս յանձին թագապսակ գլխոյ մը, ինչպէս էր Աշոտ Ողորմած, որ «զգոնջացեալսն եւ զկաղսն եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն, կ'ըսէ պատմիչը, բարձակից ինքեան ունելով ի խրախճանութիւնս» (Ասող. 180)։

Կային մարդիկ ալ՝ որոց սեղանակցութենէն կը խորշէին բարեպաշտ Հայերը։ Ասոցմէ էին նախ՝ ոչոսցողք։ Վարդանանք երբ առ երեսս տկարացած հաւատոց մէջ՝ դարձան Պարսկաստանէն, «ոչ ոք, կ'ըսէ պատմիչը, հաւանէր ընդ նոսա կամակից լինել սեղանոյ, ոչ կին, ոչ որդի, ոչ

ազատ, ոչ ծառայ ոք եւ ոչ սպասաւորք» (Փրպ. 161): Նմանապէս Մամիկ. վահանայ ժամանակակից ուրացողաց հետ «կրսեր շինականք մարդիկ աշխարհին Հայոց հաց գարշէին ուտել ընդ նոսա... զի մի՛ պղծիցին գուցէ ըստ հրամանի օրինաց մերոց» (նոյն, 532). ըստ որում առաքելական պատուէր էր՝ զեղծ քրիստոնէից հետ «եւ հաց մի՛ ուտել» (Ա. Կոր. Ե, 11): Հաւանօրէն Հայոց այս զգացումն յարգելու համար էր՝ որ Նիխորոյ առ վահան տուած կոչնոց պահուն՝ «զուխտանենգսն ի Հայոց եւ զուրացողսն հանին արտաքոյ ընթրեացն ամօթալիցս» (Փրպ. 517): Մանդակունին նոյնը սաստկապէս կը պահանջէր՝ Պաւղոսի հրամանին ամբողջ սահմանին մէջ, միանգամայն զգացնելով՝ թէ իւր ուզած չափով չէր յարգուեր նոյն օրէնքը: «Անխտիր, կ'ըսէ, ընդ թշնամիս (Աստուծոյ), ընդ շունս եւ ընդ գողս եւ ընդ պոռնիկս եւ ընդ ագահս եւ ընդ յափշտակողս ուտեմք» (151): Եւ ուրիշ տեղ մը կը յարէ՝ թէ «անսոչք եւ ապականիչ են կերակուրք ամենայն անօրինաց եւ ապրտամբողաց յԱստուծոյ» (154): Վաղարշապատու ժողովին կանոնք ունին նաեւ հետեւեալը. «Որք երթան իտունս հերաւոսաց, ուտեն եւ ըմպեն անխտիր», եւ

րեք տարի պիտի ապաշխարեն (կան. Դ). անշուշտ չափազանց պահանջ՝ ուսկից Առաքեալն անգամ կը զգուշանար (Ա. Կոր. Ե, 10): Դունայ Բ ժողովը կը պատուիրէ Նեստորականաց հետ եւ չհաղորդել, «մի ի կերակուրս, մի յըմպելիս» (Թղթ. 76): Եւ Տարօնացին նոյնը կը պահանջէ Թոնդրակեցոց մասին, ըսելով. «Ոչ է արժան... հաղորդել ընդ նոսա հացիւ» (Թէոփ. 260): Վերջապէս մեր մէջ յանուն Ս. Բարսղի ծանօթ կանոններն ալ կ'արգելուն սեղանակցիլ անհաւատից եւ անօրինաց հետ (ձիւր, ձձգ):

10. — Լուսացումն եւ զարդարանք: — Թէ կոչնատէր եւ թէ հրաւիրեալք ճաշէ յառաջ կարելոր պատրաստութիւն մ'ունէին, որ երեք մասի կը բաժնուէր:

Ա. Լուսացումն, որ կրկին էր, ամբողջական ու մասնական: Առաջինը բնականապէս իւրաքանչիւրն իւր տան մէջ կը կատարէր կանխաւ, օգնականութեամբ ծառայից: Այսպէս Դրաստամատ Արշակայ ճաշդնելէ յառաջ՝ անձամբ «չուսց զգրոխ նորա եւ յոգացոյց զանձն նորա» (Փաւս. 207), ինչ որ միայն բազմամեայ բանտարգելութեան պահանջը չէր, այլ եւ սովորութեան, որ ծանօթ էր Յունաց, Հռովմայեցոց (Դար. Ա, 1272, '77), եւ ասոնց բարուց

հետեւող ուրիշ ազգաց ալ (Փի․․ Ճռք․ 19)։
 Կարծեմ թէ այս ամբողջական լուացումն
 իսկ կ'իմանայ Մանդակունին, երբ կ'ըսէ
 արանց համար՝ թէ խնճոյքէն յառաջ հո-
 գածութեամբ մը «փութան ի յառաւայ» (34)։
 — Այս գործն երբեմն ըստ պահանջելոյ
 հարկին կը կատարուէր նոյն իսկ կոչնա-
 տիրոջ տանը մէջ։ Խաղ ընդունելով իւր
 եզանց գողերը, «հրաման տայր յառաւայ
 զանձն նոցա, եւ դնէր ճաշ առաջի նոցա»
 (Փաւա․ 108)։ Նաեւ մեծն Ներսէս՝ խո-
 նարհութեան բարձրագոյն օրինակաւ՝ իւր
 կերակրած աղքատները նախ «խորովք ձե-
 ոօրն յառաւայր զամենեան» (նոյն, 77)։
 Բայց դիտելի է՝ որ այս երկուքն ալ ե-
 կեղեցական են, եւ իրենց ըրածն աշխար-
 հականաց եւս վերագրելի չէ։ Ոսկերերան
 նոյնը կը թելադրէր նաեւ Բիւզանդացի
 ազնուականաց, ըսելով. «Եթէ աղտեղի
 եւ գարշելի է (աղքատը), նախ յառա եւ
 ապա տանիցիս ի սեղան քո» (Թղթ․ Ա,
 529)։

Կաղանկայտուացին երկրորդ ձեւ մ'ալ
 կ'աւանդէ։ Աղուան անապատական մը հիւր
 կ'երթայ համազգի մենաստանի մը. եւ եղ-
 բարք «յառցեալ զոտս (նորա՝) ճաշակէր»
 (55)։ Յունական (Դար․ Ա, 1274), հրէ-
 ական (Ղկ․ Է, 44) եւ նոյն իսկ յիսուս

աւանդ սովորոյթ (Յհ. ԺԳ, 5), որ կը պահուէր ընդհանուր վաներու մէջ, եւ հաւանօրէն Հայոց ալ: — Կար մասնական ուրիշ լուացում մ'ալ՝ զոր պիտի տեսնենք սեղանի վրայ:

Բ. Առանին լուացման կը յաջորդէր օծումը: Հայաստան՝ եւ առաւելապէս Այրարատ՝ կ'ընծեռէր «զգանազանումն իւղարուխ սերմանցն» (Փրպ. 23), որոց քաղցրարոյր հեղուկը մզելով՝ կ'ամփոփէին շիշ¹ (Մտթ. ԻԶ, 7, եւն. Եզն. 105) կամ սրտակ (Յդթ. Ժ, 5) կամ կաշարայ (Ոսկ. Թդթ. Ա, 603, 781) կոչուած ապակեայ կամ ալ շիւթերէ փոքրիկ սրածեւ անօթոց մէջ (Դար. Ա, 176-7). եւ ադոցմով կ'օծուէին մեր տիկնայք (Եղիշ. 173. Փրպ. 332): Ասոր իսկական նպատակն էր՝ «ի զոսարթութիւն խրախութեան» (Եղիշ. անդ). այս ինքն իրենց աշդ անոյշ բոյրերով հեշտացնել կոչնականաց զգայուն հոտոտելիքը: Միջին դարու պճնասէր հայուհիք սովոր էին նաեւ իրենց վրդէն «ծրարս խնկոց» կախել, զոր «տաշխ» կը կոչէին (Վնկ. Հրց.), անշուշտ ստաշխէն ծագած: Եւ կամ «ի լանջս» կը պահէին որ եւ է «նիւթ անուշահոտութեան»,

1. Պրս. յիշ բառէն (Հիւրշ. 214).

ինչպէս մեր թԲ դարու առակողն ընել
կու տայ յոպոպին (Գոշ՝ Առկ. 125). ու
րով Եզնկացին ալ այլաբանօրէն կ'ուզէ՝
«անծորելի ծաղիկս ի ծոցս բանիս Թա-
քուցանելով՝» հրապուրել իւր ունկնդիրը
(Յհ. Եզկ. Ներք. 90):

Բայց այրերն ալ կանանց հաւասար
մրցակից էին սոյն պէջրանաց մէջ. զի ըստ
Մանդակունւոյն՝ բոլոր կոչնականք իսկ
սովոր էին «յօժանկ» (34). եւ անոնց կ'ուղ-
ղէ մարգարէական յանդիմանութիւնը՝ թէ
«վայ որ ըմպեն գինի յարբենալ, եւ ա-
նոյշ իւղով օծանին» (136): Դրաստամատի
հոգածութեանց մէջ էր յետ լուացման «օ-
ժանկ» զԱրշակ (Փաւս. 207). եւ Ս. Ներ-
սէս իւր հրաւիրած աղքատաց անգամ զանց
չէր ընել այս խնամքը (նոյն, 77), ան-
շուշտ պատուասիրութեան մէջ զանոնք
հարստներէն չխտրելու փափուկ մտածու-
թեամբ. զի այլուստ գիտենք՝ որ օծումն
անհաշտ էր չքաւորութեան վիճակին հետ
(աստ, 153): Դարեր կ'անցնին, եւ հին
սովորոյթը կը տեւէ տակաւին. «Ո՛ւր են
իւղքն անուշից», կը հարցնէր Գրիգոր վրդ-
մեռնող մեծատան (Ողբ): — Իսկ օծումը
կրկին էր ըստ Նարեկացւոյն. մին «ի մար-
մին», որ կը լինէր անշուշտ յետ լուաց-
ման, եւ միւսն «ի հանդերձս» զանոնք

զգենլէ վերջ, ինչպէս բնական է խորհիլ, որով բոյրն աւելի թարմ կը լինէր: Վերջապէս այս ընդհանուր օծումը միայն Հայոց յատուկ չէր, այլ Յունաց, Հռովմայեցւոց (Դար. Ա, 1272, '73), Հրէից (Ամովս, 2, 6. Ղկ. Է, 46), Կեսարացւոց (Բրս. Արբ.) եւ ուրիշ ազգերու եւս:

Գ. Կարգը կու գար հազուադէպ պերճանաց: Տիկնայք նախ իրենց սովորական պճնասիրութեամբ «յարմարէին սանդրով զհեր գլխոյ իւրեանց» (Փրպ. 332). յարդարանք՝ զոր այր մարդիկ եւս հարկադրուած էին ընել իրենց երկար վարսից, զորս կը «հիւսէին» իբրեւ մասն պաճուճանաց (Մանդ. 43): — Բնական էր՝ որ շքեղութեան ու պատուոյ ցուցադրութեան այսպիսի հանդիսի մը մէջ հրաւիրեալք հագնէին իրենց լաւագոյն զգեստները: Արդարեւ Դրաստամատ իւր արքային «ագոյց պատմոսման ազնիւ» (Փաւս. 207), որ ազատաց հանդիսական հանդերձն էր: Եւ Անյուշի նոյն կալանաւորին փառաց օրերուն՝ բոլոր նախարարք անոր ընթրեաց մէջ կը բազմէին «պատիւ ի գլուխ» (նոյն, 67), զոր ես երիզաձեւ թանկագին վարսակալը կ'իմանամ: Սա կ'ենթադրէ միւս զարդարանքներն ալ: Ըստ այսմ՝ վասակ Սիւնեաց տէրն երթալու համար «յընթրիս»

Յագկերտի, «ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի, կ'ըսէ Եղիշէ, արկանէր զպատուական հանդերձն զոր ունէր ի Թագաւորէն. կապէր եւ զպատիւ վարսին եւ զխոյրն ոսկեղէն դնէր ի վերայ, եւ զկըռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով եւ ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, եւ զգինդսն յականջսն, եւ զգոմարտակն ի պարանոցին, զամոյրսն զթիկամբն» (117): Եւ ոչ մէկ շրջանին մեծատանց կողմանէ անխնամ Թողուած չէ «հանդերձիցն գեղեցկութիւն» (Գր. Վրդ. Ողբ), ժամանակն ինչ ձեւ ալ տուած լինէր անոնց տարազին, զոր պիտի ցոյց տամ ուրիշ հատորի մը մէջ:

Անոնց զարդարանաց շատ կարեւոր մասն էին՝ մանաւանդ երիցագոյն դարբրուն՝ զէնքերը, որոց մին կամ միւսն ըստ դիպաց յիշուած կը գտնենք: Զոր օրինակ Պապ՝ Տերենտի եւ Բատ սահառունի՝ Վարազդատայ խնճոյից մէջ «զերանն յազդեր» ունէին, որ է դաշոյնը (Փաա. 233, '37): Գնէլ անձեւացի՝ Տերենտի նոյն ընթրեաց մէջ գործածեց «զիւր սուսերն» (նոյն, 233): Դիակ մարդպետ՝ արքունի կոչնոց պահուն կախած էր երեք զէնք. «զրոսրն եւ զսուսերն... եւ զերանն» (նոյն, 204): Եւ Խոսարով զարդամանացի՝ Շապհոյ

ճաշին մէջ կը կրէր «զվաղակաւորն», որ է սուրը (Խոր. 250), Երբ Պարսից Խոսրովու խորանին առջև մամիկոնեան Մուշեղի (է դարու քաջին) կ'առաջարկէին հանել զէնքերն ու կամարն՝ որմէ կախուած էին անոնք, մերժեց՝ ըսելով. «Լուծից զկամարս եւ զգօտիս յանձնէ իմմէ, զոր ոչ երբեք լուծեալ է իմ ի տան իմում յուրախութեան» (Սեր. 72). զասոնք հանելը՝ կը նշանակէր զէնքերն իսկ հանել:

Աղքատներն անգամ՝ զորս կը հրաւիրէր Ս. Ներսէս, փոխան իրենց պատառատուն գրգռեկաց՝ «պատեր», կ'ըսէ փաւստոս (77), զոր ես կը հասկանամ՝ թէ չափաւոր զգեստ մը կը հագցնէր, որպէս զի խնճոյից հանդերձանքը կատարեալ լինէր նոյն իսկ այդ թշուառ դասուն վրայ: Նոյնը նաեւ բիւզանդացի ազնուականաց, որ իրենց հանդերձից բովանդակ պերճութեամբ կը նստէին հացկերութի, կը խրատէր Ոսկերերան՝ ըսելով. «Փոխեաւ եւ տուր սուրբ պատմութեան» (Թղթ. Ա, 529):

Դ. Դիտելի է սակայն՝ որ Եղիշէի օրով չքաւորութեան մատնուած տիկնայք հրաժարելով իրենց սովորական խնճոյքներէն, անոնց յարակից յարդարանքներն ալ մէկ կողմ թողած էին, նոյն իսկ եւ զանոնք՝

որ կրնային առանց ծախուց կատարուիլ։
 Ուստի չունէին ոչ միայն զանազանութիւն
 կամ ազնուութիւն հանդերձից, այլ եւ ոչ
 լուացումն օշնանով, ոչ օծումն (Եղիշ.
 173), ոչ սանդրումն վարսից (Փրպ. 332),
 եւ այլն։ Ասկից երկու հետեւութիւն կ'ել-
 նէ. մին՝ թէ այդ զարդարանքները լոկ
 կոչնոց հետ կապուած էին, եւ ոչ սովո-
 րական կերակրոց։ Երկրորդ՝ թէ գեղջուկ
 դասակարգն ալ՝ իւր սեպհական անփու-
 թութեամբ առ փափկասիրութիւն՝ զանց
 կ'ընէր զադոնք իւր ուրախութեանց մէջ։
 Ասով կրնար Եղիշէ ադոնց հետ համեմա-
 տել յիշեալ տիկնայց վիճակն՝ ըսելով.
 «Իբրեւ մարդք՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն
 անդստին ի շինական սովորութեանցն,
 տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս»
 (173)։

11. — Ժամանոսն։ — Մեր տոհմիկ
 հրաւիրեալք հագուած կոկուած՝ կը հաս-
 նին մօտէն կամ հեռիէն։ Խնճոյից, այս
 կարեւոր հանդիսին՝ մասնակցելու համար
 որ եւ է հեռաւորութիւն չկայ անոնց։ Մեր
 նախարարք գաւառէ գաւառ կը վազեն,
 եւ Վասակ Հայաստանէն մինչեւ ի Վրաս-
 տան կը փութայ Յազկերտի կոչնոց. թէեւ
 առ այդ ուրիշ անկնկալութիւններ ալ ու-
 նէր նա։ Ու բնական էր՝ որ այդ երկար

ճանապարհը կտրէր «երիվարով» (Փրպ. 226). մինչդեռ բնակութեամբ մերձաւորը հետիոտն կու գան ու կը դառնան, ինչպէս ըրին Տրդատ բագրատունի Բակուրի ընթրեաց, եւ խոսրով գարդմանացի՝ Շապհոյ խնճոյից, անոնց բնակած քաղաքին մէջ ունենալով իրենց առժամանակեայ հիւրանոց «վանքը» կամ «տունը» (Խոր. 142, 250):

Մեր նախարարը միայնակ չեն գար ճաշին. անոնց ապտիճանն ու շուքը կը պահանջէ՝ որ իրենց հետեւի ծառայից խումբ մ'ալ՝ աւելի կամ նուազ թուով: Այսպէս վասակ՝ «Դադմամբոյի գնդաւ գայր յարցունիս» (Եղիշ. 118), ինչպէս պատշաճ էր Հայոց մարզպանի մը: Եւ եթէ այդպէս կ'երթայ Յազկերտի կոչնոց, նոյն պերճութիւնն աւելի եւս պիտի ցուցնէր անշուշտ իւր հայ իշխանակցաց հրաւիրմանց առթիւ: Հոս ալ կայ նմանութիւնն օտար բարքերու. ժամանակի բիւզանդացի ազնուական կոչնականաց նոյն ոճով կ'ընկերեն իրենց ստրուկները (Ոսկ. Թղթ. Ա, 534), որոնք հին Հելլենաց մէջ ալ կ'երթան ու կը ծառայեն եւս իրենց տերանց (Դար. Ա, 1274):

Հիւրերն երբ կը հասնին կոչնատէր իշխանին ամրոցին կամ պալատան առջեւ,

անոր երկաթամած կամ փայտեղէն «հաս-
տահեղոյս բեւեռապինդ» (Արծ. 330) ըս-
տուար դուռն իսկոյն կը շաչէ ու կը ճոնչէ
«պահապանին» բանալեաց ներքեւ, կը
բացուի (Մամ. 24), եւ մեր շքեղ բուրում-
նաւէտ հրաւիրեալք ներս կը մտնեն:

12. Ընդունելութիւն: — Հայ բարուց
մէջ, ինչպէս եւ այլոց, սովորական էր
հեռագնաց եկաւորաց «ընդ առաջ» եր-
թալ. ինչպէս երբ հայրապետք ձեռնա-
դրութեամբ կը դառնային կեսարիայէն
(Ագթ. 615. փաւս. 30, 73), կամ գաւառի
մ'այցելութեան կ'երթային (Որբ. 53),
կամ երբ Ս. Մեսրոբ նորագիւտ տառերով
կը դառնար (Կոր. 11), կամ Վահան կու
գար Պարսկաստանէն (Փրպ. 539): Կրնանք
ուրեմն ենթադրել՝ որ կոչնատէրն ալ իւր
տան մէջ ընդ առաջ կ'ենէր նորեկ հիւ-
րոց: Եւ բնական է որ ողջունէին զիրար
սովորական բանաձեւերով, հրաւիրեալն
ըսելով ընթրատուին՝ «Ողջոյն ընդ քեզ»
(Յհ. Ի, 19, 21¹. Քրգ. ամբ. 739), կամ
«Ողջ եր»², յարելով անշուշտ «պատուոյն
անուան» ալ, զոր օրինակ՝ «Սխնեաց տէր»

1. Յն. «Խաղաղութիւն ձեզ», — 2. «Ողջ եր, վար-
դապետ», կամ «Ողջ եր, Թաղաւոր Հրէից». յն. Ուրա-
խացի (Մտթ. Իք, 49. Իէ, 29), Յոգն. «Ողջ էք». յն. Ուրախացէք (Մտթ. Իք, 49).

(Փրպ. 227): Եւ կոչնատէրը կը պատասխանէր. «Բարի եկիր, սիրելի քարեկամ», կամ յոգնակի ձեւով՝ եթէ եկաւորը աւելի էին (Փաւա. 101): Համոզուած եմ՝ թէ ողջունիս կը յաջորդէր գրկախառն համբոյրը, որ նոյնպէս սովորական էր ամէն հանդիպմանց, եւ ճիշդ այդ ձեւով, Հայոց (Փրպ. 384, 540. Կիր. 237), Պարսից (Փրպ. 504), Հրէից¹, Երուսաղեմացւոց (Կաղ. 72) եւ ուրիշ արեւելեայց, եւ որ Ասիայէն անցած էր ի Յունաստան եւ ի Հռովմ ալ (Դար. Դ, 1059):

Հաւանական է՝ թէ հրաւիրեալը դեռ ճաշարան չմտած՝ կը հաւաքուէին ուրիշ սրահի մը մէջ, սպասելով բոլոր կոչնականաց գալստեան: Այսպէս վասակ արքունիքն երթալուն՝ «եհաս եւ նստաւ (նախ) ի ներքին դահլիճսն՝ որ էր հրապարակ մեծամեծացն», այս ինքն ժողովատեղի, եւ ուր իրեն պէս կը սպասէին «ամենայն մեծամեծքն» (Եղիշ. 118): Ասոնք իրարու հանդիպելուն՝ հարկաւ զիրար եւս կ'ողջունէին մի եւ նոյն ձեւով:

Իսկ այն պահուն՝ ուր տաճարը պիտի մտնէին, տեղի կ'ունենար այս քաղաքավարական ձեւակերպութիւնը: Կոչնատէրն

1. Յուդա ողջունեց զՅիսուս և իսկոյն համբուրեաց ընդ նմա (Մատթ. 12, 49):

հիւրերը ներս կը հրաւիրէր անձամբ, եւ անոնք կ'ընդդիմանային, թերեւս պատճառելով՝ թէ անօթի չեն, ճաշելու չեն եկած, այլ տանուտէրը տեսնելու. կամ թէ ներս մտնելու կարգը վերջնոյս կամ այլոց թողլով: Իսկ ընթրատուն թախանձանօց կը ստիպէր ու ներս կը տանէր: Այս պարագայն կ'աւանդէ մեզ Մանդակունին, երբ կը պահանջէ՝ որ ագապի կոչուին լոկ աղքատները՝ փոխանակ մեծատանց. եւ կը յարէ՝ թէ «զնոսա միայն մոյժ աղալանօք» (59, 60):

13. — Թերեւսցումն հանդերձից: — Մեր ազնուականք զգեստուց այն ծանրաբեռնութեամբ որով եկան՝ սեղան չեն նըստիր, այլ անոցմէ աւելորդը կամ նեղիչը կը հանեն՝ որպէս զի կարենան հանգիստ ճաշել, ինչպէս կ'ընէին Հռովմայեցիք ալ (Դար. Ա, 1281):

Նախ՝ ամենուն գլուխը բաց պիտի լինէր. անոր համար արքունի կամ ազնուական կոչնոց մէջ կը հանուին թագ եւ որ եւ է գլխանոց, մնալով միայն «պատիւ վարսին». կամ վարսակալը՝ զոր տեսանք այլուր (աստ, 150), Պապայ մէկ ընթրեաց պահուն անոր թագը կը հանգչի յատուկ սենեկի մը մէջ, որ կը կոչուէր «տուն»

կամ « վանք պատմութեան » (Փաւս. 205)։ Ասոր հակառակ էր պարսկական սովորոյթը, որով Սասանեան արքայք թագ ի գլուխ կը ճաշէին, եւ որոց կը համակերպին մեր թագաւորք ալ՝ երբ անոնց սեղանին վրայ են (նոյն, 134), մինչդեռ Յոյներն ու Հռովմայեցիք իրենց քանդակաց մէջ բացագլուխ են սովորաբար (Դար. Ա, 1274-9), եւ ետրուրական ճաշանկար մը ցոյց կու տայ կոչնականաց գլխին ժապաւինած եւ վարսակալն ալ՝ նման Հայոց (անդ, 1274)։

Հայք կը հանէին նաեւ սամոյրը կամ ուրիշ մուշտակներ՝ որոնք թագաւորին եւ իշխանաց արտաքին թիկնոցի տեղ էին (նոյն, 118; 263), եւ զոր տեսանք նաեւ Վասակայ վրայ (աստ, 151)։ Այսպէս Պապայ խնճոյից մէջ Դղակ մարդպետն հագած էր վարտիս, եւ անոր վրայ պատմութեանը՝ զսպուած գօտաով, եւ ոտներուն մոյկեր. իսկ մուշտակ չունի (Փաւս. 204)։ Մեծն Ներսէս ալ արքունի սենեկապետութեան պաշտօնին մէջ կը նկարագրուի պատմութեան միայն՝ իբր արտաքին ըզգեստ (նոյն, 69)։ — Բայց կոչնականք

1. Այդ բանը, ծագած հայ և պահլ. պատմութեան (Հիւրշ. 224), ի Դ թագ. ԻՐ, 14 զործածուած է փոխան յն. ἱματιοφόλαξι, որ է հանդերձապետ։

սեղանի վրայ եւս կը պահեն միշտ, գնդերէ՝ գումարտակէ եւ ուրիշ ազնիւ զարդերէ զատ, նաեւ իրենց զէնքերն՝ ըստ վերոյիշեալ վկայութեանց (151), զի անոնց կարեւորութիւնն աւելի էր հոս՝ զինւոյն առնակնկալ եւ կամ նախանկատ թելադրութեանց հանդէպ։

14. — Լուսցումն ձեռաց։ — Ճաշի արարողութեանց մասերէն մին էր այս, յայտնի Եղիշէի տիկնանց նկարագրէն, եւ կը կատարուէր տաճարին մէջ։ Կը բերէին լուացման սպասները, որ է նոյրն ու տաշտագորհանը (աստ, 82-6), եւ «նաժիշտ» մ'անոնց «ջուր ի ձեռս արկանէր», եւ օշնանով՝ կը մաքրուէին. իսկ չորնալու համար՝ պատուով «կրտսերք աւագաց դաստապա մատուցանէին» (Եղիշ. 173), որ յետոյ անձեռոց ալ կոչուեցաւ (Թհ. կթղ. գրչ. ²)։ Ձեռաց այս լուացումը, սեպհական ոչ միայն այդ հիւրընկալ տիկնանց, այլ եւ բոլոր կոչնականաց, համոզուած եմ՝ թէ կը լինէր սեղանը սկըսելէ անմիջապէս յառաջ, ըստ որում նոյնպէս կ'ընէին նաեւ Հրեայք (Մտթ. ԺԵ, 2. Մրկ. Է, 1-5), Բիւզանդացիք (Ոսկ. թղթ. Ա, 702) եւ Յոյները (Դար. Ա, 1270, '74)։

1. Պրս. ուշնոմէն, որ կը նշանակէ «աղային խոտ» (Հիւրշ. 259). — 2. Վրիպած տպագրէն. 214.

եւ զոր Հոովմայեցիք կը կըկնէին ընդ մէջ
այլ եւ այլ կերակրոց եւս (նոյն, 1281):

15. — Օրհնութիւն սեղանոյ : — Եթէ
ընտանեկան պարզ ճաշերուն կ'ընկերէր
աղօթք մը (աստ, 111), կոչնոց հետ կար
աւելի հանդիսականը, օրհնութիւնը, որ
հարկաւ կը կատարուէր դեռ չնստած (անդ):
Ջայս առաջին յիշատակողն է Փաւստոս,
որ խօսելով Հայոց հայրապետին ժամա-
նակ մը վրդոված իշխանութեան մասին,
կ'ըսէ՝ Թէ անոր իրաւունքն էր «դրանն
արքունի զհացն օրհնել»։ Եւ Թէ նա իսկ
«հաց օրհնէր Թագաւորացն» (226-7):
Ազգի գլխոյն սեղանին՝ եկեղեցւոյ գլխոյն
կողմանէ օրհնուիլը՝ բնական էր, եւ յայ-
տարար նշան անոնց փոխադարձ մեծա-
րանաց։ Ասկից կը հետեւի եւս՝ որ հայրա-
պետը սովորաբար անպակաս էր արքունի
պաշտօնական կոչումներէն : — Հաւա-
նական է՝ որ իշխանաց սեղաններն ալ
կ'օրհնէին անոնց «դրան երիցունք», ո-
րոցմէ ամէն նախարար իրենն ունէր հին
սովորութեամբ։

Իսկ բոլոր միւս հացկերութեանց մէջ
օրհնող էին քահանայք, որոց անպակաս
ներկայութիւնը տեսանք վերեւ (141), եւ
որոց այդ պաշտօնն յայտնապէս ալ յի-
շուած է Մովս. Եզնկացիէն՝ այսպէս. «զսն-

դանն օրհնեացե » (Խրատ)։ — Մեր Զ դարու փութկոտ երիցունք՝ ճաշէն յառաջ կը վազէին սփռել իրենց անսպառ օրհնութիւնը մասլից ու պարարտ սաներու վրայ եւ, անոնց միջէն օրհնած բաժին մ'ալ իրենց տանց հանելու համար. եւ զոր կ'արգելու Աշտարակեցւոյն մէկ կանոնն՝ ըսելով. « Քահանայք ի պուտանց օրհնել մի իշխեսցեն երթալ, զի զօշաքաղութիւն է » . այլ շատանալ մատաղի հասութարեր օրհնութեամբ (ԻԸ)։

Սեղանօրհնէից յօրինուածը ցոյց պիտի տամ վանականաց ճաշի նկարագրին մէջ. անոր համար աւելորդ է մանր յիշել հոս։ Միայն դիտել կու տամ՝ թէ հաւանական չի թուիր նոյն կանոնին յետսամուտ ընդարձակութեամբ գործածութիւնն աշխարհիկ ճաշերու մէջ եւ, այլ հոս միշտ պահած է անշուշտ համառօտ ձեւ մը։

16. — Կը բազմին։ — Հասած է արդէն « ժամ բազմականացն » (Եղիշ. 132) կամ « ժամ բազմակալացն » (Փաւս. 67). այս ինքն բազմոցաց վրայ նստելու վայրկեանը։ Այս տեղ դիտելի երկու բան կայ. բազմելու կարգն ու ձեւը։

Ա. Սեղանն ունի « գլոխ » (Եղիշ. 132) կամ « գահագլոխ » մը (Մրկ. ԺԲ, 39. Ոսկ. Մտթ. ի Հյկզ.), որ Հելլենաց մէջ կիսա-

բուլոր նստարանին ձախակողմեան առաջին տեղը կամ ծայրն էր (Դար. Ա, 1274, '78). Եւ այս համեմատութեամբ՝ գուցէ մեր անշատ բազմականաց մէջ ալ նոյն կողմէն առաջինը: Եւ որովհետեւ կոչնականք պատուոյ կարգով պիտի նստին, ուստի հոս կը բազմի անոնց մէջ աւագագոյնը կամ «գահերէցը» (Փիւլ. Ճոք. 27): Յունաց քով, եւ անշուշտ մեր ալ, հաւասարապատիւ հիւրոց մէջ նախաթոռ կը կարծուի կոչնատէրն իսկ (Դար. Ա, 1273-4), որ սակայն աւելի բարձր կամ յարգելի անձի մը ներկայութեանն անոր կու տայ իւր տեղը (անդ, 1279): Այս փոխանակութեան օրինակները մեր քով ալ պիտի տեսնենք: Իսկ միւս բազմականք իրենց աստիճանին համեմատ կը բռնեն «գիւրաքանչիւր տեղի» (Եղիշ. 132):

Արքունի տաճարին մէջ բնականապէս միշտ ի գլուխ կը բազմի Թագաւորն՝ «արքունական գահոյից» վրայ (աստ, 54): Այն շրջանին՝ ուր կար տէրութեան մեծ պաշտօնակալը՝ «Երկրորդ Թագաւորութեանն» կոչուած (Խոր. 77), արքային քով նա կը բռնէր «զգահն երկրորդական», ինչպէս էր Արգամ՝ Արտաշիսի օրով (նոյն, 124): Յետոյ երբ կը դադրի այդ պաշտօնը, Տըրդատայ սեղանին վրայ կը տեսնենք «զո-

րեսին զահեկեցսն իւրոյ տաճարին՝ որ բը-
ղեաշխքն կոչին» (Ագթ. 650), այս ինքն
հայ աշխարհին ծանօթ չորս սահմանակալ-
ները, որոնք կէս թագաւորներ էին. եւ
որ անոր որդւոյն օրով՝ եւ անշուշտ վերջն
ալ՝ դեռ կը մնան «զահեկեց թարձեց տա-
ճարին արքունի» (Փաւս. 21): Ժամանակ
մը մեծապէս զօրացաւ Հայր մարդպետը,
արքունեաց այդ ներքին բարձրագոյն պաշ-
տօնեայն. եւ «բարձ նորա ի վեր քան
զամենայն նախարարացն» էր (նոյն, 206):
Ապա կը նստէին միւս աւագանին, «մե-
ծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու, եւ գոր-
ծակալքն յիւրաքանչիւր չափու¹», սկսեալ
Հազարապետէն ու մամիկոնեան Սպարա-
պետէն, որոց մին վարչութեան եւ երկրոր-
դը բանակին պետերն էին, մինչեւ բոլոր
միւսները (նոյն, 67), համաձայն իրենց
ազնուապետական կարգին՝ որ ծանօթ է
հին ցուցակաց մէջ եւ ըստ ժամանակին
փոփոխուած:

Իսկ Պարսից արքային ընթերեաց մէջ
սովորութիւն էր, կ'ըսէ պատմիչը, Հայոց
թագաւորին բազմականն «առ նմա ի նորին
տախտին արկանել», երկուքն ալ հագուած

1. Չափ՝ կարգ կամ աստիճան կը նշանակէ. ինչպէս
նոյն պատմիչը կ'ըսէ այլուր, «բազմեցան յիւրաքանչիւր
չափու» (168),

մի եւ նոյն ձեւով, ի նշան իրենց մտերմութեան ու զինակցութեան (նոյն, 168, 124):

Թէ նախարարը որչափ նախանձայոյզ էին կարգի, ուշագրաւ է է դարու անգիր «զրուցաց» պատմածը՝ Սիւնեաց Անդոկ իշխանի մասին: Սա ճաշի կ'երթայ Շապուհ արքային, եւ ազատաց մէջ իրեն կուտան հազիւ «չորեքտասաներորդ բարձն»՝ ըստ պատմական հին կարգին: Նա սրտմտած, կամ ինչպէս պատմիչը կ'ըսէ՝ «հրպարացեալ՝ ոչ ինչ ճաշակեաց»: Եւ ապա ուզելով վրէժ խնդրել այդ նախատանաց, վշտեր բերաւ իւր աշխարհի գլխուն (կադ. 82 եւն):

Հայրապետն եթէ ներկայ է արքունի կոչնոց, իրրեւ հոգեւոր պետ հասարակաց՝ Թագաւորէն ալ վեր կը նստեցնեն երբեմն պատուոյ համար: Պապ իւր սեղանին վրայ «աղաչեաց» Ս. Ներսիսի՝ բազմիւ արքունական գահոյից վրայ (Փաւս. 216): Աղաչելը նշան է՝ թէ սովորական չէր այդ բանը. այլ անշուշտ հայրապետն ալ հասարակօրէն կը բազմէր ուրիշ ճաշակից եկեղեցականաց հետ՝ որ կը նստէին «ի Թիկանց կուսէ», կարծես աշխարհիկ իշխաններէն վեր կամ վար չմնալու փափկանկատ հաշուով. եւ իրենց մէջ կը պա-

հէին միշտ աստիճանի զանազանութիւնն ալ, «դասս ինն» (Մեսր. 39): Այս մեկուսացումը սակայն յատուկ էր լոկ արքունական ճաշերուն կամ համեմատաբար հին շրջաններուն: Վասն զի ուրիշ խնճոյից մէջ հայրապետը գահագլուխ կը բազմի, եւ բոլորը խառն կը նստին, նախ եկեղեցականք եւ յետոյ աշխարհականք: Այսպէս՝ Խորենացոյ մասին միջնադարեան ծանօթ աւանդութեան համեմատ՝ Մանուկունւոյն խնճոյք կատարուեցաւ գիւղի մը մէջ, ուր «քահանայքն եւ իշխանքն ստույի հայրապետին էին նստեալ» (Հյպոտ. 195):

Նիւշապհոյ մոզպետին ընթրեաց մէջ, զոր տուաւ մեր բանտարկեալ քահանայից եւ իշխանաց, հանդիսատես կը լինինք յուզիչ տեսարանի մը: Ղեւոնդեանց մէջ կար շինական տգէտ երէց մը՝ որ կարդալ անգամ չէր գիտեր, եւ իրենց հետ ի մահ կը դիմէր յօժարութեամբ: Խրախուսելու համար զինքը, Յովսէփ կաթողիկոս եւ ընկերներն հրամայեցին անոր «ունել ըզզլուխ բազմականին»: Միամիտ մարդը շփոթած այս նոր պատուէն, կ'ըսէր՝ թէ ես տգէտս «զիմըդ կարացից այդմ տանել», այնքան մեծ էր իրենց համար կարգի նշանակութիւնը: Բայց ի վերջոյ տեղի

տուաւ անոնց բռնադատութեան. եւ բոլորէն վեր նստուցին զինքը (Եղիշ. 132-3): Գեղեցիկ օրինակ քրիստոնէական անարգամեծար խոնարհամտութեան մեր այդ սուրբ քահանայից կողմանէ:

Ընտանեկան սեղանին շուրջ տան իւրաքանչիւր անդամ իւր յատուկ տեղն ունէր, եւ այն անշուշտ հասակի կարգով, զոր անոր բացակայութեանը դատարկ կը թողուին՝ ի պատիւ հեռաւոր սիրելւոյն: Եղիշէ կը պատմէ աքսորական նախարարաց ամուսնաց համար՝ թէ «ի ձաշակատեղս նոցա հայեցան» կարօտագին աչեւրով՝ «եւարտասուեցին», ըստ որում տասն տարիէ ի վեր թափուր կը մնային անոնք (176): — Անյարմար կը գտնեմ Հայկազեանի կողմանէ «ի ճաշակատեղս» բառին նոյնացումը ճաշարանի հետ, մինչ Եղիշէ այս վերջին իմաստին համար կը գործածէ միշտ «տաճարը» (աստ, 48): Եթէ ճաշակատեղը ճաշարան լինէր, պատմիչը չպիտի կարենար ըսել «նոցա». զի ճաշարանն ամբողջ ընտանեաց էր, ոչ թէ բացակայից միայն:

Բ. Ինչ ձեւով կը նստէին մեր նախնիք: Այս հարցումը կ'ընեմ՝ նկատելով որ կէս մ'ընկողմանած կը ճաշէին Յոյներն ու Հռովմայեցիք (Դար. Ա, 1273, '78),

եւ վերջերն Հրեայք ալ (Ամովս, 2, 4-
 փիլ. Ճոք. 25-6). ինչպէս եւ Բիւզան-
 դացիք, որոցմէ Յիսուս եւ առաքեալք իսկ
 նոյն դիրքով կը նկարուին 2-է դարերուն
 (Կարր. Բ, 3045-7): Բայց հնագոյն ժա-
 մանակներն հռիդ կը նստէին Յոյները
 (Դար. Ա, 1271), Հրեայք (Ծննդ. Իէ,
 19. Ա թագ. Ի, 5), եւ Հռովմայ գետնա-
 դամբանաց մէջ նկարուած քրիստոնեայ
 կոչնականք եւս (Մարտ. 700):

Մեր քով առաջին ձեւին յիշատակու-
 թեան կը հանդիպինք մէկ անգամ, Տերեն-
 տի ընթրեաց առթիւ, ուր Պապ հետեւե-
 լով իւր Բիւզանդացի կոչնատիրոջ ու սե-
 դանակցաց օրինակին, ձախ կողմին վրայ
 կըսած ու նոյն արմկին յեցած էր. «ահեակ
 ձեռամբն յարմուկն յոր յեցեալ բազմեալ
 էր», եւ նոյն ձեռքով ու դիրքով բաժակն
 ալ բռնած. իսկ աջ ձեռն ազատ՝ դրած
 էր նրանի դաստապանին՝ զոր կապած ու-
 նէր աջ ազդրին վրայ (Փաւս. 233): Բուն
 այս էր արեւմտեան նիստը:

Սակայն տոհմային բնիկ կերպն ուղիղ
 նիստը կը կարծեմ, զոր մեր անջատ բազ-
 մականք եւ նեղ ու փոքր բարձերն իսկ
 կը պահանջէին, հակառակ Բիւզանդացւոց
 եւ այլոց լայն ու միապաղաղ անկողնոց
 (աստ, 52-6): Արդարեւ մեր բոլոր պատ-

մական օրինակաց մէջ այս ձեւը կը յիշուի՝ խազմեցոյց կամ խազմել (Փաւս. 207, '16), խազմեցոյցին (Եղիշ. 133) կամ նստեին (Մեսր. 39) բայերով, որոց սովորական նշանակութիւնն յայտնի է մեր լեզուին մէջ. թէեւ Փաւստոս Պապայ յիշեալ օտար ձեւին համար եւս «բազմեալ» ըսէ լայնաբար: Մեր նիստին աւելի շօշափելի օրինակը կայ, թէեւ ոչ շատ հին, Գազիկ արծրունոյ ծանօթ քանդակին մէջ (աստ, 75), ուր արքայն ծալապատիկ նստած է թուրքի մը պէս, որուն հին ժամանակ եւ դեռ այսօր գաւառաց մէջ կրնայինք ըսել նաեւ՝ հայու մը պէս:

17. — Բաժանումն կոչեց: — Մեր հանդէսն ունի երկու որոշ մասունք, իրարմէ բոլորովին տարբեր, որոց մին միւսին կը յաջորդէ. եւ են՝ կերակուր եւ Գինարար: Առաջնով կը սկսի խնճոյքը, եւ կ'աւարտի երկրորդով: Ասոնք մեր մէջ՝ սկսեալ հին դարերէն մինչեւ վերջ՝ այնպէս անջատ են իրարմէ, որ կերակրոյն հետ բնաւ գինի չի գործածուիր: Այսպէս Դրաստամատ նախ «եղ առաջի նորա (Արշակայ) ընթրիս՝ ըստ օրինաց Թագաւորաց», եւ ապա երկրորդ գործողութեամբ մը «եղ առաջի նորա գինի, որպէս օրէն էր Թագաւորացն» (Փաւս. 207): Պապ նախ «յըն-

թրիան ուտէր» Տերբնտի, եւ յետոյ «ընդ
 գինիս մտին» (նոյն, 232): Նաեւ Ղեւոն-
 դեանք յառաջ «հաղորդեցան ի կերակուրն»,
 եւ յետ աւարտման բերին «զուրախու-
 թեան նուագն» կամ բաժակը (Եղիշ. 133),
 զոր պիտի տեսնենք իւր կարգին: Եւ ԺԲ
 դարուն Շնորհալին կը հաստատէ տակա-
 ւին, թէ «յորժամ զրաւ լինիցի կերա-
 կրոյն՝ այն ժամանակ կը սկսէր գինին,
 որուն «մինչ յերիս միայն արբումն բա-
 ժակի՝» քահանայն մեկնելու էր (աստ,
 141). ուրեմն ասկից յառաջ բնաւ գինի
 չէր խմուած: Յար եւ նման էր Յունաց
 սովորոյթն ալ (Դար. Ա, 1275), այս տար-
 բերութեամբ՝ որ անոնց գինարբուքը ճա-
 ջին հետ անհրաժեշտ չէր միշտ, ինչպէս
 մեր քով էր. անոնք կրնային նաեւ ճաշել
 բարեկամի մը տան մէջ, եւ գինարբու-
 թեան համար հաւաքուիլ այլուր (անդ,
 1373): Իսկ Հռովմայեցիք գինին թէ ա-
 ռանձին եւ թէ կերակրոյ հետ խառն կ'ըմ-
 պէին (անդ, 1281). թէեւ միջին դարու
 Հայոց դաշտային գինարբուիւնք եւս
 (աստ, 49) ճաշին հետ անվրէպ կապ ու-
 նենալ չեն թուիր:

ԿԵՐԱԿՈՒՐ

18. — Աղոհաց կտրել: — Ասով կը սկսի ընթերցել: Ի հնուց շատ յարգի եղած է աղը մարդկութեան մէջ: Զայն իրենց երգմանց վկայ կ'առնուին Յոյները (Դար. Դ, 1010), Պարսիկները (Փաւս. 164) եւ Հրեայք (Բ Մնց. ԺԳ, 5): Հռովմայեցիք զոհագործութեանց պահուն աղած կարկանդակ մը կը նուիրէին դից' իրրեւ անոնց հաճելի նիւթ (Դար. անդ), եւ Հրեայք կ'աղէին իրենց զոհերը (Ղեւտ. Բ, 13): Աղը նաեւ նշանակ էր բարեկամութեան, հիւրասիրութեան, խօսից հաւատարմութեան եւ այլն (Դար. անդ):

Աղը մեր քով ալ ունէր նոյն կարեւորութիւնն ու նշանակութիւնը: Զայն կը խառնէին մատաղի օրհնութեան մէջ՝ զոր պիտի տեսնենք իւր կարգին: Եւ Դիւնշապուհ պարսիկն ուզելով ցոյց տալ իւր կեղծ համակրութիւնը հայ ազգին, կ'ըսէր Ղեւոնդեանց. Որովհետեւ «աղահաց» կեղած եմ ձեր աշխարհին մէջ, «գութ եւ

1. Տպագրութեանց մէջ անջատ, ես մէկ բառ կը համարեմ զայդ, նկատելով հետագայ օրինակաց մէջ լոկ վերջին արմատին հոլովումը, յարակից բայից եզակի ձեւը, և «աղուհաց» բարդը:

սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր» (Եղիշ. 147): Աղեահաց՝ կամ լոկ Աղ՝ այդ դարուն կերակուր կը նշանակէ Հայոց մէջ. որով Ոսկերերանի Թարգմանիչն երբեմն կը գործածէ զայն՝ բնագրէն անկախօրէն: Զորօրինակ. «Աւազակքն յորժամ ընդ միմեանս աղ տանուցուն¹» (Մտթ. Ա, 398). կամ՝ «Աւազակքն գիտեն պահել զդաշինս աղեահացի²» (անդ, 694). կամ՝ «Աղեահաց սեղանոյ³ զաւազակս ի հաւանութիւն ածէ» (Թղթ. Ա, 892): Ուշագրաւ է «աղեհացի» գործածութիւնը Թարգմանչէս «աւազակաց» հետ միայն, որ պայքարող տարր մ'է. նոյնպէս եւ Ղեւոնդեանց դահճին բերանը: Ուսկից կրնանք հետեւցնել՝ թէ որ եւ է հաւաքական ճաշ «աղեհաց» չէր կրնար կոչուիլ, այլ այն միայն՝ որով Հայոց մէջ թշնամիք «դաշինս» եւ «հաւանութիւն» կը հաստատէին իրարու հետ: Միանգամայն աներկբայելի է՝ թէ «աղեհաց» կերակրոյ այլաբանական իմաստէդ յառաջ, եւ հաւանօրէն դեռ անոր հետ եւս Ե դարուն, ունեցած է իրականն ալ: Այս ինքն ճաշը՝ մանաւանդ օտարաց տրուածը՝ կը սկսէր փոքր ինչ աղ եւ հաց ուտելով. եւ այս իսկ էր բարեկամութեան կապը՝

1. Յն. հաղորդեսցիմ. — 2. Յն. «Աւազակքն զայն տանեն»: — 3. Յն. լոկ սեղանն:

զոր տեսանք հին ազգերու մէջ: Իրական աղին կամ շատ աղոտ կարկանդակաց ճաշակումը կար յոյն սեղանին վրայ եւս՝ գինարբութեան պահուն (Դար. Ա, 1275). եւ կ'երեւի թէ Փիլոնի օրով դեռ կ'ուտուէր աղն իսկ, ըսել տալու համար անոր՝ թէ «աղ եւ սեղան» թշնամութիւններ շիջուցին (Ճռք. 17), համաձայն նաեւ յոյն բնագրին:

Միջին դարուն սակայն մեր քով դադրած է աղակերութեան սովորոյթը, եւ հին բացատրութիւնն ուրիշ արարողութիւն մը կը նշանակէ: Տաթեւացին է զայս յիշատակողն՝ ըսելով. «Զի՞նչ է աղուհաց կրտսերն». եւ կը պատասխանէ. «Երկուքն բաժանեն զմի հացն. եւ դարձեալ հատանեն ի ձեռս իւրեանց, եւ լինի խաչ»: Այս ինքն՝ հազիւ ճաշի նստած, բարձերէցն եւ մերձաւորներէն մին սեղանէն նկանակ մը կ'առնուն, եւ քաշելով՝ զայն երկու կտոր կ'ընեն. յետոյ իւրաքանչիւրն իւր ձեռքը մնացած մասը դարձեալ երկուքի կը բաժնէ, որով հացը խաչաձեւ կտրուած կը լինի: «Զայս, կ'ըսէ, ի Քրիստոսէ ուսաց». եւ այս պատճառաւ կը պահանջէ՝ որ քրիստոնէից հետ միայն կատարուի ա-

բարողութիւնս, եւ «ոչ ընդ այլազգիս¹» (Հրց. 655): Իրաւ է՝ թէ Յիսուս հացն «եւրեկ» եւ այնպէս տուաւ ժողովրդեան, կամ աշակերտաց վերնատան մէջ (Մտթ. ԺԴ, 19. ԻԶ, 26): Ինչպէս ըրաւ Պաւղոս ալ նաւուն մէջ (Գրծ. ԻԷ, 35): Կրնայ մեր բեկումն այդ աւետարանական յիշատակէն ծագած լինել. բայց ոչ եւ խաչաձեւը, որ աւելի նմանութիւն է պատարագի նշխարին խաչանման բեկման, ինչ որ հին սովորութիւն էր արեւելեան արարողութեան մէջ:

Տաթեւացւոյն այդ աւանդութիւնը դեռ շարունակուել է ԺԴ դարէն վերջ ալ: 1662ի ամստերդամեան տպ. ժամագրին նորամուտ հրահանգաց մէջ, զորս յետոյ ուրիշ տպագրութիւնք ալ կ'առնուն, կայ այն տարբեր հանգամանօք: «Օրհնող սեղանոյն», կ'ըսէ, որ հարկաւ եկեղեցական է, «կայով կանգուն», կ'առնու հացն ու կը բեկանէ մերձակայ «պատուաւորաց» եւ կամ ճաշը «պատրաստողին» հետ, «եւ նոքօք առ ամենեւեան». այս ինքն անոնք ալ իրենց մասէն կը բաշխեն բոլոր միւս մերձակայից յաջորդաբար: Յետոյ օրհնողը

1. Այդ վերջին կտորը չափերով մէջ՝ վենետկոյ 1401ի և 1424ի օրինակաց համեմատ է, և տպագրին մէջ չկայ:

կ'ըսէ. «Ճաշակեցէք խաղաղութեամբ», եւ
կը նստին ճաշի:

19. — Կարգ կերակրոց: — Մեր խըն-
դրոյն կարեւորագոյն մէկ կետին վրայ ենք
հոս. 'այն է՝ թէ ինչ կ'ուտէին նախնիք
եւ ինչ կարգով: Հարկաւ այս մասին բո-
լոր դարերն իրարու չպիտի նմանէին. զոր
օրինակ հինգերորդին կերակրոց ճոխու-
թիւնը, զանազանութիւնն ու նրբութիւնը
չենք տեսներ ուրիշ ոչ մէկ ժամանակ,
կամ գոնէ նոյնչափ մանր յիշատակուած
չեն հետագայ մատենագրաց կողմանէ:
Կրնանք սակայն առանց սխալելու խոր-
հիլ՝ թէ Հայաստանի անկախութեան կամ
թագաւորութեանց միջոցին աւելի հարըս-
տութիւն կար թէ ազնուականաց եւ թէ
ժողովրդեան մէջ, եւ այդ շրջաններու խըն-
ճոյք աւելի շքեղ էին՝ քան բարբարոսաց
տիրապետութեան ներքեւ տուայտող դա-
րերու մէջ: Հարստութիւնն էր՝ որ Հոով-
մայ դռներն ալ բացաւ զեղխութեանց առ-
ջեւ: Տեսնենք ուրեմն ինչ որ հայ անցեալն
աւանդած է մեզ:

Ա. Տարակոյս չկայ՝ թէ ուտելիաց մէջ
առաջինն էր միշտ հացը, որ կ'ընկերէր
ուրիշ կերակրոց, մերթ իւր անունն ամ-
բողջ ճաշին ալ տալով (աստ, 112, '20),
եւ որ մեծ խնամով կը պատրաստուէր՝

ըսինք՝ ազատաց համար (132)։ Այս պարագային իւր նիւթն էր նաշին կոչուած ազնուագոյն ակիւրը (Փրպ. 331), որ կը մեկնուի՝ «որոշեալ ի թեփոյ» (Հրց. 359)։ Հացը կընար լինել խմորոսն (Եւք, ԺԳ, 3 եւն) կամ խմորեալ (անդ, ԺԲ, 15 եւն) կամ խմեալ (հին թրգ. Մնց. Ա, ԻԳ, 29)։ Եւ անոր հակառակ՝ թաղարջ (Մննդ. ԺԹ, 3 եւն) կամ անխում (Մնց. անդ)։

Խմորեալը բաժնուելով գնդակներու՝ կը կազմէր նկանակս (Մանդ. 32. Ագթ. 105. Դատ. Ե, 8 եւն) կամ նկանս (Եւք, ԺԲ, 39 եւն) կամ գրտակս (Վարք Հրց. Ա, 271)։ Այս խմորէն էր եւ «հաց կսկում (կրակով պնդացած)» որ նկանն կոչի» (Կիւրեղ ի Հյկզ.)։ — Իսկ բաղարջի գնդակները կը կոչուէին պան (Եւք, ԻԹ, 2 եւն). զանազանութիւն մը՝ զոր կը դնէ Ս. Գրոց հայ թարգմանիչը, մինչ բնագիրը թէ նկանակին եւ թէ պանին դէմ ունի «հաց»։ Հայ մեկնիչը ազոնց երկրորդին բացատրութիւնը տուած են աւելի կամ նուազ միաձայնութեամբ։ Վանական վրդ. հարցնելով՝ «պանն ի՞նչ է», կը սահմանէ՝ «բոլոր բաղարձ» (Վնկ. Հրց.). եւ զոր Վարդան վրդ. իւր ժամանակի ձեւին ու կոչմանց կը մերձեցնէ՝ ըսելով. «պանն՝ թոկեղն բոլոր, մէջն խոր» (Եւթց, ՃԺԸ), եւ կամ «պանս բա-

դարձս՝ շատ բոլոր եփեալ ձիթով ի թոնրի» (Ղեւտ. Ա)։ Իսկ Տաթեւացին այդ երկուքին բաղադրութեամբ կը հանէ այս բացատրութիւնը. «Կոսն բաղարջն՝ է նաշիհն զանգեալ իւղով, եւ որպէս թոկեղն եփեալ ի թոնրի» (Հրց. 357)։ — Կար նաեւ թիթ (Բ թագ. 2, 19 եւն), որ էր կակուղ մանրիկ հաց¹, երբեմն իւղով ալ եփուած տապակի մէջ (անդ, ԺԳ, 8-9)։ — Վարդան կը յիշէ այժմեան լաւաշի հոմանիշն ալ՝ շաշ ձեւով (Ելից, ՃԺԸ. Ղեւտ. Ա)։

Անտարակոյս այդ բոլոր ձեւերը ժամանակին համեմատ ելած են հայ սեղանին վրայ, դատելով իրենց տոհմային կոչումներէն։ Եւ բազմականք աղոցմէ ստուարները կամ պինդերը կտրելու համար՝ կը գործածէին դանակը, ինչպէս յիշեցինք այլուր (աստ, 60)։

Բ. Գալով բուն կերակրոց, ասոնք կը լինէին թէ հեղուկ եւ թէ պինդ։ Ամենէն յառաջ սեղան կը բերուէր թանը (Մանդ. 36. Ծննդ. ԻԵ, 29. Ալաւ. ԺԱ), որ միջին դարուն՝ ինչպէս այժմ՝ ասպար ալ կ'ըսուի (Վաստ. 105)։ Ոսկերեբանի թարգմանիչն ինքնակամ յաւելուածով մը ցոյց կու տայ մեզ ասոր ճոխ զանազանութիւնն Հայոց

1. Ագոր նմանութեամբ է «Բլրակ սնկան» կոչումը (Եւթ, ԻԹ, 20) Հայոց յատուկ։

մէջ՝ ըսելով. «զգոճնակ (գունակ¹) քանակ եւ զարգանակ» (Մտթ. Բ, 69), որոց առաջինը կը նշանակէ ջրալից կերակուր՝ ընդեղէն եւ այլ նիւթերով, եւ երկրորդը՝ մսի ջուր, որ սահմանուած էին ախորժակ պատրաստելու: Ասոնց կանխելն անկից յայտնի է՝ որ խորենացին սպասուց յիշատակութեան մէջ նախ «տարգալը» կը դնէ՝ որով կ'ուտուէին ադոնք (հմմտ. աստ, 59), յետոյ «պատառաքաղը», եւ հուսկ «նուագը» (խոր. 124). այս ինքն իրենց գործածութեան կարգին համեմատ: Հաւանական է՝ թէ այս կերակրները կը բերէին սխառակներով կամ ափսեներով՝ որ իրենց խորութեամբ յարմար էին այդ պաշտօնին (աստ, 62-4), կը բաշխէին պնակաց մէջ (62), եւ կը դնէին կոչնականաց առջեւ:

Գ. կը յաջորդէին հաստատուն ուտեստները, որոնք շատ զանազան էին մեր ազնուականաց խնճոյից մէջ: Փարպեցւոյն է համարին մտադիր ընթերցումը ցոյց կուտայ մեզ ոչ միայն անոնց տեսակները, այլ եւ Այրարատայ՝ ազատաց սեղանին պարգեւած բարութեանց կարգաւոր յիշատակութեամբը տեղւոյ մը մէջ՝ կարծես մեր առջեւ կը դնէ անոնց ճաշակման կարգն

1. Ուղղելի է «զգոճնակ գունակ», որ է զանազան տեսակ:

ալ։ Այս ինքն է՝ նախ շորքոտանիք, ապա քաշուներ, ձկներ եւ ձու (26-7)։ Եթէ իմ այս դիտողութիւնը բացարձակ ճշմարտութիւն մը չէ, բայց եւ ոչ հաւանականութեան հետի է. եւ քիչ կը տարբերի արեւմտեայց Ա դարու կարգէն, որ ըստ փլուինի կը կազմուէր ցամաքային, ջրային եւ օդային կենդանիներէ, — եթէ իրապէս այս էր ճաշակարգը, — բաժնուած եօթն եւ աւելի տեսակաց՝ որոնք նոյնքան սեղաններով յաջորդաբար տաճարը կը բերուէին (Փիլ. Ճոք. 20)։

1. Ուրեմն այդ հաշուով հայ կերակրոց առաջինն էին շորքոտանիք, եւ ասոնց մէջ նախամեծար կը համարուին վայրենիները՝ զորս կ'որսար նոյն ինքն կոչնական ազատանին, եւ ապա կը նստէր ուտելու (Փրպ. 26)։ Նա իւր նետից եւ սուրին առջեւ բաց ունէր Այրարատեան նահանգին մէջ՝ «զդաշտս մեծատարածս եւ որսալիցս, զլերինս... զհոծեալս էրէովքն... թանձրաթաղանթս, առոգագաւակս, սոնքացեալս գիրութեամբ» (նոյն, 22-3), որոց մեծերէն կը յիշուին այծեամն, եղջերուն, վարազն ու ցիւր (նոյն, 26)։ Անուանի էին կարնոյ լեռներն ալ՝ «լի երէովք» (Խոր. 256-7)։ Ու մեր դիպաղեղն որսորդները մեծ ջարդ կու տային անոնց. այն-

պէս որ Ղազար կը տեսնէր «յամենեցուն ընթրիս՝ որպէս շեղջակոյտս ինչ ի վերայ միմեանց զերէոցն բազմութիւն», ու մթին բացատրութեամբ մը՝ «եւ զնոցուն գլխոց կարգմանց զառջադրութիւն» (27-8), որ կը նշանակէ՝ անոնց տեսակով ու կարգով ի սեղան բերուիլը։ Անասուններ կու գային նաեւ ազնուականաց արօտական հօտերէն (Մանդ. 74)։ Եւ թագաւորն իւր տաճարի առաւելագոյն սպառման համեմատ՝ ունէր յատուկ «զենարանս», յանձնուած նախարարի մը հոգածութեան (Խոր. 76)։ այս ինքն է սպանդանոցներ, ուր կը բերուէին անասունք արքունի փարախնեւրէն, կամ որսացուածները, կը մորթուէին՝ կը մաքրուէին, եւ ապա խոհանոց կը տարուէին։

Մսեղէնք հիներուն քով կընային եփուիլ «խորովեալ» կրակի վրայ (Եւք, ԺԲ, 8 եւն), կամ կատսայով ու սանով (Բ Մնց. 13), եւ կը կոչուէին խորովոյք (Մանդ. Ի Հյկզ.)։ եւ կամ «սպիս՝ եփեալ ջրով» (Եւք. ԺԲ, 9), որոյ մէջ իսկ է իւր բացատրութիւնը։ Բայց այս պարզ եփումը չէր զոհացներ մեր իշխանագունքը։ այլ անոնց մսերը փափուկ եւ համեղ պատրաստութեամբ մը կը դառնային խորտիկք, որ այսպիսի կերակրոց ընդհանուր կոչումն

էր¹, եւ ըստ ճոխութեան հայ լեզուին եւ խոհանոցին՝ իրեն հոմանիշ ունէր խաֆ² եւ համադամք³ կամ համահամք⁴ բարդերը. ըստ որում ադոնց մէջ կը խառնուէին համեմք⁵ կամ համեմանք⁶ կամ համեմոցն տոնքանք⁷, որ պաշտօն ունէին « առ զանազան խորտիկան անուշել » (Յճխ. 59): Մանաւանդ թէ ադոցմէ՝ կախուած էր կերակրոց յաջողութիւնը. այս պատճառաւ ազնուականք պատրաստել կու տային « համ մեմ խախամոքք անուշարար տաւանին »՝ իրենց խոհանոցին համար (Եղիշ. 173), բաղադրուած անշուշտ շտեմարանի ծանօթ նիւթերէն (աստ, 15-6). չհաշուելով սովորական աղը (աստ, 16), զոր մատենագիր մը կ'անուանէ « անուշիչ խորտկաց, որ զհամեղութիւն ճաշակացն համահամ քըմացն տայ » (Յճխ. 110):

2. Մեր տիկնայց, եւ յայտնի է թէ տերանց ալ, փափկաճաշակ քիմքերը շատ կ'ախորժէին պարարիլ նաեւ « ուղղովք զուարակաց » կամ ընտանի մեծ անասնոց (Ե-

1. Եղիշ. 107, 217. Փրպ. 28. Յճխ. 59. Կադ. 47. Ոսկ. Թղթ. Ա, 127, 469, 530. Մաթ. Բ, 69, 71. Եննդ. ԻԷ, 4 հւն. Մագած է Պրս. խորդի կամ Պահլ. խորտիկ հոմանշէն (Չիւրշ. 161). — 2. Փիւ. Ճոք. 15, 21. հւն ի Հյդդ. — 3. Ոսկ. Թղթ. Ա, 127, 469. Մաթ. Բ, 69. Տար. Վերլծ. — 4. Յճխ. 58, Մանդ. 30, 36. — 5. Յճխ. 59. — 6. Ոսկ. Մաթ. Բ, 69. — 7. Փիւ. Ճոք. 21, 30.

դիշ. 174), որ բնականապէս առանձին պնակ մը կամ լաւ եւս պնակներ կը կազմէին կոչնոց մէջ, եփուելով զանազան կերպով, ինչպէս կրնայ գուշակուիլ «ուղղովը» յոգնականէն. թէ եւ այդ ձեւը կրնայ նաեւ հետեւանք լինել զուարակաց զանազանութեան:

3. Կերակրոց երկրորդ գլխաւոր տեսակը կը յօրինէին րաչնդէնք: Ազատորդւոց սիրական զբօսանքն էր որսալ զանոնք, որոցմէ կը յիշուին՝ կաքաւուց ու սալամբաց երամներ, անուշահամ վայրի ագարներ, ջրասէր փորը, թանձրն ու սագը, եւ ուրիշ «անհամար ցամաքայնոցն եւ ջրայնոցն ջուկը թռչնոցն», զորս ըստ բախտին կը բերէին «ի յաճումն ընթրեացն ուրախութեան» (Փրպ. 26-7): Ասոնց ալ հռչակաւոր վայրերն էին Այրարատ (անդ) եւ Կարին (Խոր. 256):

4. Երրորդ կերակուրն էին ձկնդէնք: Մեր տեսանք ասոնց առատութիւնն Հայաստանի ջրերուն մէջ (աստ, 113): Մեր նախարարը ձկնորսութեան մարմաջը չունէին. դանդաղ եւ անհրապոյր զբօսանք մ'էր այդ. բայց կը սիրէին ջրայիններն ալ, եւ որսալ կու տային շինականաց: Բաց աստի՝ երբ իրենք երէններով ծանրաբեռնած կը դառնային, ձկնորսաց ման-

կտին «հանապազօրեայ սովորութեամբ» մ'անոնց ընդ առաջ վազելով, կը նուիրէին «ձկունս ի յորսոյ», փոխարէնն ընդունելով անոնց սպանած անասուններէն։ Եւ ցամաքայնոց հետ միասին այդ ջրայինք ալ կ'ելնէին ազատանւոյն սեղանին վրայ, «յորոց ուրախացեալ բերկրին, կ'ըսէ Ղազար, ձկնակերացն եւ մսակերացն անձինք» (Փրպ. 27-8)։ Ձուկն այնչափ յարգի էր կոչնոց մէջ, որ Արշակունի թագաւորն անոցմէ անպակաս դնելու համար իւր սեղանին վրայ, ունէր յատուկ վայր մը՝ «ձկնատեսսանք» կոչուած (Փաւս. 19)։ Միջին դարուն մամիկոնեան իշխանը Թոռնիկ «կարմրախայտն» իբր յարգի նուէր՝ կը խոստանայ յղել Գր. Մագիստրոսի՝ իւր աներոջ, որ զաւեշտօրէն կը պատասխանէ՝ թէ ինչպէս անոր տենչանօք կը սպասէ «նօթի՝ զայսքան երկարութիւն աւուրց կրել տագնապ քաղցոյ»։ Եւ տեսնելով որ կ'ուշանայ, կը պահանջէ խոստացածը ղրկել, սպառնալով արձակել անոր դէմ «ճարտասան բանիւք ճայթմունս առասութեան, զի ոչ քաղցրասցի, կ'ըսէ, ի կոկորդս քո պարարտութիւն կարմրախայտիդ», եւ բոլոր կերածներդ «զօրէն կոռնեայ ժայթքեալ արտաքս բերցես» (Մագ. 214-5)։ Նոյն պահլաւունի իշխա-

նը Սիւնեաց արքեպիսկոպոսին ինքն ալ
պարգեւ կը յղէ Արածանիէն որսացուած
ձկներ (անդ, 45)։

Եւոյն ինքն դարձեալ կ'իմացնէ մեզ՝ թէ
Լանի՞ կերպով կը պատրաստուէին անոնք
խոհանոցին մէջ։ Կամ կը խորովէին շամ-
փրով կրակի վրայ։ Կամ ջրով սանի մէջ-
կամ իւղով տապակի մէջ։ Կամ կրակի
կայծերու վրայ՝ քառանկիւնի եւ ուղղան-
կիւնի ձեւով պատած «արմանօք», որ մեկ-
նութեան կը կարօտի։ Կամ երկայնաձեւ
«կտապս» կազմելով, զոր կը կարծեմ խը-
մորով շաղած ու տապակած։ Կամ ման-
րելով ու «պարսկական խորտիկս» շինե-
լով։ Եւ հուսկ՝ անոնց վրայ ցանկելով ոս-
կեգոյն քրքում, ռետին եւ ոքսեմելի (յն.)
որ է քացախամեղր (անդ, 214)։

Ծ. Փարպեցւոյն տեղեկութեանց մէջ կը
գտնենք ազնուականաց սեղանին իբրեւ չոր-
րորդ զարդ՝ «բազմազան վայրենի հաւուց
ձագս եւ ձուս», զորս ձկնորսաց ժիր ման-
կտին կը հաւաքէր «Գետոյն» այն է Երաս-
խայ անմարդի մենաւոր կղզեկներէն, եւ
կը բերէր կ'ընծայէր իւր իշխանաց (27)։
— Հաւանական է՝ թէ այս տեղ կը ճա-
շակէին ուրիշ կթեղէններն ալ՝ զորս տե-
սանք մշտապատրաստ կամ դեռ նոր բե-
րուած դրուած շտեմարանաց մէջ (աստ,
16)։

6. Վերջապէս կը տեսնենք՝ հոն նաեւ «զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրութիւն քանճարացն», Այրարատայ դաշտաց ու գետոց ներդաշնակ միութեան ծնունդներ (Փրպ. 23), որոցմէ ոմանք անշուշտ առանձին կ'ուտուէին՝ զգացնելու համար իրենց «մեղրահամ քաղցրութիւնը»։ Ինչպէս խաւարտը՝ որ Սաթինկան տենչանքն էր (աստ, 142), հազարը (Եզն. 66) եւ ուրիշներ։ Մինչդեռ ծնեբեկ (Խոր. 595), սամիթ (Մտթ. ԻԳ, 23), փեգենայ (ՂԿ. ԺԱ, 42), ճակնդեղ (Ես. ՄԱ, 20), կաղամբ (Փաւս. 55), Թաղթ, շաղգամ, ստեպղին, սպանախ եւ այլք եփուելով կ'ուտուէին (Գոշ՝ Առկ. 49, 51, 53, 55)։

Ղազար՝ որ հայ կոչնոց ճոխութեան գրւխաւոր նկարագրիչն է, ոչ միայն ականատես էր անոնց, այլ երբեմն կենսակից ալ եղած Մամիկոնեան պայազատաց (572) եւ անոնց հետ միասին վայելած. ուստի եւ իւր վկայութիւնը բացարձակապէս պատմական է։ Աւելին կայ։ Բնական էր՝ որ ուտելեաց զանազան տեսակներն արուեստով մը պատրաստուէին, ինչպէս ըսինք ձկանց համար, բաղադրուելով իրարու եւ արմտեաց հետ (աստ, 15), յօրինելու համար կերակրոց այլ եւ այլ տեսակներ, ինչպէս կ'ընէին նաեւ Հոովմայեցիք (Դար.

Ա, 128), եւ մեզ ժամանակաւ՝ աշխարհով ու բարուք մերձաւոր Անտիոքացիք, որոց քով կը տեսնենք «զազգի ազգի համեմանան ընդ միմեանս խառնելու, զդարս եւ զշոր խորտկացն համադամս... եւ կէսը զսաւջին հաւն կայծակամբք խորովեալ՝ լցեալ մանր ձկամբք՝ նախ հրամայեն բերել. եւ այլք այլ իմն սկիզբն օրինացն այնպիսի ընթրեաց առնեն» (Ոսկ. Մտթ. Բ, 69): Այս նկարագիրը, զոր հայ թարգմանիչը կրնար անշուշտ տոհմային խոհանոցին համար եւս կրկնել, ուշագրաւ է ոչ միայն կերակրոց յօրինուածով, այլ ճաշացուցակին ըստ կամս զանազանութեան կողմանէ եւս՝ զոր կը յիշէ:

20. — Եղանակ ձաշակման: — Ակնարկեցինք այլուր (աստ, 66) մեր նախնեաց այլ եւ այլ սկտեղներէ ուտելու սովորութեան, որ ծանօթ է գէթ ազնուական դասուն մէջ, մինչ Հրեայք մէկ անօթէ կը ճաշէին (աստ, 63. Վիգ. Ե, 1047): Մերը նման էր Հելլենաց ու Հռովմայեցւոց կերպին, որոց քով ամէն սեղանորդ իւր բաժինը կ'առնուր հասարակաց ամանէն իւր պնակին մէջ, կամ ծառայք կը բաժնէին անոնց (Դար. Ա, 1274, '80): Արդ՝ հայ տաճարին ոտնկայ սպասաւորք (աստ, 134-5), — հաւանօրէն առաջնորդութեամբ

տաճարապետի կամ հացերիցու մը¹, որոյ դերն ունի Դրաստամատ՝ Արշակայ ընթրեաց մէջ (աստ, 135), — յիշեալ բոլոր խորտիկները, պատրաստութեան կերպին համեմատ՝ որով կը լինէին «դալար եւ չոր», այս ինքն լոյծ կամ պինդ, առանձին ըսկաւարակօք եւ կամ մեծ սկտեղներով (աստ, 63, 65) ի սեղան կը բերեն, կը բաշխեն առանձին փոքր սկտեղաց մէջ եւ «դնեն առաջի» կոչնականաց. (Եղիշ. 173), — զործ՝ զոր երբեմն տանուտէրն իսկ կ'ընէր, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ համարին մէջ: — Իսկ անոնք՝ դանակով եւ օգնութեամբ պատասխարողին կամ մոսկալին, զորս քաղաքակիրթ նրբութեամբ մ'ի ձեռին բռնած են (աստ, 60-1), պատառ պատառ կ'ընեն կերակուրը, եւ պատառաքաղով իրենց բերանը կը տանին:

Այս պահուն սպասաւորաց բազմութիւնն աշխուժիլ եւ արթնութեամբ կը ծառայեն բազմականաց, կանգնելով միշտ

1. Առաջինը զործածուած է ի Ծննդ. ԻԱ, 22. ԻԶ, 26, անկախաբար յն. հարսնածուէն. եւ ի Յհ. Բ, 8, 9 արմատակէց է յունարենին. Իսկ երկրորդն՝ ի Դատ. ԺԴ, 20, Սամփսոնի հարսանեաց առթիւ՝ այսպէս, «ընդ հացերիցուն նորա», փոխան յն. «ընդ միում ի բարեկամաց նորա». որով չի կրնար զահերէց իմացուիլ, այլ հոմանիշ տաճարապետին. Երկուքն ալ սակայն, դատուով իրենց կազմէն, չեն պահանջեր լոկ հարսանեաց հետ կապուիլ:

«ի րիկանց կողմանէ» (կաղ. 126), եւ այնպէս ղենելով կամ փոխելով սպասները : Ասոր պատճառ՝ բազմեւոց ղերբն էր, որոյ փոփոխութեամբ՝ ծառայից տեղն ալ պիտի փոխուի յետոյ (տես 197) :

21. — Հիշարմեծարարիւն : — Մինչդեռ ծառայից դասն այդպէս կերակրները կը սլաշտէ, կոչնատէրն ալ յատուկ դեր մը կը կատարէ հրաւիրելոց հանդէպ : Բարձի պատուադիր ուշադրութենէն զատ՝ զորըրած էր ի սկզբան (աստ, 164), ստէպ կ'ելնէ իւր բազմոցէն, եւ քաղաքավար հոգածութեամբ մը կը դառնայ անոնց չորս կողմը, «գնոցօք շրջելով» : Կը խօսակցի իւրաքանչիւրին հետ «քաղցր բանիւք» (Մանդ. 59), զորս ուրիշ մը կը կոչէ «բանս ուրախարարս եւ խրախճանականս, որ յոյժ լաւագոյն է հիւրոցն՝ քան զկերակուրսն» (Ընդհ. 29) : Եւ մինչեւ անգամ խոնարհաբար «սպասաւորելով» անոնց, ու հսկելով մանաւանդ՝ որ կերակուր կամ ըմպելի չպակսի անոնց առջեւէն (Մանդ. 59) : Այս ձեւերն ըստ վերջին խստադատ նկարագրողիս ուրիշ բան չեն՝ բայց «սուտակասպասութիւն» (60) : զի բնականապէս քաղաքավարութիւնն անկեղծութեան հայելին չէ միշտ՝ ոչ այսօր եւ ոչ անցելոյն մէջ : Մեք գինւոյ ժամանակ ալ կը

տեսնենք զՊապ, որ «յոտն կացեալ, հոյակեալ», որ հասկանալի է պատմութեանին թեզանիքը հանգրիճած՝ քան զգեստի ուրիշ թեթեւացում մը¹, «ի մէջգետին»² անցեալ», այս ինքն մէջտեղ գալով, սուտակասպասութեան վատթարագոյն օրինակաւ թունալից «անապակ մատուցանէր» Ս. Ներսէսի (Փաւս. 216): Պատիւ մը, զոր իրաւ կամ կեղծ՝ անշուշտ հայրապետին միայն կրնար ընծայել արշակունի թագաւոր մը: Ընդ հակառակն իւր բարեպաշտութեան ճշմարիտ թելադրութեամբն էր՝ որ խաչենացի պատուական ազատն Հասան՝ իւր ծանօթ ճաշին ժամանակ «ինքնին իսկ ձեռօք իւրովը պաշտէր զբազմեալսն» (Կիր. 147): Եւ այս քաղաքավար ցոյցը կը յարատեւէ միշտ. եւ ոմանց միայն յատուկ չէ, այլ ամենուն, ըսել տալու համար Նիւսացւոյն մեկնչին՝ թէ «սովոր են մարդիկ» որ հրաւիրողներն «անձամբ պաշտեն զսեղանն» (Լծ. Հյր. ԺԴ):

1. Զի վերեւ (157) իւր զլուին յայտնապէս բաց տեսանք, եւ սամուրի գործածութիւնն, անհաւանական: Իսկ «հոլանեալ» մասնական մերկացման համար եւս կրնար ըսուիլ, ինչպէս զլիսոյ (Գ Մակ. Դ, 6), որ եւ «հոլանի» կ'ըսէին (Ա. Կոր. ԺԱ, 13):

2. Մէկ բառ՝ ըստ ուղղագր. Տ. Ն. Բիւզանդացւոյ (Կոր. Վրդ. 245-6):

Եթէ ազնուականաց կամ մեծատանց հաճելի էր իրենց պատուակցաց կամ բարձր դասու կոչնականաց ծառայել, յիշեալ մեծ կաթողիկոսը Ներսէս ալ իւր տաճարի աղքատաց կ'ընէր նոյնը: «Ինքնին իսկ, կ'ըսէ պատմիչը, չամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս» (նոյն, 77): Զամբել՝ այս տեղ հարկաւ հասկանալի չէ բերանը դնել ու տեսար, այլ անոնց առջեւ, անոնց պնակաց մէջ¹: Այս իմաստն յայտնի է ուրիշ օրինակէ մ'ալ՝ զոր կ'աւանդէ Գր. Մագիստրոս, պատմելով իւր համանուն պապուն եւ Շուշան հանին համար՝ թէ սովոր էին «խորովին ձեռօք իսկ կերակրել զաղքատս եւ զկրօնաւորս» (43): Ազնուական տանուտեարց վերոյիշեալ «սպասաւորեւն» ալ մի՛ թէ նոյն չէ ասոնց ըրածին հետ: Եւ արդէն Հրէից քով եւս տանուտէրը կը բաժնէր կերակուրը, գէթ որքան յիշուած է ընտանեկան ճաշերու մէջ (Ա. Թագ. Ա, 4-5):

Աշոտ Ողորմած աւելի զարմանալին կ'ընէր: Իւր սեղանակից աղքատներէն՝ զոմանս՝ «իշխանս եւ իշխանաց իշխանս եւ կիւրապաղատս» կ'անուանէր եւ «գրօս-

1. Հրեայք կ'ըսէին. «Ո՛ր Զամբեսցէ մեզ միս» (Թիւք, ԺԱ, 18). եւ Առաքեալը՝ թէ «Զամբիցեմ զամենայն ինչս իմ աղքատաց» (Ա. Կոր. ԺԳ, 8):

Նոյր նոցօք», ցուցնելու համար՝ թէ այդ տիտղոսներն իրապէս կրող անձինք աւելի չէին արժեք յաչս իրեն։ Դարձեալ «զըսան կարմիր եւ զվէրս նոցա» ազնուական կոչնականաց վրայ շողացող «զարդուց եւ ականց փայլելոց» տեղ կը համարէր։ Եւ պարագայ մը, որ առանց թափանցելու այդ արքային բարեպաշտ հոգւոյն մէջ՝ խորշում պիտի պատճառէ, — եւ եթէ պատմիչն ալ չի չափազանցեր, — թագաւորական բաժակով ըմպելի կու տար անոնց. եւ «յորժամ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինւոյն», անոնց մնացորդը կ'առնուր ինք կը ճաշակէր (Ասող. 180—1)։

Հայոց արքունիքն ունէր մեծարանաց ուրիշ ցոյց մ'ալ, որ ծանօթ է Արշակունեաց շրջանէն. այն է՝ պարգեւ տալ հրաւիրելոց։ Այսպէս Պապ «ի ժամ ընթրեացն» հրամայեց «տանել պատմութեան ազոցսնէ» Դղակ մարդպետին, անշուշտ արքունի հանդերձատան մէջ, եւ հագուցին անոր «պրաստս եւ վարտիս» (Փաւս. 204)։ Այս պատիւն ամէն հոն ներկայից չի ըներ թագաւորը, այլ յիշեալ իշխանին միայն՝ զոր կ'ուզէ իբրեւ թէ աւելի եղանակաւ մը պատուել։ Բայց թէ Դղակի եղածն արդիւնք էր սովորութեան մը, ոչ թէ դիպուածի, յայտնի է Ագաթանգեղոսի

մէկ տեղէն, որ աւետարանի քարոզութիւնը կ'առակէ խնճոյից, ուր Քրիստոս կը լինի «հրաւիրակ¹» որ հոմանիշ է նուիրակին (աստ, 126), «մատուակ» եւ «պաշտօնեայ». եւ դարձեալ «նա ինքնին բազուկս ի վեր հարեալ², ի մէջգետին անցեալ՝ պարզեւատու լինի իարցն արժանաւորաց³» իբրեւ թագաւոր մը (424-5): Ուրեմն շատերու պարգեւներ կու տայ նա հոս, բայց ոչ բոլորին զգեստեղէն. եւ այն ալ տաճարին մէջ եւ իւր ձեռքով: Արդարեւ Հոովմայեցիք եւս սեղանի վրայ կը նուիրէին զգեստներ եւ զանազան իրեր (Դար. Ա, 1280, 322). իսկ Պարսիկները՝ տօնական հագուստ մը (Վիգ. Բ, 2215). զոր օրինակ Յազկերտ տուած էր Վասակայ «զպատուական հանդերձն» զոր ունէր (Եղիշ. 117), որ կրնայ իմացուիլ թէ խնճոյից պահուն եւ թէ յղուած ի Հայաստան, ինչպէս որ Յազկերտի նախնիներէն մին եւս «ետ տանել. պատմուճան» Զարմանդուխտ տիկնոջ եւ Մանուելի (Փաւ. 245):

1. Նոյնպէս կոչուած նաեւ Եփրեմի Թարգ. (Բ, 51).
- 2. Այդ բացատրութիւնն հոմանիշ է Փիլոնի ըսածին, «ճիս ի վեր ամբարձեալ՝ յառաջ մատիցուց» (Ճոց. 240), որ է ըստ յն. բնագրին պատրաստուիլ, ձեռնարկել զործի մը. — 3. Վենետիկոյ տպ. «արժանեացն» ըստ Պարսի. օր. իսկ Պալսոյ տպ. և Վենետ. զրջ. կամ սրբագրեալ օրինակներն ունին «արժանաւորաց»:

Ռուբինեանց Թագաւորօրհնէից մէջ եւս, որ թէպէտեւ լատիներենէ թարգմանուած՝ բայց մեր մէջ գործածական էր, կը յիշուին պարգեւներ՝ զորս յետ ընթրեաց կուտար Նորապսակ արքայն։ Ոսկեսար կամ արծաթասար երիւարը, որով հանդիսապէս մեկնած էր եկեղեցիէն, կը շնորհէր սպարապետին (գունդատապլ)։ հալաւ եւ ոսկեղէն գօտի մը՝ թագադրին. իւր գործածած ոսկեղէն կամ արծաթի սկուտղն ու դգալը՝ տաճարապետին (սինեսկալ)։ ոսկի կամ արծաթ դաշտիշոնն ու դասպրիկը՝ սենեկապետին (ջամբուլայ), որ սեղանին սկիզբը ջուր լցեր էր արքային ձեռաց վրայ։ ոսկեղէն կամ արծաթեայ «գուրն եւ զքսեստին», որ են թակոյկն ու սափոր, գինէպետին (պօղլեր)։ եւ բոլոր միւս պաշտօնէից «տայ շնորհս ըստ կամաց իւրոց»։ կը պատուիրէ՝ որ թագուհին ալ տայ «շնորհս» իրեն սպասաւորող տիկնանց (Սիս. 475)։ Չեմ կարծեր՝ թէ պարգեւատրութիւնը լոկ պսակման ընթրեաց հետ կապուած լինի Ռուբինեան արքունեաց մէջ, եւ միւսներէն վտարուած։

Նոյն իսկ սրբոյն Ներսեսի իւր կոչնական աղքատաց ազուցած հանդերձն ալ, զոր տեսանք (աստ, 152), արդիւնք հա-

մարելու ենք նոյն սովորութեան, զոր բարերախտարար Մանդակունին եւ կը յիշէ՝ ըսելով. «Որ զաղքատսն եւ զկարօտեալսն կերակրէ, ... զՔրիստոս կերակրէ, զՔրիստոս զգեցոյցանէ» (61): Այս տեղ զգեցումը քան զկերակրելը կանխելու էր ըստ իրական կարգին՝ որ պահուած է Դղակի եւ Ներսեսի աղքատաց նկարագրին մէջ, որ պէս զի պարզեւական զգեստով բազմէին ճաշին ըստ պատշաճի:

Արքունի հացկերութեանց պահուն յարգանաց նշան մ'ալ կոչնականք կ'ընծայէին ծիրանափառ ընթրատուին, կանգնելով ամէն անգամ որ նա հարկադրէր ելնել տաճարէն: Վարազդատայ կոչնոց մէջ երբ արքայն ելաւ՝ «յապարահէ զանց առնելոյ պատճառաւ», այս ինքն է ճեմիշ երթալու համար, բազմականք «յոտն կացին առ հասարակ, իբրեւ նմա պատիւ ինչ առնել» (Փաւս. 237): Թերեւս նոյնը չէին ըններ՝ երբ կոչնատէրն իրենց աստիճանակից լինէր:

22. — Լռորիւն: — Գրիգոր Տաթեւացին կերակրոց գլխոյն մէջ այս հարցումը կ'ընէ¹. «Զի՞նչ է որ ի մէճլիսն² յան-

1. Հարցը ու պատասխանը ըստ տպագրին եւ Վե. նեակոյ 1424ի օրինակին է, եւ չկայ 1401ի օրինակին մէջ. — 2. 1424ի օր. «ի մջլիսն».

կարծ ժամ մի լոնն»։ Եւ կը պատասխա-
նէ՝ Թէ Յհ. Մկրտչի գլուխն երբ Հերովդի
բաղմականաց մէջ բերին, «ամենեքեան
սարսեցին եւ լռեցին. եւ այս նշանակ մնաց
ամենայն ուրեք» (Հրց. 656)։ Մեզ այս
քմածին մեկնութենէն աւելի կարեւոր է
տուած տեղեկութիւնը, որ եթէ ոչ հնոց՝
գէթ իւր ժամանակին համար կը զօրէ ։
Հոս արուայիկն մեզիս՝ բազմութեամբ հաց-
կերոյթն է, ինչպէս կը կոչէ նաեւ Եզրն-
կացին Մովսէս (աստ, 141)։ Իսկ «լոնն»
բացարձակ իմաստով առնելու չենք ան-
շուշտ, այլ իբրը ուտելու եւ աղմկի դադար
մ'ընդ մէջ կերակրոյն եւ գինեբրուաց, զու-
ցէ որպէս զի ծառայք սեղանները պատ-
րաստէին այս երկրորդ հանդիսին։ Թեքեա
կոչնականաց ծանրաբեռն ստամոքսին հան-
գիստ մը տալու դիտաւորութիւնն ալ կար
այդ «մի ժամուն» մէջ։ Իրաւ է՝ Թէ Հռով-
մայեցիք եւս պահ մը կը լռէին այս տեղ,
բայց աստուածոց կարկանդակ ու գինի
նուիրելու՝ եւ ապա գինարբուքն սկսելու
համար (Դար. Ա, 1281)։ Մեք վանակա-
նաց ճաշի նկարագրին մէջ պիտի տես-
նենք՝ որ անմոռնչ լռութիւնն անծանօթ
էր հին դարերուն նոյն իսկ կրօնաւորաց
սեղանին վրայ, թող Թէ աշխարհականաց։

ԳԻՆԱՐԲՈՒՔ

Առաջին տեսարանին վարագոյրն ուրեմն փակուեցաւ՝ որպէս զի երկրորդինը բացուի։ Յարդ եղածը կոկորդի պահանջ մ'էր լուկ, տարապայման ու զեղիս պահանջ մ'անշուշտ։ Իսկ հիմայ պիտի սկսի խրախուժեան բաժինը. եւ բուն այս է Հայուն գինեքոսքն իւր լծորդներով՝ զոր տեսանք (աստ, 120-1), Հելլենին συµπόσιονը եւ Հռովմայեցւոյն comissatioն, երեքն ալ հոմանիշ եւ համազօր կատարելապէս երբեակ ազգերուն մէջ (Դար. Ա, 1373). եւ ոչ անշուշտ ադոնց մէջ միայն։

23. — Պատրաստութիւն։ — Սեղաններն հիմայ դատարկուած են կերակրոց սպասներէն։ Եւ անոնց կեղտերէն մաքրուելու համար՝ հաւանօրէն ձեռաց լուացում մ'ալ հոս կը կատարուի. ըստ որում ճաշէն վերջ լուացումն ալ յիշուած է Հելլենաց (Դար. Ա, 1275) եւ առաջին քրիստոնէից մէջ՝ ըստ Տերտուլիանոսի (Մարտ. 698)։

Յառաջ կ'անցնին մատուակները տակառապետին առաջնորդութեամբ (աստ, 134, '5), «պատանեակք լուսատեսակք» (Արծ. 332), այս ինքն գեղեցիկ կամ ըստ պիտակազգեստ, որոց պաշտօնն այս պա-

հուս կը սկսի . եւ ներս կը կրեն գինեւից քակոյկները՝ ձաշակներով հանդերձ, գուցէ եւ առատականներն ալ (աստ, 79-82, 134), գորս կը բերեն կը դնեն մեկուսի: Եւ ադոցմէ մանաւանդ «թակոյքն ճախարակեալ եւ յօրինեալ» իրենց հրապուրիչ կազմով ու բովանդակութեամբ «փութացուցանեն զմիտս գինարքուացն» (Նար. 342), ինչպէս կը կոչուին հիմայ մեր բազմականք ուրիշ մատենագրերէ եւս (Փիլ. Ճոք. 18. Խոր. 276, ծն. 3), եւ որ հանգանակիցք եւս կ'ըսուին իրարու (Լմբ. Թղթ. 241), կազմուած հանգանակ բառէն՝ որ արբեցութիւն ալ կը նշանակէ (Նար. 517), եւ հանգանակող՝ արբեցող (Աշտ. ԼԳ):

Ներս կը բերեն նաեւ նուագները, տաշտերը, քաժակներն եւ ուրիշ ըմպանակներ, գործածուած ըստ դարուն եւ կոչնականաց վիճակին (աստ, 58-79), գուցէ նաեւ ըմպելեաց զանազանութեան համեմատ (աստ, 22-3), եւ կը սկսին լեցնել ու զետեղել բաժակակալ սկտեղներու վրայ՝ որոցմով պիտի տանին դնեն կոչնականաց առջեւ: Զայս կը ցուցնէ Եղիշէի բացատրութիւնը՝ թէ «անկան (ղրուեցան) քաժակակալք յուրախութիւն» (173-4). եւ Պապ տաշտով խմելու պահուն սկուտղը կը հանգչէր եւր առջեւ. այնպէս որ երբ յանկարծ զարկին

կտրեցին գլուխը, տաշտն ու արիւնն ընկան «ի վերայ բաժակալ սկտեղն» (Փաւս. 233):

Հակառակ միւս սպասաւորաց՝ որ «ի թիկանց կողմանէ» կը ծառայէին (աստ, 187), մատուակները կը կանգնին «առաջի» կոչնականաց (կաղ. 126): Այս պարագայն՝ զոր մեր դրացի Աղուանից հայրարբառ պատմիչը կ'աւանդէ, համոզուած եմ թէ մեզ եւս սեպհական էր: Եւ կը ստիպէ զմեզ գուշակել՝ որ այս տեղ կարեւոր փոփոխութիւն մը կը կատարուէր: Սեղաններն ու բազմականք կը տեղափոխուէին պատերուն մօտ, եւ կոչնականք կը նստէին սեղանոց ետեւ միայն, ազատ թողլով առաջակողմն եւ ատենը գուսանութեանց ու պարերու՝ որ այժմ պիտի կատարուին, եւ մատուակաց ըստ սպասաւորութեան՝ որոնք սեղանոց այդ շրջի մէջ բնականապէս «առաջի» պիտի կանգնէին: Արդէն Հելլէնք սեղաններն անգամ կը փոխէին (Դար. Ա, 1275), եւ իրենց ու հռովմէական գինարբութեանց հին ձեւերու մէջ սեղանի երեսն ազատ է միշտ՝ ծառայից ու երաժշտաց համար (անդ, 1274, '76, '80):

24. — Նոսագ ոչրախոսքեան: — Այսպէս եւ կամ ուրիշ հոմանշերով կը կո-

չուէր առաջին եւ հասարակաց արքունի
համանուն նուագ գաւաթով (աստ, 68), որ
սկիզբ կու տար սոյն զուարթ հանդիսին,
եւ որով կը լինէր «ընդ գինիս մտանել»
(Ագթ. 49. Փաւս. 52, 232. Դան. Ե, 1):
Սա իւր հետ ունէր արարողական յատուկ
ձեւ մը. որով ասոր հետ շփոթելու չենք
քանի մ'օրինակներ, որոց մէջ նոյնպէս կը
կոչուի որ եւ իցէ բաժակ. զոր օրինակ
Տերենտի ընթրեաց մէջ «զառաջին ուրա-
խութեանցն նուագն մատուցին արքային Պա-
պայ», եւ նա «գոարախութեան գինին ունէր
ի մատունս իւր» (Փաւս. 232-3): Ագա-
թանգեղոս կ'ըսէ՝ թէ առաքեալը կը լցուին
«բաժակօք ուրախութեան Հոգւոյն», եւ թէ
Հռիփսիմեանք պատրաստեցին Հայոց «բա-
ժակս ուրախութեան» (374, '79), հոգեւորը
նիւթականով օրինակուած: Վասակ ուրա-
ցողն ալ իւր տանարին մէջ «յերկարէր
զնուագսն ուրախութեան» (Եղիշ. 52): Բո-
լոր այս բացատրութիւնք կը պարզուին
թովմայի խօսքին մէջ՝ թէ Դերենիկ «միշտ
զմեզ ուրախարարն զմայլեցուցանէր բա-
ժակս» (301). ուր «ուրախարար» ածա-
կանը գոյականացած է նախորդ վկայու-
թեանց մէջ, նշանակելով որ եւ է բաժակ
որ զուարթութիւն կը բերէ:

Ադոնը չեն ուրեմն մեր նուագը, այլ
այն իսկ՝ զոր կը տեսնենք Ղեւոնդեանց
սեղանին վրայ: Հոս յետ կերակրոյն՝ Ս-
Յովսէփ, որ իբրեւ կաթողիկոս՝ բազմա-
կանաց մէջ երիցագոյնն էր, «յոտն եկաց»,
մինչ դեռ իւր ճաշակիցները նստած կը
մնան. «եւ սկսաւ զոչոխոսքեան նուագն
մատուցանել եւ ասել»: Չայն «մատու-
ցանելու» համար հարկաւ բռնած էր. եւ
ճիշդ ինչպէս այժմ կը լինի, արտասանեց
բաժակաճառ մը՝ պարագային համեմատ:
Իրենց պարագայն յայտնի էր. յաջորդ օրը
պիտի նահատակուէին հաւատոց համար.
այս էր նոյն պահուն ամենէն կարեւոր,
նուիրական եւ իրենց ուշադրութիւնն ամ-
բողջապէս գրաւող խնդիրը. հետեւաբար
բաժակաճառին նիւթն ալ այս պիտի լի-
նէր: Եւ սկսաւ այսպէս. «Ուրախ լերուք
ամենեքեան ի Քրիստոս. քանզի վաղիւ
այս ժամ իցէ՝ ահա մոռացեալ իցէ մեր զա-
մենայն նեղութիւնս եւ զչարչարանս զոր
կրեցաք»: Յառաջ տանելով՝ գուշակեց. թէ
առաջին նահատակը պիտի լինէր իրենց
անուս երիցակիցը զոր տեսանք յառաջա-
գոյն (աստ. 165). մխիթարեց ու սրտա-
պընդեց զամէնն երկնաւոր բարեաց յու-
սով: Յիշեալ քահանայն յուզուած՝ պա-
տասխանեց կաթողիկոսին, մաղթելով ի-

րենց աղօթիւք արժանի լինել գուշակուած մարտիրոսական վախճանին եւ վերին կենաց (Եղիշ. 133-4):

Թէ ինչ եղաւ նուագը, պատմիչը մեզ կը թողու մտածել: Եթէ «սկսաւ մատուցանել» զայն ճառով, ուրեմն այդ խօսակցութեան աւարտելուն մատոյց ալ: Այս ինքն՝ նախ ըմպեց ինք եւ յետոյ այլոց տուաւ ըմպելու այդ առաջին զաւաթէն, ինչպէս կը բաժանուէր առաջին հացը (աստ, 172): Զայս կը թուի ակնարկել նաեւ Տաթեւացին, երբ կը յիշէ գինւոյն «բաժանիլն ըստ կարգի», եւ զոր կը համարի նշան մը՝ «զի հաւասարութիւն ունիմք առ միմեանս» (Քրդ. ամբ. 349), թէեւ չեմ կարող պնդել՝ թէ այս տեղ բուն իսկ մեր նուագի մասին կը խօսի: Ուրիշ միջնադարեան գրչէ մ'ալ գիտենք՝ թէ «մեծ աման ընուն եւ յիրեարս խմեն. տօստաքան ասեն» (Լծ. Պհ. Գ), որ իւր ծանօթ ձեւով կը տարբերէր հնոց նուագէն (աստ, 69, 77). եւ այս ալ յայտնի չէ՝ թէ առաջին արբումը լինի, թէեւ հաւանական կը թուի երկու վկայութեանց մէջ եւս: Բայց գիտենք՝ թէ մեր ուրախութեան նուագն իւր բոլոր հանգամանօք կար Հրէից (Ղկ. ԻԲ, 17. Վիգ. Բ, 414), Յունաց եւ Հռովմայեցւոց մէջ ալ, թէ հեթանոսութեան եւ

թէ քրիստոնէութեան շրջանին, եւ կը կոչուէր *προπινειν* կամ *propinare* (Դար. Ա, 1373. Մարտ. 684-7):

Մէկ ըմպանակէ արբուած յատուկ էր լոկ այդ առաջին բաժակին: Իսկ յաջորդ արբմանց համար իւրաքանչիւր բազմական իւր սեպհական գաւաթն ունէր: Զոր օրինակ Պապ իւր տաշտը բռնած շրթանց մօտ, բնաւ չէր աճապարել զայն ուրիշին անցընելու (Փաւս. 233), եւ ինչպէս տեսանք (աստ, 196), բաժակակալն ալ կը ֆնար հանգիստ ըմպողաց առջեւ: Այս սովորոյթն այնչափ ընդհանուր էր Հայոց մէջ, որ կաղանկայտուացին կը զարմանար Հոնաց վրայ, որոնք երկու կամ երեք հոգի «ի միոյ բաժակէ» կը իմէին (126):

25. — Ըմպելոյ ձև: — Տաթեւացին կ'աւանդէ՝ թէ «նախ քան զըմպելն օրհնենք», ինչպէս Յիսուս «օրհնեաց» վերնատան մէջ (Գրգ. ամբ. 349. Հրց. 655-6): Զափազանց համառօտ ու մթին է այդ «օրհնելը»: որ եթէ իւր յիշած պեղանի երբեակ օրհնութեանց միջինը չէ (Հրց. 655), կրնայ իմացուիլ օրհնարանական մաղթանք մը, ձայնարկութիւն մ'առ Աստուած, ինչպէս կ'ընէին հին քրիստոնեայք (Մարտ. 699). եւ որուն ոյժ կու տայ Եւագրիոսի խօսքն ալ, «թէ ըմ-

պիցես՝ զարարիչն օրհնեսցես», զոր նոյն տեղերն յառաջ կը բերէ Տաթեւացին։

Նոյն վարդապետը կը պատմէ դարձեալ քաղաքավարական յարգանքի մը փոխանակութիւնը կոչնականաց մէջ, ըսելով. «Յըմպելն գինոյն՝ Անոյշ, ասեմք միմեանց», այս ինքն խմողին (Յովհ. Բ, 10)։ Իսկ նախկին տեղեաց մէջ կը յարէ՝ թէ «յետ ըմպելոյն շնորհակալիմք միմեանց», այս ինքն խմողը մաղթողաց։ Եթէ շնորհակալիքն «յետ ըմպելոյն» է, ուրեմն մաղթանքն «յըմպելն» կը նշանակէ խմելէ յառաջ։ Եւ թէ զայս, թէ օրհնելը կ'իմանայ նա գինւոյ որ եւ է բաժակի համար. այնպէս որ «յայլ կերակուրս եւ ըմպելիս», կ'ըսէ, որով թուի թէ կ'իմանայ ջուր եւ այլն, «ոչ առնեմք նոյնպէս»։

Արեւելեայց արդի բարեկրթութեան մասն համարուած մէկ ձեւին ալ կը պատահինք միջին դարուն։ Կը պատմէ կիրակոս՝ թէ Մխ. Գոշ տեսլեան մէջ կ'ընդունի բաժակ մը եւ խմելու հրաման. եւ նա «երեսս յետս դարձուցեալ՝ զգուշութեամբ ըմբեաց» (241)։ Այս սովորութիւնը սակայն փոխառութիւն համարելու ենք Արարներէն. վասն զի ասոր հակառակը կը կարդանք Փաւստոսի քով, որ կը պատմէ՝ թէ Պապայ «բերանն ի բաժակին էր յըմպելն»,

եւ մի եւ նոյն ժամանակ «աչօքն յառաջ մատուցեալ» խաղերը կը դիտէր, շարու- նակելով սակաւ սակաւ խմել հեշտօրէն (233)։ Ուրեմն երես դարձնել չկար այդ դարուն։

26. — Գոռասեր, վարձակներ, Բողեր։ — Ղեկնդեանք հազիւ խմեցին ուրախու- թեան նուազը, «յոտն կացին ի բազմա- կանացն անդ» եւ աղօթեցին. կոչունքը վերջացած էր (Եղիշ. 134)։ Բնականապէս նորադարձ մոգպետին հոգեւոր յուզմամբ լի տանը մէջ, առաքինի բանտարկեալ իշ- խանաց, եւ մանաւանդ վաղուի սուրբ մար- տիրոսաց կողմանէ ու գաղտնապէս կե- րուած ճաշ մը չէր կարող աւելի երկար տեւել, եւ ոչ ալ օրինակ հանդիսանալ սովորական խրախճանութեանց, որոնք բնաւ չէին նմանիր ադոր։ Անոնց ամենէն զուարթ մասն այժմ կը սկսէր։ Հայ ազ- նուականը գինւոյն հետ երգ ալ կ'ուզէր, որպէս զի իւր հրճուանքը կատարեալ լի- նէր։ Ուստի իսկոյն տաճարը կը մտնէին զուսանք ու վարձակներ. առաջինք՝ այր, եւ վերջինք՝ կին երաժիշտներ, որոց զա- նազանութիւնն զգալի է՝ բաց յայլոց՝ եւ սա տողին մէջ. «զձայն գոռասերաց եւ վար- ձակաց» (Բ Թագ. ԺԹ, 35), ուր բնագիրն է «երգչաց եւ երգչուհեաց»։ Ասոնց դե-

րեբը բոլորովին նոյն չեն, անոր համար առանձին նկատելու ենք զիրենք:

Ա. Գուսանք, որ ըստ բառիս ծագման կը թուին նշանակել նուագահար¹, անհրաժեշտ էին բոլոր զինարբույթեանց մէջ, եւ ամենուրեք կը հանդիպինք անոնց: Դրաստամատ չի մոռնար իւր տիրոջ բանտէն ներս անգամ տանիլ զանոնք, եւ «ուրախ առնէր զնա գուսանօք» կամ «արուեստականօք» (Փաւս. 207): Տերենտի ընթրեաց նկարագրին մէջ ասոնք կ'որոշուին իրենց զարկած զանազան գործեաց անուններով, այսպէս. «Առ հասարակ քրմքրկահարք եւ սրնգահարք, քնարահարք եւ փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան» (նոյն, 232). տողեր՝ որոց մէջ հայ պատմիչն անտարակոյս ի նկատի ունի աւելի ազգային մերձաւոր սովորոյթը քան հեռաւոր բիւզանդականը: Եւ արդարեւ դարեր վերջ կը տեսնենք դեռ հայ ճոխեր, որ «քմրկօք

1. Համեմատել Կուսան (Հիւբշ. 131) կամ Քիոսան (Գ. Դպ.) կոչուած հնադարեան պարսիկ երգչին կամ սրնգահարին անունն հետ, որ կը նշանակէ նաեւ տեսակ մ'երգեցողութիւն (Գ. Դպ.). իսկ արաբ. գոսս՝ է փող, սրինգ, միջին դարուն հայացած գոսս ձեւով. «Փող եւ գոսսերս զոչէին» (Շնր. Եղեւ. 47. — ապ. եւ վնեւկոյ 1441ի եւ Բ հին օր. կը գրեն քուերս. 1620ին քաւդերս. 1702ին քաւերս. 2 օր. նոր՝ գոսերս. 5 եւ Է օր. նոր՝ գոսերս):

եւ պարուք զգինին ըմպէին», եւ «ի կա-
քաս խաղուց եւ յերգս գոստակաց հեշտա-
նային» (Գր. Վրդ. Ողբ): Այս բոլորը սո-
վորական էին նաեւ Յունաստանի եւ Հռով-
մայ (Դար. Ա, 1271, 1374), Հրէից (Ժող-
Բ, 8. Բ Թագ. ԺԹ, 35), Փիլոնի ժամանա-
կակցաց (Ճռք. 21) եւ Բիւզանդացւոց (Ե-
մես. 136):

Կեդրոններէ հեռի կատարուած խնճոյից
մէջ, ուր սովորաբար դժուարին էր ա-
րուեստաւոր գուսաններ գտնել, մանաւանդ
ստորին դարերուն, երգերն հաւասարապէս
կը հնչէին, բայց կոչնականաց բերանէն՝
որոնք յարմարութիւն ունէին: Այսպէս՝
խորենացւոյն աւանդութեան հացկերութիւն
մէջ կ'ըսուի՝ որ բազմականք «մի առ մի
յարուցեալ՝ երգէին զերգս առաջի Հայրա-
պետին» Յովհաննու (Հյպտ. 195):

Այս գեղօնից¹ (Ոսկ. Թղթ. Ա, 894, 66)
կամ խնճոյական երգոց (անդ, 895) կամ
արքեպիսկոպոսական երգոց (Եղիշ. 52) նիւթը կը
կարծեմ սիրային, վիպական, եւ ներբողա-
կան: Հարկաւ առաջնոց կ'ակնարկէ Եղի-
շէ՝ երբ «մարդիկ, կ'ըսէ, գերին ի լկտի
երգս ձայնից» (261), եւ զորս այլուր
յայտնապէս կը կոչէ «զերգս հեթանոսա-

1. Գեղօն՝ ածանց է, գեղ-օն, եւ արմատը գեղգեղ կամ
գեղգեղեղ բարդից:

կանս» (52): Ծանօթ է՝ թէ ինչպէս Գողթան զուարթ երգիչներն իրենց բամբուռն ու շրթանց վրայ կը նուագէին Սաթինկան տափանքը (Խոր. 58): Աւելի ուշ՝ Ալաւկայ որդին հարսանեկան խնճոյից մէջ երգուածները դեռ կ'որակէ՝ «հեթանոսական» կամ «ղիւական խաղը» բառերով (ԻԴ): «Դիւական երգը» են նոյն այդ «երգը գուսանացն» նաեւ ըստ Շնորհալոյն (Ընդհ. 42): Եւ յետին դարերէն ունինք «ուրախութեան տաղեր», որոց մէջ հին ախտաւից քնարն է որ կը թրթռայ տակաւին, եւ որոց հետ կրնանք համեմատել Բիւզանդացւոց «զադտեղութեան գեղօնս» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 894), եւ Կեսարացւոց «երգը ամօթաւից» ըսուածները (Բրս. Արբ.): — Գողթան երաժիշտները կը վիպէին նաեւ Հայոց վաղեմի թագաւորաց եւ դիւցազանց կեանքը. Արտաշիսի եւ որդւոց վարքը, Վահագնի ծնունդը, Սաթինկան առեւանգութիւնն ու հարսանիքը, Արտաւազդայ անէծքը, Վարդգեսի շինութիւնը (Խոր. 58, 59, 129, '39, '44): Համոզուած եմ՝ թէ ասոնք եւ այսպիսիք ալ կը մտնէին խրախուժեան երգոց մէջ: — Հարսանեկան խնճոյից նուագերգութեանց նիւթերէն էր նաեւ փեսայի աշխարհին եւ ազգատոհմին ներքողը (Խոր. 307), որ

սակայն լուկ այդ առթիւն յատուկ չէր : Սովորական կոչնոց մէջ մեծաշուք բազմականաց եւս կրնար ուղղուիլ այն, ինչպէս յայտնի է Պատմահօր աւանդութեան ճաշէն, ուր խորնոյ անծանօթ ալեւորն «եւ կաց առաջի հայրապետին, սկսեալ զբանս երաժշտականս» առ զահագլուխ մեծ հիւրը, որոյ սկիզբն էր այսպէս. «Ո՛վ արքայակերպ տէր քահանայապետ սուրբ, հովուապետ բարի եւ նմանեալ առաջնոց» (Հյպտ. 195): Եւ կը յարէ՝ թէ «ի կարգին երիս տունս ասաց». ուսկից կը հետեւի՝ թէ աւանդութեանս խմբագրութեան ժամանակ այդ երգը ծանօթ էր արդէն :

Բուն գուսանք, կամ լաւ եւս ասոնց մէկ դասը, նուագածութենէն շատ աւելի վատթար պաշտօն մ'ալ ունէին¹, զոր կենդանի նկարագրով մը մեր առջեւ կը դնէ պերճարան Մանդակունին : Անոցմէ ոմանք, — որոց համար մեք ալ կրնանք ըսել՝ «զոր եւ շաղակրատսն կոչեն» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 851), ինչպէս արդեամբ կը կոչուէին ալ (Փրպ. 511), — աղտեղի եւ յիմարական խօսքեր կ'ընէին. եւ հայրապետը կը լսէր այդ «վաւաշ գուսանաց» բերանին մէջ՝ «բազում խեղկատակութիւնս եւ մո-

1. Ոսկերերանի միմոսն հայ Թարգմանչէն կը փոխուի գուսան (Թղթ. Ա, 468. եւ աստ, 213):

րոսխօսութիւնս, գարշաբանութիւնս, դատարկաբանութիւնս» (135): Ոմանք ալ, յատկապէս կատակք կոչուած (անդ. Փաւս. 48) կամ հացկատակք¹ (Ոսկ. Թղթ. Ա, 851: Մտթ. Ա, 693), խելացնոր շարժումներով կը ջանային զուարճացնել հանդիսականքը: Պէտք է ողբալ, կը յարէ Մանդակունին, «զկատակսն մտակորոյս», որ լկտի բազմականաց մէջ «իբրեւ զայսահարս յափրին, ծռին, գելուն, աքսոտեն»: Եւ մի եւ նոյն ժամանակ զիրար կամ զայլս կը նախատէին խեղկատակօրէն: «Զամենեսեան, կը յաւելու նա, աղտով բերանոյն զազրացուցանեն. եւ զոմանս հայհոյէ, զոմանս բամբասէ, զոմանս թըշնամանէ եւ զոմանս ձաղէ» (135): Ու մեր վեհափառ Թագաւորը եւ ազնուազարմ իշխաններն՝ ի տես այդ յիմարութեանց «Թալացեալ էին ի ծաղուէ», ինչպէս հոս ալ կրնար կրկնել Փաւստոս (69): Անշուշտ նոյն էր հռովմէական գինարբութեանց մէջ յիշուած կատակերգուաց, միմոսից ու խեղկատակաց պաշտօնն ալ (Դար. Ա, 1374), որոցմէ չէին զանազաներ Բիւզանդիոնի «խեղակատակը» կամ «ծաղրածուը», ու

1. Այդպէս ըստ բնիկ իմաստին, եւ ըստ կազմութեան՝ հայ լեզուին յատուկ, կը զործածուէր նաեւ շնթողի իմաստով (Փրպ. 511, '13. Ոսկ. Մտթ. Ա, 57).

րոնք կը ծամածռէին իրենց երեսը, բերանն ու աչքը, կը հտպտէին եւ կը պարսաւէին զուրիշները (Ոսկ. Թղթ. Ա, 851): Այս երջանիկ ցնծութիւնը կը շարունակէ դեռ Բագրատունեաց օրով եւս, ուր մեր աւագանին «նստէին յիշխանական գահու», որ յայտնի է թէ տաճարի բազմականներն են, եւ անոնց առջեւ «նարախալան երգոց եւ թանկի միայն լինէին հանդէսք»: ու փողերու, ծնծղայից եւ այլ գործիններու ձայները կը հեշտացնէին անոնց լսելիքը (Լաստ. 38): Շնորհալին կը վրդովէր՝ «ի լսելն եւ ի խօսել զանուղղայս՝» հարսանեկան խընճոյից մէջ եւս (Ընդհ. 42): Ալաւկայ որդին կը փորձէ կանոնական կապեր գծել այդ «հեթանոսական ամօթալից զրուցատրութեան» դէմ (ԻԴ): Բայց Հայն իւր սովորոյթներէն դիւրաւ չի հրաժարիր. ու մինչեւ ժեղար Տաթեւացին դեռ կը տեսնէր հարսանեաց մէջ «բազում անվայելուչ բանք» կամ «խեղկատակութիւն» (Յովհ. Բ, 2):

Բ. Վարձակները¹, որ էին աւելի քան վարձուած՝ վարժ կամ երաժիշտ կանայք, — եւ այդ կոչումը սովորաբար կանանց

1. Արմատը վարձ՝ համեմատել ընդ վարժ կամ պրս. վարդ (եւ մարգել՝ մարձեւ, մարգիկ՝ մարձիկ, մարգիչ՝ մարձիչ). իսկ վարդին իմաստն՝ ուսուցիչ, աշխատութիւն,

տրուած է (Ոսկ. Թղթ. Ա, 67, 68 եւն), — նոյնպէս բաւական յաճախ կ'երեւին կոչ-
նոց մէջ: Արշակ կը բամբասուի իւր չա-
փազանց մոլութեամբ « ի գինարբուս եւ
յերգս վարձակաց » (Խոր. 204): Հայոց
կարճատեւ թագաւորի մը՝ Շապուհ պարսկի
ընթրեաց մէջ կը հանդիպինք նոյնպէս
« ջնարահար քաջամատն կնոջ » մը (նոյն,
250): Հարկ չկար որ ասոնց միշտ օտար-
ներ լինէին. Բակուրի ընթրեաց պահուն
նոյն ինքն իւր հարճը, որ վարժ էր նոյն
արուեստին, եւ գուցէ երբեմն գործադրած
իսկ զայն, « վարձակ » եղած՝ « երգէր ձե-
ռամբ » ի պատիւ իւր հարճակալին կոչ-
նականաց (նոյն, 141): Այս օրինակաց
մէջ անոնց յայտնի պաշտօնն է՝ ցոյց տալ
իրենց փափուկ մատանց աշխուժութիւնը
ջնարի աղեաց վրայ, ուսկից է իրենց
ջնարահար կամ ջնարաւոր¹ կոչումը: —
Շատ բնական էր՝ որ նոյն գործւոյն հետ
զուգէին իրենց ձայնին քաղցրութիւնն ալ՝
եթէ ունէին. եւ այն ժամանակ կը լինէին

ճարտարութիւն (Հիւրշ. 245), համեմատել մեր արուես-
տակները բաժին հետ, որ կը նշանակէ երաժիշտը (Մանդ.
Ա, 27. Ոսկ. Թղթ. Ա, 68), երաժշտական (Քրտն. Ա,
365), և նուագարանը (Ա. Մակ. Թ, 39, 41) որ արուեստը
ալ կ'ըսուին (Փաւս. 232):

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 468. յն. *κισαροφδοξ*, կիթաուր-
գակ:

ու կը կոչուէին երգեցիկը (Սիր. Դ, 4. Ժող. Բ, 8): — Եւ որովհետեւ խնճոյից մէջ անպակաս էին նաեւ «կաքաւք լկտու թեան» (Եղիշ. 52) կամ «պարք» (Գր. վրդ. աստ, 204), մեր վարձակներն հարկաւ իրենց ոտներու ժրութիւնն ալ կը ցուցադրէին այդ տեղ եւ այդպիսի պարերու մէջ, դառնալով կաքաւիչք (Ոսկ. Թղթ. Ա, 67, 468), խաղալիկք (Ա. Թագ. ԺԸ, 8. Երմ. 1Ա, 4) կամ պարաւորք (Դատ. ԻԱ, 23. Ա. Թագ. ԺԸ, 6): Գագիկ արծրունի՝ Աղթամարայ մէջ կառուցած ուրախութեան յատուկ ոսկեգմբեթ փառաւոր տաճարին որմոց վրայ շոայլած էր խրախճանական տեսարաններ, ուր արքայն բազմած ոսկեզարդ զահոյից վրայ, շրջապատուած էր մատուակներէ ու գուսաններէ, եւ անոնց մէջ նաեւ «խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս» (Արծ. 332): Վարձակաց երգերն ու պարերն անպակաս էին նաեւ Հոովմայեցւոց (Դար. Ա, 1374), Հրէից (Բ. Թագ. ԺԹ, 35. Մտթ. ԺԴ, 6), Անտիոքացւոց (Ոսկ. Մտթ. Ա, 687) եւ այլոց մէջ. եւ «փափկասուն աղջկանց եւ մանկանց» երգերը կը հնչէին մեր դրացի Պարսից խրախութեանց մէջ եւս (Կաղ. 101):

Գ. Բոզեքոս անգամ կը պատահինք հայ տաճարաց մէջ, որոնք համարձակ եւ հան-

դիսապէս կը բազմին ազնուականաց հետ
կուշտ կշտի։ Կանխենք ըսել՝ թէ դժուա-
րին է ադոցմէ տարբեր պատուոյ արժա-
նացնել վարձակներն իսկ, որոնք չէին կըր-
նար՝ պարկեշտութեան օրինակներ հանդի-
սանալ սոյնպիսի համախմբութեանց մէջ՝
ուսկից բացակայ տեսանք կանանց սեռը
(աստ, 141)։ Հաւանօրէն ասոնց արուեստն
երկդիմի էր, որով դիւրաւ կը մեկնուի
կոչնականաց չափազանց համարձակու-
թիւնն ալ անոնց հետ, ինչպէս պիտի տես-
նենք ի ստորեւ։ Բայց կային նաեւ ա-
դոցմէ տարբեր եւ ընկած կանայք, զորս
յաճախ այդ եւ միւս ծաղկանց հետ միա-
սին հաւաքուած կը գտնենք։ Այսպէս՝ Ս։
Յուսկան անարժան որդիքն «ըմպէին գի-
նի, կ'ըսէ պատմիչը, բոզօք եւ վարձակօք
եւ գոսանօք եւ կատակօք» (Փաւս. 48)։ Կոյթ
չէ թէ այնպիսի հօր մը զաւակներ, թա-
գաւորի քեռայրներ, ու սարկաւազութեան
սուրբ աստիճանին բարձրացած մարդիկ
լինէին, եւ գտնուէին Հայոց վեհագոյն
սրբավայրի հայրապետանոցին մէջ։ Պապ
եւ Աթանազիւնէս՝ ոչ առաջին եւ ոչ միակն
էին այդ վատթար դանուն մտերմութեան
մէջ։ Արդէն իրենց հետ կային հոն «եւ այլ
մարդիկ... տաճարակիցք՝» վարժած նոյն
կենցաղավարութեան։ Բաց աստի՝ Ոսկե-

րերանի թարգմանիչն ալ շեղելով տեղ մը
 բնագրէն, հայ ազնուականի տաճարէն ու
 տաճարի մէջ իսկ միասին կը խմբէ նոյն
 տարերքն՝ ըսելով. «Գոռսան եւ հացկատակ
 լինիս՝ եւ չամաչեօ, վարձակ՝ թող եւ եր-
 գեցիկ¹»։ Նախ դիտելի է՝ որ այս տեղին
 ակնարկութիւն է խնճոյից, ուր էր «հաց-
 կատակաց» բնիկ եւ «գուսանաց» ու «վար-
 ձակաց» սովորական հանդիսավայրը։ Երկ-
 րորդ՝ եթէ «գուսան եւ հացկատակ» այրեր
 են, «վարձակ, բող եւ երգեցիկ» անջա-
 տուած նախորդներէն, կանանց կոչումներ
 են հոս, տրուած մի եւ նոյն կամ տարբեր
 անձանց։ Նոյն «անառակ կանայք» են՝ որ
 ԺԲ դարուն դեռ կ'երեւին հարսանեկան
 հանդիսից ու կոչնոց մէջ եւս, եւ որոց
 ներկայութիւնը պսակի օրհնութեան՝ կ'ար-
 գելու Շնորհալին (Ընդհ. 42)։ — Դարեմ-
 բերգ յառաջ կը բերէ զիններուաց երեք
 քանդակներ, որոց երկուքն յունական՝ ու-
 նին սրնգահար կին մը կանգուն (Ա, 1274.
 Գ, 1826). եւ միւսն հռովմէական, ռւր
 լկտի կանանց հետ խառն եւ անպարկեշ-
 տօրէն նստած են այրերը (Գ, 1837)։ Եթէ
 լինէին հայ քանդակողներ, անտարակոյս
 մեր նախնեաց տաճարներէն ալ պիտի

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 851. յն. լոկ՝ «Գուսան (միմոս)
 լինիս և չամաչեօ»։

տային մեզ յար եւ նման պատկերներ, որոցմով ճովա էր գործնականապէս՝ անոնց ժամանակակից Բիւզանդացւոց եւ Անտիոքացւոց կեանքն ալ¹։

Դ. Կարծես թէ Ս. Թարգմանչաց բարոյական շունչը բարերար յեղաշրջութիւն մը յառաջ կը բերէ հայ ընթրական բարուց մէջ. եւ ըստ Փարպեցւոյն՝ մեր նախարարը սեղանի վրայ զուարճութեան մասամբ կը շատանան «հոգեւոր ճաշակօք, սաղմոսիւք եւ մարգարէական երգօք օրհնելով զպարգեւատուն Քրիստոս» (28), ինչպէս կ'ընէին Տերտուղիանոսի դարուն հաւատացեալք (Կարբ. Ա, 803) եւ Ոսկերերանի ժամանակակից բարեպաշտ աղքատներն ալ (Թղթ. Ա, 533)։ Բայց մեք հայ պատմչին խօսքը շատ ամփոփ մտօք առնելու ենք. այս ինքն երկիւղած իշխանաց ոմանց մասին միայն։ Իսկ այլոց նըկատմամբ՝ ինչպէս ընելու էին, կամ իբրեւ յորդոր մը նոյնպէս ընելու։ Վասն զի մի եւ նոյն ժամանակ վասակայ խնճոյքը կը հնչեն տակաւին «յերգս արքեցութեան եւ ի կաքաւս լկտութեան. քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական եւ զերգս հեթանոսական» (Եղիշ. 52)։ Եւ եթէ ու-

1. Ոսկ. Թղթ. Ա, 468, 533-4, 849-53. Մթ. Ա, 692-5.

րացողի մը գործն էր այդ, նոյնպէս չէին անշուշտ միւս մեծատանց « անառակ եւ գուսանամու գինարբուքն » որոց դէմ կը յարձակէր նոյն ժամանակի բեմբասաց Մանդակունին (135)։ Կը տեսնենք, եւ Եղիշէն ոչ շատ հեռի, որ այդ անկարգութիւնը կ'ընկերէ մեր իշխանաց՝ մենաստանաց պարկեշտ որմերէն ներս անգամ։ Ներսէս Երնողն է՝ որ կ'աւանդէ այս ուշագրաւ պարագայն՝ իւր կանոնաց մէջ։ « Ումանք յազատաց եւ ի ռամիկ հեծելոց », որ են զինուորականք, հասնելով՝ կ'ըսէ՝ որ եւ է գիւղ, կը թողուն գիւղն ու կ'իջեւանին մերձաւոր վանուց մէջ, եւ « գուսանօք եւ վարձակօք պղծեն զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ » (ԾԲ)։ Այնքան մոլութեամբ փարած էին այդ կորուսելոց, որ պտոյտի ժամանակ անգամ չէին ուզեր զատուիլ աղոցմէ։

27. — Արքեպօսիանք։ — Ա. Այդ սանձարձակ զբօսանաց անձնատուր մարդոց ինչ բան կրնար չափ դնել կոկորդի։ Բացարձակապէս ոչ ինչ . եւ անոնք բնաւ սահման չունին « գինարբութեան » մէջ. բառ մը սա՝ որ իւր անսեթեւեթ պարգութեանը մէջ կը խտացնէ մեր հանդիսին այս երկրորդ մասին ամբողջ նշանակութիւնը. խմել, եւ միշտ խմել։ Ո՞չ ապաքէն ասոր

սահմանուած էին մառանին մէջ մեր տե-
սած պարպատուն կարասները (աստ. 19-23): Գուսանական եւ արբեցողական ա-
խորժակներն այս տեղ զիրար կը գրգռեն
փոխանակաւ. եւ ըմպանակներն անդադար
կը լցուին ժիր մատուակաց ձեռք՝ «յըն-
տիր եւ համեղ գինեաց» (Խոր. 76) կամ
«մեծագին գինեաւն» (Մանդ. 74), որ կը
լինէր «պարզ» (Փրպ. 331) կամ «պար-
զեալ» (Փաւս. 123), այն է զսուած, լա-
ւագոյնս զգացնելու համար իւր համն եւ
ոյժը: Ու կ'ըմպեն զայն «անապակ» (նոյն,
216), այս ինքն առանց ջրոյ¹, հակառակ
բարի սովորութեան Հրէից (Առկ. Թ, 2-5)
եւ ուրիշ ազգաց (աստ, 71. Դար. Ա,
1373): Աղով ալ անբաւական, անուշա-
համ խառնրդներով զայն աւելի հրապու-
րիչ եւ ազդեցիկ կ'ընէին (աստ, 22), ինչ-
պէս Ասորիք կը գրգռէին իրենց փղերը
«խնկեալ գինւով կնդրկախառն» (Գ Մակ.
Ե, 25): Եւ այս բոլորին բնական հետե-
ւանքը կը լինէր՝ «թմրբիլ եւ յիմարիլ»
(Մանդ. 74):

Արբեցութիւնը, այս գռեհիկ ախտը, տե-
սակ մ'օրէնք, արարողութիւն մը, ազ-

1. Աղոր հետ Թերեւ ճաշակի ու վարժութեան ներ-
քին կապ մ'ունէր մեր նախնեաց պատմական ընդդիմու-
թիւնը Ս. Բաժակի ջրախառնութեան:

նուական պերճանաց ցոյց մ'է ամէն աշխարհիկ կոչնոց մէջ. եւ առանց անոր չըկայ ուրախութիւն հայ աւագանւոյն համար: Յաճախապատումը կը սպառնայ մեծատանց, որ կը զլանային կարօտելոց պէտքը եւ իրենք «ի շռայլութեան եւ յարեցութեան կեան» (97). այս է իրենց սովորական կեանքը: Եւ մեք ունինք բազմաթիւ ապացոյցներ՝ տեսնելու համար այդ յոռութեան տիրապետութիւնը մեր իշխանաց բոլոր խնճոյից մէջ:

Բ. Ախտը լոկ չի ներկայանար հոն, այլ իրեն կը հետեւին սարսուռներ ու խայտառակութիւնք եւս: Հոգ, Սպանդարամետի գոլորշեաց մէջ պարուրուած են հայ պատմութեան ամենէն յուզիչ էջերը, դաւեր, ոճիրներ ու կրից զեղումներ. այնպէս որ Մանդակունւոյն հետ կրնանք ըսել համարձակ՝ թէ «Լի (են) պղծութեամբ շուայտութիւնք նոցա» (74): Տեսնենք քանի մ'օրինակներ՝ որոնք աւելի պերճախօս են քան ամէն խորհրդածութիւն:

Ատրպատականի մարզպանը վարազ Շապուհ՝ պիտի ձերբակալէր զՏիրան արքայ: Բայց ի՞նչ պէտք զօրաց ու զինուոց. քան զադոնք զօրաւորն ու դիւրինը կար, գինին. ուստի ընթրեաց հրաւիրեց զայն: Եւ երբ գինըմպուքն սկսաւ, «քաջ արթնայ

լինէր քաղաւորն եւ որ ընդ նմայն էին», եւ իսկոյն շղթայք անաշխատ կաշկանդեցին Հայոց արքային բազկները. կորոյս աչկունքը, եւ գերի գնաց անմտօրէն (Փաւս. 52): — Վատն վարագդատ սպաննել կ'ուզէր զՄուշեղ, եւ գիտէր՝ թէ «ոչ ոք կարէ զդէմ քաջութեան նորա ունել»: Սակայն իբրեւ հայ՝ գիտէր անոր եւ առ հասարակ բոլոր ազատաց տկար կողմն ալ: Խնճոյից կոչեց զայն միւս իշխանաց հետ, եւ «շատ գինի տայր ըմպել, եւ բազում առնէր զքօսումն ուրախութեան»: Արդիւնքն ապահով էր. բոլոր կոչնականք «անցին զառանցին ի գինւոյն՝ ըստ չափ անցանելով»: եւ նոյն ինքն սպարապետն «գմտօք զառանցեալ (էր) յարկեցոսրենե», մինչդեռ նենգաւոր արքայն հակառակ սովորութեան «պահէր զանձն ի գինւոյն»: Յանկարծ քսանուչորս ձեռներ պրկեցին Մամիկոնեանին ուժասպառ բազկները, եւ անարգ նրան մը ճեղքեց անոր բողոքարկու փողը: Հայ զօրութեանց գոռ հրամանատարը, Թաւրեշի ու Զիրաւայ դիւցազնը՝ զոհ կ'երթար տոհմային ազնուական գինեմոլութեան (նոյն, 236-7): — Արշակ իսկ, որ բազմամեայ բանտարկութեան մէջ վարժած էր ականաւոր ժուժկալութեան, իւր հաւատարիմ ներքինւոյն իրեն պարգեւած

միօրեայ ուրախութեան պահուն անձնա-
տուր եղաւ հին ախտին. «գինին եկն զա-
կամբ նորա, արքեցաւ» ու սկսաւ դանդա-
շել. «Վայ ինձ Արշակայ, կ'ըսէր. այս-
պէս եւ այս, եւ յայսմ չափու եւ այս
անցք անցին ընդ իս»։ Եւ արբեցութեան
այս զառանցանաց մէջ ձեռքի դանակը
խրեց սիրտը, եւ վարագուրեց սեւ օրերը
(նոյն, 208)։ — Ս. Յուսկան անառակ
որդիքը դիակնացած գտնուեցան այն պա-
հուն՝ ուր էին «քաղաւ հատնալ յարշոտ-
րիւն», եւ իրենց այդ խորհրդաւոր մահը
հրեշտակի վերագրուեցաւ (նոյն, 48)։ —
Հարկ կայ դիտել տալու՝ թէ այդ ամէն
խնճոյից մէջ կ'արբենան առ հասարակ
բոլոր բազմականք, եւ ոչ թէ ոմանք
միայն. որով յայտնի կը տեսնենք արբե-
ցութեան տեսակ մը ստիպումն ամենուն
համար։ Իսկ յարակից ոճիրներն այնպէս
կապուած են գինեբրուաց հետ, որ հաւա-
սարապէս հոն կը կատարուին առանց ար-
բեցութեան օժանդակութեան ալ։ Զոր-օ-
րինակ Պապ սպանեց զմեծն Ներսէս իւր
կոչնոց պահուն, մահը ծածկելով անոր
ժուժկալ բաժակին մէջ (նոյն, 216)։ Իրեն
ալ արեւը շիջաւ Տերենտի ընթրեաց մէջ,
երբ հազիւ տակաւին ուրախութեան «ա-
ռաջին» նուազը բռնած էր, եւ միտքը դեռ

զգաստ (նոյն, 232-3): Այսպէս եւ Գրիգոր Կթղ. Քարավէժ ձերբակալուեցաւ իւր հակառկորդներէն՝ «մինչդեռ էին նստեալ ի սեղանն ի ժամ ճաշոյն» (Հյպտ. 412):

Գինեմուլութիւնն հանդիսատես կ'ընէ զմեզ նաեւ վիպային ողբերգախառն տեսարանաց: Բակուրի ընթրեաց մէջ բազրատունին Տրդատ «յուրախաճալն գինով՝ ... տրփեցաւ» անոր հարճին ու պահանջեց զայն: Կոչնատէրը բնականապէս մերժեց: Այն ժամանակ խելակորոյս իշխանը «բուռն հարեալ ի կինն, յիւրն քարշեաց ի բազմականն, շամշելով վաւաշէր»: Վերցատկեց Սիւնեցին՝ եւ անոր հետ ուրիշներ ալ՝ ազատելու կինը: Տրդատ կորզեց սեղանէն ծաղկակալ սկուտղը, հարուածներ տեղացուց իւր դէմ յարձակող բարձակցաց վրայ, քաշեց տարաւ կինը, աշտանակեց ձին եւ ի Սպեր հասաւ (Խոր. 142): — Նման դէպք մ'ալ պատահեցաւ Շապուհ պարսկի կոչնոց մէջ: Խոսրով զարդմանացին «ի գինոջ զեղխեալ, ... զօրէն սեղեխի տուփեցելոյ» ջնարահար կնոջ մ'ետեւէն վազեց: Պարսիկը բարկացած՝ հրամայեց բռնել զայն. բայց Գարդմանացւոյն վաղակաւորն ահագնաբար շողաց բազմութեան մէջ, եւ դիւրացուց անոր անջնաս փախուտը (նոյն, 250):

Մեր ազնուականաց անարգել արբեցողութիւնն անոնց հետ կը շրջէր ամենուրեք. պատշաճութիւն կամ ակնածութիւն բնաւ անծանօթ են անոցմէ ոմանց։ Աշտիշատու հայրապետանոցին մէջ, եւ Ս. Ներսէսի մը ճաշին ինչպէս վարուելու էր Հայր մարդպետի նման բարձր իշխան մը, յայտնի է։ Եւ սակայն նա եւս «արքեպիսկոպոս խաչակեցաւ», կ'ըսէ պատմիչը, եկեղեցւոյ պետին առջեւ, որ թէ որքան կ'ատէր «զանառակ արբեցութիւնս» լաւ գիտէր (Փաւս. 76)։ Եւ ինք՝ որ գնացեր էր բարեմտութեամբ «կալ յաղօթս եւ առնուլ ողջոյն» հայրապետէն, գինւոյն ազդեցութեան ներքեւ բարեկամը թշնամի մը դարձաւ. սկսաւ «դնել թշնամանս» մեծին Տըրդատայ եւ Արշակունեաց տոհմին, անոր մեռելոց ու կենդանեաց, որ Աշտիշատու գեղեցիկ կալուածներն եկեղեցւոյ շնորհեր էին. եւ սպառնացաւ՝ յարքունիս հասնելուն գրաւել տալ զանոնք (նոյն, 114-5)։ Մարդպետը չէր, այլ գինին որ կը բանդագուշէր։

Գ. Արդ՝ այս բոլոր օրինակներս լիովին կը հաստատեն՝ թէ ինչպէս արբեցութիւնն ընդհանուր եւ անհրաժեշտ սովորոյթ մ'էր մեր աւագանւոյն, սկսեալ թագաւորէն, եւ որով կը փայլէին նաեւ

խրախճանութիւնը Ասորոց (Յդթ. ԺԳ, 2-4), Հռովմայեցւոց (Դար. Ա, 1374), Բիւզանդացւոց (Ոսկ. Թղթ. Ա, 534) եւ այլոց: Մտադրութեան արժանի է փաւստոսի բացատրութիւնը՝ թէ Դրաստամատ Արշակայ առջեւ «եղ զինի՝ որպէս օրէն էր քաղաւորացն» (207). եւ որովհետեւ այդ զինիէն խելացնորեցաւ, կը հետեւի՝ որ անոր անչափութիւնն իսկ՝ — զի չափաւորն ամէն տուն ալ ունէր՝ — հետեւանօքն հանդերձ «օրէն» կամ հաստատուն սովորութիւն էր ամէն արքունական կոչնոց մէջ, որոյ ակնարկութիւնը տեսանք Վարազդատայ անսովոր զգուշաւորութեան մէջ եւս (աստ, 218): Եւ բացարձակապէս ճշմարիտ է այս. այնպէս որ Խորենացին ուզելով ներբողել զՏիգրան Ա, զայն կը կոչէ «պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս» (50), որպէս թէ սակաւագիւտ առաքինութիւն մը լինէր այս՝ Հայոց Թագին ժառանգորդաց մէջ. եւ զոր յետոյ Յովհաննէս կթղալ կը կրկնէ Աշոտ բագրատունոյ մասին՝ ըսելով, «առ կերակուրս խրախճանաց օրինաւոր» (175): Նաեւ Կորիւն նկարագրելով երբեմն զինուորական Մաշտոցի ճգնութիւնն անապատային նոր կենացը մէջ, կը յարէ՝ թէ «անդ էր այնուհետեւ չարբենալ զինուով» (23), եւ զոր կը կրկնէ

մենացեալ Լուսաւորչին համար ալ (Ագթ. 631), որպէս թէ չարքենալն անծանօթ ազնուականաց կենցաղին մէջ, անապատին միայն սեպհական լինէր:

Արշակունեաց սպառելէն վերջ եւս տակաւին նախանձայուզութեամբ մբպահուած կը գտնենք շատ դարեր մեր աւագաց այս ախտը, իբրեւ սրբազան աւանդ մը, կրօնական վարդապետութիւն մը, ծէս մը: Արծրունին «Աշոտ, այլ եւ ամենայն իշխանքն Հայոց», կը գրէ ժամանակակից մը, իրենց կեանքը կ'անցնէին «անառակութեամբք եւ աքեցոսքսամբ» (Արծ. 243): Գրիգոր վարդապետի մեծատունը նոյնպէս հանապազորդ սովորութեամբ մը «զգինին ըմպէին եւ զմայլեալ արքենային» (Ողբ): Եւ արծրունի արքայն Գագիկ, ի լրումն այգեգործութեան համար թափած ջանքերուն (աստ, 21), եւ չշատանալով իւր տաճարի որմոց վրայ խրախճանական տեսարաններով շրջապատուիլ (աստ, 211), աւելի յառաջ գնաց. եւ իւր գինեհանոնութիւնը նուիրագործեց, տարօրինակ ու ցուցամու մտածութեամբ մը քանդակելով զայն, ինչպէս յիշեցինք այլուր (75), Աղթամարայ սրբավայրին որմոց բարձրութեան վրայ, ուր ինքն իսկ պաշարուած ողկոյզներէ, կը ճմլէ զանոնք իւր բաժա-

կին մէջ, ըմպելու համար ի տեսիլ աշխարհի: Երջանի՛կ մարդիկ:

Թէեւ ոչ հնութեամբ, բայց ձեւով շատ ուշագրաւ է ճառից Լուծմանց հեղինակին աւանդած մէկ տեղեկութիւնն ալ: Եթէ գինարբուքն սկսած եւ յառաջ գնացած է, կ'ըսէ, եւ ուշ մնացած անձ մը ներս մտնէ, անոր առջեւ կը դնեն գինելից մեծ տաշտ մը, կամ ուրիշ ձեւով «մեծ աման» մը, զոր թուրք բառով կեօգալտի կը կոչէին (Լծ. Պհ. Գ): Եւ «որպէս պատիժ» ուշանալուն՝ կը պահանջէին որ «կամ խմես, կամ ի բաց գնա» (Լծ. Հես): Եւ նա ստիպուած էր այնչափ ըմպել՝ «որ հաւասարի նոցա խմելովն» (Լծ. Պհ. Գ): Ահա թէ ո՛ր հասած էր մեր նախնեաց արբշոութիւնը:

Դ. Իսկ մեր եկեղեցականը՝ որ ներկայ են այդպիսի խնճոյից, ի՞նչպէս կը վարուէին արդեօք: Գիտենք՝ որ պատուէր կար իրենց՝ գինարբութեան սկիզբը թողուլ մեկնիլ (աստ, 141): Եթէ երկիւղած անձինք կը յարգէին այս կանոնը՝ թելադրութեամբ նոյն իսկ իրենց խղճին, բայց պատուէրդ ինքնին ապացւոյց է՝ թէ բոլոր կարգաւորք չէին յօժարիր այդ համեղագոյն մասէն զրկուիլ: Եւ Շնորհալին հարկաւ արդեանց վրայ հաստատուած՝ կ'ը-

սէր, «գի մի՛ ընդ գինեմուսն յարբեցու-
թեան ըմբռնեալ՝ այսն լինիցի արտաքնոց
տեսողաց» (Ընդհ. 42)։ Նոյն հայրապետը
կը ստիպուէր նոյն իսկ եպիսկոպոսաց ու-
մանց գրել՝ որ իրենց կերակրներն եւ ըմ-
պելիքն «յաճախութեամբ եւ անկարգու-
թեամբ» չլինին (անդ, 29)։ Հայ եկեղեցին
ամէն դարերու մէջ պէտք տեսեր է նոյն
հրամանը կրկնել իւր պաշտօնէից։ Այս-
պէս՝ Շնորհալիէն շատ կանուխ Մանդա-
կունին արդէն կ'ազդարարէր ժամանակի
վիճակաւորաց՝ յարգել չափաւորութիւնը,
«գի մի՛, կ'ըսէ, յարբեցութենէն զեղխի-
ցիմք» (129)։ Դունայ Բ ժողովը կանոն
դրաւ «արբեցող» եւ «հանգանակող» քա-
հանայից դէմ (Աշտ. 14)։ Եւ Օձնեցին սահ-
մանեց՝ որ եպիսկոպոս, քահանայ կամ
սարկաւազ՝ «յարբեցութեան գտեալ», քա-
նի մ'օր հեռի կենան ս. Սեղանէն (24)։
Փորձութիւնն արդարեւ ասոնց բոլորին ալ
կարող էր յաղթել։

28. — Աղանդեր։ — Այս կոչումն իւր
սահմանով հանդերձ ծանօթ է մեզ փաւ-
տոսէ, եւ կը նշանակէ հաւաքաբար չոր
ուտելիներ։ «Ի ժամ աղանդեր մատուցանե-
լոյն», կ'ըսէ, Արշակայ առջեւ դրին «միրզ,
խնձոր, վարունգ եւ ամիճ»։ ասոնք են
աղանդերը. եւ ասոնց հետ դանակ մ'ալ,

«որպէս զի հատցէ եւ կերիցէ զիարդ եւ կամեսցի» (208). այս ինքն աղոցմէ ինչ, որքան եւ ինչ կարգով որ ուզէ: Ասոր համար զանոնք խառն ու միասին բերին զբին:

Ա. փաւստոսի վկայութեան մէջ կայ նախ՝ որոշ «Ժամ աղանդեր մատուցանելոյ», որ շատ յայտնի է պատմչին նկարագրին մէջ. Արշակ յառաջ կերակուր կը ճաշակէ, յետոյ կը սկսի գինին, եւ հուսկ աղանդերը: Եւ «յորժամ արբեցաւ», տակաւին «զդանակն ունէր ի ձեռինն, որով զմիրգն կամ զամիճն կամէր ուտել»: Ուրեմն բացայայտ է՝ որ՝ աղանդերը բուն իսկ գինարբուաց մէջ էր, եւ կը տեւէր անոր հետ, ինչպէս էր բացարձակ նմանութեամբ Յունաց քով ալ, նպատակ ունենալով գինւոյ ախորժը զրգռել (Դար. Ա, 1275). եւ որ փիլոնէ եւ իւր հայ Թարգմանչէն «մակընթրակք» կոչուած է (Ճոք. 21): — Սա ըստ Բիւզանդայ կը մատուցուի, այս ինքն իւր կարգին կը բերուի ի սեղան՝ սկտեղներով ու խաներով (աստ, 65, 68), եւ ոչ թէ յառաջագոյն դրուած էր:

Բ. իւր բովանդակութիւնն էր «միրգ, խնձոր, վարունգ» ըստ հայ պատմչին. այս ինքն ընդհանուր պտուղներ, որոնք ի հար-

կէ կը փոփոխուէին եղանակին ու գաւառին համեմատ: Եւ մեք պիտի կարենանք տեսնել հոն՝ հայ լեզուին ու երկրին ծառօթ մրգերէն՝ տանձ, բոզ, սերկեփի, հոյն, բոբ (Ագթ. 479), դեղձ (անդ. Գոշ՝ Առկ. 17), նուսն (Ագթ. 479. Խոր. 609, '10. Որբ. 185). սեխ, ձմերուկ (Գոշ՝ Առկ. 51, 56), սալոր, դամոն, ծիրան (նոյն, 16), նարինջ, յունապ (նոյն 21, 19) եւ այլն: Ասոցմէ խնձոր ու տանձ՝ միջին դարուն աւելի յարգի են «ի սեղան ճոխից» (նոյն, 13). սեխը նոյնպէս հաճելի է անոնց, եւ ազնուագոյն կը համարուի քան զվարունգը (նոյն, 55, 57). Իսկ սերկեփին աւելի հիւանդաց կը գործածուի (նոյն, 17): Ի սեղան կ'ելնեն նաեւ չոր մրգերը՝ զորս տեսանք շտեմարանին մէջ (աստ, 15):

Գ. Ըստ Փաւստոսի՝ աղանդերի մասն էր եւ «ամիձ», զոր կը յիշէ Եղիշէն ալ, «ամձովք երէոց» (174): Նոյնը գործածուած է Ոսկեբերանի Թարգմանչէն եւ՝ «ամճարեր» բարդին մէջ (Մտթ. Բ, 69), յն. ὁψοποιόςի դէմ, որոյ առաջին արմատն ὁψον է որ եւ իցէ համեղ ուտեստ, եւ երկրորդն՝ արար, շինող: Ամիձ՝ կայ ասորի եւ արաբ. լեզուաց մէջ եւ՝ խառնուրդ. նըշանակութեամբ (Հիւրշ. 96): Այս է անշուշտ հայ բառին ծագումն եւ իմաստն ալ,

զոր զուգեւիով « ամճովք երէոց » բացա-
տրութեան հետ, կ'ունենանք հաւանօրէն
որսական մտով կամ ճարպով բաղադրուած
խմորեղէն մը: Խմորեղէն կ'ըսեմ, նկատե-
լով նախ՝ որ Արշակ կ'ուտէ իւր ամիճը
մրգաց հետ եւ անոնց պէս կը կտրէ դա-
նակով: որով յայտնի է՝ թէ չոր բան մ'էր:
Երկրորդ՝ որ Յունաց աղանդերին ալ մասն
էին կարկանդակներ՝ մրգաց հետ (Դար.
Ա, 1275): Ժամանակն է ուրեմն այս տեղ
մեր ծանօթ հին խմորեղինաց ակնարկ մը
տալու:

Ասոնց ընդհանուր կոչումն էր հաստեայր
(Երմ. ԽԳ, 19), որոցմէ ծանօթ են հետեւ-
եալք: Քաքար, ասորի խախտարա բառէն՝
որ համանիշ կը համարուի յն. պղակուն-
տին (Հիւրշ. 319). եւ նիւթն էր « նաշիհ
ցորենոյ զանգեալ իւղով » (Եւք, ԻԹ, 2.
Ղեւտ. Բ, 4): Մնացորդաց հին թարգմա-
նութիւնը փոխան քաքարի կը գործածէ
մանգառն կամ մանգառ հոմանիշը (Ա, ԻԳ,
29, ԺՁ, 3): Վարդան՝ քաքարը մերձեցը-
նելով իւր դարու խմորեղինաց, կը սահ-
մանէ զայն՝ « հաստ լաշ եփեալ ձիթով »
(Ղեւտ. Ա). եւ այլուր՝ տարբեր բացատ-
րութեամբ՝ « քրդեսոյ շաք եւ եփեալ իւղով »
(Եւք, ՃԺԸ), նշան՝ թէ ինքն իսկ անվստահ
էր իւր մեկնութեանց: Ադոնց երկրորդին

կը հակի Տաթեւացին՝ ըսելով. «Քաջար՝
(է լօշ) պատառ պատառ կոտորեալ եւ
ի տապակի եփեալ իւղով» (Հրց. 357):
— Ս. Գրոց մէջ կը գտնենք դարձեալ
կաթիւնդակս (Երմ. Է, 18, ԽԴ, 19), «կը-
տապս¹ չամչեղէնս» (Ովս. Գ, 14), եւ
«շօրս բաղարջս զանգեալ իւղով», որոց
էութեան մասին չէ կարելի աւելի պայծառ
գաղափար կազմել: Վարդան կը մեկնէ
վերջինն՝ այսպէս. «շաւթ՝ լաշ անխմոր»
(Ղեւտ. Ա). եւ Տաթեւացին՝ թէ «շօթն (է)
րաննր լօշ եփեալ եւ ապա օծեալ իւղով»
(Հրց. 357): Բայց այս բացատրութիւնը
զմեզ չեն գոհացնէր, այլ կը մնան մեկնու-
թեան փորձեր միայն:

Ոսկերերանի քաջ թարգմանիչն ուրիշ
գեղեցիկ եւ — տեղն է ըսելու — համեղ
պարզեւ մը կ'ընէ մեզ, բնագրէն անկախ՝
ուստի իւր կողմանէ իսկ յաւելլով քանի
մը խմորեղէն: Նախ կը թուէ ալիւրի եւ
րեք ազնիւ տեսակներ, «զնաշին եւ զխո-
րակն եւ զգերմակն», որոնք թուի թէ իրար-
մէ կը տարբերէին պատրաստութեան ու
նրբութեան կողմանէ, ըստ որում երեքն
ալ ցորենե կը հանուէին, կ'ըսէ ինքն իսկ:
Եւ իսկոյն կը յարէ աղոցմէ յօրինուած

1. Կայ պրս. «Կիռտապ, տեսակ ինչ կերակրոյ» (Գ.
Դպ.):

հաստեայքը. «գծադսն եւ զկտապսն եւ զփոխընդեսայս, զքաքարսն եւ զտոխտոսն¹» (Թղթ. Ա, 469): Զասոնք ալ ուրեմն ժամանակի հայ սեղանէն հաւաքած է նա: Ասոցմէ ծաղք, իբր ծալք², պարզուած ու ծալուած խմորեղենի գաղափարը կու տայ: Իսկ փոխընդեսայք՝ թէ հոս եւ թէ այլուր (անդ, 601) դրուած է $\pi\lambda\alpha\chi\omicron\upsilon\nu\tau\omicron\varsigma$ բառին դէմ, որ երբեմն տառափոխութեամբ հայացած ալ է, պղակունտք (Ոսկ. Մտթ. Ա, 692, '93): Թունարենի գործածութեան այս հարկը նշան է՝ թէ փոխընդեսայն յարմարաբար միայն դրուած է ադոր դէմ. եւ որ դատելով «փոխինդ» արմատէն, պիտի նշանակէ մանաւանդ արմտեաց ալիւրէ շինուած խմորեղէն: Աւելորդ եւ անյաջող փորձ պիտի լինէր՝ ուզել յիշեալ հաստեայց իւրաքանչիւրին ճշգրիտ սահմանն ու յօրինուածն որոնել: Մանաւանդ որ անոնց անուանց յոգնակի գործածութիւնը տեսակի ընդհանուր կոչումներ կը կարծեցնէ զանոնք, որոց ներքեւ կը նշմարուին ուրիշ ստորաբաժանմունք ալ:

Դ. Բայց կէտ մը կայ՝ որոյ մասին չենք կասկածիր. այս ինքն՝ թէ այդ ամէն

1. Թն. լոկ «զպղակունտս եւ զքաքարս»:

2. Հմմտ. Մառախուղ եւ մառախլապատ. աղ եւ աւաղի. Թոյ, Թոյդ եւ Թոյլ:

քաղցրաւենիք սահմանուած էին հայ ազ-
նուականին կոչնոց փառքն աւելցնելու, եւ
ցարդ յիշուած ուտելեաց եւ ըմպելեաց հետ
կազմելու ճշմարիտ ղուկուղեան ճաշ մը,
որոյ մէջ կը ցոլանայ մեր նախնեաց ճա-
շակի բարձր նրբութիւնն որկորի արուես-
տին մէջ: Ի զուր չէր ըսեր Մանդակու-
նին՝ թէ «ի բազմաց քրտանց յօրինին սե-
ղանք» մեծատանց (74). եւ արդարապէս
կը կոչուին ժամանակակիցներէն՝ շոայ-
տոսիանք (անդ) կամ շոայտոսիան (Յճխ.
97): Չէ կարելի անյիշատակ թողուլ Կա-
րուց Գագիկ թագաւորին տուած մէկ ճաշն
Ալիասլանայ բանակին, որ կ'ըսուէր թէ
«հարիւր հազար դահեկան» արժեք է (Ուռ.
181), շատ մեծ գումար ժամանակին հա-
մար: Ո՛չ. մեր ազատանին ոչ մէկ դա-
րու մէջ պիտի կարենայ ըսել Տերտուղիա-
նոսի հետ. «Մեծարեցէք վայելչութիւնը
մեր ընթրեաց՝ որ կրօնից գործեր են...»
Այնչափ կ'ուտենք՝ որչափ պէտք է կշտա-
նալու. եւ կ'ըմպենք՝ որչափ բաւական է
պարկեշտ մարդոց» (Կարբ. Ա, 802-3):
Հայուն «կրօնքը» սեղանի վրայ՝ նախա-
քրիստոնէականն էր. եւ իւր ընթրեաց
յղփութեան մէջ կը գերազանցէր քան զհե-
թանոս Յոյնը, եւ կը մրցէր հռովմէական
կայսերութեան սանձարձակ զեղխութեանց

հետ (Դար. Ա, 1276, '77, '82): Հայաստանի անշքացման շրջանին ու մենաստանի որմերէն ներս գրող մը միայն կրնար ըսել՝ թէ «մեք զբաժակ օրհնութեան ճաշակեմք զչափաւորն, եւ ոչ զանչափն՝ որ է մեղաց եւ արբեցութիւն» (Հրց. 656): Հին հայ ազնուականն այս խօսքը չպիտի հասկանար բնաւ:

29. — Ասարտ կոչնոց: — Թէ ինչպէս կը վերջանար խնճոյքը, դիւրին է գուշակել: Գինւոյն շոգւով անզգայացած մեր ազնուաշուք կոչնականաց կարող ենք նախ կրկնել՝ ինչ որ Ոսկերեւան ըղձականով մը կ'ըսէր բիւզանդացի մեծատանց. «Պարտ էր եւ քեզ գոհանալ (զԱստուծոյ) յետ կերակրոյն» (Թղթ. Ա, 533), ինչ որ կ'ընէին բարեպաշտ քրիստոնեայք իրենց ազապէն կամ պարզ ճաշէն վերջ (աստ, 111): Բայց մեր օրհնող եկեղեցականք արդէն վաղուց մեկնած են (աստ, 141). եւ մնացողներն ոչ նիւթապէս եւ ոչ բարոյապէս ի վիճակի չեն մատուցանելու ճաշի առանձնական աղօթքն անգամ:

Գիշերը կեսէն աւելի սահած է հիմայ (աստ, 126): Մեր հրաւիրեալք ալ պիտի մեկնին. բայց ինչպէս: Թողունք որ Ոսկերեւանի Թարգմանիչը հաւասար իրաւամբ կրկնէ իւր ոսկեղէն լեզուով նաեւ մեր իշ-

խանաց մասին՝ ինչ որ կոստանդնուպոլսի հայրապետը կ'ըսէր իւրայնոց համար: «Ի սեղանոյն յառնիցեն յանդգնեալք զայրագնեալք ծաղրալից խայտառակեալք, եւ ի ծառայիցն անգամ քամահեալք: Ստրուկքն լուրջ ի գինւոյ՝ թողուցուն եւ զնայցեն, եւ նոքա արբեալք եւ զեղիսեալք՝ մնայցեն: Անդ կայցեն ամօթ, անարգանք եւ վատթարութիւն» (Ոսկ. թղթ. Ա, 534): Այս նկարագիրը կ'ամբողջացնէ Մանդակունւոյն աշխոյժ գրիչը, ցոյց տալով հայ արբեցողին ներքին տագնապը՝ «նողկալովն եւ շմալովն եւ որովայնին փքալովն», եւ այս վիճակին արտաքին երեւոյթներն ալ: «Թառանչէ, կ'ըսէ, յորովայնին ծանրութենէ, եւ ժահահոտ զգայուիւքն նեխութեանն զմերձաւորսն զազրացուցանէ: Եւ ի կարկառակոյտ աղբոյն յաճախութենէ զառ ի վեր փսխածք ելանեն, եւ զառ ի վայր խոխոջանք արձակին¹. եւ շոգին աղտեալ ընդ երեսն մտանէ եւ ընդ օղսն տարածանի» (127):

Այս նսեմ տեսարանը կը սրէ հայ եւ օտար մատենագրաց ցասումն ու լեզուն, եւ հայ բարբառը կը բանայ անոնց իւր

1. Հմմտ. Ոսկ. Մթթ. Բ, 70. «Ամաչեմ ասել զչաբաջար զայրութիւնս, զառ ի վեր փսխածսն, զառ ի վայր խոխոջանսն»:

գանձն՝ որակելու համար գինւոյն ստեղծած այդ բարոյական ու բնախօսական աւերման վիճակը մարդուն մէջ։ Արրեալք¹ եւ կամ յունական բարդութեամբ գինեհարեալք² անբաւական են անոնց համար. աւելի կծուները ձեռք կ'առնուն. զեղիսեալք³, զգլիսեալք⁴, րարացեալք⁵, դանդաղեալք⁶, սխարակեալք⁷, սխարակեալք⁸ կամ սխալակք⁹. րմրեալք¹⁰ կամ րմրեալք¹¹, բըրջեալք¹², զմրեալք¹³ կամ զմրեալք¹⁴. յիմարեալք¹⁵, մոակորոյսք եւ իւրացնորք¹⁶ կամ իւրայեղեալք¹⁷, ի մտաց անկեալ¹⁸, զմտօք զառանցեալ, կամ տնցեալ զառանցեալ ի գինոյ¹⁹, գինոյն զակամք եկեալ²⁰, եւ ուրիշ անթիւ բացատրութիւններ՝ զոր կը ներշնչէ բանաւոր մարդոյն կամաւորապէս զգեցած այդ անբանական պատկերը, որ աւանդ՝ այնքան հաճելի եւ ընտանի էր մեր ազատանւոյն։

30. — Մեկնումն։ — Այդ վիճակին մատնուած կոչնականը ինչպէս ուրեմն

1. Փաւ. 52. Մանդ. 129. — 2. Եսայի, ԻԴ, 20. — 3. Մանդ. 128. Ոսկ. Թղթ. Ա, 534. — 4. Ոսկ. անդ, 200. — 5. Փիւ. Ճոթ. 18. — 6. Եսայի, ԻԸ, 7. — 7. Փաւ. 114. Փիւ. Ճոթ. 18. — 8. Փիւ. Ճոթ. 16. — 9. Եսայի, ԻԴ, 20. — 10. Մամբ. 60. — 11. Մանդ. 74. Փիւ. Ճոթ. 18. — 12. Փիւ. անդ. — 13. Մամբ. 88. — 14. Փիւ. Ճոթ. 18. — 15. Մանդ. 74, 128. — 16. Նոյն, 129. — 17. Նար. 517. — 18. Մանդ. 128. — 19. Փաւ. 287. — 20. Նոյն, 208.

կրնային շարժիլ: Հարկաւ Ոսկերերանի
ըսածին պէս պիտի քնային՝ գէթ ոմանք՝
կոչնատիրոջ տանը մէջ, մանաւանդ հեռի-
տեղէ եկողները, մինչեւ որ իրենց թմրու-
թիւնը գիշերուան հետ միասին փարատէր
եւ թոյլ տար դառնալ իրենց բնակարան-
ները:

Հասած է այդ ժամը: Կոչնականք կ'ել-
նեն, կը զգենուն իրենց հագուստին այն
մասերը՝ զորս հանած էին (աստ, 157-8):
Տանուտէրը կը «յղարկէ» զանոնք (Մանդ-
59), հաւանօրէն իւր ապարանից «ընդեր-
կար փողին» կամ սենեկաց հաղորդիչ
նրբանցին միջէն (Փաւս. 204) կրկին ըն-
կերելով անոնց մինչեւ դուռը: Մեկնելու
պահուն մինչդեռ հրաւիրեալք շնորհակալ
կը լինին, ընթրատուն քաղաքավարական
վերջին ցոյց մ'ալ կ'ընէ, աղաչելով հրա-
ւիրելոց՝ որ ներողամիտ լինին կոչնոց մէջ
պատահած թերութեանց, եւ կամ վերստին
գան մասնակցելու իւր սեղանին: Ասոնց
մին կամ միւսը, կամ թերեւս երկուքն ալ
կը նշանակէ Մանդակունւոյն սա բացա-
տրութիւնը. «Զնոսա յղարկէ աղերսանօք»
(59):

Շատ բնական է՝ որ այս տեղ ալ տա-
յին իրարու հրաժեշտի սովորական համ-
բուրակսառն ողջոյնը, որ ծանօթ է ուրիշ

առթից մէջ եւս՝ Հայոց (Կոր. 9. Փրպ. 280), Աղուանից (Կաղ. 165) եւ այլոց քով, եւ որով ճաշին սկիզբն հանդիպեցան իրարու (աստ, 156): Կոչնականը համբուրին հետ կ'ըսեն ընթրատուն՝ « Բարեւ մնա »¹, կամ « Ո'ղջ մնա » (Ոսկ. թղթ. Ա, 897. Կիր. 14). եւ նա կը պատասխանէ՝ « Ե'րբ բարեւա » (Փրպ. 539):

Դռնապանը վերստին կը բանայ դուռնը, եւ մեր մեծամեծար կոչնականք կ'ելնեն դուրս, եւ աշտանակելով իրենց երիվարները եւ կամ հետիոտն՝ ինչպէս որ եկած էին (աստ, 153-4), կը մեկնին իրենց սպասաւորաց հետ:

Գ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ

Կենանք հոս պահ մը: Չգոհանանք մեր նախնեաց խնճոյից այդ նիւթական նկարագրով. աւելի կարեւորը կայ. ադոր ներքին կապն ու ազդեցութիւնը հին Հայուն ընդհանուր բարոյից վրայ, եւ սերտ ադերսը տոհմային պատմութեան հետ: Նայելով մեր անցելոյն, հայ հողին վրայ կը

1. « Կենցաղական հոգոց բարեւա մնալ ասացեալը » (Դաւ. 120):

տեսնենք երեւոյթներ՝ որոնք անմեկնելի մնացած են. թագաւորութիւնը՝ որ կը բուսնին ու կը խամրին գրեթէ աննշան գոյութեամբ մը. եւ ժողովուրդ մը, որ անդադար նշաւակ խուժադուժ կամ հզօրագոյն ցեղերու ասպատակութեանց ու կեղեցմանց, գրեթէ կրել միայն գիտէ, եւ ազգերու ցուցակին մէջ հազիւ նշմարելի կը մնայ: Հայաստանի աշխարհագրական աննպաստ դրից կը վերագրեն ոմանք այս վիճակը. ուրիշներ՝ Հայոց ընդարոյս անմիաբանութեան: Բայց այսպիսի պատճառներ¹ չեն գոհացներ հարցասէրը, որ անդին աշխարհաց սանձը կը տեսնէ մի միայն քաղաքի մը ձեռքը, ինչպէս Հոռոմն էր կամ Վենետիկ. եւ տրուած բարոյական պատճառաց մէջ աւելի արգասիք կը նշմարէ քան բուն պատճառ: Մեր քաղաքական տկարութեան արմատն աւելի խոր որոնելի է, նախնեաց առտնին բարոյականութեան մէջ իսկ: Հետեւաբար կարեւորագոյն դաս մ'է զոր պիտի հանենք հոս մեր ներկայ ուսումնասիրութենէն:

1. — Ազատաց դատարկութիւնը: — Մեր զիմաց ունինք ազնուականութիւն մը, որ անգործ՝ ուրախ ու շռայլ կեանք մը կը

1. Հմտ. Ինճ. Բ, 369-418.

վարէ։ Ժամանակակից քաղաքակիրթ ու բարգաւաճ ազգերու հետ սերտ յարնչութեան մէջ, եւ ոմանք անոնց քով իսկ անած, կամ բնական տարիններով ի Բիւզանդիոն, Կեսարիա կամ Անտիոք, անոնց կենցաղավարութեան բոլոր նրբութիւնքն ու զեղեսութիւնքը իւրացուցած են իրենց պալատանց, կահուց, հանդերձից ու մարմնոյ ուրիշ խնամոց մէջ, եւ մանաւանդ ստամոքսի սպասարկութեան. բայց ոչ անոնց քաղաքական ու բարոյական առաքինութիւնքը։

Մարդս անգործ չի կրնար մնալ. կամ պիտի աշխատի, կամ զուարճանայ։ Մեր ազատանին, «մարդիկ փափուկ իբրեւ զնոսա, ընդարձակասուն բնակիչք ձիւնեղէն լերանց» (Եղիշ. 167), ընտրած էին Երկրորդը։ Հոովմայեցւոյն տրուած էր՝ երթալ նուաճել ազգեր, դառնալ թուրք կախել պատէն, ու բահը ձեռք առնուլ, անմահացնելով իսկ զայն Մշակականներով։ Հայ ազնուականը կ'ատէր բահը, եւ նախամեծար կը համարէր իւր պատառաքաղն ու տաշտը։ Իսկ մնացած ժամանակը կ'անցընէր, ըստ գեղեցիկ նմանութեան Եղիշէի, «զօրէն էրէնոց շրջելով ի մէջ ծաղկաբեր լերանց» (անդ), եւ յաւէտ իսկական երէնոց ետեւէն վազելով, որուն ճոխ յիշա-

տակարան մ'է Ղազարայ Է դրուագը, եւ յորում իրենց հարց հետ կը մրցէին նախարարաց փոքր մանուկներն ինքնին (Փրպ. 27): Անոնք այս մասնագիտութեան մէջ դրած էին մեծ արուեստ ու նրբութիւն: Կը բաւէ մտածել անոնց ծառայքն ու երիվարները, աղեղունքն ու սուրբըրը (նոյն, 26-7), բազէները (նոյն, 27. Խոր. 76), բարակներն (Եղիշ. 175) ու պառականք (Ագթ. 164. Փաւ. 52). երագագըր (Փրպ. 28. Ագթ. 164) կամ երագագանքն (Եզն. 107) ու գահողը (Փրպ. 26). խուճաւականքն (Ագթ. 164) ու թակարդներ (անդ. Փրպ. 26). որսալից փառական շեմակները (Ագթ. 164), կամ մեծատարած դաշտերն (անդ. Եզն. 107) ու լեռներ (Փրպ. 22. Խոր. 256): Թող արքունական շըրջափակ յատուկ որսանոցները (Փաւ. 18, 120. Խոր. 118): Իրենց որսամուկութեան զոհ գնացին՝ Արտաւագդ, ձիարշաւ սուզելով Երասխայ կոհակաց յատակը (Խոր. 138). Մամիկոնեան իշխան մը, տապալելով սրավազ երիվարէն (Մամ. 12). Գուրգէն անձեւացի, վիճակելով մի եւ նոյն վախճանին¹ (Թհ. Կթդ. 223): Բզնունեաց

1. ԺԲ դարուն կային եպիսկոպոսներ ալ, որ կը մըրցէին աշխարհականաց հետ, «սընթաց ձիովք», եւ «շամբք եւ բազէիւք որսականօք» երէոց ու թոչնոց եւ

ծովուն կից կար «ձկնատեսուհիքն՝ արքունի» (Փաւս. 19), որոյ բառական կազմութիւնը կ'ըսէ մեզ՝ թէ ինչպէս արշակունի թագաւորը կ'երթային տղայաբար զբօսնուլ հոն ձկնորսական տեսարաններով: Եւ այս բոլորին գլխաւոր նպատակն էր վատնել անպէտ ժամանակը, եւ քան զայդ աւելի՝ պարարտացնել իրենց սեղանները³, ինչպէս տեսանք Փարպեցւոյն կրկին եւ երեքկին վկայութենէն (աստ, 179, 181): Անոնք ունէին նաեւ իրենց յատուկ զբօսավայրերն՝ ուր կը դեգերէն ընդ երկար ընտանեօք հանդերձ: Չոր օրինակ՝ Տարօնոյ Բերդակ գիւղը «տեղիք էին զուարձանայոյ՝ բուսօք եւ մրգօք անուշիւք՝ նախնեաց իմոց իշխանաց Մամիկոնէից», կը գրէ նոյն տոհմին մէկ պայազատը ԺԲ դարուն, Չորտուանէլ, ուր եւ ծներ էր զինք իւր մայրը (Հյպ. 397): Հոս ալ ահա զուարճութիւնը կը կայանայ որկորի վայելից մէջ:

տեւէն շահատակելով. եւ անոնց օրինակին կը հետեւէին քահանայք ալ, զորս Շնորհալին կը կշտամրէ (Ընդհ. 28, 43):

1. Նոյն բառն այլուր կը գրէ Փաւստոս «ձկնատեսիցն» (138), համեմատ Վենետիկոյ չորս նորագիր օրինակաց, որ ուղղելի կը թուի «ձկնատեսիցն»:

2. Ըստ Քսենոփոնի՝ որսորդութիւնն հին Պարսից մէջ համազօր էր զինուորական մարզանաց. բայց մեր քով խոտոր կը համեմատի պատերազմական ոգւոյն հետ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

2. — Անհատական խանգարումն: — Սոյն պիսի դատարկ ու շուռայտ կենցաղ մ'իւր հտեւէն պիտի ձգէր երկու ծանր հետեւանքներ. եղծումն ներքին մարդոյն, եւ վատթարումն քաղաքական զօրութեան: Այդ երկու վնասներն ալ մեծապէս զգալի են հայ պատմութեան մէջ:

Ա. Մեր իշխանաց եղծումը կը սկսի՝ իրենց վայելքն ու զեղխութիւնքը ձեռք բերելու անարժան եղանակովն իսկ: Շատ յայտնի է՝ թէ անոնց անաշխատ կեանքն անբաւական էր ընծեռելու իրենց այնքան փարթամութիւն, եւ ստիպուած ենք ուրիշ աղբիւր որոնել ասոր. իրենց հպատակ ժողովրդեան վաստակն իսկ, զոր աւատական իրաւամբ կը կթէին անոնք: Եւ մինչ զգուշարան պատմիչ մը փափուկ ձեւով կը կոչէ զայս՝ «մատուցանել ընծայս իշխանաց» աշխատաւորին կողմանէ, եւ տաժանեալ քրէագործին քրտունքը կը սահմանէ մեղմով՝ «զանձել անձանց զշահս եւ զվայելս այսր աշխարհիս՝ ի մեծութիւն թագաւորաց եւ ի հաստատութիւն հարկահանաց» (Փրպ. 27, 24-5), ուրիշ մը, աւելի համարձակախօս, մեծատանց այդ փարթամութիւնը կը հռչակէ «ի յափշտակութենէ եւ ի զրկանաց ժողովեալ անօրէնութեամբ եւ ազահութեամբ» (Մանդ.

74). Եւ երբեմն մինչեւ իսկ «ի սպանու-
թենէ եւ ի զրկանաց» (72): Իսկ երրորդ
մը կ'անուանէ զանոնք՝ «իշխանք գողա-
կիցք գողոց, ... ագահք, յափշտակողք»
(Խոր. 276): Հայ «վշտացեալ գեղջուկը»
(Եղիշ. 55) կը տառապի կը շահի, եւ ա-
ւագանին կը շորթէ ու կը վայելէ: Բա-
րեկիրթ մարդոց համար ինչ կայ աւելի
նուիրական՝ քան հասարակաց բարեգոր-
ծական ու կրօնական հաստատութիւնք:
Եւ սակայն մեր աւագանւոյն ընչաքաղ-
ցութիւնն անոնց դէմ ալ կը զինուի, յան-
գելով երբեմն մինչեւ յապերասան սրբ-
բապղծութիւն եւ սեղանակապտութիւն:
Պապ մեծին Ներսեսի հիմնած որբանոցնե-
րը, հիւանդանոցներն ու կուսաստանները
քանդեց կողոպտեց, եւ եկեղեցեաց կա-
լուածները գրաւեց (Փաւ. 228-9, '31):
Տեսանք արդէն Հայր մարդպետի մ'ա-
չարձակութիւնն Աշտիշատու հայրապետա-
կան ստացուածոց դէմ (աստ, 221): Ու
դեռ է դարուն մեր «ազատաց ոմանց» ա-
գահութիւնը կը հարստահարէր կը կեղե-
քէր վանքերը (Շին. ԺԱ), լեցնելու համար
իրենց անկուշտ որովայնը: Անոցմէ մին,
նոյն իսկ մամիկոնեան ազնիւ արեան ա-
նարժան ժառանգորդ մը, Գլակայ ուխտին
կալուածներէն յափշտակեց երկու աւան

եւ իրեն հաճելի վարձակի մը նուիրեց (Մամ. 12): Դարեր կ'անցնին, ու մեք դեռ հայ իշխանը կը գտնենք մի եւ նոյն մականդակի վրայ: Շնորհալին անոնց գըրած խրատուց մէջ կը զգացնէ՝ թէ ինչպէս իրենց հպատակները կը ծառայեցնէին անգթօրէն « որպէս զանրան կենդանիս », զլանալով անոնց հարկաւոր սնունդն անգամ, եւ կտրելով անոնց օրինաւոր վարձը: Գոհ եղէք, կ'ըսէ, որ « վաստակօք նոցա մեծանայք եւ առաւել քան զչափն փափկանայք »: Կը յարէ՝ թէ ոմանք կը կողոպտէին իսկ անոնց ստացուածքը՝ գործակցութեամբ գողերու, եւ կը սպանէին զրկեալները՝ որպէս զի յափշտակողաց դատախազ չկանգնէին: Եւ այսպէս « ի զրկանաց կամ ի գողութենէ եւ ի յափշտակութենէ ընուն զսեղանս իւրեանց » (Ընդհ. 45-7):

Յայտնի է՝ թէ առաքինութեան հիմը ժողովակութիւնն է, որ կը կազդուրէ մարմինը, կ'ամրապնդէ հոգին, եւ կը զօրացնէ նկարագիրը: Իսկ մեր աւագանւոյն այդ « լցեալ սեղանք » կամ հանապազօրեայ որկորստութիւնք եւ արբեցութիւնք անշուշտ առ այս չէին սահմանուած, եւ լոկ հարստահարութեամբ չպիտի վերջանային. այլ խորապէս պիտի խանգարէին մարմինն

ու հոգին, եւ զանոնք դիւրամէտ ընծայէին ամէն տեսակ ախտից: Եւ եղով, որչափ տխուր է անոնց պատկերը: Սկսելով վերէն, չափազանց կեղտոտ դէմքերու շղթայ մ'է՝ Արշակունեաց հարստութիւնը, բաց ի ցանցառ զարտուղութիւններէ: Չայս հասկանալու համար՝ բաւական է թեթեւ ակնարկ մը պատմութեան վրայ: Միանգամայն այդ բարձր եւ առաջին օրինակները բնականապէս աղիտաբեր ազդեցութիւն մը պիտի գործէին աւետարանական կրօնից մէջ դեռ խակ ազգի մ'ազատանւոյն ու ժողովրդեան վրայ, փաւստոսի անոցմէ միոյն համար ըսածին պէս՝ թէ « զթագաւորն իւրեանց օրինակ չարի առնէին, եւ նովին օրինակաւ ձեւել սկսան եւ նոյնպէս գործել » (33): Ու չափով մ'իրաւունք պիտի տային նոյն պատմչին վկայելու՝ թէ առ հասարակ Հայք զքրիստոնէութիւնը « լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ » (անդ): Ուրիշ ի՞նչ կերպով կարելի էր ընդունիլ կրօնք մը՝ որ անծանօթ եւ անհանդուրժելի ժաժկալոյսիս մը կը պահանջէր իրենցմէ: Այս պատճառաւ ալ Ս. Վրթանեսի օրով դեռ հազարաւոր գաղ-

տնի կռապաշտներ կային, որոց թիկունք էր Հայոց Տիկինն իսկ (նոյն, 7): Մեծին Ներսեսի մահուանէն վերջ շատեր «ընդ բազում տեղիս Հայոց կուռս կանգնեցին» եւ կ'երկրպագէին անոնց (նոյն, 230): Ու Գողթն մինչեւ Ս. Մեսրոբայ երեւումն իւր այգեաց պահապան հին աստուածները կը պաշտէր տակաւին (կոր. 7): Նախարարը, կ'ըսէ ուրիշ մը, աւետարանի օրէնքէն կը գերադասէին իրենց «կանանց եւ հարճից» կամբը (Խոր. 181), զորս շարունակեցին պահել երկար դարեր: Մեք արդէն տեսանք անոցմէ ոմանց սրբապիղծ ոտնձգութիւնքն ալ եկեղեցւոյ մէջ:

Այդ բաւական չէ. արբեցութեան եւ անոր պատճառած ջղային անկանոն զրգրումանց անհրաժեշտ արդիւնքը պիտի լինէին աւելի ծանր ախտեր ու կրքեր. այս ինքն բնական եւ մանաւանդ անբնական աղտեղութիւնք, դիւրարորբոց թշնամութիւնք եւ սպանութիւնք՝ որ ընդհանրացած էին Հայոց մէջ (Յճիս. 68-9), եւ որոցմով չարաչար կ'ամբաստանուին. յատկապէս Տիրան, Արշակ, Պապ եւ Արտաշէս Թագաւորները, եւ անոնց ժամանակակից ու հետագայ ազնուականք՝ մինչեւ միջին դար¹.

1. Փաւ. 30-42, 129, '55-6, 215. Փրպ. 52-3. Խոր. 262-3, '76. Արժ. 127-8, 243.

այնքան մեծ էր աւերն անոնց մէջ։ Պապ յանդգնեցաւ մինչեւ անգամ հայ մենաստանաց՝ աստուածանուէր կուսանքը խայտառակութեան մատնել (Փաւա. 228), ինչպէս Հռովմայ հեթանոս կայսերը կը վարուէին քրիստոնէից հետ։ Մանդակունին յատուկ ճառ մ'ունի երրեակ անրնական եւ անասելի պղծութեանց դէմ (142), յորում ճշմարիտ «սարսուռ» մը կը զգայի տես այդ քարուականութեանց. եւ կ'իմացնէ՝ թէ «առաւել զեռաւ այս ամբարը շտուկիւնս քան զամենայն չարութիւն անօրէնութեան ախտից» (144). եւ զոր անուշադիր չի թողուր Յաճախապատումն ալ (69)։ Գր. Նարեկացին իւր ժամանակակցաց դէմ եւս ունի շատ ծանր ամբաստանութիւններ սոյն կարգէն, զորս կ'ակնածէ մանր պատմել (503)։ Բարեպաշտ անձինք գայթակղած, իրարու ականջէն եւ իրենց թղթակցութեանց մէջ գաղտնաբար մատնացոյց կ'ընէին այդ ախտից մեծաշուք սպասարկունները (Մազ. 15, 59, 63, 69)։ Եւ մեր եկեղեցական կանոնները լինեն աղտնց դէմ շանթերով։ Մոռնալու չենք՝ որ սոյն խայտառակութեանց դէմ իրենց մղած պատերազմին զոհ գնացին Յուսիկ, Դանիէլ եւ Ներսէս։

Միանգամայն մեր բարոյախօս Հարք կը միարանին՝ այդ զեղծմանց աղբիւրը մեր նկատած շուայտութեանց մէջ փնտռելու «Յարբեցութենէ (են), կ'ըսէ Եղիշէ, գիշութիւնը պղծութեան» (221)։ Եւ այլուր ասոնց արմատը կը դնէ «ի տենչանս կերակրոց» եւ «յարբեցութիւն անյագութեան» (258)։ Մանդակունին նոյնը կը կրկնէ գեղեցիկ նմանութեամբ մը. «Ձորդունս՝ գէջ երկիր պարարէ, եւ զախտս պղծութեան՝ գիջացեալ որովայն» (30)։ Յաճախապատումն համոզուած է՝ թէ որկորի «անժուժկալութեամբ՝» հոգին ու մարմինը կը նեխին «յայլանդակ խորհուրդս եւ յանմաքուր վարս» (80, 85)։ Նարեկացին իւր վերեւ ակնարկած ախտաւորութեանց հետ կը զօդէ անոնց ծանօթ լուցկիքը, «փարթամութիւն, որովայնամոլութիւն, արբեցութիւն» (504)։ Ու Շնորհալին արբեցութիւնը կը համարի «մայր սպանութեան եւ պոռնկութեան եւ ամենայն չարեաց» (Ընդհ. 136)։ Աւելորդ է ըսել՝ թէ նախնեաց այս համոզմունք մերն ալ են, հիմնուած բնախօսիկ ու բարոյախօսիկ սկզբանց վրայ։ Եւ արդէն սեղանին շուրջ տեսանք աղոնց կենդանի ու պերճախօս օրինակները (աստ, 217-21)։ Եթէ շուայտութիւնը «մայր» է ախտից, մեք չպիտի

վարանինք կրկնել՝ թէ այդ մօր ու զաւակաց խոշտանգիչ կրօնից, այն է քրիստոնէութեան դէմ հակառակութիւնն ալ, զոր տեսանք մանաւանդ նախկին դարերուն մէջ, ճետն էր նոյն շուայտութեան:

Ի՞նչ բանի հետեւանք են նաեւ մեր իշխանաց շատ ստէպ ուրացութիւնք, որոց կը հանդիպինք՝ սկսեալ Դ դարէն մինչեւ Ռուբինեանց տէրութեան վերջը¹, եւ որոնք կը կատարուին մերթ ինքնայօժար կամօք ու մերթ նեղութենէ խուսափելու համար. ո՞չ ապացէն անոնց չափազանց փարման իրենց կենցաղական հեշտալեաց, որով եւ հոգեկան ուժոյ պակասութեան, կամ թովմայի անսխալ բացատրութեամբ՝ «վասն իւրեանց քաջամորթութեանն» (176): Այս մասին նշանաւոր է նաեւ Մանազկերտացւոյն կամ «Սակս ժողովոց» գրուածին խօսքը, որ Հայերը քաղկեդոնականութենէ հեռի պահելու համար ուրիշ յարմարագոյն հնարք չէ գտեր՝ բայց եթէ քառասնորդաց պահքը մեղմել: «Չշարաթ եւ զկիւրակէ, կ'ըսէ, որոշեսցուք յուրախութիւն ճաշակման զօշոտացն, զի թերեւ հնարեսցին ի հնազանդութիւն խոստովա-

1. Փաւ. 140, '60. Եղեղ. 41, 78. Փրդ. 341-2, '54. Ղեւ. 163. Յհ. 4թդ. 159, '64, 319-20. Արժ. 176. Որբ. 125. Դարդ. 145 եւն.

նութեան մերոյ» (Թղթ. 227): Այդպիսի աստուածաբանական խնդիրներն աւելի դիւրահաս էին մեր «որովայնամոլից» (անդ, 230) որկորին քան մտաց: Կրօնքը հաճոյքին հետ հաշտուելու էր՝ եթէ կ'ուզէր ընդունելի լինել:

Հարց մ'ալ: Հայ ազնուականութեան այն անբաւ բազմութեան մէջ ինչո՞ւ չկայ Յուլիոս Կեսար մը՝ որ իւր Յիշատակաբանքը թողուր, կամ Քսենոփոն մը՝ որ Կիւրոսի արշաւանք մը տար մեզ: Ուսկից էր անոնց հռչակուած «անսիրելութիւն ի մաստութեան», որով Սահակ բագրատունի մը «միայն գտաւ» խնդրող Հայոց պատմութեան (Խոր. 7), որով դեռ ԺԲ դարուն Լամբրոնացին կը հարկադրէր ըսել իւր հարազատին՝ Հեթմոյ՝ թէ «միայն զքո բարեպաշտութիւնդ ի մերումս ժամանակի տեսաք վար արկեալ ի խնդրել եւ յուսանել» (Հյպտ. 427): Եւ տսոնք ալ մատենագիր չեն, այլ լոկ ընթերցասէր: Մտաւոր ամլութեանս պատճառը միշտ նոյն է. հանապազօրեայ զեղծ խրախճանութիւնք, որոնք կրնային նպաստել Վասակայ եւ իւր բարձակցաց «թանձրամտութեան» (Եղիշ. 120), բայց ոչ մտաւոր ծննդոց՝ որոնք բաժին պիտի մնային վա-

նականին ու եկեղեցականին, շատ քիչ բացառութեամբ վերջին շրջանին միայն:

Բ. Ի տես վերոյիշեալ ազնուազգի դժբանակութեանց ինչ կ'ընէր արդեօք ռամիկը: Ասոր կեանքը նուազ կը գրաւէ պատմութեան ուշը. եւ հարկաւ անկարող ալ էր սա մրցելու իւր տերանց յղփութեանց հետ: Բայց եւ այնպէս չպիտի կարենար զերծանիլ անոնց հրապուրիչ ազդեցութենէն. եւ փաւտոս մէկ ջրով կը լուայ ժամանակի «նախարարացն եւ կամ շինականութեանն» ամբոխը (33): Ազատաց ախտերէն անոնց մէջ աւելի ճարակածը եւ կամ աչքի զարնողն էր գինեմուլութիւնը, որ կը թունաւորէ անոնց կեանքը: Մանդակունւոյն օրով կը պատահինք շատերու՝ որոնք հրաժարած ամէն աշխատութենէ, «զտիւն ամենայն յարբեցութեան ծախիցեն, եւ զգիշերն ողջոյն ի քուն հանիցեն», որ էր ներհակն ազնուականաց գիշերազրօսութեան. «եւ այգուցն յարուցեալք ծանրարթունք՝ իբրեւ զխելագարս դանդաչիցեն. եւ չեւ երեկուն թմբրութիւնն թափեալ՝ անդէն ի նոյն դառնայցեն» (128): Ուշագրաւ տիպար մ'է փաւտոսի մէկ «աշխարհական» երիտասարդը, որ զինուած ու ձիաւոր՝ «գայր թերեւս յաւազակութենէ». եւ այդ վիճակին մէջ ան-

գամ «արբեալ եւս դիպեցաւ» (266-7).
այնքան զօրաւոր էր եւ անբաժան իւրմէ
գինւոյն բռնակալութիւնը:

Այդ հին գեղխութիւնք դեռ այնչափ
ընդարձակ են միջին դարերուն, մինչեւ
անձկութեամբ ըսել տալ ականատեսի մը՝
թէ «զոր աչօք տեսանեմ եւ ականջօք
լսեմ, եւ երկիւղիւ պաշարեալ՝ լռել ոչ
կարեմ, թէպէտեւ կամիմ» (Սրգ. 79):
Շնորհալին ի կարս ջրջարեբականին մէջ
կը հարկադրէր պատուիրել անոնց՝ «ի բաց
լինել յանառակ արբեցութենէ... եւ սիրել
զչափաւորութիւն ի գինի եւ յամենայն
կերակրոց վայելս» (Ընդհ. 136): Մեր գի-
նեմուք քաջութեան ու մրցանաց նիւթը-
րած էին ըմպելին. եւ գինարբութենէ դառ-
նալէն վերջ կը պարծէին եւս այլոց առ-
ջեւ: «Պատմեն, կ'ըսէ անծանօթ մեկնիչ
մը, թէ զայս անուն յաղթեցի յըմպելն»
(Լծ. Պհ. Գ):

Վենետիկոյ Իդ ճառընտրին մէջ (ԺԵ դա-
րու) կը գտնենք Մանդակունւոյն ԺՋ ճառն
ընդարձակուած աւելի հին գրչէ մը, որ
արբեցողին տգեղ պատկերին գեղեցիկ գոյ-
ներ տուած է, եւ որ հետաքրքրական է՝
մեր միջնադարեան բարուց լաւագոյն ծա-
նօթութեան համար: «Հանապազ, կ'ըսէ,
զգեղխին խնդրէ, եւ անառակ որկորըս-

տութեամբն զօշաքաղ շրջի, եւ յարածամ
ի ճաշ եւ յընթրիս դեգերեսցի անարգել,
եւ անժոյժ որովայնիւ միշտ սեղանոյ եւ
ըմպելեաց սպասիցէ, եւ իբրեւ զհուր զա-
մենայն կերակուրսն լափիցէ: Այլ եթէ էր
հնար այնպիսւոյն եւ որովայնն տանէր,
զլերինս եւս կլանել ախորժէր առ անյագ
որկորստութեանն, եւ զտիկս եւ զկարասս
յորովայնն արկանէր, եւ զթակոյկըն միան-
գամայն անդր քամէր»: Յետոյ կը նկա-
րագրէ զայն արբեցած՝ ընկած, եւ ործա-
լու վիճակին մէջ. ուր «եթէ մարդ ոչ լի-
նի ի մօտն, շունք եկեալ զբերանն լիզես-
ցին, զի կաթօտ են՝ լափեն, եւ բարեկա-
մութիւն առնեն անզգային. եւ նմա այսպէս
թուի՝ եթէ բարեկամ ոք եկեալ՝ յորջորջէ
զինքն, եւ կիպրացի¹ ծիրանածայր դաս-
տառակաւ (որ է շան կարմիր լեզուն՝) սըր-
բէ զբերանն: Եւ նա բուռն հարեալ զո-
տից շանն՝ եւ համբուրէ անյագաբար, եւ
շնորհակալ լինի նմա»:

Տխուր եւ միանգամայն ծիծաղաշարժ է
այդ տեսարանը. բայց շատ աւելի դառն է
Նարեկացւոյն վկայութիւնը, որ խօսելով
«զանհանճար ծախուցն» որ զինարբու-

1. Այդպէս ըստ նորագիր հաւաքածոյի մը ճառից
Մանդակունւոյն (ի վնետ.), զոր ճառընտիրը վրիպակ
ընթերցմամբ «կիպրիցի» կ'ըսէ:

Թեան առթիւ կը կատարուէին, կ'ըսէ՝ Թէ
 շատերն իրենց ամբողջ ունեցածը մէկ օ-
 րուան մէջ կը վատնեն՝ յետոյ զղջալու
 համար: Եւ այս չափով չէր վերջանար.
 այդ «խելայեղեալ» արբեցութիւնը հասա-
 րակօրէն կ'աւարտէին «ի կռիւս եւ ի թըշ-
 նամանս... ի հարուածս եւ ի գանս. ուստի
 բազում անգամ եւ սպանութիւնք, յորմէ
 բանտ եւ կապանք եւ տուգանք եւ յա-
 փըշտակութիւն ընչից, եւ հատուցն անդա-
 մոց եւ զրկումն ի հայրենեաց եւ հալա-
 ծանք յօտարութիւն, եւ կամ մահ փոխա-
 նակ մահու» (517-8): Այս ալ, աւանդ,
 հայ ռամկին բաժինն էր անժուժկալութեան
 երեսէն, մինչ ազնուականն անպատիժ կը
 հպատակէր անոր ամէն թելադրութեանց,
 եւ անվրդով կը հիւծէր իւր գոյութիւնն
 ախտին զրկաց մէջ: Ուխտագնացութիւնն
 անգամ, բարեպաշտութեան այդ գործը,
 առանց արբեցութեանց անկարող էր կա-
 տարել հայ ժողովուրդը. եւ ասոր դէմ կը
 զգուշացնէ Շահապիվանու ժողովը, պա-
 տուիրելով սրբոց տարեդարձին տօնախմբ-
 ութեանց «պատուոյ եւ սրբութեան ըզ-
 գոյշ» լինել, որպէս զի, կ'ըսէ, մի՛ գուցէ
 «ցասումն աշխարհի հասցէ փոխանակ բա-
 րեխօսութեան» (ԺԵ): Նոյն անկարգութիւնն
 աւելի պարզ կը բացատրէ Յհ. Եզնկացին,

ըսելով թէ ինչպէս ժողովուրդը կը շարունակէր «արբեցութեամբ ձանձրացուցանել» ուխտավայրերը (Ներք. 141):

Գ. Մեղկութիւնն ու փափկութիւնը կը խանգարեն հայ տիկնանց բարքերն ալ: Արդէն իրենց աղջկութենէն մինչեւ հարսնութիւն փակուած իրենց սենեկին մէջ (Փրպ. 161-2), այնուհետեւ կը շարունակեն եւ աւելի փոյթ կը տանին «գրգեալք եւ գգուեալք» մնալու իրենց ճոխ ապարանից ու կերպասեայ սրահակաց մէջ (անդ. ՅԳ. կթղ. 286), եւ կը ննջեն «փետրալից հեշտոցաց եւ ոսկեթել գահոյից» վրայ (Որբ. 140): Անոնց փափուկ մատները կը զգուշանան նոյն իսկ առտնին ծառայութիւններէ, եւ նաժիշտները կը յարդարեն իրենց անկողինն անգամ (Եղիշ. 173): Անոնց պճնասիրութիւնն զգեստուց մէջ՝ շատ վեր է մեր ծանօթութենէն, եւ որուն պիտի վերադառնամ ուրիշ առթիւ: Մեք տեսանք արդէն անոնց հոգածութիւնը բուրաստանաց, այգիներու, փափկակերութեան, խնճոյից եւ ասոնց մէջ ցուցած պշրանաց (աստ, 129, 21, 112, 148-9):

Եթէ այդ հեշտակեցութեան ծոցէն կըրնային ծլիլ Աշխենի, Խոսրովիդիստոյ, Շուշանկան, Կատրանիդեայ եւ իրենց նմա-

նեաց պէս մեծամեծ բարեպաշտուհիք, շատ աւելի դիւրաւ պիտի բողբոջէին՝ Խոսրովու կին մը եւ միանգամայն նու առաքինւոյն Տրդատայ, որ մոռնալով իւր տան ու թագին պատիւը, հեթանոս Սաթինկան մը վէպն իրականացնէր իւր վրայ, եւ Ս. Վրթանեսէ յանդիմանուէր «վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկու թեան»։ ու չարագործաց ձեռքը զինէր իւր յանդիմանչին կենաց դէմ (Փաւս. 8)։ Կամ Փառանձեմ մը, որ ճաճանչաւէտ գեղեցկութեանն հետ զուգէր խաւարային ոգի մը։ «Անօրէն մարդ էր, կ'ըսէ պատմիչը, եւ ամենեւին յԱստուծոյ ոչ երկընչէր»։ Իւր որդին դիւաց նուիրեց, եւ իւր նախանձորդ Ողիմպին սպանեց, Ս. Խորհրդոյն մէջ ամբարշտօրէն թոյն խառնելով (նոյն, 155, '23)։ Ասոնք զարտուղու թիւն չէին բնաւ ազնուութեանց դասին մէջ։ Մանդակունւոյն ամբաստանութիւնն աւսոնց դէմ շատ ընդարձակ է. եւ նախ թատերամոլութեան մէջ։ «Ազգն անհամեստիցն կանանց, կ'ըսէ, միշտ ի թատերսն փութան», — զորս կ'երեւի՝ Արշակունիք առած էին Յոյներէն, եւ դեռ կը տեւէին Թ-Ժ դարերուն (Նար. 530. Յհ. կթղ. 185. Որբ. 147), — եւ «եւեալ ի վեր ի դիտակ տեղիս նստին, խորհին եւ

դիտեն զմմանիսն իշրևանց ի չարիս», այն է վարձակները, որոնք «ի բարս բողից կերպարանեալք» ապականութեան թոյնը կը ծաւալէին կանանց եւ արանց սրտին մէջ (132-4, '59)։

Բաւական չէ՞ր՝ որ բիւզանդացի տիկնանց ցուցամոլութեամբ շարարուած, «ժանուաւ» կամ «բաստեռամբ» կամ «գահաւորակաւ» կը շրջէին ամէն կողմ (Փաւս. 118. Ագթ. 131. Ոսկ. թղթ. Բ, 552), եկեղեցի անգամ նոյն կերպով կ'երթային (Եղիշ. 174), եւ հանդիսավայրի մը կը վերածէին աղօթատեղին, թէ իրենք եւ թէ արք հոն մտնելով՝ լուացուած, օծուած, շքեղապէս զարդարուած, «որպէս թէ ի բողանոցս կազմիցիմք կամ ի թատերս խաղուց», կը բողոքէ Մանդակունին. ուր «կանայք բողից կերպարանօք կան առաջի Աստուծոյ, եւ արք՝ բողահոմանեաց», անպարկեշտ ակնարկներով իրարու, եւ «կընձաձայն բարբառովն» իրարու ուշադրութիւն հրաւիրելով. ու դժբախտաբար ցայսօր տեւող սովորութեամբ՝ «ընդվայրած լեզուօք եւ շատխօսութեամբ» կ'անցնէին աղօթից ժամանակը (44)։ Մեր կ'ապշինք՝ երբ նոյն համարձակաբան հայրապետը խօսելով արանց վերոյիշեալ անբնական աղտեղութեանց մասին (աստ, 246), նոյն

ծանր ամբաստանութիւնը կանանց դէմ ալ
կ'ուղղէ (143)։ Այս ցաւագին անկման
պատճառն անոնց արանց գայթակղական
օրինակին հետ եւ քան զայն աւելի՝ որո-
նելու չենք անոնց «գինեբեր այգեաց» մէջ
(Եղիշ. 174)։ Սկզբունքը միշտ նոյն է եր-
կու սեռից համար եւս. նոյն է եւ արդիւն-
քը, որ կը տեւէ դեռ իւր բոլոր ծանրու-
թեամբ ժԲ դարուն, ինչպէս կ'երեւի Ա-
լաւկայ որդւոյն անոնց դէմ գրած կանոն-
ներէն (Ծ, ԾԷ)։

Դ. Ռամիկ կիսն ալ զերծ չէ մնացած
բամբասանաց առիթներէ։ Բարձր դասու
սեռակցաց գայթակղական վարմունքը քա-
ջալեր եղած է հետեւելու անոնց։ Մեր ե-
կեղեցական կանոնաց մէջ ստէպ կը պա-
տահինք անոնց անկարգ բարուց ու կենակ-
ցութեանց մասին յիշատակութեանց, ո-
րոցմէ ուշագրաւ են մանաւանդ Ալաւկայ
որդւոյն (ԺԷ—Ի, ՀԵ) եւ Ա Կոստանդնի (Կիր.
171) խօսքերը։ Նշանաւոր է ասոցմէ միոյն
գործը, մեզերայի մը, որ յանդգնեցաւ մին-
չեւ իսկ մահացուցիչ դաշունով լռեցնել
Ստեփանոս սիւնեցւոյն յանդիմանիչ բե-
րանը, յետոյ իրենը բանալու համար ի
կոծ եւ ապաշաւ (Որբ. 101-2)։ Շնորհա-
լին հարկ կը համարէր ոգորելու իւր ժա-
մանակի կանանց պչրանաց դէմ, ի մէջ

այլոց պատուիրելով չայլագունել իրենց երեսներն «օտար դեղօք» ի գայթակղութիւն անմիտ երիտասարդաց: Եւ կը կըշտամբէ դարուն «կաւատները», որ «զանմիտ կանանց եւ զարանց տայ ճաշակել զպտուղն մահաբեր մեղաց» (Ընդհ. 52): Շատ ծանր եւ ընդհանուր կը նկարագրէ Լաստիվերտցին անոնց անկուսի իւր օրով, զոր ինք մահմետական տիրապետութեան արդիւնք կը համարի (76), թէեւ մեք այս մասին բոլորովին համամիտ չլինինք իւր հետ: Երիցուհիք անգամ, որոցմէ աւելի պարկեշտութիւն մը կը պահանջուէր, կը մրցէին իրենց միւս պճնասէր սեռակցաց հետ՝ զգեստուց պաճուճանաց, ծարրով իրենց աչերը դեղելու, սնգուրով երեսնին ծաղկելու, եւ «մուշկ եւ ամբար» բուրելու մէջ, ինչպէս կ'իմացնէ մեզ Առաքել սիւնեցին, նմանեցնելով զիրենք այդ վիճակին մէջ՝ «Որպէս ըզբող փողոց նըստեալ» (Աշդ. 200-1):

Այս եւ այսպիսի վկայութիւնք թէեւ չնհրեն մեզ դատել ու դատապարտել ամբողջ հայ կանանին, որոց մէջ առաքինութեան յայտնի օրինակներ ալ շատ կան, բայց կը զգուշացնեն զմեզ անպայման եւ անխտիր լաւատեսութեամբ մը նայելէ առնոնց վրայ: Զի սոյնպիսի հրապարակային

ամբաստանութիւնը եւ կամ յանդիմանութիւնը՝ պատահական զեղծումներէ շատ տարբեր բանի մը հաւաստիքն են մեզ։

Յ. — Քաղաքական անկումն։ — Գլխաւորապէս ազատանւոյն, ազգին այդ կարեւորագոյն ու վարիչ մասին կենաց յիշեալ աւերը՝ սահմանուած էր լինել նախադուռն քաղաքային կենաց վատթարացման։ Ուսկի՞ց էր մեր մէջ պակասն աշխարհակալ թագաւորաց կամ զօրավարաց, ի բաց առեալ Տիգրան մը՝ որուն չափով մը ժպտեցաւ բախտը կարճ ժամանակի համար միայն։ Ուսկի՞ց էր մեր երկրին տկարութիւնը, հակառակ այնչափ պերճաշուրթեան։ Եւ վերջապէս ո՞ւր գնացին այդ նախարարութիւնը։

Հիմայ աւելի դիւրաւ կրնանք տալ այս հարցմանց պատասխանը, համառօտ եւ ամփոփ։ Քաղաքական յաջողութեանց դեկը՝ զինուորական առաքինութիւնն է. իսկ այս առաքինութիւնն անհաշտ էր հայ աւագանւոյն — մեր այդ բարձր զօրականին — անժուժկալ կենցաղավարութեան հետ։ Պատերազմը հոմանիշ է խստամբեր զրկանաց կամ անձնուրացութեան. իսկ հայ ազնուականը, սնած իւր տաճարին հեշտաբոյր մթնոլորտով, ծաղկով ու խնկով եւ

գինւոյն գոլորշով, կ'ատէր երկուքն ալ։ Եւ իւր այդ ներքին կեանքն անատակ կ'ընէր գինք կազմելու այն հաւաքական ինքնապաշտպան ու տիրապետող ոյժը՝ որ անհատական կորովութեանց համախմբութեամբ կը ձեւանայ։ Ասոր համար չկըրցաւ փայլիլ նա, ասոր համար չգիտցաւ տիրել, ասոր համար չկըրցաւ պահպանել իւր գոյութիւնն ու երկիրն անգամ։ Օրինակները թող խօսին. անոնք աւելի պերճ են եւ համոզիչ։

Արշակ մեծ շահու մը համար օգնութեան գնաց Շապհոյ՝ Յունաց դէմ։ Պարսից բանակը դեռ չէր հասած, եւ թշնամին տկար կ'երեւէր։ «Տապել սկսան զօրքն Հայոց», կ'ըսէ պատմիչը, եւ կը բռնադատէին թագաւորը թոյլ տալ՝ որ փութան «անձամբք վճարել» պատերազմը, ինչպէս ըրին ալ։ Ոչ թէ յաղթանակի ծաւալուն էր զանոնք անհամբեր ընող, այլ «զի լաւ հաշուէին զմեռանելն առաւել քան զյամելն յօտար աշխարհին»։ Յոյները պարտեցան, եւ Շապուհ երախտագէտ հոգւով հրաւիրեց զԱրշակ յԱսորեստան՝ վարձատրելու համար Հայոց օժանդակութիւնը։ Ճշմարիտ զօրական մը հպարտ սրտով պիտի ընդունէր այդ կոչը. ընդ հակառակն Հայոց զօրքը «տաղտապէին երթալ զհեռի

ճանապարհն», կ'ըսէ խորատես պատմիչը, տալով անոր ներքին պատճառն ալ. «Ձի ամենայն ոք յանձնիւր տան՝ յիւրաքանչիւր տեղի զօրէն թարոսց հայաստան մարդկան անձկացեալ էին»։ այս ինքն հոն՝ ուր կը սպասէին իրենց զքօսանքներն ու սեղանները. — մինչ դեռ խստամբեր հռովմայեցւոյն «տեղին» մինչեւ հոն էր՝ ուր կը մղէր զինք հայրենասիրութիւնն ու փառքը, եւ ուր կրնային հասնիլ զէնքերը։ — Արդ՝ նախարարներն ազատելու համար Շապհոյ հրաւերէն, նենգութեամբ գտուլթիւն ձգեցին երկու թագաւորաց մէջ, եւ Արշակ զիշերայն գաղտուկ փախաւ գնաց բանակովն ի Հայաստան, այդ օրէն դուռ բանալով երեսնամեայ արիւնալից շրջանի մ'երկու ազգաց մէջ (Փաւս. 130-5)։ Բայց այդ հեշտակեաց իշխանները գէթ իրենց սերմանած փոթորկին ժուժկալելու քաջութիւնը չունեցան. եւ իրենցմէ շատերը գնացին յարեցան յետոյ թշնամւոյն, Պարսից արքային, ազատելու համար կռուի հարկէն (նոյն, 159-60)։

Այս եղաւ մեր ազատանւոյն ընթացքը սկիզբէն մինչեւ վերջ։ Դժուարաւ պիտի գտնենք շրջան մը կամ նշանաւոր պատերազմ մը, յորում անոնք համաշունչ եւ համագունդ գտնուին։ Շատերը նախա-

մեծար կը համարէին, դաւելով իսկ իրենց տոհմայինքը, թագաւորն ու տէրութիւնը, հզօրագոյն թշնամւոյն դրօշին ներքեւ վայելել անդորր եւ ապահով իրենց մեղկութիւնքը՝ քան զինուց խստութեան ենթարկուիլ ի պաշտպանութիւն հայրենեաց։ Այս թուլամորթութեան հետեւանքն էր անոնց ծանօթ անմիաբանութիւնն ալ, որ սխալմամբ առաջին պատճառ համարուած է մեր տկարութեան։

Դիտելի է՝ թէ ինչպէս մեր իշխանք առ հարկի կամ ըստ պատշաճի բանակին մէջ գտուելու ժամանակ իսկ միասին կը տանին իրենց բոլոր առտնին հաճոյքները։ Այնպէս որ ռազմի դաշտին վրայ հայ զօրականին «վրանաց» ներքեւ կը տեսնենք այն ամէնը՝ որ կրնար գտնուիլ պալատի մը մէջ. «զհովանոցս եւ զսրահակս, եւ զգահոյս եւ զանկողինս, եւ զկահ եւ ըզկազմածս եւ զկարասի իւրեանց, եւ զգանձս իւրեանց անգամ», որոցմէ զատ են «զէնք իւրեանց»։ Կոտուելու չեն գնացած, այլ փափկանալու. եւ փախչելու պարագային՝ այդ ամէնն աւար կը թողուն յաղթականին (Փաւս. 135)։ Այս բաւական չէ. Ոսկերեբանի թարգմանիչն Անտիոքայ քարոզչին նկարագրած արքունի բանակին պատկերն հայացնելու վայրկենին՝ իւր ծա-

նօթ շեղմամբ կ'երթայ կը կանգնի վառ-
շապհոյ կամ Արտաշեսի բանակին առջեւ,
ու զայն կը գծէ ուղղակի: Եւ մեք կը
տեսնենք՝ թէ ի՞նչպէս հոն «ճաշք զճաշ»
մղիցեն եւ ընթրիք զընթրեօք անցանիցեն,
զուսանք երգիցեն, փողարք զձայն փողոցն
նուագիցեն¹: Ի՞նչ է տարբերութիւնն այս
բանակին ու մեր տեսած գիներբուաց տա-
ճարին միջեւ:

Հզօր անմատոյց ամբոցն Արտագերք
պաշարուած էր Պարսից բիւրաւոր զօրքե-
րէն, եւ անոր մէջ ապաստանած էին Փա-
ռանձեմ տիկիւնն ու տասնուեօթն հազար
անձինք, զուր սպասելով Պապայ փրկա-
րար գալստեան: Թշնամին վարը մահ եւ
աւեր կը սփռէր, եւ կարգը պիտի գար
բերդականաց: Իսկ անոնք այդ ճգնաժա-
մին անհոգ եւ անխորհուրդ, «ուտէին եւ
ըմպէին եւ ուրախ լինէին», որպէս թէ ի-
րենց շուրջ հայրենի հողը փոխանակ ա-
րեան՝ վարդով ծածկուէր. մինչեւ որ դառն
կորուստն իրենց ալ հասաւ ծախիչ մահ-
տարածամով մը, որ հարկաւ արդիւնք էր
իրենց անժուժկալ զեղխութեանց, պատմը-
չէն երկնային պատիժ մը համարուած. եւ
որ ստիպեց զՏիկիւնն անձնատուր լինել

1. Ոսկ. Մտթ. Բ, 66. յն. է լոկ՝ «ընթրելով եւ սրըն-
գելով»:

զազանաբարոյ ախոյենին պիղծ բազկաց մէջ (Փաւս. 170-1):

Աւելին կայ: Քաջն Մանուէլ մամիկոնեան, հայ վտանգեալ թագին եւ աշխարհին պաշտպանութեան անձնատուր, իւր զօրքը խաղացուց Պարսից ու Մերուժանայ դէմ՝ վճռական ճակատամարտի մը, եւ բանակ զարկաւ Բագուանի մէջ: Թշնամին հեռի էր, բայց կը լրտեսէր զինք արթնութեամբ. իսկ Հայք փոխանակ աչալըրջութեամբ սպասելու՝ ինչպէս կը պահանջէր պարագայն, սպարապետին հրամանաւ սկսան որսի երթալ. — զքօսանք մը՝ որ բանակին սովորական էր խաղաղութեան ժամանակ ալ (Ագթ. 164): — Եւ երբ ձիաւորեալ պիտի մեկնէին, յանկարծօրէս հասաւ թշնամւոյն մերձեցման լուրը: Անոնք տազնապած՝ Ս. Կարապետին ապաւինեցան, եւ աճապարեցին իրենց կապարճները փոխանակ երէոց՝ Պարսից դէմ դարձնելու: Բախտին կամ Կարապետին օգնութիւնն էր որ փրկեց զիրենք որկրամուկ զքօսասիրութեան պատրաստած աղետէն (Փաւս. 251-3):

Միակ դէպքը չէր այդ, եւ ոչ ալ յատուկ որոշ շրջանի մը: Վեց դար վերջ Դերենիկ արծրունի, Արաբաց հետ կռուի մէջ, մինչդեռ զիշեր մը զօրացը հետ կը

գտնուէր «ի մեծ ոչութեան», թշնամիք յանկարծուստ յարձակեցան այդ զուարթ ամբոխին վրայ, «արարին կոտորած մեծ», եւ գինւոյն մտերիմ արծրունի թագաւորը գերի բռնեցին (Ուռ. 37): — Ուրիշ օրինակ մը: 1036ին՝ Գանձի իշխանը քաջութեամբ առաւ Պարսից ձեռքէն Վասպուրականի Բերկրի քաղաքը. եւ պաշարելով անոր ամրոցը՝ ծարաւով կը նեղէր թշնամին: Եւ սակայն «յայսպիսի պատերազմ», ուր մեծ զգուշութեան պէտք կար, «անհոգացեալ կային զօրքն Հայոց», կ'ըսէ պատմիչն իրաւացի զարմացմամբ, «եւ էին ի մեծ գինարքութեան»: Ամիրայն գլխաւոր տած էր նպաստաւոր վայրկեանը. իսկոյն հաւաքեց իրենները, յարձակեցաւ ու դիտապաստ փռեց Հայոց թմրած բանակը զօրագլխով միասին (նոյն, 86): Այսպէս զոհ գնաց արքեպիսկոպոս, եւ այն՝ տկար կնոջ մը ձեռքով, զԲետիղուա պաշարող ասորական անեղազօր բանակն ալ (Յդթ. ԺԲ): Բոլոր ասիացիք իրարու կը նմանէին:

Քստմնելի ճշմարտութիւն՝ մը կայ մեր պատմութեան մէջ. Արշակունեաց հարստութիւնը վերջացաւ՝ «իգամոյ» թագաւորով մը (Փրպ. 52). իսկ Բագրատունեացն՝ «սսնամոյի» թագաւորով մը (Մագ. 59),

որ ինքն ալ յետոյ եղերական վախճան մ'ունեցաւ ախտերու մօր զրկաց մէջ: Երբ օր մ'որսի ժամանակ «արքեալ»՝ ընկած էր անոց ծառի մը շքին ներքեւ, յանկարծ աչնըր բացաւ ապշահար յոյն բերդի մը ծայրը, եւ իսկոյն գահավէժ՝ վերստին փակեց զանոնք յաւերժաբար պարսպին ոտքը, այսպէս քաւելով իւր սպանած մետրապոլտին ոճիրը (Կիր. 58): Արտաշէս եւ Գագիկ, նման իրենց նախնոյն Պապայ՝ իրենց դեռարուսիկ հասակէն գերի ախտին, եւ ախտին արբեցութեանը մէջ թագակորոյսք, երկուքն ալ դժբախտ ծնունդներն էին հայ աւագորերոյն անբարեխառն կենցաղավարութեան:

4. — Ո՞ր է Անին: — Բուն տեղն է հարցնելու. ո՞ւր է Շիրակայ նազելի. ուտանը, հայրենի հին քաղաքաց այդ մարգարիտը, միջնադարեան Ասիոյ այդ բազմաբոյր ծաղիկը, որ մեծահաւատ ու մեծագանձ հոգիներու ձեռակերտած «հազար եւ մի եկեղեցեաց» երկնասլացիկ գմբեթներով պսակուած՝ կը սիգար դշխոյի մը պէս. որ Բոսպորի պառաւ մրցակցին նախանձը կը զրգռէր, քանասարիկ գայլուն բիւրերը կ'այրէր, եւ թաթար վագրին աւրիւնոտ ժանիքը կը սրէր իւր դէմ: Ահաւոր հարուածոց ներքեւ ճմլեցաւ այն, եւ

իւր աւերը դեռ կը գորովէ՝ մեր սիրտն ու կը խռովէ՝ մեր հոգին։ Իւր անցած փառաց ու շնորհաց կախարդանօք միայն զօշոտուած են մեր՝ հայորդւոցս աչերը։ Եւ ո՛րքան պիտի խարուինք՝ լոկ քաղաքական կամ երկրաբանական հասարակ պատճառաց մէջ փնտռելով անոր կործանումը։

Ո՛չ, այդ չէր Անին։ Զայն ճանաչելու համար մեք աւելի ուշադրութեամբ զննելու ենք իւր անցեալը. եւ այն ժամանակ պիտի տեսնենք՝ թէ ի՞նչպէս այդ «ամուրն Անի» եւ իւր շրջակայ աւաններն ալ զերծ չմնացին ապականութեան թոյնէն, եւ թէ այս իսկ նիւթեց գլխաւորապէս անոնց կորուստը։ Յնցող եւ ահագին է պատմչին ամբաստանութիւնն անոնց դէմ, թէ «Առաւել յամբարտաւանութիւն կրթեալ՝ ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին»։ Ծիծաղկոտ ոստանը մանաւանդ, իւր ուժեղ գեղոյն գիտակցութեամբ զգլխած, նախանձորդ մը հանդիսացաւ Բաբելոնի ու Պոմպէի, եւ իւր աթոռը դրաւ անոնց մէջ՝ որ «միայն հեշտոտքեան եւ փափկոտքեան ըսպասեն, եւ ի գործոց աղտեղոտքեան ոչ խորշին. այլ միայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն՝ որ զնոսա ըմբռնեալ ունի» (Լաստ. 109, '11)։ Անոր ազատաց համախմբութեանց մէջ դեռ կը տիրէ հին դարերու

անհոգ զուարթութիւնը, որ վտանգին ծա-
նօթութիւնը չունի բնաւ (աստ, 209), եւ
կը վատնէ իւր ուժերը՝ որոց պէտք պի-
տի ունենար վտանգին դիմադրելու հա-
մար: Իւր թեթեւութեան համբաւը կը հաս-
նէր ամէն կողմ, եւ հեռաւոր Կիլիկիայէն
բանաստեղծ մ'այսպէս կը խօսէր անոր.

« Մանկունըք քո զուարթալի
Նըման նորոգ բուրաստանի.

Դըստերըք քո պաճուճալի,

Յերգ 'ւի քընար միշտ ի խաղի »

(Շնր. Եղեա. 16):

Այս զուարթութիւնն իսկ էր որ կեանք
տուաւ Բագրատունեաց քաղաքին, եւ այս
զուարթութիւնն իսկ պիտի կապտէր անոր
կեանքը: Այսպէս ծնան ու մեռան նաեւ
Աթէնք ու Կորնթոս:

Սոսկալի էր հարուածը՝ զոր տուաւ ա-
նոր Չարմաղան 1236ին. անբաւ մահեր,
աւեր, կողոպուտ եւ գերութիւն. որովհե-
տեւ չուզեցին խոնարհիլ հզօրագոյն թըշ-
նամույն առջեւ, մոռնալով՝ որ զԱնին հիմ-
նող ու պահպանող բագրատունի զօրեղ
բազուկը վաղուց բեկած էր. եւ ապաւի-
նելով իրենց «յղփութեան»՝ որ «յամբար-
տաւանութիւն ած զնոսա, եւ ամբարտա-
ւանութիւնն ի կորուստ», ինչպէս կը խոր-
հրդածէ Կիրակոս իմաստուն կերպով (138):

Բայց աւելի եղերական էր անոր վախճանը, զոր կը նկարագրէ գրաւոր աւանդութիւն մը. նկարագիր՝ որ ըստ ոգւոյն կը միաբանի հին մատենագրաց պատմածներուն. եւ զոր դիւրագոյն էր ծԸ դարու պատմչին փոխ առնուլ հնագունէ մը, քան ինքնին ստեղծել՝ ի փնաս անցած ու սիրուած քաղաքի համբաւոյն։ — Ստրկութիւն եւ բազմաթիւ աղէտք չէին խրատած զեղծ ոստանը, եւ անեցիք կը շարունակէին իրենց մոլութեանց մէջ։ Ի հեճուկս Յովհաննէս Եզնկացի վարդապետին, որ եկած էր զգաստութիւն քարոզել, «զեղխեցան եւ արբեցան», կ'ըսէ, ու կը հեզնէին զայն։ Երկնառաք կամ նոյնպիսի կարծուած պատուհասք եւ երեւոյթներ սարսեցին զանոնք պահ մը. բայց շուտով մոռցան, եւ «սկսան կրկին գործել զչարիս եւ թաւալիլ ի յախտս պղծութեանց»։ Համբերատար վարդապետը վերստին եկաւ ազդարարել։ Այս անգամ քաղաքացիք իրենց խօլ զուարթութիւնն հոն հասուցին, որ քարոզչին թմրապեղ արբուցանելով՝ մերկացուցին զայն, սայլի մը վրայ ձգեցին, եւ այնպէս անզգեստ ու խայտառակ շրջեցնելով քաղաքին մէջ ի ձայն մունետիկ, ծաղր կ'ընէին։ Յետոյ բերին կախեցին զամբիւղով կաթողիկէին

աւագ դրան առջեւ, որպէս զի մտնողներն ու ելնողներ տեսնեն: Վարդապետն երբ սթափեցաւ, ամօթահար՝ սկսաւ լալ եւ անիծել: Անկարգութեան բաժակը լցուած էր: Շատ չանցաւ, յանկարծակի ահաւոր երկրաշարժն անոնց լըբենի քրքիջները ճշի եւ խուճապի կը փոխէր, կործանելով անոնց գլխին՝ չորեքդարեան ոստանին հըզօր պարիսպներն ու ճոխ դաստակերտները (Հյատ. 514-5): Բնութիւնը կ'աւարտէր զեղիութեան սկսած ու խժողոժ ձեռքին յառաջ վարած աւերը: Եւ Անին, գեղեցիկն ու շուայտ, կը ջնջուէր քաղաքացեանկէն, իւր ետեւ թողլով այլասերած ու վայրավատին ժողովուրդ մը, եւ դիր եւ տար փլատակաց մահասարսուռ հովիտ մը, ուր Ախուրեանը կը հեծէ վարանոտ, ուր ջղջիկը կը սաւառնի սգաթեւ, ուր կ'ողբայ պատմութիւնը:

5. — Անկեղծ են պատմիչները: — Թեւեւս պիտի գտնուին անձինք՝ որ հարցընեն՝ թէ աշխարհականաց կամ Անույ դէմ մեր թուած ծանր ամբաստանութեանց մէջ արդեօք չկայ չափազանցութիւն կամ կուսակցական հակառակութեան պէս բան մը մեր եկեղեցական պատմչաց կողմանէ: Ես համոզուած եմ՝ թէ չկայ: Եւ ապացոյց՝ նախ անոնց համաձայնութիւնն ամէն դա-

րերու մէջ: Երկրորդ՝ անոնց անկեղծու-
թիւնը՝ չխնայելու իրենց կարգակցաց ալ՝
երբ տեղի կար հարուածելու, ինչպէս տե-
սանք եւ դեռ աւելին պիտի տեսնենք յե-
տոյ: Երրորդ՝ անոնց շատ անգամ համա-
կրողներ իսկ են այն անձանց՝ որոնց վը-
րայ կը ծանրանան իրենց պարսաւները:
Փաւստոս՝ որ Մուշեղի արբեցութիւնն ու
սպանութիւնը կը վիպէ, կը պաշտէ զայն
եւ անոր տոհմը: Փարպեցին գովեստով կը
նկարագրէ ազնուական ընթրեաց շռայլու-
թիւնքը. եւ կը զգանք՝ թէ Աշուշայի սե-
ղանին վրայ ճաշակած պարարտ խորտ-
կաց համը դեռ բերանն է: Արծրունին,
որ իւր Աշոտ իշխանին եւ այլոց խայտա-
ռակութիւնքը կը ձաղէ, ընդ հակառակն
հաճութեամբ կը յիշէ տոհմակցին ապաշ-
խարողական մահը: Արիստակէս աղի ար-
տասուօք կը շաղէ իւր ամբաստանութիւ-
նը դժբախտ Անույ դէմ. իսկ Շնորհալին՝
կը ներբողէ անոր զուարթութիւնը, չի պար-
սաւեր:

Մեր ընդհանուր նկարագրէն սակայն չի
հետեւիր՝ թէ հայ աւագանւոյն մէջ կեղտ
միայն տեսնելու ենք: Կային՝ կային ա-
նոնց մէջ անհատական եւ ընկերային ա-
ռաքինութեանց վսեմ օրինակներ եւս, զորս
դարձեալ մի եւ նոյն մատենագիրք ան-

մահացուցին, ցուցնելով՝ թէ գիտէին բարին զատել չարէն: Կարելի չէ մոռնալ մեր Տրդատներն ու Վռամշապուհները, Վասակները, Մուշեղները¹, Մանուէլները, Վարդաններն ու Վահանները, Աշոտները, Լեւոններն ու Հեթումները, որոցմով իրաւունք ունինք հպարտանալու եւ պարծելու: Սակայն եթէ ընկերութեան մը բարոյականը հարկ է որոնել անոր ստուար մեծամասնութեան մէջ, մեր ցարդ նկատած վկայութիւնք եւ օրինակները դժբախտաբար չեն ներեր մեզ այդ համեմատութիւնը տեսնել մեր ազնուական դասուն մէջ: Եւ յիշեալ առաքինիք գրեթէ վասասամներ կը հանդիսանան հին Հայաստանի երկնականամարին վրայ. դարերու մէջ կ'երեւին, ու կը մեկնին անհետ եւ անդարձ: Այդ կորովի եւ զգաստ հոգիները պիտի մնան միշտ իրենց պատուանդանին վրայ. բայց երբեք չպիտի լինին հայ ազատանւոյն սովորական պատկերն անցած դարերու շրջանին մէջ:

Եւ երբ վաղը մեր ուշիմ ու պատճառախնդիր զաւակներն հարցնեն մեզ՝ թէ ինչո՞ւ հին Հայր պատերազմիկ ազգ մը չեղաւ, մեք՝ իբրեւ խոհական մարդիկ քան

1. Բաց արեւցութեան՝ որ հասարակաց տկարութիւն էր:

Թեթեւ ազգասէրներ, մեր պատասխանին
մէջ նախ եւ յառաջ խնամով ցոյց պիտի
տանք անոնց՝ մեր աւագորերոյն յղփա-
ցեալ կենցաղը։ Եւ երբ հարցնեն՝ թէ մեր
ինն հարիւր նախարարական տոհմերն ի՞նչ-
պէս սպառեցան բոլորովին, առանց ըն-
ծիւղ մ'անգամ թողլու իրենց արմատէն,
մեք դարձեալ մեր մատը պիտի ուղղենք
անոնց տաճարներուն եւ ըսենք. Հոգ, այդ
թաքթաքուր փլատակաց ներքեւ, ծիւրած
ախտէն, եւ հարուածեալ վրէժխնդիր ան-
ծանօթ Չեռքէն, թաղուած կը մնան անոնք՝
իրենց սուրբ սկտեղաց ու քակուկաց, իրենց
գոսսունաց եւ վարձակաց հետ . սարսափը
թառած է անոնց ուրուականաց վրայ, եւ
ո՛չ ոք կը յանդգնի մօտենալ անոնց (Փաւս.
48)։ Այսպէս շիջան նաեւ Բաբելոն ու
Նինուէ, այսպէս նուաղեցան Հոովմ եւ
Բիւզանդիոն ալ։

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԸՆԹՐԻՔ ՎԱՆԱԿԱՆԱՑ

Աշխարհիկ ճաշերէն եւ անոնց արգասիքներէն վերջ՝ պատշաճ է որ նկատենք կերակրոց հանգամանքն այն դասուն, որ հրաժարած աշխարհի հաճոյքներէն, ժուժկալութեամբ կը մաշէր իւր օրերն Հայաստանի մենաստանաց եւ անապատից մէջ: Տարբեր կեանք մը հարկաւ տարբեր սնունդ մ'ալ պիտի ունենար:

1. — Թիւ ձաշի: — Մեր կրօնաւորը հին սովորութեամբ օրը մի անգամ միայն կերակուր կ'առնուին. սովորութիւն՝ որ կը ծագէր միւս ազգաց մենաստաններէն իսկ (Ոսկ. Թղթ. Ա, 127, 815. Վարք Հրց. Բ, 548): Այսպէս կ'ընէին նաեւ Եղիշէի յիշատակած «հարաւային» միանձունք (214), զորս գտնելու համար մեր միտքը դէպ Եգիպտոս կը ձկտի. զի մեր պատմչի նկարագրին մէջ Փիլոնի խօսքերն, որոցմէ ներշնչուեր է, յայտնապէս քրիստոնէա-

ցած են, ինչպէս կը տեսնուի անոնց համեմատութենէն (Փորթ. 468-71):

Արդ՝ մեր Գլակայ վանականաց համար եւս կը կարդանք՝ թէ «միաձաշակս» էին (Մամ. 9): Աւելի վերջ՝ ի Սիւնիս անուանի թանահատի խստամբեր միանձունք դեռ «յաւուրն մի անգամ» կը ճաշեն (Որբ. 116): Նոյնը կը գտնենք ակնարկուած նաեւ Նարեկացւոյն կողմանէ (Կարգ աղ. 419): Ժ դարուն Հայոց մէջ կը հիմնուին զանազան մենաստաններ, որոնց մի եւ նոյն կանոնն ունին՝ չուտելու ոչ միւրգ եւ ոչ բանջարեղէն «նախ քան զհասարակաց սեղանն», որ մի միայն է (Ասող. 176): Եւ ԺԴ դարուն երուսաղեմացին վարդան աբեղայ կը խրատէ տակաւին «յաւուրն մի անգամ» կերակուր ուտել (Վղ. Խր.): — Միաձաշակութիւնս՝ յիշուած ի գովեստ ոմանց, եւ ի յորդոր կամ ի պատուէր այլոց, չի կրնար ուրեմն միակ սովորոյթն եղած լինել հայ կրօնաւորաց. այլ կային, եւ հաւանօրէն ժուժկալներէն ալ բազմաթիւ, որ իրենց ստամոքսին աւելի խնամ կը տանէին:

2. — Ժամ կերակրոյ: — Մի անգամ ճաշողաց յատուկ ժամը նոյն էր աշխարհականաց ընթրեաց պահուն հետ. այս ինքն՝ «իբրեւ երնկոյ լինի» (Ոսկ. Թղթ.

Ա, 127, 815), կամ «յերեկորե ցերեկոյ» (Եւագ. 325), եւ կամ յետ երեկոյեան աղօթից (Վարք Հրց. Բ, 552), կամ յետ արիւու մտնելուն (նոյն, Ա, 585): Նմանապէս Եղիշէի միանձունք կը սպասեն արեւմտից՝ մինչեւ աստեղաց երեւումը, եւ յետոյ կ'ընթրեն (214): Աղոցմէ չէր տարբերեր Հայոցն ալ. մանաւանդ թէ աւելի որոշակի յիշուած է այդ ժամը մեր մատենագրաց կողմանէ: «Յորժամ յինն ժամն աղօթես, կերակուր ճաշակես», կ'ըսէ Նարեկացին վանականաց (Կարգ աղ. 419): Նոյնը կը կրկնէ Վարդան արեղայ, թէ «զմարմնաւոր պէտքն կերակրէ՝ երբ զինն ժամն ասես», այս ինքն ճաշու երեք ժամերուն վերջինը. եւ կը յարէ՝ թէ «մինչեւ երեք Ողորմեայն չվճարի, չէ պարտ կերակուր ուտել» (Վդ. Խր.): Արդէն նոյն իննբորդ ժամուն կը հաղորդուէին Ս. Խորհրդոյն եւ ապա հաց կ'ուտէին թերայիդացի ճգնաւորք եւ՝ ըստ պատմութեան Ապողինեայ (Վարք Հրց. Ա, 241-2): Եւ նոյն էր հայ ազնուականին ընթրեաց ժամն ալ (աստ, 110):

Այդ ժամը սակայն փոփոխելի էր ըստ եղանակին: Նարեկացին՝ «ի Զատիկէն մինչ ի Խաչն» իննբորդը կը դնէ ճաշելու ժամ. իսկ «ի Խաչէն յետոյ՝ ի մտանկ արեգա-

կանն» (անդ)։ Ասոր համար թերեւս Ուրբելեան կ'ըսէ անորոշաբար՝ թէ Թանահատք կ'ընթերէին «ընդ Երեկս» (116)։ Վերջապէս այդ ժամը կը փոփոխուի ցերեկի երկարութեան ու կարճութեան համեմատ։

Միջին դարու հայ վանականին անհամբերութիւնը սակայն չի հանդուրժեր հնոց երկար ծոմապահութեան, և սովորութեամբ կը լուծէ զայն «ի վեց ժամն» (Մատ. 16)։ Գոնէ յայտնի է այս Սիւնեաց մէջ ԺԴ դարու վերջերը. և այսպէս կը պատուիրէ Մատթէոս, Եւագրի նոյն ժամուն արգելքը (222-3) փոխելով առաւօտուն։

3. — Կոչնակահարուրիւն։ — Վանական վրդ. չգիտեմ՝ ո՞ր երեւակայական աւանդութեան յեցած, կ'ըսէ՝ թէ Նոյի տապանը շինելու ժամանակ կերակրոյ ժամուն «կոչնակով ձայնէին ի հացն» (Հրց.). կարեւոր տեղեկութիւն, որոյ մէջ հեռաւոր ջրհեղեղէն աւելի դիւրին է մեզ՝ նոյն կրօնաւորի ժամանակակից միանձանց սովորոյթը նշմարել։ Մենաստանաց ընդարձակութիւնը, միացած յաճախ խրճիթաց ցրտաւթութեան հետ, կը ստիպէր զանոնք հաւաքել ի ձայն ժամահարի¹։ Կու գային

1. Գործնայ մանրամասն նկարագիրը տուած եմ ի Բագմզ. ԿԸ, 193.

անոնք ամփոփ ու պարկեշտ ձեւով մը, եւ կը բոլորէին իրենց պարզունակ սեղանոց շուրջ: Թերեւս գտնուէին անոցմէ՝ որ կըրկնէին Եղիշէի միանձանց սա խորհրդաւոր բանաձեւը. «Ի խաւարային ժամուս զխաւարային կերակուրս խաւարային մարմնոյս տացուք» (215): Անհրաժեշտ հարկ մը բընութեան, որոյ առջեւ մարմնոյ բռնագոյն թշնամիներն անգամ խոնարհելու էին:

4. — Օրհնոսրիան սեղանոյ: — Եթէ աշխարհիկ կոչնոց կ'ընկերէր այս հոգեւոր պաշտօնը (աստ, 160), շատ աւելի իրաւամբ պիտի գտնենք զայն վանականաց ճաշին հետ ալ, որոց եւ քահանայից կը պատկանէր առաւելապէս քան այլոց: Մեզ կարեւոր են ասոր թիւն ու ձեւը:

Ա. Թխը: Ոսկեքերանի անապատականք «չեւ նստեալ (կերակրոյ՝) եւ անդրէն յօրհնութիւնսն յորդորին» (Թղթ. Ա, 127). ինչպէս նաեւ սովոր էին «Գոհանալ զնրմանէն յետ կերակրելոյն» (անդ, 533). հետեւաբար կ'աղօթեն երկու անգամ: Նրմանապէս Եղիշէի միանձունք բազմելէ յառաջ «ի ձայն բարձր փառատրեն զսուրբ Երրորդութիւնն». իսկ յետոյ «յարուցեալ յանպաճոյճ ընթրեացն, միաբանութեամբ ասեն» զօրհնութեան աղօթքը (215): Սոյն կրկին աղօթից կը հանդիպինք Ղեւոնդեանց

ճաշին մէջ ալ. կամ աւելի ճիշդ՝ այս հայ կանոնն է զոր նոյն պատմիչը «հարաւային» միանձանց բերանը կը դնէ: Մեր քահանայը հոն նախ կ'օրհնեն սեղանը, որով իրենց կոչնատէր մոզպետը «միաբանէր ընդ նոսա հացին օրհնութեան». եւ յետ աւարտման «յոտն կացին ի բազմականացն անդ, զոհանային» (132, '34). եւ կամ «յարուցեալ յընթրեացն» . . . կատարէին զաղօթսն» (Փրպ. 267): Կանգնումդ սովորական էր արդէն ամէն ճաշերու աղօթից, ինչպէս տեսանք (աստ, 111): Իսկ աղօթից թիւը կ'աճի յետոյ վանքերու մէջ: Նարեկացին յեցած անշուշտ ժամանակակից սովորութեան մը, կը խրատէ՝ թէ «եքեք անգամ օրհնեալ». եւ չգոհանալով՝ կը յարէ եւս՝ թէ հին ճգնաւորք «երկոտասան ծունր կրկնէին» ճաշէն յառաջ, եւ նոյնքան ալ վերջը (Կարգ աղ. 419), եւ որոց հետեւելու յորդոր մը կը թուի այս յուշարարութիւնը: Բայց երբեակ աղօթքն աւելի տարածուած էր եւ կը տեւէր տակաւին Տաթեւացւոյն օրով ալ, որ յետ ըսելու՝ թէ «կրկին օրհնեմք» ըստ ընդհանուր սովորութեան, կը յարէ թէ «ոմանք եքեքկին օրհնեն, ի սկիզբն, ի մէջն եւ յետ կերակրոյն»: Կային «ոմանք» ալ՝ որ մարմնական ուրախութեան այս գործը կը

վերածէին մտաւոր տանջանաց, իւրաքանչիւր պատառին հետ մտածելով մահն ու դատաստանը, եւ ադոնց սարսափին ներքեւ խեղդելով կերակրոյն ախորժը. եւ կամ պատառներուն թուով մէկ մէկ տուն սաղմոս կ'ըսէին, որպէս զի կերակուրը «պարկեշտութեամբ լիցի» եւ իրենք ալ «միշտ անպարապ լիցին աղօթից» (Հրց. 655): Իսկ ո՞վ կրնային լինել ադոնք՝ եթէ ոչ վանականք, որոց կարգէն էր նոյն ինքն տեղեկատուս:

Բ. Ձեռք: Յիշեալ կամաւոր բարեպաշտութիւնք չէին կարող կանոն մը կազմել եւ համեմատուիլ պաշտօնական Օրհնութեան հետ, որ ինչպէս այսօր, հին ժամանակ ալ յայտնի ձեւ մ'ունէր: Ե դարուն զայն շատ համառօտ կը գտնենք: Եղիշէի միանձունք ճաշէն յառաջ պարզապէս «փառատրեն զսուրբ Երրորդութիւնն» (215). որ անշուշտ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ «Փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ...» ծանօթ բանաձեւը, զոր «փառատրել» կամ «փառատրութիւն» բառերով կը բացատրեն նոյն ինքն Եղիշէ (96, 215) եւ ուրիշներ: Այս էր ուրեմն ամբողջ աղօթքը: Իսկ յետ ճաշին կը պաշտէին հետեւեալը, քիչ մ'աւելի երկար քան նախորդը. «Փառք քեզ՝ տէր, փառք քեզ՝

Թագաւոր մեր, զի ետուր մեզ կերակուր ուրախութեան: Լցո զմեզ Հոգւով սրբով, զի գացուք առաջի քո հաճոյք եւ մի՛ աւաչեսցուք: Ձի դու հատուցանես իւրաքանչիւր ըստ գործոց իւրեանց» (215): Եղիշէ սոյն աղօթքը Ղեւոնդեանց ալ պաշտել կու տայ իրենց ճաշէն վերջ (134). որուն կ'ակնարկէ նաեւ Փարպեցին՝ երբ կ'ըսէ. «Փառաստրեյով եւ օրհնելով զԱստուած՝ կատարէին զաղօթան», (267). եւ նախարարաց կոչնոց համար՝ թէ «օրհնելով զպարգեւատուն Քրիստոս եւ զտուիչ եւ զցուցիչ ամենայն բարութեանց» (28), ուր շեղագիրք Եղիշէի տուած աղօթքին բառերն են: Այնու՝ որ այս աղօթքը, թե՛ թեւ ընդարձակմամբ մը դեռ պահուած մեր մէջ, ազգային էր եւ Եղիշէի կողմանէ յարմարաբար տրուած հարաւային միանձանց, կրնանք հետեւցնել՝ թէ ասոնց ճաշէ յառաջ մատուցած փառատրութիւնն ալ ազգային էր: Եւ թէ լոկ այդ երկուքն էին սեղանօրհնէից կանոնը:

Իբր հինգ դար վերջ Նարեկացին կ'աւանդէ մեզ ուրիշ կանոն մը, որով կը վարէին Նիգ գաւառի Թեղենիք կոչուած անուանի մենաստանին մէջ. Նախ քան ճաշը կը դնէ «սաղմոս եւ քարոզ որպէս կարգեալ է». եւ կը յարէ. «յառաջ յիշեա

զսուրբ Երրորդութիւնն», որ նման է Եղիշէի փառատրական յիշատակութեան: Եւ «ապա արա զնշան տէրունական», որ նոյնպէս հին է, ըստ որում Եղիշէի միանձանց գոհութիւնն ալ կ'աւարտէր «տեառնագրելով զինքեանս» (215): Իսկ յետ ճաշակման յիշէ՛, կ'ըսէ Նարեկացին, «ըզսուրբ Աստուածածինն եւ նովաւ զիւր միածինն. զի այսպէս ասեն ի Թեղենիս եւ սուրբն Սնտոն եւ այլ սուրբ հարքն» (Կարգադ. 419): Եթէ Տիրամօր մաղթանքն այդ մենաստանաց յատուկ էր, ուրեմն հասարակաց կանոնին մէջ չէր մտած, որով հին գրչագրաց մէջ ալ չենք գտներ ադոր հետքը:

Բայց դիտելու արժանի է Նարեկացւոյն սա խօսքը. «սաղմոս եւ քարոզ որպէս կարգեալ է». ուրեմն կանոնական Օրհնութեան մասունք էին ադոնք, ինչպէս մինչեւ ցարդ դեռ ունինք սաղմոս մը եւ քարոզ մը: Ասոնց կը յաջորդեցնէ Երրորդութեան յիշատակը, եւ ուրիշ աղօթք չունի առաջին մասին մէջ: Ուրեմն Ե դարու պաշտօնական կանոնին վրայ բարդուած էր սաղմոսն ու քարոզը միայն: Թէ ե՛րբ՝ յայտնի չէ:

Նորանոր յաւելուածներ հետ զհետէ երեւան կու գան յաջորդ դարերուն, եւ Ս.

Ղազարու գրչագիր ժամագրոց համեմատութիւնն հետեւեալ արդիւնքը տուաւ ինձ։ Ասոնց մէջ հնագոյնն է 1284ի գրուածը, որ ունի կանոնս քան յաջորդներն համառօտ ձեւով, եւ զետեղած է յետ իններորդ ժամու աղօթից ու պատարագին, որ է կերակրոյ բնիկ ժամուն։ Իւր բովանդակութիւնն է. այժմեան սաղմոսը՝ «Բարձր առնեմ» (ՃԽԴ). կցորդը՝ «Ողորմած զթած է»։ քարոզն՝ «Աղաչեսցուք», եւ աղօթքն՝ «Օրհնեա ֆս. Աստուած մեր»։ այս՝ Օրհնութեան բաժինն է։ Իսկ Գոհութենէն ունի. կցորդը՝ «Տէր Յս. լցաք»։ սաղմոսը՝ «Տացուք գոհութիւն» (ԼԲ). քարոզը՝ «Գոհացարուք»։ եւ աղօթից. երկրորդ մասը՝ «Փառք քեզ տէր»։ Հետեւաբար իւր մէջ պակաս են՝ 1, գոհութեան կցորդը՝ «Կերակրիչ եւ ուրախարար»։ 2, անոր աղօթից առաջին մասն՝ «Օրհնեալ ես»։ 3, մաղթանքը՝ «Զկերողքս»։ 4, աւարտական երկու Հայր մերը. 5, հրահանգները՝ որ տպագրութեան գիւտ են (աստ, 173)։ Ասոցմէ 1 եւ 3 կ'երեւին նախ 1408ի օրինակին մէջ, որ մեր հաւաքածոյին երկրորդն է ըստ հնութեան. իսկ 2 և 4՝ 1465ի օրինակին մէջ՝ որ երրորդն է։ Իսկ հետագայ օրինակաց մէկ մասին մէջ անցեր են եւ միւս մասին մէջ ոչ, առանց ժամանակա-

զրական կարգի. եւ այսպէս բարդուեր ու կազմուեր է արդի կանոնը:

Մեր մատենագրերէն կը յիշուի կերպ-կրօց, վրայ տեառնագրելու պարագայն ալ: Ջաքարիա կթղ. խօսելով առ խաչն՝ կ'ըսէ. «Քեւ կնքեալ մաքրին կերակուր եւ ըմպելի մեր» (Ջաք. խաչ). եւ զոր կը կրկնէ Տաթեւացին ալ. «Նշանաւ խաչին կնքեմք զամենայն կերակուրս. եւ զըմպելիս» (Քրգ. ամբ. 348): Նոյնը. կը յիշատակէ նաեւ Ապարանեցին, ղնելով տեառնագրութիւնը «խաչանիշ կնքով» (Ապար. ԾԵ, Թ): Նկատելով օրհնութեան կանոնին հին վիճակը, դժուար է ճշդել՝ թէ ո՞ր կետին կը լինէր այդ կնքումը. փառատրութենէն յառաջ թէ վերջը:

Ծ. — Կը բազմիկ: — Եթէ ազնուականք կը նստէին բազմոցաց վրայ եւ ուսմիկը գետինը (աստ, 50), ինչպէս կ'ընէին վանականք: Ասոր ակնարկութիւնը կը կարծեմ տեսնել Եղիշէի քով, որ կ'ըսէ. «ակմբին յիւրաքանչիւր տեղիս» (215): Բայիդ արմատն ակումբ՝ կը նշանակէ թէ նստողաց ժողովը (նոյն, 133), եւ թէ նրստելու սփռոցը, որ չի ժխտեր գետնէն բարձր բազմոցի մ'ալ գոյութիւնը իւր ներքեւ, ինչպէս տեսանք (աստ, 56): Արդ՝ «ակմբին» չի նշանակեր խմբուիլ, զի իւր

նկարագրին մէջ միանձունք արդէն հաւա-
քուած են եւ աղօթքն ալ մատուցած. այլ
նստիլ ակմբի եւ կամ բազմոցի վրայ. եւ
աւելի վերջնոյս, երբ նկատենք որ աշ-
խարհիկ տաճարաց միւս դիւրութիւնք ալ
շատ անգամ անպակաս են հոն, ինչպէս
պիտի տեսնենք: Իմ այս տեսութիւնը, հա-
ւանական Ե դարուն համար, ստուգու-
թեան կը փոխուի միջին դարուն, ի տես
Որբելեանի վկայութեան՝ թէ այլազգիք
1046ին « քակեալ յատակեցին զգործա-
տներն եւ զտրապեզն մարմնաւոր սեղանոյն »
Տաթեւոյ ուխտին (230). ուր ակներեւ է
սեղանի կազմութիւն մը եւ գետնէն բար-
ձրութիւն մը: Եւ հետեւաբար ազոր հա-
մեմատական էին բազմոցներն ալ: Բայց
անոնց նստարանք սովորաբար անզարդ
են, ունենալով խստամբեր Ս. Ներսեսի
«ակումբը» միայն՝ առանց բարձի (աստ,
56): Իրենց միւս սպասներն ալ պէտք է
որ աղքատիկ լինէին, փայտեայ, կաւեղէն,
քարեղէն, կամ թէ շատ՝ ապակի (աստ,
57):

6. — Լոռիի՞ն ընթերցմամբ: — 1284ի
զրչ. ժամագրին պակասներէն էր սեղա-
նօրհնէից հրահանգաց բաժինը, որոց մէջ
կարեւորագոյնն է այն՝ որ կը պատուիրէ
վանականաց ընթեռնուլ ճաշի ժամանակ-

եւ բոլորն ուշ պիտի դնեն ընթերցման «անմոռնչ ճաշակամբ»։ Եւ եթէ մէկը տարակոյս մ'ունենայ ընթերցուածի մասին, կրնայ կարողներու հարցնել, «եւ դարձեալ ճաշակեսցեն լոկեայն եւ ոչ աղաղակաւ»։ Պատուէրս ընդունուեր է եւ կայ ցարդ քանի մ'ազգային վանքերու մէջ։ Ի զուր խուզարկեցի հրահանգս Ս. Ղազարու ԺԳ—ԺԷ դարուց գրչագրաց մէջ¹։ ոչ մին չունի զայդ։ Եւ առաջին անգամ գտայ 1662ին յԱմատերդամ տպուած ժամագրին մէջ, ուսկից ապա առեր են ուրիշ տպագիրք ալ²։

Ինչպէս մտաւ ուրեմն այդ հրահանգը։ Արեւմտեան բարքերը ճանաչողացս յայտնի է անոնց բոլոր վանքերու եւ դպրանոցաց մէջ մինչեւ ցարդ տեւող կանոնը՝ լոռութեամբ եւ ընթերցմամբ ճաշելու։ Անտաքակոյս անոցմէ առած են զայդ մեր առաջին տպագրիչք ալ, կամ այդ ժամանակ արդէն մտած էր սովորոյթը մեր մէջ։ Եւ զոր շատ համոզիչ կը գտնենք, երբ նկատենք ամատերդամեան տպագրին վրայ լատինական ազդեցութիւնը, որ ա-

1. Օրինակք 1284, 1408, '65, 1556, '81, '98, '99, 1641, '55, '63, '78 տարիներու։

2. Ամատերդամի՝ 1686ին եւ 1688ին, Կ. Պուտոյ՝ 1701ին եւ այլն։

նոր տուեր է «Ողջոյն քեզ Մարիամ» աղօթքն ալ:

Ընդ հակառակն հին հայ սովորութիւնը կը մերժէ լռութիւնը: Եղիշէի միանձունք «խնդալից ուրախութեամբ» կ'ակմբին իրենց սեղանին շուրջ (215). եւ հոգ լռութիւն չկայ: Ղեւոնդեանք ճաշեցին նոյնպէս «ուրախութեամբ» (Փրպ. 267) կամ «զուարթութեամբ» եւ հոգեւոր մխիթարական խօսակցութեամբ (Եղիշ. 133-4): Եւ անոնց դարուն կանոնական աղօթքը՝ զոր տեսանք (աստ, 281) կը գոհանայ Աստուծոյ՝ որ տուած էր «կերակուր ուրախութեան», եւ ոչ թէ սգոյ. զի լռութիւնն հին ժամանակ սգոյ նշան էր: Տաթեւացւոյն յիշած (աստ, 280) մաղձոտ կերակուրն յատուկ էր «ոմանց», այս ինքն առանձնակեցաց, եւ ոչ թէ խմբովին ճաշակողաց: Եւ քիչ վերջ մեր վանականները պիտի տեսնենք այնպիսի վիճակի մէջ, որոյ հետ անհաշտ էր լռութիւնը: Արդէն ուրիշ արեւելեան միանձանց քով ալ չկայ ասոր յիշատակը, մինչդեռ խօսակցութեան օրինակներ չեն պակսիր Հարանց Վարուց մէջ (Ա, 593. Բ, 510):

Սակայն արեւմտեայ սովորոյթն ալ մասամբ ունէր իւր հնութիւնը: Ոսկերեւան անտիոքացի մեծատանց խրատ կու

տար, որ սեղանի վրայ փոխանակ հաց-
կատակաց ծաղրածութեանց՝ հրաման տան
«դպրացն ժողովել, զգիրս աստուածեղէն
օրինացն առնուլ եւ ընթեռնուլ» (Մտթ.
Ա, 696): Իսկ ասոր ծագումն աւելի հին
է. հեթանոս ուսումնասէր Հոովմայեցիք
երաժշտութեան ու գուսանութեանց հետ կը
կարդային նաեւ նշանաւոր հեղինակներ
(Ֆլեօր. 329), ինչ որ նմանողութեամբ մեր
քով ալ պատահեր է երբեմն. Բ Տիգրա-
նայ որդին Արտաւազդ եւ Պարթեւաց Ո-
րոդէս թագաւորն իրարու խնճոյից մէջ
յունարէն քերթուածներ կը կարդային (Պլտ.
Դ, 138): Եւ այդ պահուն անշուշտ կ'անցը-
նէին կէս մը լուռ ունկնդրութեամբ եւ կէս
մ'ալ խորհրդածելով մատենագրաց վրայ:
Հեսեանց զահերէցն ալ Ս. Գրոց մեկնու-
թիւն ու խրատ կը խօսէր իւր ճաշակցաց,
ու կ'երգէին եւա (Փիլ. Ճոք. 27-9): Վեր-
ջապէս բոլոր այս օրինակաց մէջ լռու-
թիւնն իբրեւ լռութիւն չի յարգուիր, այլ
հետեւանքն է ընթերցման կամ խրատու
եւ կարճատեւ:

7. — Կերական: — Հին ժամանակ սո-
վորարար շատ պարզ եղած է վանակա-
նաց սնունդը. եւ ըստ հաճոյս իւրաքան-
չիւր անհատի կամ մենաստանի՝ աւելի կամ
նուազ խիստ: Ուրիշ խօսքով՝ մշտնջենա-

ւոր պահեցողութիւն մ'էր անոնց կեանքը։ Սկսելով նոյն ինքն հայ վանականութեան հիմնադիր Լուսաւորչէն, երբ անապատը կ'առանձնանար ճգնելու, սովոր էր առօրեայ սնունդը «խոտաբուտ ճարակօքն» կատարել (Ագթ. 631)։ Իւր որդին Արիստակէս դեռ կրօնաւոր, նուիրուած էր «քաղցի եւ ծարաւոյ եւ բանջարաճաշակ կենաց» (նոյն, 640)։ Ճգնասուն Դանիէլ եւ պիսկոպոսի կերակուրն էին «արմատք բանջարոց» (Փաւ. 37)։ Նոյն Դ դարուն նըշանաւոր էին Գինդ վանահայրն եւ ուրիշ շատեր, որ կը նկարագրուին «խոտաճարակք՝ ընդարուտք՝ արմատակերք» (նոյն, 271)։ Ս. Մեսրոբ անապատի մէջ նոյնպէս «բանջարաճաշակութեանց» տուած էր ինքզինքը (Կոր. 7)։

Եւ այդ չոր սնունդը կը շարունակուի յաջորդ դարերու մէջ եւս։ Այսպէս Վարազայ ճգնաւորը թողիկ «ընդակեր» մ'էր (Հյպտ. 230)։ Թաթուլ եւ Վարոս «խոտաբուտ տքնութեամբ» կ'անցնէին իրենց կեանքը (անդ, 190)։ Յովհաննէս կթղպատմագիրն այցելութեան երթալով Մանեայ եւ Լուսաւորչի այրերուն, կը տեսնէր հոն «արս կուսակրօնս .. խոտաճարակս» (359)։ Գր. Մագիստրոս՝ Սանահնի վանականաց գրած նամակին մէջ իւր

հիացումը կը յայտնէ անոնց խստակեցու-
թեան վրայ, եւ «ի կերակուրս մարդկա-
յինս ոչ հպեցելոց, այլ խոտովք վայրենի
շատացեալք» (Մաթ. 137): ԺԲ դարուն
անուանի էր Մեղրիկ վարդապետը, որ իւր
բոլոր կեանքը «չորաճաշակ» անցուցեր է
(Ուռ. 418): Ուրիշ մը, Մարկոս միայնա-
կեացը, վաթսուն եւ հինգ տարի «ի խո-
տաճարակութեան վարս» կ'ապրի, եւ իւր
ամբողջ կրօնաւորութեան մէջ հաց կամ
անոր նման որ եւ է բան բերանը չի դնել
(նոյն, 373): Հռչակաւոր էր Թանահատի
վանքն ալ, որոյ միաբանք «աշտուն հա-
ցիւ եւ լոկ ջրով» կ'անցնէին լուր օրերը.
իսկ կիւրակէն՝ «բանջարօք եւ ընդովք»
միայն: Սիւնեաց եպիսկոպոսներն եւ իշ-
խանք շատ աշխատեցան համոզել՝ որ գէթ
կիւրակէ օրերն ուտեն ապուր կամ պանիր
կամ իւղ, — ինչպէս եգիպտացի հին ճրգ-
նաւորք ալ կը մեղմէին տօնական օրերու
կերակուրը (Եւաթ. 225, '28, '32, 116
—7), — բայց անոնք չհաւանեցան. ա-
սոր համար ալ «Թանահատք» կոչուե-
ցան, կ'ըսէ Որբելեան (117): Նոյն Սիւ-
նեաց մէջ կար նաեւ «խոտակերաց վան-
քը», որոյ բնակիչները «սակաւ ոգեպա-
հովն ի յընդոյ կամ ի բանջարոյ շատա-
նային» (նոյն, 171):

կուսաստանաց մէջ ալ կ'երեւի նոյն չորակերութիւնը, դատելով Ազաթանգեղոսի մէկ վկայութենէն, որ Հռիփսիմեանքն «ընդակերս» կը կոչէ (113). եւ զոր մեք կընանք ուրիշ հայ կուսանաց մասին եւս առնուլ: Եւ արդարեւ մեծին Ներսեսի օրով մեր կուսանք կ'անցնեն «ի պահս», որ հոմանիշ է նախորդին. եւ իրենց այդ սնունդը կ'ընդունին «յաշխարհէ եւ յիւրաքանչիւր ընտանեաց» (Փաւս. 228): Շուշանիկ խորշելով իւր ուրացող ամուսնէն, կըօնաւորական զգեստ կը հագնի եւ կը ճգնի նոյնպէս «պահօք եւ աղօթիւք» (Սոփ. Թ., 31): Նոյն էր յոյն հաւատաւորաց սնունդն ալ. «Բանջարիկ ինչ կամ հաց լոկ կամ ոսպն կամ այլ ինչ դեղահունդը, թէ բեւեկն, թէ ձիթապտուղ կամ թուզ» (Ոսկ. Թղթ. Ա, 815):

Կը կրկնեմ՝ թէ այդ խստամբեր սնունդը կամաւոր էր. այնպէս որ ի կանոնէ արգելուած էին կըօնաւորաց՝ միսն ու գինին միայն, ինչպէս էր Յունաց քով եւս¹:

1. Ոսկերերան անոնց սնունդը կը կոչէ «չորաբեկ սեղան», ուր չկան «ոչ խորտիկք, ... ոչ հոտ ճենճերոյ, եւ ոչ համադամք կերակրոց. այլ ոմն հացիկ եւ աղիկ, եւ ոմանք իւղիկ եւս յաւելուն». տկարք «բանջարիկ եւս խառնեն, եւ դեղահունդս եւ ոսպնեայս» (Թղթ. Ա, 127). եւ կ'ըմպեն լոկ «ջուր» (Մաթ. Բ, 67): Տես եւ վարք Հրց. Ա, 585. Բ, 552, եւս:

Նախկին դարերուն կային աղանդաւոր-
ներ՝ որոնք պիղծ կը համարէին միսը,
ինչպէս Մանիքեցիք, Մոնտանեանք եւ ու-
րիշներ։ Ողջամիտ քրիստոնեայք Առաքե-
լոյն հետ կը մերժէին այդ միտքը։ Բայց
եւ այնպէս ասոցմէ շատեր եւս, մանա-
ւանդ ջերմ աշխարհաց բնակիչներէն, կա-
մաւորապէս կը հրաժարէին մսէ եւ գինիէ,
ինչպէս Գ դարուն կը վկայէ Որիգենէս
(ընդ. Կելս. Ե, 49), եւ մերս Եղնիկ ալ
մսին համար (287). այս համոզմամբ՝ թէ
«միս եւ գինի (այլեւն) զհոգիսն շարժմամբ
ցանկութեան» (Յճխ. 86)։

Արդ՝ բնական էր որ այս ժուժկալու-
թեան աւելի խստիւ փարէին միանձունք։
Յիշեալ կողքացի իմաստասէրը պատաս-
խանելով Մարկիոնեանց հարցման՝ թէ
«Ձեր ուխտաւորքն ընդէ՞ր են մսահատք»,
կ'ըսէ Յաճախապատմի մտօք. «Ձի զսըր-
բութիւնն՝ զոր ի մտի եղին պահել՝ դիւ-
րաւ պահիցեն» (286-7)։ Պիտոյից զրոց
մէջ կը կարդանք՝ թէ գինին եւս ժուժկալ
կրօնաւորաց «բնաւ իսկ ատելի է» (Խոր.
468). եւ Եղիշէ կ'ըսէ իւր միանձանց
համար՝ թէ գինին «եւ գտանի իսկ ոչ»
անոնց միայնանոցաց մէջ (215)։ Վերջա-
պէս այդ երկու նիւթոց արգելքն ալ միան-
գամայն կը յիշուի Թաթլոյ կողմանէ՝ թէ

«Միս եւ գինի կրօնաւորաց ոչ է ուտելի»
(Սոփ. ԺԱ, 55): Այս սահմանն, այդպէս
ընդհանուր այդ ժամանակները, տակաւին
կը յարգուէր ԺԲ դարուն Հայոց մէջ, ուր
Շնորհալին գրելով վանականաց, կը գո-
վէր զանոնք՝ թէ «բազումք ի ձէնջ եւ ոչ
հացիւ եւ ջրով յագին վասն սիրոյն Աս-
տուծոյ, թող թէ աւելորդ կերակրովք եւ
գինեալ» (Ընդհ. 20): Ասոր կը խրատէր
եւ Միս. Գոշ՝ ըսելով. «Միս մի՛ ուտիցես»
բաց ի հիւանդութեան կամ ծերութեան
պարագայէն¹. Իսկ «գինի մի՛ բնաւին»
(Խր. ոգ.), զի երկրորդիս վտանգները
ծանրագոյն կը համարուէին, ինչպէս էին
իսկ (Յճխ. 85), մինչ թաթուլ երկուքն ալ
կը ներէ «որոյ պէտք են» (55): Սարգիս
վրդ. նոյնպէս կը թելադրէր իւր վիճա-
կակցաց՝ թէ «ի չափաւորացն եւս (գինւոյ)
պարտ եւ արժան էր մեզ հրաժարել» (792).
ու Տաթեւացին կը յիշեցնէր հին օրէնքը՝
թէ «գինին ի կարգաւորաց ամենեւին ար-
գելեալ է» (Քրդ. ամր. 267):

8. — Զեղծմունք: — Ա. Բայց ի՞նչ կը
ցուցնեն այդ պատուէրք, յորդորք եւ ըղ-
ձականք՝ «արժան եր մեզ հրաժարել»: Եթէ

1. Եզրպտացիք ալ միս եւ գինի կը ներէին հիւան-
դաց (Եւագ. 140, 857):

ուչ այս՝ որ ժուժկալութեան նախկին կանոնն ընկած էր ուժէ։ Մանաւանդ թէ զայն յարգողները մեր մէջ փոքրամասնութիւն մը կազմած են միշտ, սկսեալ Ե՛ դարէն իսկ, որով եւ առանձին յիշատակութեան ու գովեստից արժանացած։ Եղիշէ երբ պիտի խօսի հարաւայնոց չորարեկ սննդեան վրայ, կը փութայ շեշտել անոր եւ ընդհանուր հայ վանականաց սովորական կերակրոյն մէջ եղած զգալի տարբերութիւնն՝ ըսելով. « Դու իբրեւ լսիցես զուտելն, մի՛ առ մերս ընթանայցես » (214)։ Այո, այդ դարէն իսկ այլափոխուած էր հայ կրօնաւորին ճաշը։

Պղտոր լճի մէջ դժուարաւ կը գտնուին ականակիտ խաւեր։ Աշխարհիկ դասուն յաճախեալ չափազանցութիւնք իրենց վրտանգաւոր ազդեցութիւնը պիտի տարածէին ամբողջ հայ զանգուածին վրայ, ու զեղծումը պիտի սպրդէր նաեւ մենաստանին սեմէն ներս։ Եւ հոգ, կրօնաւորական կենաց դեռ թարմ շրջանին անգամ, մեր վանականք կը նկարագրուին՝ « անյազ պակշոտեալ հայել ի կեանս աշխարհիս », եւ կ'իւրացնեն հեշտակեաց մեծատան զրգանքները. բարձրագահ ու փափուկ անկողինք, վայելուչ զգեստներ ու կօշիկ, երկվարներ, ապարանք, ստացուածք եւ ան-

դաստանք (Եղիշ. 217): Ասոնց համապատասխան էր անոնց սնունդն ալ: Իրենք եւս կ'ախորժին՝ փափկասէր աշխարհականաց պէս ճաշէն յառաջ շալարուիլ անոյշ հոտերով. «Սիրեցաք մեք զիւղ ախտալից աշխարհիս» կ'ըսէ նոյն վանական պատմիչը: Արգելուած կերակրոց եւ ըմպելեաց լաւագոյնը կը ճաշակեն. «Պարարեցաք զանձինս մեր ի զանազան խորտիկս». եւ ասոնց չափուն մէջ կը մըցին աշխարհականաց հետ. «Մըգուզք անյագք եղաք ի կերակուրս, եւ ասանց չափոյ արբաք զգինի պղտորիչ խորհրդոց եւ մտաց» (անդ):

Լոկ Եղիշէի ժամանակակիցները կամ մերձաւորք չեն այդ ամբաստանութեանց նշաւակ: Վեց դարեր կ'անցնին, եւ մեծ վկայասիրի գործակիցը Կիրակոս՝ կը հարկադրէր բոլորեւ տակաւին անոնց յաջորդաց դէմ, հաւատացեալներն անգամ զգուշացնելով անոնց գայթակղեցուցիչ օրինակներէն՝ եւ ըսելով. «Մի՛ հայիցիք ի ծոյլ եւ յորովայնամոլ կրօնաստանսն, եւ ընդ նոսին կորնչիցիք ի կենացն Աստուծոյ» (Հյպտ. 352): Շնորհաւին նոյնը կը հաստատէր, գրելով վանականաց՝ թէ «յուլովս ունիք զնիւթ կերակրոյ եւ ընպելոյ առձեռն եւ առ տնին». եւ թէ անոնց

մէջ անպակաս էին անձինք՝ որոնք «ան-
խտիր տան զանձինս որկորստութեան եւ
արբեցութեան» (Ընդհ. 20): Սարգիս վրդ-
ասոնց բազմութիւնը եւ գինւոյն հետ ա-
ւանդական մտերմութիւնը ցոյց կու տայ
հեգնութեամբ մը. «Բազումը ի մէնջ ի-
բրեւ զհայրենի ժառանգութիւն պահեն
զարբեցութիւն» (792), ինչ որ աշխար-
հականաց գինեմոլութեան ժառանգակա-
նութիւնը կը յիշեցնէ (աստ, 223):

Անգամ մը զեղխութիւնն զմենաստանն
աշխարհի մերձեցնելէն վերջ՝ շատ դիւրին
էր որ վանականը ելնէին նոյն հաճոյք-
ներն աշխարհի մէջ իսկ որոնել: Ման-
դակունւոյն ընծայուած ճգնաւորաց խրա-
տին մէջ կը յանդիմանուին վանաց երի-
ցունք, որոնք «երիվարաւ սատանայիւ՝
այս ինքն սատանայի վրայ նստած՝ «գհետ
տերանց եւ տիկնաց յածեալ ծփին» (219):
Եւ Լամբրոնացին մատնացոյց կ'ընէ ա-
նոցմէ ժամանակակից նշանաւոր դէմք մը,
Տուտէորդին, որ «ուտելով եւ ըմպելով
ընդ աշխարհականաց՝ զպորտն պարարէ»
(Թղթ. 223): Սա մրցակից ունէր ուրիշ-
ներ ալ, որոնք աշխարհականաց հետ կը
բնակէին քաղաքաց ու գիւղերու մէջ. եւ
«յորովայնամոլութիւնս անպատկառս եւ
յարբեցութիւնս անառակս եւ յամենայն ան-

կարգութեանց բերմունս առաւելուն քան զնոսա» (Ընդհ. 15): Եւ երեք դար վերջ վանական մը դեռ կը պատմէ իւր վիճակակցաց համար, մանաւանդ աշխարհի մէջ բնակողաց, թէ անբարոյական արանց ու կանանց հետ նստած՝ «զուշակորոյս գինին ըմպեմք», այս ինքն ըմպելով կը կորուսանէին իրենց ուշը (Տաթ. Յոր. Ա, Դ):

Մինչդեռ մենաստան մը է դարուն անլուր խժդժութեամբ կը սպանէ ազնուազարմ տիկին մը, որ նոյն վանականներէն աւելի բարեպաշտ եւ ողջամիտ, կ'արհամարհէ անոնց տգէտ նախապաշարմունքը, եւ իւր կանացի ունայրոյս ոտներով կը կոխէ կարապետին սրբավայրին մէջ՝ իւր աղօթից խունկը ձօնելու (Մամ. 11), ընդ հակառակն նշանակալից է նկատել Զ դարէն նոյն տիկնոջ սեռակցաց համարձակ մոռցն ուրիշ մենաստանաց զզուշաւոր սեմերէն ալ ներս՝ ծառայութեան պատճառաւ կամ պատրուակաւ, որ եկեղեցական իշխանութեան ուշադրութիւնն ու սպասող կը հըրաւիրէ (աստ, 137): Եւ որոյ դէմ դրուած արգելքն այնչափ տկար կը մնայ, որ եօթ դար վերջ Մխ. Գոշ հայ մենաստանաց մէջ դեռ կը տեսնէր կանանցմէ «կովկիթս եւ սպասաւորս» (Խր. ոգ.). եւ Տաթեւացին նոյն վարդապետին հետ ձայն կը բար-

ձրացնէր, վրդովելով ի տես նոյն անկարգութեան՝ որ կը տեսէր միշտ. «Քահանայք, կ'ըսէ, ի մէջ քաղաքի շրջեալք, եւ կանայք ի վանորայս բնակեալ, սեղանակից՝ եւ տնակից եղեալ» (Յոր. Ա, Դ), ուր լոկ ծառայութենէ աւելի ծանր խանգարմանց ամբաստանութիւնն է որ կը լսուի:

Եթէ այդ վկայութեանց համեմատ աշխարհաբնակ զեղծ կրօնաւորք համեմատաբար սակաւ են թուով, մենաստանաց մէջ մուտ գործած թուլութիւնն ու վատթարումն աւելի ընդհանուր էր, դատելով Եղիշէի եւ Կիրակոսի նկարագրածէն. այնպէս որ Սանահնի, Թանահատի ու Խոտակերաց չորաբեկութիւնն ու ժուժկալութիւնը զարտուղութիւն կը կազմէին՝ նման միւս անհատական օրինակաց խստամբերութեան՝ զոր տեսանք վերեւ:

Մենաստանք ամէն ժամանակ եւ ամէն աշխարհաց մէջ դաստիարակ ու խնամակալ հանդիսացած են ուսմանց, առաւելապէս եկեղեցականաց, եւ փոքր ի շատէրոլոր միւս գիտութեանց ալ, որոց բարգաւաճման յուղթի անդաստանն էր վանական ժուժկալ ու տեսական կենցաղը: Ուսումն՝ հաւատարիմ ու մտերիմ ընկերն էր անգրագ մենակեցին, եւ կրօնական նկարագրովը՝ շղթայն իրեն եւ իւր կոչ-

ման ու Աստուծոյ միջեւ՝ որուն նուիրուած էր։ — Այդպէս եղած է մեր քով եւս. եւ հայ գրողաց ու գրչագրաց, նկարչաց ու նրաժշտաց մեծագոյն մասն վանական որ մերէն ներս բուսեր ու ծաղկեր են. հոն ծնաւ հայ գիրն ու գրականութիւնն իսկ։ Նրկատելով սակայն Հայաստանի վանքերու բազմութիւնն եւ անոնց մէջ ամփոփուած մարդկային ամբոխը, մտաւորական արդիւնքը շատ անհամեմատ պիտի գտնենք. եւ այս պարագայն կը մեկնուի այն զեղխութեամբ որով անոնք վարակուած էին։ Նոյն ինքն հայ մտաւորականութեան ամենէն փայլուն շրջանին, ինչպէս ոսկեդարն էր, եւ զարմանալի հակասութեամբ մ'այդ ժամանակ մանաւանդ՝ «յուլիք» մեր վանականներէն անհմուտ կ'ապրէին գրոց, եւ բուն կերպով կը հալածէին անգամ՝ թէ ի կենդանութեան եւ թէ մինչեւ յետ մահու եւս՝ գրոց մշակները, երանելի թարգմանիչները, որոնք ներշնչուեցան յոյն մտայնութենէն ու փորձեցին ներշնչել հայ մտքին (Փրպ. 602-10)։ Այդ հալածուածներէն էր նոյն ինքն տեղեկատուդ Ղազար, որ կ'աղաղակէ՝ թէ իւր սեպհական ու սիրական գրեանքը դատապարտուած էին «ի կերակուր ցեցոյ»՝ Վաղարշապատու կաթողիկէի վանուց մէջ, որոյ

տեսչութենէն վտարեց զինք չար նախան-
ձը (նոյն, 592)։ Նոյն յուզեալ եւ յուզիչ
բողոքն է՝ որ դեռ կը հնչէր դարեր վերջ
կիրակոսի բերանէն՝ այդ «ծոյլ եւ որո-
վայնամոլ կրօնաստանաց» դէմ, ինչպէս
տեսանք վերեւ (295)։ Եւ զոր ուրիշ շա-
տեր ալ կրնային կրկնել Ստեփանոս վար-
դապետի հետ, որոյ դէմ լարուած հակա-
ռակութիւնք եւ ամբաստանութիւնք՝ եպիս-
կոպոսական զաւազանը շահեցուցին իրեն՝
ողջամիտ Բարսեղ կաթողիկոսի կողմանէ
(Հյպտ. 378)։ Կամ Կոստանդին Երզնկաց-
ւոյն հետ, որ զանազան ակնարկներէ զատ
յատուկ քերթուած մ'ալ յօրինած է «ո-
մանց» դէմ, որոնք «կրճէին ատամն» իւր
կարողութեան ու գրուածոց վրայ, շարժելով
միշտ հին դժնեայ նախանձէն (Կոս. 97)։

Նկատելով այդ բոլորը, միջանկեալ ու
լոկ մասնական երեւոյթներ կը մնան Ար-
շարունեաց մէջ Երասխաձորոյ վանքը,
ուր է դարուն «ժողովեալ էին մանկունք
ճարտարք եւ գիտունք Հայոց» (Որբ. 82)։
Կամ Տաթեւոյ ուխտը, որ Ը դարուն «Գը-
լուխ էր ամենայն գիտնոց Հայոց», եւ
Աթէնքի դիրքն ունէր Հայաստանի մէջ,
կ'ըսէ նոյն պատմիչը (97)։ Եւ որ Թ-Ժ
դարուն նոր բարգաւաճում մ'ալ կը ստա-
նայ, եւ «լի էր ծովամատոյց փիլիսոփա-

յիւր երաժշտական երգոց. ճոխ էր եւ վարժարանն վարդապետական կրթութեամբ. նաեւ արհեստաւորք նկարչացն եւ գրողաց անհամեմատը » (նոյն, 165): Եթէ այս նկարագրին մէջ սիւնեցի մեծաբանութիւնը չկայ, ինչ որ հաւանական է, սակայն պատմչիս օրով իսկ արդէն պատմութեան կը վերաբերէր, եւ շատ հեռի ժամանակի վիճակէն: Այսպէս նաեւ Սանահին իւր խստամբեր կենաց ծաղկեալ շրջանին, այն է ԺԱ դարուն, կը կոչուի Մագիստրոսէ բնակարան «իմաստնոց բոլոր արհեստից եւ մականցութեանց պարառելոց» (136): Բայց քիչ վերջ կիլիկեան լուսաւորաց՝ Գրիգոր Տղայի եւ Ներս. Լամբրոնացւոյն դէմ անոնց՝ կամ որ նոյն է՝ Հաղբատացւոց վարած պատերազմը՝ հոն մտած եւ կամ պահուած հզօր մտայնութեան մը գրաւականը չէ, թէեւ Յովհ. Սարկաւազ մը տուած լինէին: Տարսոնի եպիսկոպոսը կ'ըսէ՝ թէ «այնքան կուրացեալք ի միմեանց նախանձուէ, մինչ զի ի բան խօսելն միոյն եւ միւսոյն ունչ առնելն՝ ամենայն վանականացն կատականք են եւ ծաղր» (Թղթ. 223-4): Իսկ կաթողիկոսը կը գրէ անոնց՝ թէ «հեռի էք յամենայն գիտութենէ հին եւ նոր կտակարանաց» (Տղ. 10), եւ թէ Հայոց քով «ոչ պա-

տուրի գիտութիւն, այլ անձնահաճ կամք»
(անդ, 24):

Բ. Շատ դիւրին է մեկնել մեր մենաստանաց այդ աղաւաղման պատճառը: Յայտնի է՝ որ Հայաստանի վանքերն հին ժամանակ միանգամայն հիւրանոցներ էին¹, նման արեւմտեայց. եւ ունէին ընդարձակ կալուածներ՝ բաւելու համար իրենց եւ օտարաց սննդեան, և զորս կը մատակարարէին վանականք իսկ, այնքան անձնատուր լինելով անոնց, որ Եղիշէ կը վկայէ՝ թէ «Գրեթէ զամենեւեան տեսանեմ թաւալեալ յերկրաւոր ստացուածս... որ լի են անառակ ագահութեամբ». այսինքն դիզելու ջանքով (217): Կ'աւանդուի՝ որ Լուսաւորչի օրերէն մենաստանաց ապրուստին համար սահմանած էին «անդս» (Սահ. 109): Իբր օրինակ յիշենք Գլակայ վանքը, որ ունէր «գիւղս եւ աւանս մեծամեծս» (Զեն. 11): Ստէպ ստէպ բարեպաշտ ազնուականք ալ կ'աճեցնէին անոնց հարստութիւնը: Դաւիթ կամսարական Գտկոյ վանուց եկամուտ կը կտակէ «հարիւր կայթ հաց եւ հազար փասս գինի» (Հյպտ. 192): Վահրամ պահլաւունի

1. Հմտ. Յճխ. 214. Խոր. 206. Հյպտ. 397. Յճ. 4թդ. 116. Ասող. 174. ևւն:

Մարմաշենի մենաստանին կ'ընծայէ գիւղեր, խումբ մ'այգիներ, ջաղացներ, տներ ու կրպակներ (Շիր. 148): Մաքենոցաց ուխտը Սուփան սիւնեցիէն կը ճոխանայ «բազում ընչիւք, նաեւ գեղօք եւ ագարակօք եւ այգեստանօք» (Որբ. 130): Տարսայիճ որբելեան՝ Տաթեւոյ վանուց կը նուիրէ «գեօղս վեց» եւ «զմեր ձեռատունկ այգին», կ'ըսէ. թէպէտեւ Սիւնեաց Յակոբ եպօս. արդէն վաղուց զարդարած էր զայն, տնկելով շրջակայքը «բազում այգիս... ձիթենիս եւ թզենիս եւ նոնենիս, եւ յամենայն մրգաց արար դրախտս զարմանալիս»՝ եղբայրութեան ու կարօտելոց վայելման համար (նոյն, 305, 185): — Անոնք ունէին բազմաթիւ անասուններ եւս: «Ունկնդիր եմք բառաչման խաշանց մերոց», կը տրտնջէ Եղիշէ (217), ցուցնելով իրենց յօժարամիտ զբաղումն անոցմով: Թող պարգեւներէ հետ զհետէ յաւելուածները. զոր օրինակ Գագիկ արծրունի ի յիշատակ իւր հանգուցեալ եղբօր՝ Հայաստանի ընդհանուր մենաստանաց կը նուիրէ ձիեր ու ջորիներ, հանդերձ արջառոց եւ ոչխարաց հօտերով (Արծ. 324): Մաքենոցք Սուփանէ կ'ընդունի նաեւ եզանց ջուլիրներ ու զուարակաց ջուկեր, անդեայք եւ ոչխարաց հօտեր (Որբ.

131): Յիշեալ պարգեւատրութեանց յիշատակօք լի են մեր բոլոր հին մենաստանաց արձանագիրները: Մսեղիւնաց առատ պաշար կը գոյանար նաեւ մատաղներէ, զորս պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

Բաւական չէր որ կրօնաստանք ունէին այդ անշարժ ու շարժուն ստացուածքները, այլ վանականք իսկ կը զբաղէին անձամբ անոնց հոգաբարձութեամբ, ինչպէս ըսինք: Ի հնուց ծանօթ են անոնց մէջ «տեսուչք եզանց հողագործաց կամ խաշանց արօտականաց եւ հօտից կթոց եւ գրաստուղ բեռնակրաց» (Յճխ. 214): Տեսուչք կամ վերին հսկողներ՝ դեռ հանդուրժելի են. բայց Շնորհալին կը բողոքէր՝ տեսնելով մեր վանականներն անձամբ իսկ «այգեգործ իւրաքանչիւր ոք լինելով» (Ընդհ. 16), եւ անոր հետ իւր ձայնը կը միացնէր Լամբրոնացին եւս նոյն անարժան զբաղանաց դէմ (Պտր. 416):

Հիմայ կրնանք հարցնել. ի՞նչպէս կըրնային հաշտուիլ այդ փարթամութիւնն ու վանական ժուժկալութիւնը. ի՞նչպէս կարելի էր անասուն դարմանել եւ անոնց միսը չուտել: զինի պատրաստել անձամբ, կամ դրսէն վանք կրել գրաստներով (Կիր. 114), եւ անոր հետ թշնամի ապրիլ. այս

նիւթերն հայթհայթել հիւրոց եւ աղքատաց, եւ իրենք անմասն մնալ: Մարդկօրէն գրեթէ անկարելի էր այդ. եւ այդ իսկ եղաւ մեր մենաստաններէն ժուժկալութեան բարձման մերձաւոր պատճառը, առանց հաշուելու աշխարհականաց հոն մուծած գայթակղական օրինակները (աստ, 215), եւ արտաքին ընդհանուր ազդեցութիւնը՝ զոր նկատեցինք (294): Արեւմտեայց վանքերու ճոխութիւնք ծառայեցին գեղազարդելու իրենց մենաստաններն ու տաճարները, որոց մեծագործութեան վրայ դեռ այսօր կը զարմանանք: Հայ վանականաց հարստութիւնք ծառայեցին անոնց գեղխութեան ու գեղծմանց՝ որոց վրայ կը ցաւինք այսօր, եւ որոնք ոչ միայն մեր ընչաքաղց իշխանաց ախորժակը պիտի գրգռէին իրաւամբ, ինչպէս տեսանք (242-3), այլ աւելի ծանր հետեւանքներ պիտի ունենային, մատնելով միանձուները ծուլութեան եւ ուսումնատեցութեան, եւ աննպատակ ու խորշելի դարձնելով այնուհետեւ մենաստաններն ինքնին, վերածուած շահասիրութեան ու խռովութեան բոյներու, որոնք հետ զհետէ պիտի կողոպտուէին ներքուստ եւ արտաքուստ, դատարկուէին ու քայքայուէին. եւ հին բազմաթիւ ու բազմամարդ կրօնաս-

տաններէն օր մը հայ հողին վրայ պիտի մնային քանի մը թափուր եւ աննշան ըստուերներ միայն:

Միջին դարու Հարց տեսնելով այդ դէպ ի քայքայում դիմող վիճակը, եւ յուսահատ վերանորոգելու հին ժուժկալու թիւնը՝ որ այլ եւս պատմութեան կը վերաբերէր, մեղմացուցին նախկին կանոնները, եւ բաւականացան չափաւորը միայն պահանջել: Շնորհալին գոհ էր՝ եթէ մեր միանձունք «յառաւելութիւն գինւոյ» չըտային իրենք զիրենք, «այլ պարկեշտութեամբ եւ օրինաւոր ըստ կարգի կրօնաւորաց» (Ընդհ. 20): Սարգսի համար գինւոյ «անչափն կարի ընդ մեղադրութեամբ է», բայց ոչ եւ չափաւորը (792): Ու Մխ. Գոշ յետ խրատելու Եւագրի հետ՝ որ բնաւ չըմպեն, կը թուլատրէ զայն՝ ըսելով նոյն հօր բացատրութեամբ. «Բայց եթէ ճաշակեսցես եւ զարարիչն օրհնեցես¹». անշուշտ շատ հաճելի պայման մը գինեսիրաց համար. «եւ կամ ի բժշկութիւն վարիցես սակաւ՝ հանդերձ երկիւղիւ» (Խր. ոգ.), այս վերջինս քիչ մը տարակուսալիկան: Ասոնք ընդհանրապէս

1. Եւագ. 140. Տաթեւացին այդ խօսքը կ'ուզէ աշխարհականաց համար առնուլ (Յովհ. Գ), բայց հեղինակը վանականաց միայն կը խօսի:

գինւոյ մասին կը խօսին, որովհետեւ աւելի վտանգաւորն ու զգուշալին այս նիւթն էր, եւ ոչ եթէ միտ չէին ուտեր կամ արգելուած էր, զոր գիտենք թէ կ'ուտէին։ Սնոր համար Զաքարէ իշխանը, նուազ խոհական քան յիշեալ Հարք, չափազանցօրէն պահանջեց «կրօնաւորաց միտ ոչ ուտել» բնաւ, բայց ոչ ինչ շահեցաւ (Կիր. 83. Վրդ. 138)։

9. — Խտրութիւն ի սեղանի։ — Ուշագրաւ է Շնորհալուոյն մէկ պատուէրը, որ վանականաց շատերու ծուլութիւնը բժշկելու համար՝ կ'ուզէ՝ որ կերակրոց բաշխումն «ըստ չափոյ աշխատութեանն» կատարուի՝ աւելի կամ նուազ դրուելով անոնց առջեւ (Ընդհ. 25-6)։ Եթէ այս տարբերութիւնը — համարելով որ գործադրուած է — կրնար խթանել ծոյլերը, բայց դիւրին է գուշակել՝ որ սեղանի վըրայ տեղի տուած է նաեւ աչարձակութեանց, նախանձու եւ անշուշտ աղմկի եւս վանականաց մէջ։ Վերջապէս ոչ յաջող հրաման մ'իմաստուն հայրապետին կողմանէ։ Մինչդեռ շատ գեղեցիկ է իւր ըրած միւս յանձնարարութիւնը՝ թէ ծերունիներն ու տկարներ, որոնք իրենց կեանքը մաշած էին եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ, մենաստանին կարողութեան համեմատ խը-

նամարկուին «տեսչութեամբ եւ պիտոյից նոցա պատրաստութեամբ» (անդ, 26):

Ռուբինեան թագաւորութեան բառնալէն վերջ ընդհանուր աղքատութիւնը կը տիրէ Հայաստանի մէջ, որոյ երեսէն կը կրեն մենաստաններն ալ, զորս օտար հարստահարիչները բոլորովին կը մերկացնեն. եւ հին ժուժկալութիւնը՝ գուցէ ակամայ՝ հոն կը վերադառնայ: Այսպիսի եւ կամ թերեւ ի բնէ պարկեշտ մնացած կրօնատանէ մը կ'երեւի ճառից Լուծմանց հեղինակը, որ կը պարզէ մեզ իւր վանուց չորակերութեան վիճակը. եւ թէ ի՞նչպէս հոն իսկ կային հասարակաց կանոնէն խուսափողներ կամ փափկասէրներ՝ որ իրենց համար խտրութիւններ կը ստեղծէին, ըսելով. «Աղիքս եւ խռչակս չորել է, չըկարեմ խոշոր կերակուր ուտել. մեղը պիտի, նուշ, շաքար»: Արդարեւ մեկնիչս հիւանդաց կերակուր կը համարի «նուշ, շաքար, ձէթ, եղմայրապայք եւ այլ այսպիսիք» (Լծ. Հրց. ԺԵ):

10. — Ասարտ: — Ընթրիքը կը վերջանար գոհութեան կանոնով զոր տեսանք (աստ, 278-9): Եւ զգաստ վանականը լրջմտութեամբ, ու գինւոյն մտերիմները տատանելով, կ'երթային դուրս շաղակրատելու կամ առանձնանալու իրենց խցերը.

ոմանք՝ խորասուզելու իրենց հայեցողա-
կան խոհերուն մէջ, ոմանք՝ հետապնդելու
տնտեսական հոգերու, եւ շատերն ալ յօ-
րանջելու եւ սպասելու ճաշարանի կոչ-
նակին յաջորդ հարուածին:

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՄԱՏԱՂ. — ՏԵԱՌՆԱԿԱՆ. — ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ. — ԶԱՏԿԻ
ԳԱՌՆ. — ՀԱՅ ՄԱՏԱՂԸ ԶՈՀ ԷՐ

Ընկերային ու կրօնական կենաց այլ
եւ այլ պարագայից համեմատ՝ բոլոր ազ-
գերու մէջ աւելի կամ պակաս կը փոփո-
խուէին ճաշի արարողութիւնը եւ կերա-
կրոց տեսակներն ու չափն անգամ: Ու
սուսնասիրութեանս ներկայ մասին մէջ
պիտի նկատենք բարեգործական ճաշերը:
Նախնիք սովոր էին՝ քրիստոնէական զթա-
սիրութեան գաղափարով, կամ առ Աս-
տուած խոստացուած ուխտից պատճառաւ,
եւ կամ ննջեցեալ հոգւոց հանգստեան հա-
մար՝ անասուններ մորթել, կամ ուրիշ
նիւթերէ կերակրներ պատրաստել, հրաւի-
րել բազմաթիւ հաւատացեալներ, ու կե-
րակրել: Այս հացկերոյթները կը զանա-
զանէին իրարմէ կոչմամբ եւ՝ հանգամա-
նօք, որով եւ մեք առանձին առանձին
պիտի քննենք զանոնք:

Ա. ՄԱՏԱՂ.

1. — Կոչումն ու սահման: — Մատաղ՝ ընդհանուր անունն էր այդ կարգի կերակրոց (Տար. Թէոփ. 282. Ընդհ. 154, '60), եւ մասնաւորապէս առաջնոյն, այս ինքն բարեգործականին, ինչպէս կը գործածեն կրտսեր դարու մատենագիրք, Շնորհալին (Ընդհ. 156), Կոստանդին Ա (Կիր. 172), Յովհ. Եղնկացին (Խրտ. Ժ) եւ այլք. եւ զոր Ս. Սահակայ կանոնաց մէջ ալ կը գտնենք՝ «մատաղենիք» անունը ձեռով (111, '13): Հաւանօրէն անունս ծագած է սոյն ճաշերու մէջ յաճախ մատաղ կամ նոր անասնոց գործածութենէն, ինչպէս Հրեայք ալ կը զոհէին միշտ փափուկ կենդանիներ (Ղեւտ. ԻԲ, 27), այս ինքն «ոչխար տարելոր» (ԵԼք. ԺԲ, 5), «որթ տարելոր» (Թիւք, Ը, 8) կամ «զորթ մատաղ» (Սղմ. ԿԸ, 32): Ասկից շատ հեռի է Տաթեւացւոյն տղայական ստուգաբանութիւնը՝ «մատո՛ւ աղ» (Հրց. 657), ըստ որում աղ կը կերցնէին անասնոյն, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Յաճախ կոչուած է նաեւ Հին Կտակարանէն փոխ առեալ բառերով. զոր օրինակ պատարագ¹, իբրեւ նուէր առ Աստուած, ինչպէս կը համարուէր այլոց եւ մանաւանդ աղքատաց եղած այդ բարիքը²: Ասկից յօրինուած են բացատրութիւնքս, ընդունելութիւն պատարագի, կամ ընդունելութեան կոչուելի պատարագաց (Մանդ. 59), կամ հաց պատարագի (Սահ. 97. Աշտ. ԻԴ): — Կայ դարձեալ զննումն³, իբր նաստուն մորթել այլոց համար, ուսկից եւ պատարագ զննման (Գոշ՝ Առկ. 109): — Անգամ մ'ըսուած է նաեւ ողջակեզ, միշտ նոյն աղբիւրէն⁴, բայց անճիշդ իմաստով. զի մեր մէջ կիզումն չկար նուիրեալ նասնոց, ինչպէս Հրեայք կ'ընէին:

Վերջապէս հին ժամանակ ազապ ալ կը կոչուէր⁵, յն. ἀγάπηէն՝ որ է սէր, ողորմութիւն, եւ սոյն հացկերութից սեպհական կոչումն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ: Մեր քով միջին դարուն արդէն ընկած սովորութենէ, հին գրոց

1. Մանդ. 59. Փրպ. 480, '79. Սահ. 113, '14, '30. Զն. 48. Արժ. 329. Ընդհ. 160. Հկճ. Ժ. հմտ. Ղ. եւտ. Ա, 2. Գ. Թագ. Ը, 64:

2. Մանդ. 58. Տար. Թէոփ. 282. Ընդհ. '156:

3. Մանդ. 58, 62. Օմն. 25. Ընդհ. 154. Հկճ. Ժ:

4. Զն. 48. Ղ. եւտ. Ա, Զ-14 եւն.

5. Սահ. 112. Աշտ. ԻԳ. Օմն. 25:

ընթերցողներէն ոմանք երբեմն կը յարուցանեն զայն, ինչպէս Մխ. Գոշ՝ ըսելով « յաւուրս ագապից » (Խր. Պտր.), կամ Տաթեւացին՝ « ագապս մատաղաց », զոր եւ կը զատէ տեառնականէն եւ ոգեհանգրստէն (Հրց. 362) զորս պիտի տեսնենք, — Զանազանութիւն մը կը նշմարուի, գոնէ 2 դարուն, ագապին ու պատարագին մէջ եւս. զանազանութիւն մը նպատակի, եթէ ոչ արարողական հանգամանաց։ Զայս կը գտնենք Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէջ, երբ կը խօսի քահանայից տրուելի բաժնին վրայ։ Հոն ագապն է բուն իսկ ուղորմութեան ճաշը, որ կարօտելոց միայն կը տրուի. անոր համար քահանայք, կ'ըսէ, « յագապս մասունս մի՛ բարձցեն ըստ հրամանի կանոնաց, այլ աղքատաց տացնն ի նմին (օրհնելու) ժամու յանդիման ագապատեառնն » (ԻԳ). մինչդեռ « պատարագին » վրայ խօսելով, կը սահմանէ եկեղեցականաց բաժինը (ԻԹ). զի վերջինս ամենուն խառն կը տրուէր ըստ Մանդակունւոյն (59)։

2. — Ծագումն. — Յունաստան եւ իտալիա ունէին ի հնուց այդպիսի հասարակաց ճաշեր՝ կրօնական պաշտամանց առթիւ (Դար. Բ, 736-8), հանրային բարձերու թիկնածուաց, յաղթողաց, ճոխ ժա-

ռանգորդաց կողմանէ եւ այլն (նոյն, Ա, 1282). եւ որոնք միշտ կրօնական համաձայնութիւն ունէին, ուստի եւ աննման սովորական խնճոյից (նոյն, Բ, 737): Հրեայք նոյնպէս կը տօնէին զատիկը (Բ Մնաց. Լ, 23-6), եւ Սողոմոն՝ նորակառոյց տաճարին նաւակատիւքը (Գ. Թագ. Ը, 62-5): Մեր հեթանոսութիւնն ալ կը հետեւէր նոյն սովորութեան. Տրդատայ հայրը խոսրով՝ Պարսից դէմ շահած յաղթութեան փոխան՝ «սպիտակ ցլուք եւ սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ձիովք եւ սպիտակ ջորովք... զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր» (Ագթ. 34), որոնք կը հասկացուին զոհեր եւ ճաշեր (խոր. 146): Ինչպէս եւ Յազկերտ իւր յաջողութեանց համար «ցլուք սպիտակօք եւ գիսաւոր նոխազօք առատացոյց զզոհս կրակին» (Եղիշ. 9): — Քրիստոնէութիւնն առաւ աղոր բարեգործական մասը միայն, սկսեալ առաքելոց օրերէն, կցորդելով զայն տէրունական Պատարագին. հաւատացեալք միասին կը ճաշէին, իւրաքանչիւրն իւր կերակուրն եկեղեցի բերելով (Ա. Կոր. ԺԱ, 17-34. Գրծ. Ի, 11): Եւ այս ազապներուն հոգաբարձու կանգունեցան եօթն սարկաւազները (Գրծ. Զ, 1-5): Ապա հետ զհետէ զարգացաւ այն բոլոր քրիստոնէից մէջ (Կարբ. Ա, 783-808):

Մատաղն անցաւ նորադարձ Հայաստանին ալ, կամ լաւ եւ՝ անընդհատաբար յաջորդեց բնիկ հեթանոսականին: Չենոր կը համարի՝ թէ Տրդատ յետ ջնջելու կռապաշտութիւնը մեր աշխարհէն, իշխանաց հետ Յաշտիշատ եկաւ, ուր էր Լուսաւորիչ, եւ «մեծ գոհութիւն Աստուծոյ եւ պատարասգս ողջակիցաց մատուցանէին... եւ աղքատաց բազում ողորմութիւնս առնէին» (48): Թէեւ այս սլարազայն չկարենանք հաստատել հնագոյն աղբիւրներով, բայց սովորութիւնը բացարձակապէս հին էր, ինչպէս կը վկայեն Ե դարու յիշատակարանք: Ս. Սահակայ կանոնք Լուսաւորչին կը վերագրեն կարգեր մատաղենեաց մասին (130-1): Ուրիշ հին վկայից ալ ակնարկեցինք վերեւ (312): Եթէ Տրդատայ պատարագները «գոհութեան» համար էին, սովորականք նպատակ ունէին՝ նուիրողին ստանալ «թողութիւն մեղաց», որ բարեգործութեան բնական արգասիքն է (Մանդ. 59):

Արեւմտեայց ազապներու մէջ մուտ գրտած զեղծմունք կամ զեղխութիւնք, որոց սկիզբը մինչեւ առաքելական դարը կ'ելնէ (Ա. Կոր., ԺԱ, 20-2), պատճառեղան՝ որ նախ Պաւղոս, եւ եկեղեցւոյ Հարք Դ դարէն, կռուէին անոնց դէմ:

(Կարբ. Ա, 818-20), եւ ասոր հետեւանօք մատաղը տակաւ ջնջուէր անոնց միջէն, ֆնալով մեր քով միայն. այնպէս որ Շնորհալոյն օրով արդէն «այլք յազգաց քրիստոնէից ոչ ունին սովորութիւն առնել զայս» (Ընդհ. 156): Հայրապետս կը կարծէր՝ թէ անոնց առաջնորդները չեն դրեր այդ կարգը, որովհետեւ հարկ չեն տեսներ, ինչպէս Լուսաւորիչն էր տեսներ (անդ): Բնականապէս իրեն անծանօթ էր հինը, որով այսպէս կը խօսէր:

Յ. — Մատաղի օրեր: — Առանձին օրեր սահմանուած չէին սովորական պատարագաց համար: Բայց որպէս զի թէ հրաւիրողը եւ թէ հրաւիրեալը կարենային միասին հաւաքուիլ, կ'ընտրէին տոները, ուր անգրագութիւն եւ ուրախութիւն կարող էին ներդաշնակօրէն միաբանիլ: Ս. Սահակայ կանոնք թուելով մատաղի տեսակները, «զամենայն ընծայս ուխտից, զատկաց եւ ազապաց եւ զայրոց տօնից» (98), այս վերջնով կ'իմանան մեր քսած օրերը: Շնորհալին նոյնպէս հաւաքարար կը յիշէ զասոնք. «տէրունական տօնից մատաղքն եւ սրբոցն Աստուծոյ» (Ընդհ. 160): Տարօնացին կը հաստատէ՝ թէ մատաղի օրը կախուած էր պարզապէս նուիրողին կամքէն. եւ թէ կը թո-

դուին սովորաբար « տէրունական տօնից եւ ամենայն կիւրակէի »¹ . կամ աւելի ուրոշ, « Վարդավառին եւ Աստուածածնին, Խաչի եւ Եկեղեցւոյ, Առաքելոց եւ Մարգարէից եւ ամենայն սրբոց, նաեւ յամենայն կիւրակէի »² ըստ հին աւանդութեան (Թէոփ. 282) : Սրբոց յիշատակին ազապը, յիշուած այդ երկու հայ մատենագրերէն, շատ հին է միւս քրիստոնէից մէջ եւս (Կարբ. Ա, 816-20) :

Բայց մշակ ժողովուրդն աւելի կ'ընտրէր տարւոյն այն եղանակն՝ ուր բնութիւնն իւր բարիքներով կը վարձատրէր անոր աշխատութիւնը, եւ կը դիւրացնէր անոր նուիրատուութիւնը : « Սովոր եմք, կ'ըսէ Տաթեւացին, ի մոռտս աշնան, յորժամ արմտիք ժողովին ի կալոյ եւ յայգւոյ եւ ի ծառոց », մատուցանել մատաղներն եւ այլ նուէրներ (Քրզ. ամբ. 481) : Եւ այս նոյն էր հրէականին հետ, որ ունէր « Ըդտօն կատարածի ելից տարւոյն՝ ի ժողովել գործոց յանդէ » (Եւք, ԽԻ, 16), յորս իրենց բերքերէն կ'ընծայէին Աստուծոյ : Հին ժամանակ սակայն աղոր հետ կամ փոխանակ աղոր՝ Հայոց մէջ կար ամառնային հանդէս մը, յիշուած ու կոչուած Ս. Սահակայ կանոններէն՝ « տօն նորեաց »³ :

1. Այդպէս ըստ 1614ի կանոնագրին Վենետիոյ, զոր

յատուկ «հացով» (113), որ կատարելապէս կը համեմատի մեր հեթանոսութեան «ամանորայ ամենաբեր նորոց պտորոց տօնից հիւրընկալ դիցն վանատրի» (Ագթ. 623), եւ կը յիշեցնէ Հրէից միւս «տօն ամառայնոյ առաջնոյ արմտեաց» (Եւք. ԻԴ, 16) կամ «օր նորեաց» ըսուածը (Թիւք, ԻԸ, 26)։

Տեսանք Տրդատայ պատարագներն ի նշան գոհութեան՝ իւր յաջողութեանց պատճառաւ։ Միակ օրինակը չէ այդ. վահան մամիկոնեան իւր յաղթական պատերազմներէն վերջ ի Դուին կու գայ, եւ հոն «զշնորհակալութեան պատարագն մատուցեալ Աստուծոյ արժանաւորապէս», կը կերակրէ աղքատները (Փրպ. 525)։ — Որբելեանը կը յիշէ զենուսներ նաեւ խաչու եկեղեցի օրհնելու առթիւ (Հկճ. Ժ)։ — Վերջապէս վենետկոյ գրչագրի մը մէջ, գրուած 1668ին, գտած եմ եօթն անհարազատ կանոններ յանուն Մանդակունւոյն, որոնք մատաղներ կը սահմանեն մեղաց թողութեան համար, բայց կատարեալ հրէական կոշտ ձեւով. «Մատուցէ Տեառն զուարակ վասն անգիտութեան եւ

1668ի օրինակը կը կարգայ «նորին տօնեացն», եւ տըպագիրը՝ «տօնին որ էանցն». երկուքն ալ սխալ։

քաւեսցէ» . եւ կամ «Գ զուարակօք սըր-
րեսցի» : Աւելի հին կանոնագրոց մէջ չը-
կան ասոնք . եւ մովսիսական օրինաց այս
կրկնութեան թելադրիչն ոչ անշուշտ մե-
ղաց քաւութեան պէտքն էր , այլ այս կա-
նոններն երեւակայող երիցուն դատարկ
եւ կամ անկուշտ փորը :

4. — Մատաղի վայրը : — Ե դարու
հայ մեծատունն իւր հոգեւոր կոչունքը
կու տայ հոն իսկ՝ ուր սովորական խըն-
ճոյքը կը կատարէր . այս ինքն իւր տան
մէջ : Առ այս ունինք նախ Մանդակու-
նւոյն վկայութիւնը՝ թէ աղքատները «քա-
ւարան կոչեցեր ի տուն քո» . եւ թէ
«մի՛ զոք ի կարողաց եւ կամ ի մարմնա-
ւոր սիրելեաց քոց մուծանիցես ի տուն
քո՝» մատաղին մասնակցելու համար (59) :
Յետոյ կան Ներսէս Աշտարակեցւոյն կա-
նոնները , որ կը դատապարտեն զանոնք՝
որ «ոչ կամեցան տանել ի տուն զքահա-
նայս եւ զպաշտօնեայս եւ զմատուցողս
պատարագին» . այլ սովոր էին «առնել
զտունս իշրեանց թերակատար յօրհնութենէ
քահանայիցն» , հոն տանելով քահանայա-
կան շնորհէ զրկուածները (Աշտ. Դ) : Այս
վկայութեանց մէջ ուրեմն շատ յայտնի է
տունն՝ իրրեւ տեղի մատաղի :

Իսկ տան մէջ ոչ թէ տաճարը կամ ճաշարանը, այլ գաւիթն էր սահմանուած այս ճաշին, ուր սովորականներէն աւելի բազմութիւն կը հաւաքուէր, եւ գաւիթը ճաշարանէն աւելի ընդարձակ՝ յարմարագոյն էր այդ նպատակին, ուր կարելի էր ի հարկին դնէն դուրս՝ տան առջեւ ալ ամփոփել ճաշողաց մէկ մասը: Այս պարագայն մեզ կ'աւանդէ Մանդակունին՝ ըսելով. «Ոչ է քեզ պարտ... զՔրիստոս (այս ինքն աղքատները) թողուլ արտաքոյ գաւթին» եւ ճոխերն «ի ներքս» (61): Եւ թէ «գաւիթ» բառով կ'իմանայ իսկապէս բակը, յայտնի է իւր միւս մէկ տեղէն, թէ մուրացիկն «երկիւղիւ ի դրունս, երկիւղիւ ի գաւթս, երկիւղիւ ի տունս մը տանէ» (52), եւ ուր զգալի է գաւթին տեղն իսկ, իսկոյն դռնէն ներս:

Բայց կ'երեւի թէ առտնին ճաշակունին երկար չտեւեց, եւ մատաղի միւս տեսակաց պէս փախադրուեցաւ սրբավայրերը: Այնպէս որ Ներսէս Շինողի կանոնաց մէջ, այն է է դարուն, կը տեսնենք արդէն՝ որ հաւատացեալք մատաղի համար վանքերը կը հրաւիրուին (Շին. ԺԲ): Եւ ես այնուհետեւ առտնին հաւաքմանց յիշատակութիւն չեմ գտած. ընդ հակառակն՝ Տաթեւացւոյն ըսածին պէս՝ մատաղ ու նուէր

կը մատուցուէին «ի սուրբ տեղիս ի վանորայս» (Քրգ. ամբ. 481). ինչպէս Հրեայք ալ իրենց ամէն տեսակ պատարագները կը մատուցանէին ու կ'ուտէին սրբավայրին մէջ (Բ Օր. ԺԲ, 5-7), որոց օրինակին՝ ըսինք՝ հետեւեցան ի սկզբան ըրիստոնեայք եւս. եւ հեթանոսք արդէն նոյնպէս կը վարուէին (աստ, 314):

5. — Կոչնակահր: — Մանդակունւոյն վերոյիշեալ վկայութեան մէջ տեսանք, զարտուղութեամբ սովորական ճաշերէն (աստ, 139), աղքատն ու հարուստ միասին հրաւիրուած: Հայրապետս, աւետարանական ուսմկավար մը մինչեւ ծովը, սաստկապէս կ'ընդվզէր այդ սովորութեան դէմ, որուն ուղղած է ամբողջ Զ ճառը: Չէր հանդուրժեր նա՝ աշխարհիկ պատշաճութեանց հետեւանօք երկու դասերուն մէջ տիրող խտրականութեան, որ աչքի կը զարնէր սոյն հոգեւոր կոչնոց առթիւ եւս: Մէկ դասակարգը, կ'ըսէ, զարդարուած գաւթին մէջ «պատուով ի բազմականի» նստած, եւ միւսն՝ եթէ ներսը տեղ կար՝ «արհամարհանօք առ պատուանդանի» առաջնոյն, այս ինքն գետնի վրայ կծկած «գլխարկեալ», եւ մեծագոյն մասամբ գաւթէն դուրս մնացած (61): Առաջնոց սեղանէն կերակուր եւ գինի չեն

սպակասիր, սպառածին նորն յաջորդելով. մինչ աղքատներն «ի ներքուստ ի վեր նային, եւ սեղանը նոցա դատարկ՝ յոգոց հանիցեն»։ Աւելի տխուր էր դուրս մնացողաց վիճակը, որոնք՝ կ'ըսէ՝ բազմականաց ձայները միայն կը լսեն, իրենց արհամարհութիւնը կը խոցէ իրենց սիրտը, «վարանին, զօղեալք եւ ակնկորեալք նըստին» (59), եւ ակնածութեամբ մունջ կը մնան (60)։

«Զեղխելոց ժողովոյն» ընծայուած այդ մեծարանքը նախատինք մը կը համարի բեմբասացը՝ նետուած ֆրիստոսի դէմ, որ հրաւիրուած էր աղքատաց ձեւով (61)։ Կը յիշեցնէ՝ թէ ազապն «աղքատաց կոչունք» մ'է զոր պէտք չէ եղծանել, անոր մէջ հզօր եւ անկարօտ մարդոց սպառիւններ շռայլելով (58)։ Մեծամեծ բարեկամներդ մեծարելու համար, կ'ըսէ, ունիս երեք հարիւր վաթսուն եւ հինգ օր. զոնէ անոցմէ մին աղքատաց եւ հոգւոյդ նուիրէ, կոչելով լոկ «զորբս եւ զայրիս, զնեղեալս եւ զտառապեալս, զխեղս եւ զկոյրս եւ զկաղս, զկարօտեալսն եւ զգորիսն, եւ զամենայն քաղցեալս եւ զանմխիթարան» (59)։ Ուշագրաւ է այս ամբօխին մէջ չքաւոր «այրեաց» ներկայութիւնը. եւ որ դիւրաւ կը մեկնուի, երբ

նկատենք այս կրօնական կոչնոց աննմանութիւնը սովորական անկարգ խնճոյից հետ, որոց չէին կարող մասնակցիլ կանայք (աստ, 141):

Մանդակունւոյն սուր սլաքներն ունեցան իրենց բարերար ազդեցութիւնը ժամանակակցաց վրայ: Անոցմէ շատերը տիրող սովորութեամբ կը շարունակեն մասնակից ընել նաեւ հարուստները. բայց կը զատեն զանոնք աղքատներէն, վայելչօրէն կերակրելով նախ զասոնք, որոց էր առաջին իրաւունքը, եւ յետոյ ազնուականները: Վահան Մամիկոնեան ի վաղարշապատ գալով, «նախ հոգացեալ զաղքատաց դարմանս, ապա մեծաւ ցընծութեամբ ուրախանային եւ ինքեանք» (Փրպ. 430). նոյնպէս ըրաւ ուրիշ անգամներ ալ (նոյն, 479, 525): Յաջորդ դարերուն եւս աղքատներն եղան միշտ գլխաւոր վայելող մատաղին, ինչպէս կ'ըսէ Տարօնացին՝ թէ Հայք զայն «Աստուծոյ իբր ընծայս մատուցանեն՝ յաշխերովն աղքատաց» (Թէոփ. 282):

6. — Մեծարանք: — Կոչնոցս հոգեւորականութիւնը կը պահանջէր արդարեւ կարեւոր տարբերութիւն մ'ուրիշներէ: Ս. Սահակայ կանոնները կը պատուիրեն՝ որ հասարակաց բոլոր պատարագները պաշ-

տօնեայք եւ հաւատացեալք ուտեն «քաղով մեծարանօք» (113): Միւ. Գոշ կը խրատէ քահանայից՝ այդ տեղ զգուշանալ շահադիտական ու փառասիրական ցոյցերէ. «Մի՛ յաւուրս ագապից, կ'ըսէ, յափշտակիցես զառաջին պատիւն՝ շահի վասն եւ մեծարանաց միանգամայն» (Խր. Պտր.), ուսկից յայտնի է՝ թէ առաջին տեղը բռնող քահանայն աւելի բաժին ունէր քան միւսները:

Ե-Ձ դարերուն յարգանաց մասն համարուած էր անօթի կամ ծոմ երթալ այս հացին, եւ որ շատ խստութեամբ պատուիրուած է եկեղեցական կանոններէն: Ս. Սահակայ ընծայուած կանոնները կը գրեն՝ որ եթէ մէկը կանխաւ իւր տան մէջ ուտէ եւ ըմպէ, զգուշանայ մատաղի ճաշին երթալ, «զի մի՛ եղիցի դատապարտութիւն անձին եւ թշնամանք հոգեւոր տօնին»: Իսկ եթէ յանդգնի գալ, քահանայն եւ ընկերքը թող ներս չընդունին. «զի ատելի է եկեղեցւոյ այնպիսի անառակութիւն» (97): Նոյն պատուէրը կրկնեց յետոյ Աշտարակեցւոյն Ժողովն ալ, յաւելլով՝ որ եթէ մէկը բռնի ներս մտնել ուզէ, քահանայք դուրս ելնեն եւ սեղանը չօրհնեն (Աշտ. ԻԴ): Կ'երեւի թէ այդպիսիք արդէն ծանրացած ստամոքսով, ագապի պահուն

կը զեղխէին, ինչպէս ակնարկեց Մանդակունին (աստ, 322):

7. — Նիւր մատաղի: — Ա. բոլոր ընտանի ուտելի չորքոտանիք յարմար նիւթեր էին այս կոչնոց, ինչպէս Հրէից մէջ (Ղեւտ. ԻԲ, 19, 27): Ասոցմէ կը յիշէ Մանդակունին խաշն կամ ոչխար, քօշ եւ եզն (58): Տրդատ մատաղ ըրաւ «սպիտակ» զուարակաց, նոխազներու եւ գառանց բազմութիւն մը (Չեն. 48):

Հոս հետաքրքրական է անասնոց սպիտակ գոյնը, որ շարունակութիւնն է մերձաւոր հայ եւ պարսիկ հեթանոսական սովորութեան, զոր տեսանք Խոսրովու եւ Յազկերտի օրինակաց մէջ (աստ, 314): Չենոբայ խմբագրիչը՝ որ Տրդատայ կը վերագրէ այս գունով մատաղներ, հաւանական է թէ այդ գաղափարին կը մղուէր դեռ իւր ժամանակ՝ այն է է դարուն՝ տեւող սովորութենէն, որ թէ տակաւին ո՞րքան պահուեցաւ այնուհետեւ՝ յայտնի չէ: Գիտենք՝ որ Հելլէնք ալ ծիսական խորութիւններ ունէին զոհից գոյներու մէջ (Դար. Դ, 560-1):

Գիտելի է՝ որ թէ սա վերոյիշեալ եւ թէ յաջորդ գլխոց մէջ յիշելի անասունք՝ առ հասարակ արու են: Եւ պիտի համոզուինք՝ թէ այս պատահական բան մը

չէ, երբ նկատենք որ Հրեայք ալ ուշ կը դնէին այդ հանգամանքին՝ զոհին տեսակին համեմատ (Եւք, ԺԲ, 5. Ղեւտ. Ա, 3, 10. Գ, 1, 6): Յոյնք նոյն խտրութիւնը կ'ընէին ըստ պարագային (Դար. Դ, 960): Եւ Յազկերտի՝ ինչպէս նաեւ մեր Խոսրով Թագաւորի զոհերն ալ արու էին (աստ, 314): Բայց միջին դարուն այդ զանազանութիւնն այլ եւս չկայ: «Թէ որձ է եւ թէ էգ՝ ոչ է խոտելի», կ'ըսէ Տարօնացին (Թէոփ. 279). եւ Շնորհալին զատկի գառին համար՝ թէ «արու կամ էգ անփոյթ եղեալ» է (Լնդհ. 155):

Սակայն կայ ուրիշ հանգամանք մը՝ որ ամէն ժամանակ պինդ բռնուած է: Այդ չորքոտանիք լինելու էին ընտիր տեսակէն եւ անարատ: «Զգէրն եւ զուղիղն ի հօտից», կ'ըսէ Մանդակունին, մեզի՝ չպահենք, եւ «զանօգուտն եւ զվտիտն» աղքատաց ընդունելութեան չնուիրենք (62): Տաթեւացին նոյնպէս կը պահանջէ «զընտիրն եւ զգէրն» (Հրց. 657): Անպիտանը նուիրողն աստուածային բարկութեան պիտի հանդիպէր (Մանդ. 57-8): Յայտնի է՝ թէ այս զգուշութիւնը խստութեամբ կը պատուիրէր մովսիսական օրէնքն ալ (Ղեւտ. ԻԲ, 19-24):

Նմանապէս պէտք էր որ արդար վաստակոց արդիւնք լինէր զենեալը, եւ ոչ թէ յափշտակութեան կամ գողութեան կամ զրպարտութեան կամ վաշխի, կամ բռնի զնուած կամ տառապեալները զրկելով. զի բոլոր ասոնք «պիղծ» կը համարուէին Աստուծոյ առջեւ (Մանդ. 58): Աւակայ որդին կը պատուիրէ՝ որ երբ այսպիսի նուէրներն իմացուին, բացօթեայ ձգուին՝ որպէս զի շներն ուտեն (ԼԹ):

Սոյն վարդապետս կը զգացնէ նաեւ ասպօրինութիւնն «անսուրբ կենդանեաց» զենման. այս ինքն է այն որ «զոհեալ է կամ հեղձուցիկ» (անդ), եւ կամ ուրիշ անարժան եղանակաւ պղծուած (ՀԹ): Մերժելի են ըստ Տաթեւացւոյն՝ մեռեալը, ըստ պանեալը կամ զազանարեկն ալ, ըստ որում անոնց արիւնը մարմնոյն մէջ մնացած է: Գազանարեկի անյարմարութիւնը կը յիշէ եւ Մխ. Գոշ (Առկ. 100): Տաթեւացին նոյն կարգին կը դնէ ծովայիններն ալ, ըստ որում անարիւն են (Հրց. 366): Բայց եթէ նկատենք՝ որ ցամաքային վայրենի անասունք եւս զոհելի կամ զենլի չէին ոչ Հրէից եւ ոչ մեր քով, կը հարկադրինք նիւթականէն աւելի բարոյական պատճառ մ'որոնել ադոր մէջ. այս ինքն՝ թէ ասոնք մարդուն սեպհական կամ քր-

տամբ երեսաց շահուած ստացուածքը չլինելով, յարգ չունէին՝ Աստուծոյ ընծայուելու համար: — Մեք այս պայմաններն առնելու ենք մատաղի բոլոր տեսակաց համար:

Բ. Ագապի յատուկ՝ միայն մսեղէնք չէին, այլ ուրիշ ուտելի եւ ըմպելի նիւթեր եւս, որոց կը պատահինք ամէն ժամանակ: Մանդակունին Աստուծոյ նուիրաց մէջ կը թուէ «կալոյ եւ հնձանի» արդիւնքը, եւ անոցմէ լաւագոյնը կը պահանջէ, ինչպէս անասնոցը (57, 62): Ս. Սահակայ կանոնք կը յիշեն նոյնպէս «պըտուղ յամենայն արմտեաց». եւ կ'ուզեն որ լինի «յառաջին արմտեաց, այս ինքն յընտրոցն, զի զեղծցին կալք ցորենոյ եւ իւղոյ» (111): Համաձայն էր այս մովսիսական օրինաց պատուիրած «առաջին արմտեաց» (Եւք, ԻԳ, 19), որ Հայոց մէջ կը կոչուէին նաեւ «երախայրիք» (Բ Օր. ԺԸ, 1. Սահ. 128) կամ «նախան» (Սահ. 112). եւ էին մեր «նորեաց տօնին» իսկական ընծայն (աստ, 317):

Այս կարգի նուիրատուութիւնք կը շարունակեն միշտ: Տարօնացին կը կրկնէ՝ թէ իւր օրով դեռ «այս սովորութիւն է ազգիս Հայոց՝ զի յամենայն պտղոցն տան զպատարագս Աստուծոյ». այս ինքն է «ի

կալոյ, ի հնձանէ եւ ի ձիթոյ» (Թէոփ. 282): Ասոցմէ արմտիքն է որ Մաշտոցին մէջ «հատ պատարագի» կը կոչուի, սկըսեալ վենետկոյ ԺԱ դարու հնագոյն օրինակէն. եւ զոր նոյն «հատ» բառով կը յիշեն Մանդակունին (210) ու Խոսրով անձեւացին եւս (Հյպտ. 290). եւ Տաթեւացին՝ «հատ պատարագի մարտիրոսաց» (Հրց. 362), յորում զգալի է այս ձօնին առիթն ալ: Հրէիցմէ զատ՝ սոյն նիւթերէն աստուածոց կ'ընծայէին նաեւ Եգիպտացիք (Վիգ. Ե, 1312), Յոյնք եւ Հռովմայեցիք (Դար. Դ, 962-3. 973-4), եւ բոլոր ազգերը, սկսեալ նախամարդոյն անդրանկէն (Ծննդ. Դ, 3):

Հարկ չկար մսեղէնն ու միւսները միշտ միասին նուիրելու կամ ուտելու. անճոխք կրնային լոկ արմտեօք ալ ճաշ տալ: Ասոր համար յիշեալ Մաշտոցն յատուկ կանոն մ'ունի սեղանի օրհնութեան, զոր պիտի տեսնենք քիչ յետոյ, եւ յորում կը խնդրուի օրհնել «զհատս զայս եւ զգինիս», ու միս չկայ: Մշակի մը տուած պարզուկ ազապը տեսնելու չե՞նք հոգ:

8. — Օրհնութիւն: — Ա. կը տարբերէր հասարակ սեղանօրհնէից կանոնէն՝ թէ մեր եւ թէ միւս քրիստոնէից ըով (Կաբը. Ա, 834-5): Հայոց մէջ կրկին

էր, ինչպէս կը տեսնենք Զ դարէն իսկ՝ Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէջ: Ըստ ասոնց՝ սովոր էին մորթելէ յառաջ «զպատարագան... տանել յեկեղեցի՝ զի օրհնեացի» (Ա). հոն կ'օրհնուի միայն, բայց չի զենուիր, ինչպէս մատաղի միւս տեսակները կը լինէին: Յետոյ քահանայը տուն կ'երթային՝ օրհնելու համար սեղանն ալ, ուր պիտի ուտուէր մատաղը, ինչպէս տեսանք նոյն կանոններէն մեկին մէջ (աստ, 319): Այս կրկին աղօթից հնագոյն ձեւերն եթէ տարբեր էին ծանօթներէն, անստոյգ կը մնան: Բայց միջին դարուն ասոնց առաջինը կը կազմեն ըստ Շնորհաւլոյն՝ «քահանայական աղօթքն եւ մարգարէից եւ առաքելոց եւ աւետարանչացն բանքն՝ զորս ընթեռնուն ի վերայ աղին, եւ խաչիւն զրոշմեն» (Ընդհ. 157), կերցընելու համար անասնոյն: Այս կանոնն հաւանօրէն նոյն է տեառնական մատաղին վրայ կատարուածին հետ, զոր պիտի տեսնենք յետոյ. զի հին Մաշտոցն այս տեսակին յատուկ օրհնութիւն չունի: Դարձեալ՝ Շնորհաւլոյն բացատրութեան եւ գուցէ դիտաւորութեան մէջ եւս կայ՝ ամբողջ օրհնութիւնն «ի վերայ աղին» միայն կատարել տալ՝ եւ ոչ անասնոյն ալ, ինչպէս կը սահմանէ մաշտոցը տեառնականին եւ հոգեհանգստեան կանոնաց մէջ:

Ուրիշ պարագայ մը կայ Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէջ: «Ձեռնադրոսիւն ոք արջառոց մի՛ իշխեսցէ առնել», կ'ըսէ նա (իւ): Հին ժամանակ հիւանդաց ու դիւահարաց վրայ ձեռք կը դնէին բժշկելու համար: Պիտի տեսնենք մեք դիւաց ներգործութիւնը նաեւ կերակրոց վրայ՝ գործիս վերջին մասին մէջ: Կը հետեւի ուրեմն՝ որ այդ ձեռնադրութեան նպատակն էր դիւական ախտերն եւ անսրբութիւնքը հալածել անասնոյն միջէն: Եւ «արջառոց» կ'ըսէ՝ ցուցնելու համար զենլին իսկ, որպէս զի որ եւ է հիւանդ անասնոյ մասին չհասկանանք: — Անսովոր ու բըռնազբօս է Հ. Չամչեանի սոյն «ձեռնադրութեան» տուած մեկնութիւնը՝ թէ «Քահանայք մի՛ իշխեսցեն երթալ եւ ընտրել ըստ հաճոյս իւրեանց զարջառ վասն որորմութեան նուիրաց» (Չմչ. Բ, 238):

Բ. իսկ տան պաշտօնն էր «Աւրհնութիւն սեղանոյ տեսնականի եւ պատարագի՝» զոր ունի վերոյիշեալ հին Մաշտոցը, կատարելի ուտելէ յառաջ՝ փոխան սովորական սեղանօրհնէից: Եւ որովհետեւ իւր բովանդակութեամբ աւելի հոգեհանգըստեան յատուկ կը թուի, անոր նկարագրին մէջ պիտի տեսնենք զայս. թէպէտ յայտնի է՝ որ մի միայն լինելով, պարզ

մատաղի սեղանին ալ նոյնը կը պաշտուէր:

Գ. Բայց բուն տեղն է յիշելու «Աւրհնութիւն հատի պատարագի», ծանօթ Անձնւացւոյն (Հյպտ. 290), զոր վերոյիշեալ հին Մաշտոցն յառաջ կը բերէ այդ վերնագրով. եւ զոր մեր մատենադարանի ուրիշ օրինակ մը, գրուած ի Սիս 1345ին, կը կարդայ՝ «Աւրհնութիւն հատի մարտիրոսաց», համաձայն այն օրերու յիշատակին՝ յորս կը մատուցուէր այս նուէրը (աստ, 316-7): Օրհնութիւնս միակ աղօթք մ'է համառօտ, որ կը պաշտուի կերակրոյ սեղանին առջեւ իսկ, որոյ վրայ եփուած ու դրուած է հատը, ինչպէս կ'ակնարկուի աղօթքին մէջ՝ որ ըստ կարեւոր մասին հետեւեալն է, ԺԱ դարու Մաշտոցին համեմատ. «Աւրհնեալ ես Տր. Ած. արարիչ ամենայն արարածոց... առաքեալ զձնորհս հոգոյդ սրբոյ ի վերայ սեղանոյս այսորիկ՝ որ առաջի եղեալս կա(յ), եւ աւրհնեա զհատս զայս եւ զգինիս, զի որք կերիցեն եւ արբցեն ի սմանն, եղիցի նոցա ի սրբութիւն եւ ի քաւութիւն մեղաց, ի կենդանութիւն եւ ի փրկութիւն անձանց, բարեխաւութեամբ ամենայն սրբոց վկայից քոց, եւ արժանաւորեալ» եւ այլն:

9. — Պայմանք դեման: — Տաթեւացին հետեւեալ հետաքրքրական պայմանները կ'աւանդէ մորթելու համար, որոնք չեմ կարծեր՝ թէ վարդապետիս սովորական քմածին գիտերէն լինին՝ քան թէ ժամանակի համոզմանց ու բարուց արդիւնք:

Պէտք է, կ'ըսէ, որ մորթողը լինի «աւու, աշխարհական եւ հաւատացեալ» հետեւաբար, կը յարէ նա, կինը, ներքինացեալը, անհաւատը¹, արիւնահեղն ու կարգաւորը չեն կարող մորթել, «զի պիղծ է զենն նոցա»։ Ըստ որում կինն ու ներքինին անկատար մարդիկ են ըստ իրեն, միւսներն անարժան, եւ եկեղեցականին անպատեհ է արիւն թափել: — Զենլի անասունը «կենդանի» լինելու է, եւ ոչ մեռած: — Պէտք է որ ելնէ արիւնն ու շունչը, եւ բնական կենդանութիւնը՝ որ է ջերմութիւնը. այնպէս որ չպաղած՝ «ոչ է ուտելի»: — Զէնքը լինելու է «սուր երկաթոյ, եւ ոչ այլ ինչ գործի»։ զուցէ անոր համար որ միւսները չէին կարող սրոյ չափ քամել արիւնը: — Անասնոյն գլուխը հարկ է անջատել մարմնէն, որով

1. Հրէից եւս արգելուած էր «ի ձեռանէ այլազգայն» առնուլ զոհելի անասուն (Ղեւտ. ԻԲ, 25)։

միայն կը լինէր կատարեալ զենու մն: — Վերջապէս կանխաւ դիտաւորութիւն եւ նպատակ դնելու է մատաղին: Այս պայմաններէն եթէ բան մը պակաս է, «պիղծ է, կ'ըսէ, եւ խոտան, եւ ոչ է ուտելի զենեալն» (Հրց. 365): — Դիտելի է եւ այս՝ որ զենու մը պիտի կատարուի «դէպ յարեւելս» եւ «յանուն սրբոյ Երրորդութեանն» (անդ, 366). պարագայ մը՝ որ այլուստ անծանօթ է ինձ եւ չափազանց այս առթիւս մէջ:

10. — Եփեկոս ֆե: — Նոյն վարդապետը կ'աւանդէ՝ թէ մատաղն «ի հոսր խորովեալ ողջակիզեմը» (անդ, 657): Միակ եղանակն է այս՝ որով կ'եփէին զատկական գառն ալ, ինչպէս պիտի տեսնենք, եւ որ կը ծագէր հրէական զատկի ոչխարին «խորովելէն» (ԵԼԸ, ԺԲ, 8):

Տաթեւացին կը յարէ՝ թէ յետ այսպէս եփելու՝ «գիւղ անոյշ մատուցանեմք» (Հրց. 657). այս ինքն կը ցանէին մսին վըրայ. առնուած հաւանօրէն հրէականէն, որ նաշհոյ եւ կամ արմտեաց «զոհին» վըրայ կը պատուիրէր իւղ եւ կնդրուկ դնել (ՂԵԼՈ. Բ, 1, 15): Սուտն Յովհանն դամասկացին եւս, զոր ես դատելով իւր «առ Հայս պատասխանեաց» բովանդակութեանէն՝ ԺԱ. դարու զրիչ կը համարիմ, կը

յիշէ մեր այդ օծումը, բայց դեռ չմորթած. «Օծանեն խղով, կ'ըսէ, զանդամս նոցա (անասնոց), եւ այնպէս զենեալ ուտեն» (Լոյս, 1905, էջ 1114):

Բայց զենման կը յաջորդէր նախ վերոյիշեալ սեղանի օրհնութիւնը, յետ որոյ՝ կ'ըսէ Տաթեւոյ վանականը՝ «Կերակրիմք ի նմանէ» (Հրց. 657):

11. — Բաժին վանաց եւ քահանայից: — Հին օրէնքը սահմանած էր՝ որ Ղեւտացիք յատուկ կալուած չունենային, եւ կերակրէին տաճարի պատարագներէն (ԲՕր. ԺԸ, 1-5): Նոյնը սովորական էր բոլոր հին կրօններու պաշտօնէից: Հայ քրդմերն ալ կը սնանէին «ի զոհից եւ ի պտղոց» (Սահ. 129). որոնք երբ Լուսաւորչին յայտնեցին՝ թէ քրիստոնեայ լինելով, ընտանեօք անօթի պիտի մնային, նա ապահովեց անոնց վիճակը «սուրբ պատարագացն երախայրեօք եւ այլովք ընծայեալք պտղովք» (անդ, 127-32):

Այդ նուիրաց ամէն ժամանակ մասնակից եղած են քրիստոնեայ Հայաստանի ժառանգաւորք ալ. ասոնց եւս՝ ինչպէս Ղեւտացւոց՝ սահմանուած էին եկեղեցական օրինօք որոշ մասունք մատաղներէ եւ ուրիշ պարգեւներէ, — բաց ի բուն ազգայէն՝ ուսկից պիտի ուտէին միայն, ա-

ռանց յատուկ բաժին առնելու (աստ, 313)։
 — Ս. Սահակայ կանոնք քահանայից կը
 յատկացնեն վարդավառի մատաղենեաց
 ամբողջ «պտուղը». այս ինքն «յամենայն
 արմտեաց քոռ քոռ» (111)։ Նոյնպէս քա-
 հանայից էին Ջատկի շաբաթու եւ կիւ-
 րակէի, Երկրորդ զատկի եւ յաջորդ բո-
 լով կիւրակէից ու վերափոխման արմը-
 տեաց հասոյթը (113-4)։

Իսկ նոյն օրերուն կատարուած «պա-
 տարագք՝ որ մասնականաւ են», այս ինքն
 որոց հասը բաժանելի էր քահանայից ու
 մենաստանաց միջեւ, կաշոյն կէսն ու ճրա-
 գուին երկու մասունքը վանուց թողլով՝
 ի նպաստ ժամերգութեան ու կանթեղ վա-
 ռելու, մէկ մասը քահանայից կու տայ
 լուցման համար։ Եւ եթէ մատաղն ոչխար
 էր, ասոնց պիտի տրուէր դմակն անդա-
 մովը, ճրագուն, խախացոցն ու մորթը
 (114)։ Նմանապէս այն «ազապն որ մաս-
 նականաւ է», կ'ուզէ որ կաշոյն կէսն ու
 ճրագուին երկու մասունքը վանքն երթան,
 եւ քահանայից տրուի բովանդակը. իսկ
 ոչխարէն՝ յիշեալ անդամները։ Դարձեալ
 մասն հանուելու էր քահանայից տան մէջ
 բնակող պանդխտաց եւ անոնց եղբարց
 ալ (112-3)։

Իսկ Յայտնութեան եւ անոր քառասնից, Տեառնընդառաջի, Առաջաւորաց աւարտման, Աղուհացից միջնոց, Ղազարու, Աւագ հինգշաբաթու, Զատկի երկշաբաթու եւ Համբարձման տօներուն համար կը սահմանէ՝ որ « ի վանս ուխտաւորեալ տեղիան երթիցէ նախանձ հանապազ », որպէս զի տեղւոյն պաշտօնեայք եւ հիւրերն ու տեն (111-2): Կային նաեւ « պատարագք հասարակաց », ուսկից ի միասին պիտի վայելէին քահանայք ու վանականք, առանց յատուկ բաժիններ առնելու (113): Այսպէս նաեւ Բարեկենդանի, Մաղկազարդի, Առաքելոց ու Մարգարէից տօներու կամաւոր մատաղներն « հասարակաց » կը թողու (114): Նմանապէս Նորեաց տօնին ճաշն (աստ, 317) « առ հասարակ կերիցեն, կ'ըսէ, ամենայն պաշտօնեայք » առանց զանազանութեան (113):

Տարբեր բաժանում մը կը գտնենք Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէջ: Հոն գլխաւոր քահանայք մատաղէն պիտի առնուին երկուք ու կէս մասն, եւ միւս քահանայք՝ երկու երկու. սարկաւագունք՝ մէկ ու կէս, եւ դպիրք ու պարկեշտ այրիները մի մի մասն (ԺԴ): — Սոյն կանոնք աւելի հետաքրքրականը կ'աւանդեն. մատաղի անասունք երբեմն ողջ ողջ կ'երթային քա-

հանային տունն իբր բաժին. «Ջարջառս
եւ զոչխարս, կ'ըսէ, քահանայքն ի տունս
իւրեանց կենդանի մի՛ իշխեսցեն առնուլ.
ազահութիւն է». եւ ժողովրդեան կը պա-
տուիրէ մորթել զանոնք օրհնութեամբ ի-
րենց տներու մէջ ըստ կարգի (ԻԹ):

Ուրիշ զեղծում մ'ալ կար նոյն Զ դա-
րուն: Հասարակաց անյագութիւնն հոն հա-
սած էր, որ ժողովրդեան տներն իրենց մէջ
բաժնած էին, եւ իւրաքանչիւրն իրեն պատ-
կանած տան մատաղաբաժինն ինք միայն
կ'ուզէր առնուլ: Ասոր համար կ'արգե-
լուին ժողովրդեան՝ անասունը նոյն իսկ
եկեղեցի տանիլ օրհնուելու, որ մի՛ գուցէ
ուրիշներ ալ տիրանային: Եւ «ի նոյն
ինքն յեկեղեցւոյ կռուին եւ խոցոտմունս
միմեանց առնեն, զոր մեք իսկ տեսաք»,
կ'ըսէ Դոմնայ ժողովը (Աջտ. Ա), հոգեւոր
կոչունքն այդպէս աւագակային խնճոյից
վերածելով:

Ժամանակներն ու բարքերը կը փո-
խուին: Հին դարերու առատ նուիրատուու-
թեանց ակնարկելով Շնորհալին, կ'ըսէ՝
թէ «խափանեալ է յայժմուս յաղքատու-
թենէ եւ ի ժլատութենէ տուողացն». եւ
թէ իւր օրով քահանայից բաժին մնացած
էր «երի եւ մորթի» միայն (Ընդհ. 155):
Վրաց Եպիփան կաթողիկոսն 1218ին Ան-

ւոյ մէջ թողած իւր արձանագրութեամբ
կը հաստատէ զայդ, պատուիրելով քա-
ղաքին քահանայից՝ կովուն մորթէն, զոր
ամբողջութեամբ կ'առնուին, այնուհետեւ
«մի մի շերտ» ստանալ (Արրտ. 1911,
էջ 665)։

Իսկ Տաթեւացին ուրիշ բաժանում մը
կը դնէ, եպիսկոպոսին սեպհականելով
անասնոյն կուրծքը. տաներիցուն՝ աջա-
կողմեան երին. եւ միւս քահանայից՝ սիր-
տը, երիկամունքն ու լերդաբոյծը ճար-
պով, մորթը, ոտներն ու գլուխը (Հրց.
367)։ Եւ այս անդամահատութեան մէջ
ուղղակի ազդուած է մովսիսական օրէնքէն
(Եւք, ԻԹ, 22. ՂԵԼԹ. Է, 32-4)։

Բ. ՏԵԱՌՆԱԿԱՆ

1. — Կոչումն ու սահման։ — Յատուկ
կոչումն էր այս այն մատաղին, զոր մէկն
յաջողութեան մը կամ որ եւ է բարի վախ-
ճանով կանխաւ կը խոստանար կամ կ'ուխ-
տէր Աստուծոյ կատարել, եւ աղով ան-
հրաժեշտ պարտականութիւն մը յանձն

կ'առնուր ընելու այդ նուէրը. որով կը տարբերէր գոհութեան կամ ողորմութեան ինքնաշարժ մատաղներէն՝ զոր տեսանք։ Այս անունն ու սահման յայտնի են՝ մեզ ծանօթ ԺԱ դարու Մաշտոցէն, որ ունի առանձին «կանոն տեսականական աւրհնելոյ։ Ածեն զխոստացեալն» եւն։ Շնորհալին մի եւ նոյն ոճով կը բացատրէ զայն. «խոստացեալն Աստուծոյ՝ զոր տեսականական կոչեն» (Ընդհ. 160). նոյնպէս Որբելեանի քով եւս (ՀԿՃ. Ժ), մինչ Տարօնացին հոմանշով «տէրականական» կ'անուանէ (Թէոփ. 266)։ Իսկ իմաստն է՝ ուղղակի Տեառն խոստացուած ու ձօնելի։

Այդ շրջանէն աւելի կանուխ չեմ հանդիպած կոչմանս. բայց նիւթը շատ հին է, քրիստոնէութենէն ալ հին։ Ունէին զայն Հելլէնք (Դար. Դ, 956), Հրեայք (Ղեւտ. Է, 16 եւն) եւ ուրիշներ։ Եւ մեր քով կը պատահինք անոր Ե դարէն իսկ՝ տարբեր բառերով։ Վահան ի Վաղարշապատ կ'երթայ կատարելու «գոռիտս պատարագաց» (Փրպ. 430). եւ յաղթանակներէն վերջ նոյնպէս կը կատարէ «զսովորակաւն ոռիտս եւ զպատարագս» (նոյն, 479)։ Ս. Սահակայ կանոնք կը յիշատակեն՝ ի մէջ այլոց՝ եւ «զամենայն ընծայս ոռիտից» (98)։

2. — Կարևորութիւնը: — Շատ ծանր էր այս մատաղը. զայս խոստացողն անվրէպ կատարելու էր ըսինք. այնպէս որ զանցառութիւնը հաւասար կը համարուէր երդմնազանցութեան, որ շատ մեծ յանցանք էր, ինչպէս այլուր ցուցած եմ (Երդ. 86-90): Մանդակունին կը կշտամբէ այն ուխտաւորները, որ «անցին զուխտին եւ ստեցին, եւ զդաշինս երդմանն արհամարհեցին» (161): Ալաւկայ որդին կը յորդորէ անոր արագ կատարումն՝ որպէս զի մի՛ գուցէ անակնկալ պատահարով մը խափանուի. զի զանցառուն «կը ցորդ ուրացողացն է», կ'ըսէ (29): Մի. Գոշ կը պատուիրէ զգուշութեամբ ուխտել եւ ուխտը կատարել, որպէս զի «ռախտազանց» չլինի. «ապա թէ ի նեղութեան ուխտեցեր, փութա կատարել», կ'ըսէ (Խր. ոգ.): Նոյն խստութեամբ կը խօսին մեր ուրիշ վարդապետներն ալ:

3. — Յատուկ օրեր: — Ի հնուց կային տեառնականի առանձին օրեր. ինչպէն կարապետի մեծ տօնը՝ սահմանուած Լուսաւորչէն, Աշխարհամատրանը, եւ «շաբաթք եւ պահք եւ ծոմք», որոնք «ուխտից են կատարմունք» (Սահ. 110-1): Բայց ադոնք միայնակ եւ կամ անփոփոխ չմնացին միշտ, այլ երթալով բազմացան.

որով Տաթեւացւոյն ծանօթ է «տեառնականն զատկի եւ տէրունական տօնից» (Հրց. 362): Կային եւ հաւատացեալք, որ առանձին պաշտօնասիրութեամբ մ'այս կամ այն սրբոյն, անոնց յիշատակին կը թողուին իրենք տեառնականը. այսպէս Ատոմ նահատակն ուխտած էր՝ Ս. Գէորգայ տօնին օրը նոխազ մը պատարագ մատուցանել (Յհ. Կթղ. 157):

4. — Վայրը: — Յայտնի տեսանք՝ որ տեառնականը շատ աւելի կրօնական կնիք ունէր քան պարզ ագապները. ասոր համար կը կատարուէր սրբազան վայրերու մէջ, եւ առաւելապէս մենաստանաց, գէթ հին ժամանակ: Ս. Սահակայ կանոնք թըւելով բոլոր տեառնականները, կ'ըսեն՝ թէ որովհետեւ «ուխտք են՝ ի վանս կատարեսցին», որպէս զի անոնց բնակիչները, որ «ուխտաւորեալ են», շնորհիւ ուխտին կերակրուին (111):

Բայց կը զենուին նաեւ ուրիշ ականաւոր ուխտավայրից մէջ՝ որ վանք չէին, կամ հարկ չկար որ լինէին. այսպէս տեսանք վերեւ՝ որ Վահանեանք իրենց ուխտականքը կը նուիրէին Վաղարշապատու կաթողիկէին մէջ, «ի տան Աստուծոյ եւ ի վկայարանս նահատակեալ կուսանացն» (Փրպ. 430, '79): — Իսկ ըստ երիցա-

գոյն Մաշտոցին՝ կրնար կատարուիլ նոյն իսկ «ի դուռն եկեղեցոյն», որ հասկանալի է գիւղին կամ քաղաքին, եւ ոչ թէ վանուց: Հին սովորոյթք այս տեղ այլափոխուած են, եւ վանքերու իրաւունքը տկարացած՝ քահանայից շահադէտ պայքարին երեսէն, որոյ սկիզբը շատ հին է (Սահ. 100):

Ծ. — Օրհնութիւն: — Մասամբ նման, եւ ուրիշ մասամբ մեծապէս կը տարբերէր սովորական մատաղի արարողութենէն, ու նենալով տարօրինակ ու հնաւանդ նկարագիր մը՝ զոր կը տեսնենք միջնադարեան մատենագրաց քով: Ասոնց մէջ երիցագոյնն է ԺԱ դարու Մաշտոցը, որ այսպէս կը նկարագրէ զայն:

Ա. Խոստացեալը կը բերեն «ի դուռն եկեղեցոյն», որ է գաւիթը, ինչպէս կը կոչէին. եւ «առաջի խաչին», որ միշտ մնայուն էր հոն գաւթին մէջ, անասնոյն վրայ կը դնեն, կ'ըսէ, «կարմիր (կարօտ¹) եւ քամբակ», ու կը ծածկեն «կարմիր հանդերձիք» կամ ծածկոյթներով: Այս խրատը, կրկնուած նաեւ յաջորդ օրինակներէն ոմանցմէ, ինչպէս 1216ի, 1386ի եւն (վենետկոյ), Շնորհալին կը պարզէ

1. Փակագծեալը վենետկոյ 1216ի մաշտոցէն է:

այսպէս. «կարմիր արկաներով ծածկել զանասունն, եւ յեղիարսն նարօտ» կապել (Ընդհ. 160): Կոնիբեր՝ պարիսեան 1331ի մաշտոցին մէջ կը կարդայ նաեւ «կարմիր եւ քուղր» (Ծիս. 5), որոց երկրորդը կրնայ պահպանակ գիր մը լինել՝ շատ ծանօթ մեր մէջ (Երդ. 243): Սուտն Յովհ. դամասկացի իւր հակառակորդի աչերով աւելի մանր կը տեսնէ ու կը նկարագրէ այդ պաճուճանքը: Կը բերեն, կ'ըսէ, արջառներ կամ ոչխարներ, ու կը զարդարեն՝ անոնց եղջերաց կապելով ներկուած «կարմիր եւ սպիտակ քուրդա»: Եւ նոր պարագայ մը, եղջիւրներէն կը կախեն «միրգս զանազան», եւ եղջերաց միջեւ կը զետեղեն «մումկէն» (Լոյս, 1905, էջ 1114):

Շնորհալին կ'ուզէ՝ որ Մաշտոցին հրահանգը նորամուտ լինի «ի տգէտ քահանայից», եւ թէ «ըստ հնոյն օրինի» էր այդ ծէսը (Ընդհ. 160): Բայց ես կը զանազանեմ: Մաշտոցին զրութիւնը կրնայ արդարեւ եկամուտ լինել, սակայն ոչ եւ սովորոյթը մեր եկեղեցւոյ մէջ, որ շատ հին է եւ նոյն իսկ հերանոսական ծագումն ունի: Զայս կ'ըսեմ, զի դեւտական զոհերը չունէին այդպիսի պճնում մը: Արդարեւ վեր կ'ենենք մինչեւ Տրդատայ հայրը՝

դիցապաշտն խոսքով, եւ կը տեսնենք որ սա եւս իւր զոհելի անասունքը կը սքողէ «ոսկեղէն եւ արծաթեղէն զարդուք», այս ինքն այդպիսի հիւսուածներով, որոնք կ'աւարտէին «ի վերջաւորս փողփողեալս»։ Նոյնպէս եւ «նշանակապ պալարակապ մետաքսիւքն եւ ոսկովք պսակօք» (Ագթ. 34), որոց վերջինդ հարկաւ կ'անցնէին եղջերաց շուրջ¹։ Եւ թէ այս, թէ վերոյիշեալ միւրգերը կը նշանակէին մայր երկրի բարեբերութիւնը. ըստ որում մեր հեթանոս նախնիք «պսակս եւ թաւ ոստս ծառոց» կը նուիրէին նաեւ Անահտայ, «որով կեայ, կ'ըսէին, եւ զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց» (նոյն, 49, 61)։ Ասկից է ուրեմն տեառնականի պճնումը, ինչպէս կը համարի եւ Շնորհալին՝ «ըստ հնոյն օրինի» բացատրութեամբ։ Գիտենք որ Հելլէնք ալ կը զարդարէին զոհելի կենդանին պսակներով ու ժապաւինօք, եւ ցուլերու՝ կովերու եղջիւրները կ'ոսկեզօծէին (Դար. Դ, 964)։ Ես ինքս հին Հռով-

1. Այդպէս կ'իմանամ եւ Ագաթանգեղոսի խօսքերդ, զոր Հ. Աւերան մեհենաց սեպհական զարդերու կը վերագրէ (Հին հաւ. 457)։ Բայց դիտելի է՝ որ պատմիչն յետոյ կը յարէ արդէն տաճարի զարդարանքներն ալ. եւ «պալարակապ» բառը կը յիշեցնէ մանաւանդ անասնոց յատուկ զարդ մը, ծանօթ «պալարակապ երիվարօք» օրինակին մէջ (Ես. 42, 20)։

մայ Որգոստային (Foro Romano) փլատակաց մէջ տեսած եմ քանդակ մը զոհելի անասնոց, որոց վրայ ձգուած է ուրարի նմանող լայն եւ հիւսկէն ժապաւէն մը։ Այդ ձեւն յառաջ կը բերէ եւ Դարեմբերգ (Դ, 975)։ Ուրիշ քանդակաց մէջ եւս կը տեսնուին եզներ, իրենց գլխին մետաղեայ զարդերով կամ ծաղկեայ պըսակներով (անդ, 975-6)։

Բ. Մատաղի չորրորտանին զարդարուելէ վերջ՝ կը կատարուէր հետագայ պաշտօնը, համաձայն հնագոյն Մաշտոցին եւ այլոց, «ի դրան եկեղեցւոյն»։ Կ'ըսէին նախ «ի Թիւ»՝ ԼԱ, ԼԳ եւ Ծ սաղմոսները։ Յետոյ սրկ. «Խնդրեսցուք հաւատով»։ եւ քհն. «Աւրհնութիւն եւ փառս»։ Դարձեալ սղմ. ԺԹ, եւ ընթերցուածք՝ զորս գլխով միայն կը նշանակեմ. Ղեւտ. Ա, 1-17. Բ Թագ. Զ, 17-19. Ես. ԾԶ, 6-7. Երբ. ԺԳ, 10-16. Աւել. սղմ. ԻԸ. ՂԿ. ԺԴ, 12-15։ Ապա քրդ. «Վասն ի վերուստ», որուն կը յաջորդէ երկար աղօթք մը, «Ամենակալ Ած. փառաւորեալ», յորում նախ ցոյց կու տայ մատաղիս էութիւնը կամ վախճանն՝ ըսելով. «Ընգալ Տր. Ած. մեր զնուեր խոստմանս մերոյ՝ զոր խոստացաք քեզ ի նեղութեան մերոյ, յորում աղաչեցաք առ քեզ եւ փրկե-

ցեր զմեզ»։ Ապա կը յարէ անոր արգասիքը. «Եւ պարգեւեայ զթողութիւն մեղաց. անեցոյ զհաւտս եւ զանդեայս եւ զամենայն ինչս եւ ստացուածս ծառայից քոց», եւ այլն։

Գ. Մաշտոցին այդ կանոնին կից կայ նաեւ «Աւրհնութիւն աղի», յիշուած Անձեւացիէն (Հյպտ. 290), Շնորհալիէն (Ընդհ. 160) եւ յայլոց եւս, որոյ թարգմանիչ կը դնէ Որբելեանն զՍ. Սահակ եւ Մեսրոբ (ՀԿՃ. Ժ)։ Բովանդակութիւնն է սղմ. ԿԶ, ու կարճ աղօթք մը, «Աւրհնեալ ես Տր. Ած. արարիչ», որով կը խնդրուի աստուածային օրհնութիւնն աղին վրայ, «զի յամենայն ինչ յոր եւ խառնեսցի սա, եղիցի մեզ ի սրբութիւն քաւութեան եւ ի թողութիւն մեղաց»։ Եւ կը կերցընէին զայն անասնոյն (Ընդհ. 160)։

Շատ հին է սովորութիւնս, զոր արդէն նշմարեցինք Յունաց ու Հրէից մէջ եւս (աստ, 170)։ Ես կը համարիմ՝ թէ մեք հրէականէն առած ենք։ Խորենացւոյն ընծայուած ճառի մը մէջ կը գտնենք յիշատակն «առաքելահրաման նորընծայ պատարագաց աղին օրհնութեան» (Խոր. 336)։ Բայց առաքելականութիւնդ ենթադրական է. այնպէս որ Յհ. Իմաստասէրը Լուսաւորչին կ'ընծայէ օրհնած աղի այս գոր-

ծածուկիւնը (Օձն. 25). եւ Տարօնացիին՝
 Հոովմայ եկեղեցիէն ընդունած կը համարի
 (Թէոփ. 306): Իսկ որովհետեւ պատմա-
 կան միութեանց մէջ մեր Հարց հրեա-
 կայութիւնը սահման չունի, կիրակոս կը
 կարծէ՝ թէ Գրիգոր ու Սեղրեստրոս «աղ-
 օրհնեցին» ի Հոովմ, եւ խառնեցին խա-
 շանց զենման մէջ (7). զոր Որբելեանն
 ալ կ'ընդունի, համարելով զանոնք նո-
 րոգիչ նոյն օրհնութեան, եւ զՅակոբոս
 տեառնեղբայրն՝ առաջին հիմնադիր (Հկճ.
 Ժ): Տաթեւացիին տեղ մը Լուսաւորչին
 կ'երեւակայէ աղին հաստատութիւնը, եւ
 ուրիշ տեղ մը՝ Երուսաղեմի Յուստոս ե-
 պիսկոպոսին (Հրց. 657, '58-9). նշան՝
 թէ ինքն ալ ապահով չէր ըսածին: Սա-
 կայն աւելի դրականն է անոր գոյութիւնը
 մեր մէջ և դարուն, — չհաշուելով խո-
 բենացոյն ընծայուած ճառն՝ որոյ թուա-
 կանն անստոյգ է, — ուր Օձնեցիին կը սլա-
 տուիրէ «զաղն օրհնութեան յագապացն
 զենմունս խառնել» (25):

Շնորհալին աղին խորհուրդն ալ կը
 բացատրէ հետեւեալ կերպով: Աղը, կ'ըսէ,
 «մաքրութեան օրինակ» է, ինչպէս Քրիս-
 տոս աշակերտաց ըսաւ՝ թէ «Դուք էք աղ
 երկրի»: Նախամարդոյն մեղօք երկիրս ա-
 նիծուելով, անոր վրայ գտուածներն ալ

«անմաքուր» եղան։ Ասոր համար մեք եւս «բանին Աստուծոյ զորս ընթեռնումք, եւ սուրբ անուան նորա յիշմամբ եւ խաչին դրոշմամբ» կը սրբենք աղը եւ կու տանք կենդանւոյն, որպէս զի ուտելով մաքրուի «ի վերջնոյ անիծիցն», եւ արժանի նուէր դառնայ Աստուծոյ (Ընդհ. 161)։ Այս բարեքիկ մեկնութիւնս սակայն չի ժխտեր աղին հրէական ծագումը մեր մէջ։

6. — Եփոսմն։ — Այսուհետեւ կը մորթէին անասունն ու կ'եփէին։ Տրուդեան ժողովը, որ կատարուեցաւ ի կ. Պոլիս 692ին, իւր ՂԹ կանոնն ուղղած է Հայոց դէմ, որոնք՝ կ'ըսէ՝ «սուրբ սեղանոց վրայ եփելով մսեղեաց անդամները, հրէաբար մասեր կը նուիրեն քահանայից»։ Մեր հարց վերագրուած այս սովորոյթը սակայն յիշուած չէ ընաւ այլուր. եւ դժուարին է ընդունիլ՝ թէ մեր նախնիք կրակ վառէին Պատարագի սեղանին վրայ եւ աղօթավայրը լեցնէին ծխով ու ճենճերով։ Հայ եկեղեցւոյն յօրինուածն ինքնին անյարմար էր այդ գործին։ Հաւանական է՝ թէ ժողովը թելադրուած է հակառակորդաց խեղաթիւր լեզուէն, որոնք շարժած կը թուին մատաղին ս. սեղանին վրայ դրուելէն. սովորութիւն՝ որուն կ'ակնարկէ Մխիթար, ըսելով պատարագեալ

աղանդոյն համար՝ թէ «ի տէրունի սեղանն իցէ» (Գող. Առկ. 99). եւ որ ուղղակի առ Աստուած նուիրման ձեւ մը կը թուի, ինչպէս հին զոհերն ալ սեղանի վրայ կ'այրէին:

7. — Օրհնութիւն սեղանոյ: — Տեառնականին յատուկ, այս ինքն իւր գաղափարին իսկապէս համաձայն սեղանօրհնէք մը չկար նախնեաց մէջ: Անոր համար հոգեհանգստեան սեպհական կանոնը հոս ալ կը պաշտէին, ինչպէս յայտնի է երիցագոյն Մաշտոցին մէջ ազոր վերնագրէն. «Աւրհնութիւն սեղանոյ տեսնակաւնի եւ պատարագի»: եւ զոր տեսնելու ենք իւր բնիկ տեղոյն մէջ:

8. — Ծաշակումն: — Այսուհետեւ հոն սրբայրին մօտ իսկ, բացօթեայ կամ ընդ յարկաւ ըստ օգին, եւ ափ յափոյ պատրաստուած սեղաններու շուրջը «բազմեցուցեալ դասս դասս զբազմութիւն մարդկանն» որ ուխտի եկած էին, կը բաշխէին անոնց մատաղէն, ինչպէս ըրաւ Վարդ ռշտունի Վարագայ ուխտին մէջ (Հյպտ. 231), թէ մսեղէն լինէր անոր նիւթը, եւ թէ ընդեղէն՝ ինչպէս հասկանալու ենք «պահոց եւ ծոմոց ուխտերը» Սահակայ կանոնաց մէջ (111):

Շնորհալին կը յիշեցնէ՝ թէ այս մատղէն եւս բաժին պիտի հանուէր քահանայից տան համար, հարկաւ այն սահմանին համեմատ՝ զոր մանրամասնօրէն տեսանք նախնարար (335). եւ միւսը՝ կ'ըսէ՝ աղքատաց ու կարօտելոց բաշխել «առանց ակնառութեան», որպէս զի Աստուծոյ հաճոյ լինի (Ընդհ. 160): Բացատրութիւնս «առանց ակնառութեան» ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս սրբաւայրին մէջ անգամ սպրդած էր խտրական ոգին՝ զոր նկատեցինք առտնին ագապներու մէջ (աստ, 321):

Գ. ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ

1. — Կոչումն ու սահման: — Ննջեցեալ հոգւոց հանգստեան համար տրուած ագապն է այս, որոյ ամենէն աւելի յայտարար անունն էր հոգեհանգիստը: Ասոր կը պատահինք նոյն ինքն Մաշտոցին մէջ, սկսեալ ԺԱ դարու օրինակէն, յորում կը կարդանք. «Կանոն ոգեհանգիստ առնելոյ կամ յիշատակ մեռելոյ». եւ ըստ 1345ի

եւ 1386ի օրինակաց վենետկոյ՝ «կանոն հոգեհանգիստ առնել կամ պատարագ մեռերոյ»։ Ասոցմէ «հոգեհանգիստ» կոչումը կը գտնենք նաեւ Շնորհալուոյն (Ընդհ. 156), Որբելեանի (361) եւ Տաթեւացւոյն քով (Հրց. 362)։ Իսկ հին ու նոր մատենագիրք փոխանակ աղոր կը գործածեն ուրիշ հոմանշեր. Մանդակունին (179) եւ Եղիշէ (288-92) յիշատակ կ'ըսեն. Պարտաւայ ժողովն՝ ազապ ի հանգիստ, կամ յիշատակ վախճաներոցն, կամ մխիթարութիւն ոգոց (ԺԸ). Ղեւոնդ՝ հաց սգոյ (152). Գր. Խլաթեցին՝ հաց հոգւոյ (Հյպտ. 568). ուրիշներ կը կոչեն պատարագ կամ զոհ զենման (Արծ. 323), ու մատաղ (Ընդհ. 154. Ուռ. 404)։ Իսկ Որբելեանն ըսելով՝ թէ «զագարն ո՞ սահմանեաց, որ է հոգեհանգիստն» (ՀԿՃ. Ժ), կը հաստատէ ազապին իւր ժամանակ ունեցած մասնաւոր եւ ամփոփ իմաստը։ Հին արձանագրաց մէջ կայ նաեւ սեղան, եւ յն. ազապին բառացի թարգմանութեամբ՝ սեր (աստ, 355)։

2. — Ծագումն եւ Հայոց մէջ. — Բոլոր հին ազգերը, քաղաքակիրթ կամ վայրենի, կռապաշտ թէ աստուածապաշտ, սովոր էին ննջեցելոց ի նպաստ տալ այսպիսի ճաշեր, ինչպէս մանրամասնօրէն կը

յիշէ Լըկլերկ (Կարբ. Ա, 775-9): Հրեայք
 եւս ունէին այս նպատակով «հաց սգոյ»
 եւ «բաժակ մխիթարութեան» (Երմ. ԺԶ,
 7): Մեր մէջ ալ նոյնքան հին է այս սո-
 վորոյթ: Տիգրան իւր Մաժան եղբօր գե-
 ընդմանին վրայ բազին մը կը շինէ, «զի
 ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեա-
 ցեն, եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք»
 (Խոր. 146): Հոգեհանգստեան վախճանն
 յայտնի է հոս. բայց թէ ո՞րքան պատմա-
 կան է՝ չեմ գիտեր, թէեւ գաղափարին
 հնութիւնն ապահով է:

Հեթանոսութեան կամ հրէութեան սկը-
 սած այդ պաշտօնն աւելի ճշդեց եւ ազ-
 նուացուց քրիստոնէութիւնը. եւ հայ եկե-
 ղեցւոյ մէջ եւս կը գտնենք զայն աւետա-
 րանին հետ միասին: Անոր յաճախութիւնն
 իւր օրով ցոյց կու տայ Մանդակունին,
 երբ կ'ըսէ՝ թէ ննջեցեալն «հանապազ օրհնի
 եւ յիշի ի յիշատակացն կատարելոց»
 (179): Նոյնը կը հաստատէ Պարտաւայ
 ժողովն ալ հետագայ վկայութեամբ. «ի
 յիշատակս վախճանելոցն՝ յընտանեաց նո-
 ցա որ ինչ ըստ կարգի օրինաց քրիստո-
 նէից կատարեն զմխիթարութիւն ոգւոց նո-
 ցա, կամ զքառասունսն եւ զազապս ի
 հանգիստ նոցա» (Պրտ. ԺԸ): Արծրունին
 Գազիկ արքայ՝ իւր Գուրգէն եղբօր հոգ-

ւոյն համար կը մատուցանէ «պատարագս
 եւ զոհս զենմանց». զայս կ'ընէ անոր
 մահուան սգոյ ժամանակ, կրկնելով ապա
 ամէն տարի «անմոռաց յիշատակօք» (Արծ.
 323-4): Գող վասլի մահուան մորթուե-
 ցան «մատաղ անթիւ» (Ուռ. 404): Շնոր-
 հալին մատաղի տեսակաց մէջ կը թուէ
 եւ զայս, զոր կ'ընենք՝ կ'ըսէ՝ մեռելոց
 յիշատակին համար, «զի զաղքատսն կե-
 րակրելով՝ ողորմութիւն գտցեն նոքա յԱս-
 տուծոյ» (Ընդհ. 154, '55). Կամ ըստ
 Տարօնացւոյն՝ «ի բարեխօսութիւն առ Աս-
 տուած» եւ «առ ի թողութիւն պարտուց»
 (Թէոփ. 282):

Յաճախ հին արձանագրութեանց մէջ
 ալ կը պատահինք սոյն ճաշին, կապուած
 միշտ յատուկ օրերու հետ: Մին՝ գրուած
 ի Սանահին 1191ին, Համբարձման տօ-
 նին կը սահմանէ Պատարագներ եւ «հաց»
 (Ազգ. հնդ. 1911, էջ 283): Ուրիշ մը
 կը պատուիրէ՝ որ Հոգեգալստեան օրն «ի
 մեր արդեանց սեղան դնեն» (նոյն, 1901,
 էջ 405): Խժկօնից ուխտին նորոգիչ մը
 1153ին պայման կը դնէ՝ որ տեղւոյն ա-
 րեղայից մահուան «հայրն լաւ մատաղ
 առնէ», ինչ որ Բագնայրի բարերար մը
 1233ին իրեն համար կը սահմանէ (Տեղ.
 209, 185): Կայ նաեւ վաչէի եւ ընտա-

նեաց կտակն 1213ին, որպէս զի Կեչա-
ռուաց վանքը Նոր կիւրակէին «զսէրն
առնէ» ի նպաստ իրենց հոգւոց (Այր. 261).
եւ 1229ին ալ Հոռոմոսի ուխտին կը պայ-
մանադրէ՝ որ դարձեալ նոյն օրն «հասա-
րակաց սէր առնէ» (Շիր. 24): Շքեղ է
եւ համաձայն սիւնեցի պերճութեան՝ Որ-
բիւեան պատմչին կտակն ալ, որով Պեն-
տեկոստէին օրը Նորովանից միաբանք «առ-
նեն մեզ, կ'ըսէ, յիշատակ հոգեհանգիստ՝
զենմամբ զուարակաց եւ զառանց, եւ ա-
ռատ ոռճկօց կերակրոց եւ ըմպելեաց լը-
ցուցանեն զպէտս աղքատաց եւ կարօտե-
լոց» (Որբ. 361-2):

3. — Վայրը: — Հին ազգերը ննջե-
ցելոյն գերեզմանին շուրջ իսկ կը կատա-
րէին զենումը, եւ հոն ճաշ կու տային,
ինչպէս ըրաւ Աքիլեւս՝ Պատրոկլի մա-
հուան (Իլ. 412), եւ Աղեքսանդր՝ Դարեհի
(Պտմ. Աղ. 113). Ինչպէս կ'ընէին Եգիպ-
տացիք (Լնոր. Գ, 252-3) եւ Հրեայք ալ
(Տովբ. Դ, 18): Ընդ հակառակն Դ դա-
րուն Հռովմայ, Անտիոքայ եւ Փոքր Ա-
սիոյ քրիստոնեայք հոգւոյ հացը կ'ուտէին
եկեղեցւոյ եւ գաւթին մէջ, զոր Կարքե-
դոնի ու Լաւոդիկեայ ժողովները դատա-
պարտեցին (Կարբ. Ա, 820-2), նոյնպէս
եւ Բ Նիկէական կանոնները (ԾԷ):

Մեր հեթանոսութեան շրջանի սովորոյթը նման է միւս հեթանոսաց ըրածին. Մաժանայ հոգեհացն անոր գերեզմանին վրայ իսկ կ'ուտուէր՝ ինչպէս ըսինք (353): Իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ, Հինն անծանօթ է ինձ, եւ հաւանական է՝ թէ միւս քրիստոնէից պէս եւ տեառնականին նման կը կատարուէր «ի դուռն եկեղեցւոյն», ինչպէս իւր դարուն համար կը վկայէ Շնորհալին (Ընդհ. 160): Բայց վերոյիշեալ արձանագրութեանց համեմատ՝ առաւելապէս կը տրուէր վանքերու մէջ. որով եւ առիթ կը դառնար շահասէր հակառակութեանց՝ աշխարհիկ քահանայից կողմանէ: Միւ. Գոշ այդ վէճին մէջ վերջնոց իրաւունք տուաւ՝ ըսելով. «Ձեռքհանգիստ ի վանս առնել՝ ոչ է ըստ օրինաց դատաստանի գրոց», պատճառ բերելով՝ որ վանքերու մէջ մսակերութիւն չկայ, կամ լաւ եւս՝ լինելու չէր, զի կարարդէն (աստ, 303-7): Ինք կ'ուզէ՝ որ աշխարհի մէջ զենուն, եւ վանքերու պատկանեալ բաժինը տան: Բայց ի վերջոյ կը զիջանի տիրող սովորութեան, եւ կ'ըսէ՝ որ եթէ նուիրատուն իւր կարողութեան չափաւորութեան համար կամ «յաղագս յուսոյ» վանք տանի անասունը եւ հոն հաւատացելոց կերցնէ, աշխարհիկ քահանայք չհակառակին (Դատ. 95-6):

Եւ որովհետեւ ի նպատակ հոգւոց՝ մատաղէն զատ ուրիշ տեսակ հացեր ալ կը տրուէին, ինչպէս պիտի տեսնենք, ասոնք ոչ եւս վանքերու մէջ, այլ մերթ «ի գերեզմանին» մեռելոյն կ'ուտուէին՝ նման հեթանոսականին, եւ մերթ «ի տունս», ինչպէս կը յիշատակէ Տաթեւացին (աստ, 364)։

4. — Կոյնակահար։ — Շնորհալուոյն, Որբելեանի եւ այլոց վկայութեանց համեմատ (աստ, 354, '55) այս մատաղին մասնակցողներն են չքաւորք ու թշուառք։ Ասոնց մէջ եւս, ինչպէս պարզ ազապի պահուն (աստ, 322), չկայ սեռի խտրութիւն. Գազկայ հոգեհացին ներկայ կը գտնենք «զդասս աղքատաց, որբոց եւ այրեաց, տնանկաց եւ տառապելոց բիւրաւոր ամբոխից առ նա կուտելոց» (Արծ. 323). այդպէս նաեւ «այրեաց»։

Բայց հոս ալ կու գար բազմիւ բարեկեցիկ դասը, յափշտակելով աղքատաց առաջնութեան իրաւունքը, ինչպէս իւր սովորութիւնն էր (աստ, 321-2)։ Որով Շնորհալին կը հարկադրի հրամայել՝ որ ճաշելէ յառաջ քահանայից բաժինը տան նախ. եւ քննարկելով յառաջ քաղցածներն ու կարօտները կերակրեն, « եւ ապա թէ յաւելու՝ զսիրելիսն եւ զբարեկամս »

(Ընդհ. 160): Բայց յուսալի չէ որ Հայք համակերպած լինին այդպիսի կարգադրութեան մը, եւ յետադասած կամ զրկած իրենց մեծամեծար բարեկամները:

Ծ. — Օրհնութիւն: — Տարբեր էր տեսանականի կանոնէն՝ ըստ մեր ծանօթ աղբերաց. եւ Որբելեան զայն Ս. Եփրեմի կ'ընծայէ, ու Ղազար Թարգմանչէն ի Հայս բերուած կը համարի (ՀԿՃ. Ժ): — Շնորհալին այսպէս կը նկարագրէ զայն: Քահանայք՝ որքան որ կան՝ պիտի հաւաքուին եկեղեցւոյ դուռը, եւ իրենց հետ երթալու է «տէր պատարագին», ինչպէս կը կոչուէր նուիրատուն: Հոն, կ'ըսէ, Թող աղը դնեն խաչին առջեւ (աստ, 343), երգեն գրուած սաղմոսը, եւ կատարեն ընթերցումներն ու աղօթքը: Կը յաւելու թէ այս պաշտօնը կատարուելու է «երկիւղիւ մեծաւ», ուզելով արգելուլ այն ժխորն եւ անկարգութիւնը՝ որ ի հնուց յատուկ էր հայ ժողովրդեան՝ հոգեւոր պաշտամանց պահուն (աստ, 253). եւ ջերմեռանդ սրտիւ, կ'ըսէ, յիշեն մեռելոյն անունը, անոր մեղաց Թողութիւն խնդրելով: Ապա տան աղն անասնոյն եւ մորթեն (Ընդհ. 160):

Ա. Այդ նկարագիրդ ամփոփումն է Մաշտոցին պաշտաման, որ հետեւեալն է՝

ըստ ժԱ դարու օրինակին, սա վերնա-
գրով. «Կանոն ոգեհանգիստ առնելոյ կամ
յիշատակ մեռելոյ»: Նախ կը դնէ սղմ.
ԼԱ «Ի Թիւ». յետոյ «Աւրհնութիւն եւ
փառս». սղմ. ԼԶ, ԼԷ, Խ, եւ Օրհնութիւն
Եսայեայ, ԻԶ, 9-20: Ապա քրզ. «Վասն
ի վերուստ». ժԲ «Տէր ողորմեա». ա-
ղօթք՝ «Անկեալ եմք առաջի քո». սղմ.
ԾԳ, եւ հետեւեալ ընթեցուածները. Առկ.
Գ, 9-12. Գրծ. ԻԴ, 14-18. Ա Պետ. Դ,
6-7. Աւել. սղմ. ԿԶ. ՂԿ. ժԹ, 1-10.
եւ հուսկ ընդարձակ աղօթք մը, «Հայր
երկնաւոր բարեգութ եւ ողորմած», յո-
րում կայ հետագայ կարեւոր կտորը մա-
տաղիս էութեան ու վախճանի մասին.
«Ընկալ ողորմութեամբ քո(յ)ով զպատա-
րագս զոր մատուցանեմք հաւատացեալքս
ի քեզ առ ի յիշատակ ննջեցելոցն յա-
նուն քո սբ... Աւրհնեա զպատարագս զայս՝
առաքելով զաներեւոյթ աջ քո, եւ հան-
գոյ զկամս ընդունողութեան քո զմատու-
ցողո՞ր¹, առհաւատչեայ ընդունել զհան-
գիստ փոխեցելոյն՝ զոր աւանդեցեր ի պա-
տրաստեալ բնակութիւնս անճառ բա-
րեացդ: Լցոյ քո անճառ շնորհաւք բազ-

1. 1216ի օրինակն աւելի ճշգործն կը կարդայ «ի
մատուցողքս»:

մապատիկ ցնծութեամբ որք հաղորդք հանդիպեցան այսմ խրախուժեանս», եւ այլն:

Բ. Ապա կը մորթէին ու կ'եփէին աւանսուճը, եւ կը պատրաստէին սեղանն՝ ինչպէս տեառնականի առթիւ կ'ընէին (աստ, 350): Եւ նստելէ յառաջ կը պաշտէին «Աւրհնութիւն սեղանոյ տեառնականի եւ պատարագի» ըստ ԺԱ դարու Մաշտոցին (աստ, 350), կազմուած միակ աղօթքէ մը, որոյ հետագայ համառօտութեան մէջ կ'ամփոփեմ կարեւորագոյն կէտերը, որոնք կը վերաբերին սեղանին, ննջեցելոյն ու նուիրողին: Աւասիկ. «Աւրհնեալ ես Տր. Ած. ամենակալ հայր Տն. մերոյ Յի. Քի. որ առիթ սիրոյ պատրաստեցեր քո ծառայիցս բարեպաշտել առ քեզ սեղանովք բարութեան: Խնդրեմք ի քնն Տր. եւ աղաչեմք, ընգալ եւ աւրհնեայ զուխտ պատարագիս այսորիկ... եւ յիշատակեայ զհոգիս հանգուցելոյն ընդ սուրբս քո ի փառս քո... Յիշեայ Տր. ողորմութեամբ քո զմատուցող պատարագիս, եւ կատարեա ի բարի վիճակաւ սորա», եւ այլն:

Գ. Եւ որովհետեւ հոգեհանգստեան նուէր կրնային լինել արմտիք ալ, նոյն Մաշտոցն ունի յատուկ «Աւրհնութիւն հատի պատարագի», զատ սովորական մատաղի

սեպհականէն (աստ, 332): Վենետկոյ Թ. ԾԹ Մաշտոցին մէջ, որոյ գրութիւնն հնագոյն է քան իւր լրացուցին 1401 թուականը, աւելի զարդարուն է սոյն կանոնս իւր հրահանգաց մէջ: «Դնեն, կ'ըսէ, ի սեղանն հատ, եւ անապակ գինի եւ Գ մոմ լուցեալս» . եւ կը պաշտեն հանգստեան շարական եւ օրհնութեան աղօթքը՝ «Գոհանամք եւ փառաւորեմք զքեզ», յորում ուշագրաւ են պարագային հետ կապ ունեցող հետեւեալ տեղիքը: Նախ կը յիշատակէ ննջեցեալները. «Հայցեմք ի բարերարութենէտ քումմէ, յիշեայ զհոգիս ծառայից քոց ընդ սուրբս քո յերկնաւոր առագաստիդ յանպատումն ուրախութիւնսըդ: Հայեաց հաշտ ականք ի պատարագս՝ զոր մատուցանեմք առաջի քո, անկարաւոր Ած. եւ պարգեւեայ նոցա զմուտ վերին կենացդ»: Եւ որովհետեւ ոգեհանգիստն ալ կրնար մարտիրոսաց յիշատակին հետ կատարուիլ (աստ, 317, '42), կը յարէ այս մտօք. «Ընդունող աղաւթից եւ հաճեցող սլատարագաց, նախընտրեալ սրբոց, աղերս արկանեմք առաջի քո զսրբութիւնս նոցա. խոնարհեցո զունկն քո յաղաչանս մեղուցեալ ծառայիս քո... եւ պարգեւեա զհանգիստ յիշատակելոցս առաջի քո»: Կը դառնայ սեղանին եւ անոր

բովանդակութեան վրայ. «Չգեա զբաշխող
աւրհնութեան սուրբ զաջ քո, եւ աւրհնեայ
զսեղանս զայս եւ զառաջիկայ հաստս եւ
զգինիս՝ զոր մատուցանեմք յաւրինակ ա-
մենայն սուրբ մարտիրոսացն եւ յիշատակ
հոգւոց հանգուցելոց»։ Եւ հուսկ կ'աղերսէ
ճաշակողաց ու նուիրատուաց համար. «Եւ
շնորհեայ ամենեցուն որք հաղորդին ի սը-
մանե՝ զփրկութիւն առողջութեան կենաց
եւ քաւութեան մեղաց։ Տուր Տր. վարձս
բարիս մատուցողաց պատարագիս... ջըն-
ջեայ զձեռագիր յանցանաց ամենայն ժո-
ղովրդեանս», եւ այլն։

6. — Սեդակը։ — Իւր նիւթերն էին
ուրեմն մսեղէնք, արմտիք ու գինի։ Որ-
բելեանի ոգեհացը կը կազմուէր «ա-
ռատ ռոճկօք կերակրոց եւ ըմպելեաց»
(աստ, 355)։ Սյս տեղ ըմպելեաց կարեւո-
րութիւնն զգալի է Հոռոմոսի վանուց մէկ
արձանագրութեան մէջ եւս՝ 1229ին, ուր
կտակարարն այգի մ'է թողեր եկեղեցւոյն,
պայմանաւ՝ որ փակակալը «գինոյն իշ-
խանութիւն ունի՝ որ ի մեր պատարագի
յաւրն հասարակաց սէր առնէ» (Շիր. 24)։

Որ եւ է հայ կոչնոց մէջ չէր կարող
մտնել գինին՝ առանց իւր հետ բերելու
չափազանցութիւնն ու զեղծումն ալ, ինչ
որ կը տեսնուէր ափրիկեցի քրիստոնէից ա-

գապաց մէջ եւս (Կարբ. Ա, 818): Թէպէտ չենք կարող այս չափազանց մտօք առնուլ մեր այդ յիշած կտակաց «գինին» կամ «առատ ըմպելիքն» ալ, որ կրնան թէ սովորական գինեբրուաց նմանիլ վայելողաց կողմանէ, եւ թէ աւելի պարկեշտ լինել, սակայն նոյն միջին դարուն՝ դեռ ուխտավայրից մէջ մեր տեսած արբեցութիւնք (աստ, 253-4) մեր ուշն հոգեհացերուն ալ տանին (հմմտ. 366):

7. — Սովորոյրներ: — Մեք եթէ այդ գինարբուքն իրեն ամբողջական իմաստով առնունք, հոս ալ պիտի տեսնենք աղմուկ ու պարեր (աստ, 204-11), զոր Կարքեդոնացիք եւ Անտիոքացիք եւս ունէին իրենց ազապներու մէջ. հեթանոսական մնացորդներ՝ որոց դէմ կը կռուէին իրենց հովիւները (Կարբ. Ա, 818, '22): Եւ նրկատելով ադոնց ժամանակակցութիւնն ու նմանութիւնքը հայ բարուց հետ՝ որուն շատ անգամ ակնարկեցինք, եւ մանաւանդ պարերու գոյութիւնը մեր յուդարկաւորական թարրորին մէջ անգամ (Փաւս. 229), բնաւ անտեղի չէ զասոնք մեր հոգեհանգրստեան մէջ ալ տեսնել:

Կարեւոր պարագայ մը կայ՝ զոր ոմանք այսօր կը գործադրեն, կ'ըսէ Վարդան. այն է «գինի արկանել ի գետին» ի յիշելն

զմեռեալս» (Բ Օր. ԻԶ). եւ որ դեռ մնացած էր Տաթեւացւոյն ժամանակ, որ կը հարցնէ¹. «Զի՞նչ է՝ որ յըմպելն զգինին՝ քափեն յանուն մեռելոյ ի գերեզմանին²»: Եւ կը պատասխանէ՝ թէ հեթանոսներէ առնուած է, որոնք մեռելոյն ինչքը գերեզման կը դնէին անոր հետ, եւ «ի գինի ըմպելն³» մեռելոց բաժինն անոնց վրայ կը լեցնէին. եւ թէ նոյնպէս կ'ընէին «ի տունս եւ ի դուրս՝ յորժամ յիշէին» (Հրց. 656): Հոս դիտելի է նախ՝ որ «հեթանոսաց» ընծայուած սովորոյթը կապուէր ժամանակի հայ բարուց հետ, եւ զասոնք իսկ կը դնեն մեր առջեւ այդ վարդապետները: Ըստ այսմ ուրեմն գինին կը թափէին մեռելոց յիշատակին՝ ոչ միայն մատաղի ժամանակ, որուն կ'աւնարկեն «ի դուրս» բացատրութեամբ, այս ինքն բացօթեայ վայրերու մէջ՝ ինչպէս էին ուխտատեղիք (Հմմտ. աստ, 350, '56), այլ նաեւ «ի տունս» եւ «ի գերեզմանին» տրուած ճաշերու առթիւ: Երկրորդ՝ թէ սովորութիւնս յիրաւի հեթանոսական ծա-

1. Հարցումդ ըստ տպ. եւ վնեակոյ 1424ի օրինակին է, եւ չկայ 1401ի օր. մէջ:

2. «ի գերեզմանին» ըստ 1424ի օր. է, եւ չկայ ի տպագրին:

3. «ի գինի ըմպելն» 1424ի օրինակէն է:

գումն ունէր, եւ կար՝ զոր օրինակ՝ Հել-
լենաց քով: Հոմերոս կ'աւանդէ՝ որ մինչ-
դեռ Պատրոկլի մարմինը կ'այրէր, Աքիլ-
լեա անոր խարուկին շուրջ գետինը գինի
կը թափէր, կոչելով մեռելոյն հոգին (Իլ.
416): Ասոր համար կը յարէ վարդան՝
թէ «չէ պարտ առնել»: Եւ Տաթեւացին՝
թէ «չէ պարտ, զի յուսահատութեան է
նշան եւ հեթանոսաց գործ»: Չէ՛ պարտ.
եւ սակայն մինչեւ ցայսօր դեռ կը մնայ
Հայաստանի մէջ:

Ոչ նուազ կարեւոր է եւ այն՝ որ մա-
տաղի տիրոջ արգելուած էր սեղանէն որ
եւ է բան տուն տանիլ՝ հետագայ օրե-
րուն ի պաշար. այլ պիտի շատանար նոյն
օրուան հարկաւորը միայն առնուլ, ինչ-
պէս կ'ազդարարէ Ծնորհալին, իմացնելով
պատճառն ալ, «զի Աստուծոյ է նուիրեալ» (Ընդհ. 160): Չայս իրրեւ զեղ-
ծում դատապարտեց նաեւ Լաւդիկեայ
ժողովը 363ին (Կարբ. Ա, 821), եւ Բար-
սղի ընծայուած կանոնները (ՃՂԸ), ո-
րոնք հաւանօրէն ծանօթ էին մեր հայրա-
պետին: Արդէն Մովսէս եւ կը պատուի-
րէր գոհութեան զոհն առ օրին ուտել ըս-
պառել (Ղեւտ. ԻԲ, 30):

8. — Հաց սգոյ: — Ղեւոնդ կ'աւանդէ
մեզ ուրիշ ճաշ մը: Երբ ննջեցեալն ողբալու

համար՝ ազգականը ու բարեկամը կը հաւաքուէին անոր տունը, հոն իսկ «ի տունս իւրեանց», կ'ըսէ, սովորութիւն էր «հաց սփոյ բեկանել»։ Եւ ապա կը տանէին թաղել մեռեալը։ Այդ ճաշն հանդիսական լինելու է, որով թշնամեաց երկիւղէն կը հարկադրէին երբեմն զանց ընել (Ղեւ. 152)։ Արդարեւ Միս. Գոշ ալ կը յիշատակէ զայս իւր առակաց մէջ. ագռաւին որդին մեռնելուն, կ'ըսէ, շատերն եկան «յողը նորա, եւ նա ձաշ մեծ յօրինեաց սգաւորաց» (110-1), որ յայտնի է՝ թէ նոյն է Ղեւոնդի աւանդածին հետ։ Եւ որովհետեւ անպատեհը սովորական խընճոյից մէջ՝ անպատշաճագոյն պիտի լինէր այսպիսի հոգեւոր սեղանի մը վրայ, մեր Հարց ուզեցին արգելուլ գինարբութիւնն այս անթիւ։ Վաղարշապատու ժողովին կանոնները կը գրեն. «Մի՛ թոյլ տացեն քահանայք գինարբոս առնել ի սուգս մեռելոց» (Վղշ. ԻԱ)։ Եւ Ս. Սահակայ կանոնը՝ թէ «Գինը մպելիս ի լալիս մի՛ արացեն» (98)։ Այս դատապարտուած գինարբուքն անտարակոյս մեզ ծանօթ զեղխութիւնքն են անուամբ եւ իրօք (աստ, 195)։ Եւ ահա կը կատարուին նոյն իսկ «ի սուգս» կամ «ի լալիս»։ այս ինքն մահուան օրն իսկ, եւ մեռելոյն դիակին մօտ։

Թաղման օրուան այդ ճաշը, այդքան հին, եւ իւր բոլոր հանգամանօք վաղուց ծանօթ Հոովմայեցւոց, Ետրուրացւոց եւ այլոց եւա (Դար. Բ, 1385), ըստ ինքեան բնական պէտք մ'էր սգաւորաց հետ երկար ժամերով ողբացողաց համար: Միայն թէ հանդիսական ձեւ առած էր իբրեւ հոգեհանգիստ մը, եւ ասով իսկ արժանի ուշադրութեան:

9. — Խալի ոտքս: — Ընտանեկան օր մ'էր այս մեռելոց յիշատակին, յատուկ կանանց միայն, ուր հանգուցելոյն ազգականուհիք ճաշի կը հրաւիրէին իրենց սեռակիցները: Յովհ. Եզնկացին է զայս յիշողն հետագայ խօսքերով. «Սուրբ Խալի ուրբաթուն ծախս հանեն յանուն մեռելոյն, եւ ժողովս կանանց առնեն», որով յայտնի է՝ թէ ժողովողներն ալ կանայք են, «ուտեն եւ ըմպեն». որուն կը հակառակի ինքն իբր աւելորդ ծախուց դուռ (վս. սգ.): Թէ վարդապետէս ո՞րքան հին է այս սովորոյթը, յայտնի չէ. բայց կարծեմ թէ իւր ծագումն հետեւանքն է այն պարագային, որով կանայք չէին կարող մասնակցիլ հասարակաց կոչունքներու (աստ, 141), բաց ի չքաւոր այրիներէն՝ որ ըսինք թէ աղքատաց հետ միասին կրնային ազապին երթալ (աստ, 322, 357):

Դ. ԶԱՏԿԻ ԳԱՌՆ ԵՒ ՃԱՇ

Քրիստոնէական տօներուն մէջ ամենէն նշանաւորն ու խորհրդաւորը, Զատիկը, մեր հարց սեղանին վրայ կը բերէր հոգեւորին հետ մարմնաւոր յատուկ ուրախութիւն մ'ալ, որ իւր առատութեան հետ լի էր նաեւ խորհրդով:

1. — Ծաշխ: — Ը դարու հեղինակ մը, Գր. Արշարունին, կու տայ մեզ յայտնուան ճաշին բաւական մանր նկարագիր մը, զատկական «նաւակատեաց» նմանեցնելով կամսարական վահանայ խօսքերն եւ իւր գրաւոր վաստակը: Զմեզ քո սեղանիդ վրայ կերակրեցիր, կ'ըսէ անոր, «ջամբելով նաշին՝ մտով օրհնութեան եւ աւոյշ գինով, եւ քանից ոչրախութեան հոգւոյ եւ մարմնոյ»: Եւ անոր խնդրով կատարած իւր Մեկնութիւնը կը համեմատէ փոխադարձ սեղանի մը՝ նոյնպէս յատուկ սոյն «աստուածային պասեքիս», զոր կը յօրինեն «հաւք, որքք, խոյք, գառն՝ ոյխարաւ հանդերձ. եւ դարձեալ բազում

զենմամբ գառանց, յօղեաց եւ յայծից՝ պատարագեալք մտով օրհնութեան»։ որոց վերայ երբ յաւելունք «մրգաց» բաժինն ալ (Արշ. 17), մեր առջեւ կ'ունենանք ազնուական կոչնոց ճոխութիւնը¹։ Ասոր մէջ սակայն զգալի է տօնիս սեպհական ճաշացուցակ մը, որ կը կազմուի ընտանի անասնոց մսերով. այս ինքն անոցմով միայն՝ որ յարմար էին մատաղի (աստ, 327)։ որով բացակայ են սեղանէս վայրի՝ թէեւ սուրբ չորքոտանիք, եւ ծովայինք նոյն իսկ արգելուած, ինչպէս կ'իմացնէ Արշարունին՝ ըսելով. «Այլ ոչ (կերիցես) ձուկն՝ վիշապացեալ ի խորս խաւարի մնալով՝ ատելին քեզ» (անդ)։ այս ինքն՝ զի ձուկը ջրին ներքեւ բնակելով, կը նմանէր վիշապակերպ խաւարարնակ սատանային, եւ այս պատճառաւ այսօր խորշելի էր, ըստ որում մատաղի ալ անյարմար (աստ, 327)։ Սեղանիս լրութեան համար անպակաս են նաեւ «բանք ուրախութեան», բայց պարկեշտութեան սահմանի մէջ, եւ աննման սովորական կոչնոց մէջ ընդունուած յիմարաբանութեանց (աստ, 207)։

1. Հմմտ. աստ, 175, '78-83, 216, '26.

2. — Մատադ: — Հարկ չկայ յիշեցը-
նելու ընթերցողացս՝ որ ընթերցուածոց
մեկնչին յիշատակած զատկական մսերը
սովորաբար օրհնուած են կամ պատարա-
գեալք. այս ինքն մատաղ եղած՝ ամէն տե-
սակ ընտանի սուրբ կենդանիներէն: Մա-
նաւանդ թէ այս օրուան մատաղներն ա-
ւելի բազմաթիւ եւ ընդհանուր են այդ ժա-
մանակ եւ յետոյ եւս, իբր չորս դար վերջ
դեռ ըսել տալու համար Տարօնացւոյն՝ թէ
«ի զատկին ամենայն ազգս Հայոց (անոցմէ)
մատուցանեն ի յիշատակ ննչեցելոցն», եւ
աղքատաց կը բաշխեն (թէոփ. 282): Ու-
րեմն զատկի հին ազապը հոգեհանգստեան
վերածուած է հող: Շնորհալոյ դարուն
ալ կը պատահինք այդ օր «անբանից կեն-
դանաց զենմանց» (Լնդհ. 154), եւ մեծն
Լեւոն նոյն տօնը կը փառաւորէ՝ «մե-
ծահանդէս ժողովով եւ մեծածախ սեղանով»
(Հյպտ. 438). բայց այս վկայութեանց մէջ
հոգեհացի սեղմ իմաստը նշմարելի չէ:

Սակայն սոյն զենմանց մէջ ամենէն ու-
շագրաւն ու տօնին յայտարարն է «զատ-
կական գառն», որուն կը հանդիպինք նախ
Արշարունեաց եպիսկոպոսին վերոյիշեալ
տեղւոյն մէջ, ուր կը շեշտէ անասնոյս քան
զայլս կարեւորութիւնն՝ ըսելով. «Կերիցես
զզատիկ Տեառն, գառն՝ որ բառնայ ըզ-

մեղս աշխարհի, զսիրելիս քեզ միս, հաւուք
հանդերձ որք թռուցեալք յօղս»։ Աւելի
յայտնի կը խօսի «Սակս ժողովոց» գրու-
թիւնը, թէ «Այս աւուր յարութեան ճա-
շակի գառն զեկեալ» (Թղթ. 229), որ է
մատաղ եղած (աստ, 312)։ Բայց ԺԱ դա-
րու սկիզբն ուրիշ բան կը յիշուի Տարօ-
նացւոյն կողմանէ. հոն գառն արդէն մեծ-
ցած՝ ոչխարի փոխուած է։ Մեր զատկի
մատաղը, կ'ըսէ նա, «յոյխարաց առնումք»
(Թէոփ. 278)։ Վերջինս հրէականէն էր,
որոնք զատկին «տարեւոր ոչխար» մը
կ'ուտէին (Եւք, ԺԲ, 3-5). եւ որոյ հետ
աւելի կատարեալ նմանութիւն մը ցոյց կու-
տայ սուտն Դամասկացի, ըսելով թէ Հայք
եւս Հրէից պէս «տարեւոր գառամբ» կը
տօնեն զատիկը (Լոյս, 1905, էջ 1114)։
Սակայն Տարօնացիէն կէս դար վերջ տա-
րեւորը վերստին փոքրկացած կը գտնենք
Շնորհաւլոյն մէկ վկայութեան մէջ՝ թէ
Հայոց այդ գառնը կը լինէր «ամսօրեայ
կամ որպէս պատահէ աւելի կամ նուազ»
(Ընդհ. 155)։ Եւ յաջորդաբար կը հաս-
տատեն այս «գառն» Աւակայ որդին (ՂԱ),
Որբելեանը (ՀԿճ. Է) եւ Տաթեւացին (Հրց.
657)։

Գալով գառին ծագման, Աւակայ որ-
դին «հրաման առաքելական» կը համարի

անոր զենումը Մենդեան, Զատկին ու Վարդավառին (ՂԱ)։ Բայց ասկից կ'ուսանինք գառին աւելի ընդարձակ գործածութիւնը՝ քան առաքելականութիւնը, որ երեւակայական է, եւ արդիւնք Առաքելական անվաւեր կանոնաց (ԺԱ), որոց կ'ապաւինի Որբելեանն ալ (ՀԿՃ. Ժ)։ Իսկ Շնորհալին կը կարծէ՝ թէ Լուսաւորիչ զական կանոն «ի Հռովմայ եկեղեցւոյն ընկալաւ եւ աւանդեաց»։ Արդարեւ՝ ինչպէս ինք կ'ըսէ, դեռ իւր օրով ալ կը պահուէր այն «յամենայն եկեղեցիս փռանկաց» (Ընդհ. 158)։ Բայց թէ Լուսաւորիչ անոցմէ ընդունեցաւ, կրնայ ձրի լինել, կամ փոխառութիւն Տարօնացիէն, որ ադն ու գառն առնուած կը համարի «ի սուրբ հայրապետէն Հռովմայ», եւ միասին կերած (Թէոփ. 306), ակնարկելով անշուշտ Լուսաւորչին ի Հռովմ այցելութեան։ Սակայն աւելի դրական է կարծել՝ թէ Հայք հրէական ոչխարը Տարօնացիէն կամ Դամասկացիէն վերջ՝ այն է ԺԲ դարու առաջին կիսուն՝ փոքրկացուցին ժամանակի հռովմէական գառին պէս, որպէս զի իրենց հակառակորդաց դէմ կռուան մ'ունենային արեւմտեան մեծ եկեղեցւոյն սովորոյթը։ Եւ Տաթեւացին մեր ու լատինաց նմանութեանց մէջ կը թուէր նաեւ «գառն զենուլ ի տօնս»

(Հրց. 553). ուրեմն աւելի քան մի անգամ: Բայց կ'երեւի՝ թէ իւր օրով այնքան ստիպողական չէր գառնը, որով կարելի էր մորթել զատկին «գառն կամ ոչխար կամ այլ ինչ» (Քրգ. ձմր. 606):

3. — Վայրը: — Շնորհալին ջանալով գառին տրուած չափազանց ու գայթակղեցուցիչ կարեւորութիւնը մեղմել, կը պատուիրէր՝ որ զայն մորթեն անխտիր «յորում տեղւոջ հանդիպի», նման ուրիշ անասնոց (Ընդհ. 160): Ուրեմն սովորութեան մէջ կապուած էր յատուկ տեղւոյ մը հետ, որ անտարակոյս եկեղեցին էր, ուր կ'օրհնուէր նման տեառնականին ու հոգեհանգստեան, եւ նոյն իսկ կոչուած է նաեւ «տեառնականն զատկի» (Հրց. 362): Ոչ միայն եկեղեցին կը մորթուէր, այլ հոն ալ կ'ուտուէր, ինչպէս կը զգացնէ մեր առակախօսը, աղուեսին ըսել տալով գայլուն. «Վաղիւ գատիկ՝ է, տարայց զքեզ յեկեղեցին՝ զի կերիցես մատաղ» (Գոշ՝ Առկ. 79). եւ ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վար՝ 1345ի մաշտոցի մը մէջ եւս: Արդարեւ ժ. դարու Լատիններն ալ խորովելով զայն, «դնեն ի խորանն ընդ Պատարագան», կ'ըսէ Շնորհալին (Ընդհ. 160), այս ինքն Ս. Պատարագը մատուցանելու պահուն: Այս սովորոյթը, անծանօթ եւրոպացի հը-

նախօսից, գուցէ հայրապետս շփոթած է Ս. Ագնեսի յիշատակին հետ, ուր Պատարագը դեռ չաւարտած՝ երկու սպիտակ ողջ գառնուկներ կը դրուին ս. Սեղանին վրայ ու կ'օրհնուին, յիշեցնելով մեր նման մէկ սովորութիւնը (աստ, 349-50), եւ յետոյ անոնց բրդէն կը շինուին պալիոնները:

4. — Օրհնութիւն: — Յիշուած Արշարունիէն (աստ, 369) եւ ուրիշներէ, միւս մատաղներու կանոններէն շատ աւելի համառօտ է Շնորհալույն օրով, որ կը պատուիրէ օրհնել աղը տեսնագրութեամբ, եւ ըսելով «զսաղմոսն եւ զաղօթսն՝ որ կարգեալն է», եւ կերցնելով գառին (Ընդհ. 160): Այս՝ հին մաշտոցին աղօրհնէից ձեւն է, կազմուած մէկ սաղմոսէ եւ մէկ աղօթքէ՝ զոր տեսանք (աստ, 347):

Բայց այդքանը չի գոհացներ մեր միջին դարու եկեղեցականները, որոնք Շնորհալիէն վերջ կը հնարեն գառնօրհնէից յատուկ ձեւեր: Վենետիկոյ գրչ. մաշտոցներէն 1345ի օրինակը՝ գրուած ի Սիս, ունի «Աւրհնութիւն գառինն ի նոյն (զատկի) կիրակէին, եւ բաշխեն ժողովրդեան»։ Եւ կը կազմուի հետեւեալ լոկ ու կարճ աղօթքէն. «Տր. մեր, որ ի պատեքս աւրհնեալ յագեցաք երկնային կերակրով երկնա(յ)ին սեղանոյս, ընծայեմք քեզ զմիս

գառանցս, եւ աղաչեմք զի աւրհնեսցես զսոսա ի պարարումն և ի վայելս մարմնոց՝ բանիւ բերանոց մեր, որով կոչեմք զքո սր. անունդ, եւ դրոշմեմք զնշան սր. խաչիս: Եւ որք ընդունիմք զսա ի քո շնորհացդ, յամենայն ժամ կալցուք զքեզ կերակուր հոգոց յանձինս մեր, շնորհաւք Տն. մերոյ Յի. Քի. ընդ որում քեզ հաւր և հոգոյդ սրբոյ փառ» եւն:

Ուրիշ օրինակի մը մէջ՝ 1436ին, գրտած եմ տարբեր օրհնութիւն մը, որ վարդապետին ալ յատուկ է, ըստ որում գառին ճաշակումը տեսանք նաեւ նոյն օրը (աստ, 372): Իւր վերնագիրն է՝ «Կանոն գառին Զատկի եւ վարդապետի»: Եւ բովանդակութիւնն է. «Տէր տաւնից եւ Աստուած ամենայն ուխտից, որ յամենայն ժամ լի առնես բարութեամբ զերկիւղածս քո, ընկալ զգառն պատարագիս զոր մատուցանեմք քեզ: Աճեցոյ եւ բազմացոյ զտուն ծառայից քոց, որպէս աճեցուցեր եւ բազմացուցեր զտունն՝ Աբրահամու, զԻսահակայն եւ զՅակոբայն: Ի հաճոյս քեզ եղիցի պատարագս զայս որպէս զՀաբեւին, եւ յամենայն ժամ քեզ պատարագս մատուցուք՝ բարեբարիդ եւ խնամողիդ: Եւ քեզ վայելէ փառք իշխանութիւն» եւն:

Աղօթիցս զանազանութիւնը եւ անագան
 երեւումն ալ նշան են՝ թէ կանխաւ յատուկ
 պաշտօն մը չկար գառին: Դարձեալ այս
 աղօթքը չի մերժեր գառին տրուելի աղին
 օրհնութիւնն ալ: Իսկ մինչեւ ցարդ մեր
 ըսածները խոտոր կը համեմատին Ուս.
 Կոնիքիքի կարծեաց հետ, որ նկատելով
 գառնօրհնէից բացակայութիւնը գրչագրաց
 մէջ, հապճեպով հետեւցուց՝ թէ անասունս
 կը մորթուէր առանձնական տներու մէջ,
 եւ թէ կատարիչն էր ընտանեաց հայրը
 (Կոն. 113):

Յետ օրհնութեանս կը պատուիրէ Շնոր-
 հալին «խորովել» գառնը, տալ քահանա-
 յին բաժինը, եւ մնացածը ճաշակել (Ընդհ.
 160):

Ծ. — Ժամ ձաշակման: — Ըստ Տա-
 րօնացւոյն՝ գառնը կ'ուտէին «ի ձաշուն»
 (Թէոփ. 279). եւ ըստ Շնորհալւոյն՝ «ի
 նոր զատկիս առաւօտին». կամ ուրիշ բա-
 ցատրութեամբ՝ «ի տարնչեան միաշաբա-
 թին», յետ մերձենալոյ տէրունական խոր-
 հրդոյն (Ընդհ. 155, '57): Երեք շեղագրերդ
 ալ կը ցուցնեն Պատարագի ժամը: Լա-
 տինք եւս մեզ նման կ'ուտէին «յետ սուրբ
 խորհրդոյն հաղորդելոյ» (անդ, 158): Գառն
 անոցմէ ընդունուած էր իւր բոլոր հան-
 գամանօք հանդերձ:

6. — Կարգ ձաշակման: — Քան ամէն կերակուր կանխելու էր գառներ: Խոսարովիկ կը պատմէ ը դարուն՝ թէ մեծ պահքը կը լուծուէր նոյն իսկ ասոր ճաշակմամբ. «Պահի, կ'ըսէ, մինչեւ գենանի գառն զատ կին» (Խար. քառ.): Ս. Խորհրդոյն հաղորդելէ վերջ, կը յարէ Տարօնացին, անպատեհ է անսուրբ կերակրոց մերձենալ. այլ նախ պէտք է «զմիս աղահար օրհնել եւ ուտել», եւ յետոյ միւսները (Թէոփ. 278): Եւ այդպէս ալ պիտի լինէր, քանի որ գառն եկեղեցւոյ դուռն իսկ կը բաշխուէր եւ կ'ուտուէր, ինչպէս տեսանք (աստ, 373): Հոս ալ մեր նախնիք նման էին Լատինաց, որ կ'ուտէին գառն «յառաջ քան զայլ հասարակաց կերակուրս» (Րնդհ. 158): Սակայն Շնորհալին բուժելու համար օտարաց զայթակղութիւնը, աւելորդ համարեցաւ եւ յորդորեց ջնջել այս խտրութիւնը. «Թէպէտ յառաջ, կ'ըսէ, քան զայլ կերակուրս եւ թէպէտ յետոյ, անվնաս են երկոքին» (անդ, 160):

Աւելի տարօրինակ գաղափար մ'ալ կը գտնենք աւանդուած Ալաւկայ որդիէն: Ով, կ'ըսէ, անպատրաստ է մօտենալու ս. Սեղանոյն, «նախ ի խորհրդական եւ յօրինական յանրան գառին մօտն կերիցէ, եւ ապա ի մարմնականն դառնալ կերակուր»

(ՂԱ). որպէս թէ ասով տեսակ մը հոգեւորական հաղորդութիւն կատարուէր: Ինք եղաւ այս տեսութեան հնարողը, թէ ուրիշէ փոխ առաւ, յայտնի չէ: Քիտենք միայն՝ որ նոյն յորդորը կը կրկնէ յետոյ Տաթեւացին ալ (Քրզ. ձմր. 605-6): Եւ սուտ Դամասկացին կը բամբասէ զՀայս, որ գառին մսէն ուտելով՝ « ոչ հաղորդին ի մարմնոյն Քրիստոսի » (Լոյս, 1905, էջ 1114). Եւ նոյն մսէն չուտողը « մեռելութի » կը կոչէին (անդ, 1906, էջ 1196), որպէս թէ հոգեւոր կենդանութեան պատճառ մը լինէր գառնը՝ նման տէրունական մարմնոյն:

7. — Սովորոյրներ: — Շնորհալին կը յիշատակէ ու կ'արգելու անպատեհ արարողութիւն մը. այն է՝ « զսևամա դրանց օծանել արեամբ գառինն », որ լսած էր թէ տգետներէ ոմանք կը զործադրէին. « զի այն հրէական է », կ'ըսէ (Ընդհ. 160), ինչպէս որ էր իսկապէս, եւ զոր սուտ Դամասկացին եւս կը հաստատէ, յաւելմամբ ուրիշ պարագայի մը. « զսևամա տանն եւ զձաւկատու (հաւատացելոց) արեամբ օծանելով » (Լոյս, 1905, էջ 1114). Եւ ճակատինը կը կրկնէ այլուր՝ հարցնելով. « Ընդէ՞ր արեամբ գառին դրոշմեցար » եւ պղծեցիր այն դրոշմը՝ զոր ընդունեցար Յի-

սուսի արեամբ (անդ, 1906, էջ 1197): Անշուշտ այս նպատակով ալ արիւնն հաւարելով տուն կը տանէին, եւ զոր մինչեւ իսկ կ'ռառէին իբրեւ սրբազան բան մը, որով Շնորհալին կը հարկադրի արգելուլ զայդ, պիղծ յայտարարելով արիւնը (Բնդհ. 160): Այս սովորութեան կ'ակնարկէ նոյն դարու մեր ծառակախօսն ալ, ըսելով՝ թէ աղուէսը մատաղաց զենման ժամանակ «զարխնն եւս լեզոյր». եւ երբ կը մեղադրէին զինքը, պատասխանեց. «Նուիրեալ է եւ այդպէս արժան է առնել» (Գոշ՝ Առկ. 84): Հայոց այս խնդրոյ մասին ունեցած հակաճառութիւնն է՝ զոր կը ներփակէ Մխիթար այս առակին մէջ.

Լամբրոնացւոյն Յունաց հետ ունեցած անվաւեր վիճաբանութեան մէջ, անոնք կ'ամբաստանեն՝ թէ Հայք խաչերն ալ՝ զորս կ'օրհնեն, «գառին արեամբ մկրտեն»: Մեր ջատագովը փոխանակ ժխտելու՝ փախըստեան պատասխան մը կու տայ, ըսելով՝ թէ այդպիսի «նանիր քննութեամբ» մեր աշխարհը ձեզմէ հեռացուցեր էք (Լմբ. Դսպ. 16): Եւ ասով կը հաստատէ մանաւանդ եղած ամբաստանութիւնը:

8. — Կարմիր ձու: — Եթէ միջին դարուն մօտենայինք մեր հարց զատկական սեղանին, անոր վրայ գառին հետ պիտի

տեսնէինք կարմրաներկ հաւկիթներ ալ, իբր սեպհական նոյն տօնին: Չայս կը յիշեն Տաթեւացին եւ Յհ. Եղնկացին: Առաջինը կ'ըսէ, թէ ճրագալուցի շաբաթ օրը «*ձոռ ներկեմք կարմիր*»: եւ թէ «*միայն ի տօնի զատկիս ներկեմք ձոռ*»: Ինքն ասոր խորհրդաւոր նշանակութիւն մ'ալ կու տայ, համարելով զձոռն օրինակ «*բոլոր աշխարհի*», համաձայն իմաստնոց՝ որոնք անոր կեղեւը երկնից նմանեցուցին, մզնաձեւը կամ մաշկը՝ օդին, սպիտակուցը՝ ջրոյ, եւ դեղինը՝ երկրիս: Իսկ «*նեւրկն նշանակէ՝ թէ բոլոր աշխարհս Քրիստոսի արեամբ գնեցաւ*. զոր մեք ի ձեռն առեալ՝ յայտնապէս զփրկութիւն մեր քարոզեմք» (Քրդ. ձմր. 606):

Գեղեցիկ է այդ մեկնութիւնը: Բայց մեք գիտենք՝ որ ձուին տրուած այդ կարեւորութիւնը քրիստոնէութենէն հին է: Եգիպտոս, Յունաստան եւ Հռովմ գարնան սկիզբը ձու կը նուիրէին աստուածոց՝ իրեւ խորհրդանշան արգասաւորութեան: Պարսկաստան եւ Հնդկաստան նուիրական կը համարէին զայն, եւ կապած էին աշխարհի ստեղծման աւանդութեանց հետ: Պարսիկները նոյնը գունաւորած՝ իրարու կ'ընծայէին. եւ Հրեայք իրենց պատեհին կը ճաշակէին զայն խորոված: Եւրոպա

ժառանգելով զայն հիներէն, միջին դարուն պէսպէս կրօնական նկարներով ու գոյներով կը ներկէին զատկի օրը, եւ օրհնելով՝ բարեկամաց կը նուիրէին: Ես համոզուած եմ՝ թէ այդ շրջանին եւ արեւմուտքէն մտաւ մեր մէջ ալ կարմիր ձուն. որով անծանօթ է մեր երիցագոյն մատենագրաց, եւ կը պակասի դեռ Արշարունւոյն զատկական ճաշի մանր նկարագրին մէջ ալ (աստ, 368-9):

Հաւկթին ճաշակումն սկսաւ կանխել քան զգառին ալ: Տաթեւացին կ'ըսէ՝ թէ «փրկութեանն մերոյ (այս ինքն մեր փրկութեան այդ օրինակին) է հաղորդելի նախկին, եւ ապա յայլ կերակուրս» (Քրդ. ձմր. 606): Նոյնը կը խրատէ Յովհ. Եզընկացին եւս. «զատիկն եւ կարմիր ձուն»... անօթի եւ առանց ուտելոյ» նախ ուրիշ բան (Ճռ. ԻԴ): Ասոնց տեղեկութիւնը կը լրացնէ 1650ին Ի Կ. Պոլիս գրուած տօնացոյց մը, որ կ'ըսէ՝ թէ աւագ հինգշաբթի օր եօթներորդ ժամուն երբ կը ժողովին եկեղեցւոյ դուռը, «առհնճն աղ զզատկի գառին եւ խմոր եւ հաւկիթ նմին»: ուրեմն ձուն ալ կ'օրհնէին: Եւ խթման երեկոյին կը յաւելու՝ թէ «է առաջին կերակուրն կարմիր ձուն»: Շատ տարօրինակ է իւր յորդորը՝ զոր այս տեղ կու տայ. «Թէ

կարնաս՝ անարատ կուլ տուր, զի խորհրդաւոր է»։ Թե կարնաս. ուրեմն այդ գրողին կոկորդն ինքնին կը բողոքէր՝ ամբողջ հաւկիթը կուլ տալու այդ անտեղի գաղափարին կամ սովորութեան դէմ։

Տաթեւացւոյն վերոյիշեալ բացատրութիւնը, « զոր (ձուն), մեք ի ձեռն տռեայ, յայտնապէս գփրկութիւն մեր քարոզեմք », պարզ ուտելէ աւելի բանի մը մասին կը խօսի, ինչպէս կը կարծեմ. այս ինքն է՝ կարմիր հաւկիթները բռնած իրենք ձեռներուն մէջ, ուրախութեամբ ման կու գային փողոցները, « յայտնապէս քարոզելով » նոյն օրուան յիշատակը։

Ե. ՀԱՅ ՄԱՏԱՂԸ ԶՈՂ ԷՐ

Տեսանք հայ ազապին արտաքին այլազան նկարագիրը։ Բայց խորհող միտքը հոս չի կասիր, եւ կը ձկտի խնդրոյն հոգեբանութեան՝ որոյ մէջ է անոր լուծումը, ուստի եւ կարեւորագոյն կէտը։ Իմ առաջարկութիւնը՝ « հայ մատաղը զո՞ւ » յանդուգն է եւ ծանր, գիտեմ։ Դարերու բողոքով ժխտուած ամբաստանութիւնն է՝ զոր ստիպուած եմ կրկնելու. եւ գիտ ըս-

տիպողն է բանասիրի այն անկեղծութիւնը՝ որ խուզարկութեանցս ու տեսութեանցս մէջ առաջնորդեց ինձ մինչեւ հոս : Հայ մատաղն ուրեմն զոհ էր . եւ ոչ միայն հայը, այլ երբեմն օտարացն ալ : Եւ այս երկուքն ալ պիտի տեսնենք այժմ անկախ կշռադատութեամբ մը :

1. — Հայոց մէջ: — Ա. Մատաղն՝ ընդհանուր իմաստով՝ մեր քով երկու շրջան ունեցած է, զոր ես կը կոչեմ հին եւ նոր : Այս երկու շրջանք իրարու չեն նմանիր բնաւ : Առաջնոյն մէջ, որ շատ կարճատեւ եղած է, էր բուն իսկ քրիստոնէական նախկին ազապը . բարեգործական սեղան մը, որ կը տրուի հրաւիրողին տանը մէջ՝ նման սովորական ճաշերու (աստ, 319—20) : Կրօնական որ եւ է յատուկ ծէս չի յիշուիր հոդ, եւ ոչ ալ մատաղի օրհնութեան առանձին կանոն մը, թէեւ վերջինս հաւանական է (աստ, 330) : Եթէ ծիսական ստգտանելի սովորոյթներ մտած լինէին հոդ, Մանդակունին՝ որ իւր ք ճառով մատաղի հանդէսը կը մանրանկարէ, չպիտի խնայէր իւր խարազանը, զոր ամէն տեղ եւ նոյն ճառին մէջ իսկ կը հասցնէ ուրիշ կարգի զեղծմանց դէմ : Կրնանք ուրեմն հետեւցնել՝ թէ այդ շրջանին ազապը դեռ մաքուր էր, գէթ ազգին մեծամասնութեան

մէջ. եւ Զենոբայ կողմանէ Տրդատայ վերագրուած «պատարագը ողջակիզաց» (աստ, 315) է դարու խմբագրողին ժամանակի գաղափարաց ծնունդ համարելու ենք:

Բ. Երկրորդ շրջանը կը սկսի՝ դեռ առաջինը չվերջացած. եւ այդ սկիզբն համեմատաբար անմեղ է տակաւին: Ե դարու վերջերը տներէն զատ ուխտավայրերն ալ արդէն կ'ընդունին մատաղներ (աստ, 342): Զ դարուն դեռ տան մէջ եւս կը շարունակեն ուտուիլ, բայց կ'օրհնուին յեկեղեցին (330): Իսկ է դարուն ճաշակումն ալ օրհնութեան հետ սրբավայրը կ'երթայ (320): Հաւանօրէն այդ ժամանակ արդէն սկսած է մատաղին ընդհանուր խանգարումն իսկ՝ ազդեցութեամբ հրէականութեան եւ օգանդակութեամբ հեթանոսականին: Հին կտակարանը, հանդիսավայր մովսիսական ձեւապաշտ կրօնից, իւր հայացած օրէն իսկ խոր հրապոյր մ'ազդեց մեր ժողովրդեան, որ իսրայելի պէս՝ կրօնից տեսականէն աւելի նիւթականին փարող, ոգիէն աւելի ձեւը փնդող, շուտով այլափոխեց քրիստոնէական ազապը. եւ սկսելով Ե դարէն, հետ զհետէ զգեցուց անոր զոհագործական ծիսեր ու կրօնական հանդիսաւորութիւն մը, մոռնալով՝ որ Գողգոթայի աստուածային պատարագն անպիտանացուց ու ջրն-

ջեց ստուերական հին զոհերը, անոնց տեղ
դնելով ս. սեղանոյն անարիւն զոհը. եւ
թէ քրիստոնէական եկեղեցին սկսեալ իւր
խանձարէն՝ հրաժարեցաւ անոցմէ (Եբր.
Ժ. եւն)։ Ագապի այդ յեղաշրջութիւնը մեր
հարց քով՝ լոկ արտաքին կամ պատահա-
կան բան մը չէ. այլ զոհի խոր դրոշմն է՝
որ կը կայանայ մատաղին թէ ձեւին եւ
թէ գաղափարին մէջ։

1. Ձեռի կողմանէ հետեւեալ ծանր ա-
ղաւաղմունքը կը կրէ։ Համարձակօրէն կը
մկրտուի՝ ոչ միայն հրէական պատարագ
անուամբ, որ դեռ տանելի է, այլ եւ ող-
ջակեղ եւ զոհ կոչումներով (աստ, 312,
'52), որոց բնիկ իմաստը շատ յայտնի է եւ
անկարօտ մեկնութեան։ Ժամանակ մ'որձ
են հայ մատաղի անասունը, ինչպէս յա-
ճախ արու էին հրէականք ու հեթանոսա-
կանք ալ (325-6)։ Իսրայէլ իւր զոհերը
կը ձօնէր Եհովայի տաճարին մէջ, կը հա-
նէր սեղանին վրայ, ու Ղեւտացւոց ձեռքով.
Հայն ալ իւր մատաղը տնէն հեռացուցած՝
կը մատուցանէր եկեղեցւոյ գաւթին մէջ,
կը դնէր ս. սեղանին վրայ, եւ իւր քահա-
նայից ձեռքով (320, '42, '49, '73)։ Ադ
կը կերցնէ սա անասնոյն, եւ անոր վրայ
անոյշ իւղ կը ցանէ, ինչպէս Եբրայեցին
կ'ընէր իւր պատարագաց (330, '34, '47,

'58, '74): Թէ մին եւ Թէ միւսը կը խորովեն իրենց զոհերը (334, '76): Երկուքն ալ կը ճաշակեն զանոնք սրբավայրին մէջ իսկ (320, '50, '62, '73), եւ կը սպառեն նոյն օրը (365): Եգիպտոսէ փախըստական ազգն իւր փրկութեան զատիկը կը յիշատակէ տարեւոր ոչխարով. Լուսաւորչի զաւակներն ալ նախ տարեւոր ոչխարով, ապա գառամբ կը պատուեն իրենց զատիկը (370-1): Երկուքն ալ նոյն անասնոյն արիւնով կը ներկեն իրենց դրանց սեմերը, եւ այս նշանը կը յաւելու Հայը նաեւ իւր ճակատին ու խաչերուն վրայ՝ մեռոնին քով (378-9): Հրեայն իւր զոհերէն որոշ բաժին կը հանէ Ղեւտացւոյն, եւ Հայը մասն կու տայ իւր քահանային նոյն կամ գրեթէ նոյն ոճով (335, '51, '57, '76):

Հեթանոսութիւնն ալ, ուսկից մեր հարց դժուարին բաժանումը նկատեցինք կանխաւ (244-5), կը հասնի լեցնելու հրէականութեան թողած պակասը ձեւամոլ ազգիս, եւ մատաղի անասնոյն վրայ ժամանակ մ'որոնել կու տայ սպիտակ գոյնը (325). անոր մարմնոյն ու գլխին կը խճողէ պաճուճանաց շողշողուն կոյտ մը (343-6). եւ ճաշակողաց բաժակէն յատուկ բաժին կը հանէ մեռելոյն (363): — Այս

բոլորն ուրեմն կատարեալ եղծումն էր քրիստոնէական ազապին նախկին՝ հարազատ ու պարզ ձեւին։

2. Ադոր հետ կատարելապէս զուգընթաց էր զադախարին խանգարումն ալ, որ մեր խնդրոյն մէջ կարեւորագոյն է քան արտաքինը։ Ի՞նչ էր այս ճաշին սկզբնական իմաստը։ Սեղանակցութեամբ ջերմ պահել եղբայրական միութիւնը հաւատացելոց մէջ, եւ չքաւոր կրօնակիցները կերակրելով՝ Աստուծոյ առջեւ արդիւնք շահիլ։ Այս էր անոր միակ վախճանը Մանդակունւոյն համոզմանց մէջ (աստ, 322)։ Եւ եթէ ի յիշատակ ննջեցելոց էր, թէ անոնց հոգւոյն եւ թէ նուիրողին նպատակոր պիտի լինէր, ինչպէս յայտնի է Հարց խօսքերէն (աստ, 353-4), եւ յարակից աղօթից ոմանց բովանդակութենէն (359-60), որոնք մաքուր հնութեան մը դրոշմը կը կրեն։

Բայց երկրորդ շրջանին բոլորովին յեղաշրջուած է անոր դիտաւորութիւնը։ Հոն կերակուրն այլ եւս տուողին կամ հանգուցելոյն միայն շահաւոր չէ, այլ ադոնց հետ եւ ադոցմէ աւելի՝ ճաշակողաց օգտակար է։ Ուտեստը կը դադրի լոկ սնունդ մը լինելէ, եւ կը դառնայ հոգեւոր ու սրբազան նիւթ մը, որ շնորհք կու տայ բո-

լոր կերողաց, ինչպէս մկրտութեան ջուրը
կամ մեռոնն իրենց մերձեցողաց: Բարին
այլ եւս գործը չէ, այլ նիւթն իսկ: Ինչ
բան կայ աւելի հեղինակաւոր՝ քան աս-
բողջ հայ եկեղեցւոյ ընդունած ու բոլոր
դարերու մէջ գործածած Մաշտոցը: Եւ
ահա սա է՝ որ կը հաստատէ այս գաղա-
փարը, առաջին շրջանէն բովանդակու-
թեամբ՝ ուստի եւ գոյութեամբ ալ հեռի
աղօթից մէջ մաղթելով անասնոյն տրուե-
լի աղին վրայ, որպէս զի « եղիցի մեզ ի
սրբոսրիան քառօրեան եւ ի քողոսրիան մե-
ղաց » (աստ, 347). նոյնպէս պատարագի
հատին վրայ, թէ « շնորհեա ամենեցուն
որք հաղորդին ի սմանե՝ զփրկոսրիան սառդ-
ղոսրեան կենաց եւ քառօրեան մեղաց » (362).
կամ թէ նոյն ճաշակողաց « եղիցի ի սր-
բոսրիան եւ ի քառօրիան մեղաց, ի կեն-
դանոսրիան եւ ի փրկոսրիան անձանց » (332).
շատ անգգոյշ բացատրութիւնք, որոց մէջ
ակնհերե է մատաղին տրուած չափազանց
եւ թիւր նշանակութիւնը, եւ կ'արդա-
բացնեն սուտ Դամասկացւոյն գայթակ-
ղութիւնը (աստ, 378), որ ուրիշ տեղ
մ'ալ կը կրկնէ՝ թէ Հայք զենեալն ու-
տելով՝ « այնիւ ասեն ունել զքողոսրիան
մեղաց կենդանեաց եւ մեռելոց » (Լոյս, 1905,
էջ 1114):

Լաւ, ուսկից էր այդ համոզումը, եթէ ոչ հրէական զոհերէն, որոնք նոյնպէս սահմանուած էին մատուցողաց մեղաց թողութեան (Ղեւտ. Դ եւն) եւ ճաշակողաց ալ սրբութեան (անդ, Զ, 27): Եւ ոչ միայն այդ զոհից արդիւնքը, այլ զաղափարն ինքնին կապած էին մեր հարք մատաղին հետ: Տաթեւացին, հայ աւանդութեանց այդ նախանձայոյզ պաշտպանը, կը հաստատէ անկեղծօրէն սոյն ճշմարտութիւնս, ըսելով՝ թէ մատաղը « պատարագ եւ նուէրք է Աստուծոյ, որպէս Աբէլ, Նոյ եւ Աբրահամ մատուցանէին » (Հրց. 657) • եւ մեք գիտենք՝ թէ ինչ էին անոնց մատուցածները: Ուրիշ մը, Որբելեանը, նոյնքան ազգայնամուլ, հայ մատաղը պաշտպանելու համար՝ նոյնպէս նահապետաց ու հին օրինաց աստուածահրաման եւ աստուածահաճոյ զոհերուն կ'ապաւինի եւ անոնց կը յենու բոլոր ուժով (Հկճ. Ժ): Այս գաղափարով էր անշուշտ՝ որ միջին դարու մեր եկեղեցականներէն ոմանք պահոց անգամ լուծիչ չէին համարեր ազապի մսին ճաշակումը: « Են ոմանք ի տգէտ քահանայից, կ'ըսէ Ալաւկայ որդին, որ հրաման տան քառասնապահից ի մատաղոյ մսոյ ճաշակել եւ յայլմէ զատանել » • որուն բնականապէս կը հակառակի ինք,

սլատնառարանելով՝ թէ « մի է մատաղա-
միս եւ խառնամիս առ ի հեշտութիւն եւ
փափկութիւն մարմնոյ » (ՂԱ):

Քան զայլս կը գերազանցէ զատկական
գառին աղաւաղութիւնը: Անոր զենուժը
կը համարուի « ի խորհոյրդ անարատ Գա-
ռինն՝ որ ի վերայ մեղսաքաւիչ սեղանոյն
սլատարագի՝ » ըստ Ալաւկայ որդւոյն (ՂԱ),
որուն կը ձայնակցին նաեւ Սիւնեաց սլատ-
միչն Որբելեան (ՀԿՃ. Է) եւ Տաթեւացին
(Հրց. 657). երեքն ալ նշանաւոր վար-
դապետներ իրենց ժամանակին, որոնք ան-
տարակոյս հասարակաց կարծիքը կը ներ-
կայացնեն. մանաւանդ իրենց դարերէն ալ
հին կարծիք մը՝ զոր տեսանք Արշարու-
նոյն վկայութեան մէջ, « գառն՝ որ բառ-
նայ զմեղս աշխարհի » (աստ, 370-1).
այս ինքն օրինակ բարձողին մեղաց: Ա-
լաւկայ որդին խիզախարար աւելի յա-
ռաջ կ'երթայ, եւ կը դաւանի զենեալն
ուղղակի « խորհրդական եւ օրինական ան-
բան գառն », որ սլարգապէս կը նշանակէ
հրէական զատկին զոհը (աստ, 377): Եւ
Տաթեւացին անոր արձագանգ կու տայ՝
թէ « հին զատիկն » է այն, եւ անկից ճա-
շակողը կը հաղորդուի « հնոյն եւ օրինա-
կին » (Քրզ. ձմր. 605-6). եւ թէ գառին
զենուժս « ստուեր եւ օրինակ է ճշմարիտ

պատարագին Քրիստոսի» (Հրց. 657), ինչպէս դեւտական զոհերն ալ ճիշդ նոյնպէս «ստուեր» եւ «օրինակ» էին փրկչական զոհին՝ ըստ առաքելական բացատրութեան (Եբբ. Ժ, 1. Ը, 5)։ Ուրեմն ուր ալ դառնանք, Հայոց մատաղին մէջ հին զոհերը կը գտնենք միշտ։

Գ. Եւ ոչ մեք միայն, այլ Հայոց միջին դարու օտար հակառակորդներն ալ կը տեսնէին զայս, եւ չէին վարանիր անոնց ուղղել իրենց կծու սլաքները։ «Ի տօնս առնել մատաղ՝ ամբաստանին Հայք հրէաբար առնել», կ'ըսէ Մխ. Գոշ, եւ փոխանակ ժխտելու՝ կը լռէ. լռութիւն՝ որ շատ բան կ'ըսէ մեզ (Արրտ. 1900, էջ 562)։ Ամբաստանիչներէդ մին էր յաճախ յիշեալն սուտ Դամասկացի՝ Ասորոց կողմանէ, որ մեր պատարագները կը սահմանէ նախատական լեզուով մը՝ «ըստ օրինացն Հրէից գարշելի զոհս» (Լոյս, 1905, էջ 1114)։ եւ մեր հրէամիտ հարց՝ պատասխանելով՝ կ'ըսէ. «Եթէ օրինակ Քրիստոսի մատուցանես զնա (զառն), ստես. զի ոչ կարօտիս օրինակի, զի ճշմարտութիւնն պատրաստ է»։ այս ինքն զՔրիստոս իսկ ունինք։ Ապա պնդելով զատկական զոհիս անտեղութեան եւ աւետարանին հետ անհաշտութեան վրայ, կը յարէ. «Եթէ զե-

նաւ ձեզ զատիկն Քրիստոս (ըստ Պաւլոսի), այս ո՞ր զատիկն էր զոր երկրորդն զենեւ » (անդ, 1906, էջ 1197)։

Իսկ Յունաց ձայնատուն էր Թէոփիատէ, որ նոյնպէս կը դատաւարտէր հայ մատաղը՝ Թէ «այդ ի հին օրինացն է եւ Հրէիցն է նման»։ Որուն պատասխանելով մեր բարկացայտ Տարօնացին, կը ջանայ՝ Թէեւ բնականապէս չի յաջողիր՝ սրբել ազգէն այդ ամբաստանութիւնը։ «Մերս, կ'ըսէ, կատարի ի խորհուրդ կերակրոյ՝ որպէս զամենայն կերակուր. եւ միայն միս օրհնեալ անուանի» (Թէոփ. 278)։ Աննշան համեմատութիւն մ'ալ կ'ընէ հրէականին ու հայկականին միջեւ, Թէ մեք Երբայեցոց նման զիշերը չենք ուտեր, ոչ կանգուն, եւ ոչ ալ բաղարջով (անդ, 279-80)։ համեմատութիւն՝ որոյ դէմ մեք աւելի խոշորն ու ցայտունը դբրինք վերեւ։ Ասորոց հակառակութիւնը կը շարունակէր տակաւին Շնորհալուոյն օրով, որոց ձայնակից էին Միջագետաց լուսաւորեալ Հայերէն ալ, ոմանք ըսելով՝ Թէ «բարիոր» է մատաղը, եւ ուրիշներ՝ Թէ «չար եւ խոտելի» իբրեւ հրէական (Ընդհ. 154)։ Ասորի առաջնորդը պատուիրած էին մինչեւ անգամ Հայոց պանրէն զգուշանալ, որպէս զի մի՞ գուցէ զատկի

գառին խախացէն խառնուած լինէր անոր մէջ (անդ, 157): Շնորհալին անոնց ի պատասխանի՝ ինքն ալ կը կրկնէ Տարօնացւոյն յիշեալ համեմատութիւնը. բայց մի եւ նոյն ժամանակ խոստովանելով մատաղին մէջ գոյութիւնը «հին օրինէն» ծեսերու, եւ գառին արեան «հրէական» ծագումը (անդ, 160):

Արդարեւ պէտք է ըսել՝ թէ մեր այդ երկու ջատագովները կը կատարեն դերը փաստաբանի մը, որ հարկադրուած է չքմեղելու իւր պաշտպանեալը, եւ կամ գոնէ մեղմելու անոր յանցանքը՝ եթէ շատ յայտնի է: Նոյնպէս վարուեր է Անանիա Նարեկացին եւս՝ թոնդրակեցոց դէմ գրուածին մէջ, որոնք «հեթանոսական զոհ» կը համարէին հայ մատաղը: Այս անծանօթ գրութիւնն յիշելով Որբելեանը, ինքն ալ կը պաշտպանէ տոհմային աւանդութիւնը. բայց ոչ թէ ժխտելու տրկար զէնքին ապաւինելով, այլ իւր ընդարոյս համարձակութեամբ դաւանելով մատաղին նոյնութիւնը հրէական զոհից հետ, եւ իբր այսպիսի ջատագովելով զայն, ինչպէս ըսի վերեւ (389): Գովելի է անշուշտ, նկատելով ժամանակի հանգամանքները, Տարօնացւոյն եւ Շնորհալւոյն ժխտողական դրութիւնն ալ. բայց հարկաւ ան-

բաւական համոզելու զմեզ, որ շատ մօտէն ու շատ խոր կերպով կը շօշափենք մեր ազգին մտաց թելերը: Եւ մեր հարց բարոյից այս ներքին քննութեան պահուն՝ պէտք չենք զգար ձգելու մեր եւ անոնց մէջ այն վարագոյրը, զոր յիշեալ երկու վարդապետները պատշաճ համարեցան պարզել օտարին խոժոռ եւ աններող աչերուն դէմ: Ադոնց օրինակին ու բացատրութեանց հետեւեցան նաեւ արդի գրողներէ ոմանք, ինչպէս Յակ. Նալեան (վէմ. 651-4), Տէրոյենց (Իրաւ. Բ, 206-36), Լոյս հանդէսը (1905, էջ 298) եւ ուրիշներ, որոց ուղղութեան հարկը կամ օգուտը գէթ մեր օրով՝ չեմ ըմբռներ ես, որ կը սիրեմ իրապաշտութիւնը պատմութեան մէջ:

2. — Օտարաց մէջ: — Այն բուն պայքարը սակայն, զոր դարերու շրջանին մէջ մղեցին օտարները Հայոց զոհակերպ մատաղին դէմ, պիտի չունենար նոյն ուժգնութիւնը, եթէ այդ հակառակորդները գիտնային՝ թէ իրենց ալ կարելի էր՝ գոնէ երբեմն՝ ուղղել նոյն կշտամբութիւնը: Կոնիքի իւր յօդուածին մէջ կը նկրտի ցուցընել՝ թէ « անասնոց զոհերը » կային հին ընդհանուր եկեղեցեաց մէջ. եւ առ այս յառաջ կը բերէ յոյն գրչագրերէ մատաղի

օրհնութեան կանոններ՝ գաղերէն թարգմանութեամբ, որոցմէ կտոր մը կը հայացնեմ հոս: Այսպէս՝ Հռովմայ Բարբերինեան մատենադարանի Եփրոզիոնի կամ մաշտոցի մը մէջ, որ Ը դարու համարուած է, գտեր է «Աղօթք վասն զոհի եզանց», յորում ուշագրաւ է այս տեղին. «Հրամայեցեր եւ մեզ՝ ծառայիցս քոց մեղաւորաց եւ անարժանից՝ զոհել կենդանիս անբանաստիւ եւ քաջուն ի շահ հոգւոց մերոց: Տէր եւ թագաւոր գթած առ մարդիկ, ընկալ եւ զկամակար նուէր ծառայիցս քոց՝ ի յիշատակ այսր սրբոյ քո...: Եւ քանզի նուիրեն սոքա քեզ ի փրկանս փոխարինի զանասունս զայս, ճարպ սորին եղիցի որպէս խունկ առաջի սուրբ փառաց քոց: Հեղումն արեան սորա եղիցի հացն ճոխութեան ողորմութեան, եւ միս սորին՝ ի բժշկութիւն մարմնական ցաւոց սոցուն» եւն (109): Ուսուցչապետն այս աղօթքը տեսեր է նաեւ Գրոտտա Փերրատայի երկու գրչագրաց մէջ, թ. եւ ԺԱ դարուց կարծուած: Նոյն երրեակ օրինակներն ունին դարձեալ երկու առանձին կանոններ գառն օրհնելու, — զորս Գոյար եւս հրատարակեց յոյն մաշտոցին մէջ (Գոյ. 566—7), — եւ աղօթք մը «Վասն զոհի եզանց եւ անբանից եւ այլոց անասնոց» (Կոն. 110):

Քայց աղոնց մէջ կարեւորագոյնն է անշուշտ առաջինը, յորում մեք կը տեսնենք նոյն ինքն մեր մատաղը: Յայտնապէս զոհ (sacrifice) է այն՝ ըստ թարգմանչի գործածած բառին: Անոր միան առողջութիւն է հիւանդաց, ինչպէս հայ զոհերունը. եւ ճարպը հաճելի նուէր Աստուծոյ, ինչպէս զեւտականացն էր: Ուրեմն կատարեալ է գաղափարի միութիւնն այդ զոհին եւ հայ մատաղին միջեւ:

Կոնիրիր կը յարէ՝ թէ վրացի գրչագրաց մէջ ալ կան մատաղի օրհնութեան կանոններ (114): Իսկ ես պիտի յաւելում՝ թէ Լատինաց գառին ս. սեղանին վրայ օրհնուիլն ալ (աստ, 374) աւելի մօտ է մեր մատաղազոհին քան հին ազապին: Նկատելով սակայն Յունաց եւ Ասորոց հակառակութիւնը հայ մատաղին, կը ստիպուինք հետեւցնել՝ թէ միջին դարուն այլ եւս պաշտօնական չէր Յունաց վերոյիշեալ « զոհի » աղօթքը. այլ դեռ ցրիւ մնացած ի գործածութեան: Յամենայն դէպս հաւանական չէ՝ որ հայ մատաղին արտաքին աղճատ ձեւերն ալ ունեցած լինին անոնք:

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՅԱՏՈՒԿ ՃԱՇԵՐ. — ՊԱՀՔԵՐ ԵՒ ԿՈՄԵՐ

Միայն մեր տեսած հոգեւոր սեղանները չէին՝ որ առանձին նկարագիր ունենան։ Կային ուրիշ կենցաղական բազմաթիւ առիթներ ալ, որոց մէջ կերակրոց մասնաւոր զանազանութիւն մը կը մտնէր։ Սնունդը՝ բնախօսական ու բարոյախօսական օրինօք կախուած էր միշտ մարդուն հոգեկան տրամադրութեանց վիճակէն, որ յառաջ կու գար անձնական, ընտանեկան կամ ընկերային պատճառներէ, որոնք կրնային լինել զուարթ կամ տխուր։ Ըստ այսմ ճաշն ալ կը լինէր աւելի կամ նուազ ուրախ եւ տրտում, պարարտ կամ չոր։ Թէ այս պարագայն որքան սերտիւ կապուած է եղեր ամէն ժամանակի մարդկութեան հետ, ամէն ապացոյցէ յառաջ մեր փորձն ու զգացումները կը վկայեն։ Վիշտը կը գողնայ մեր ախորժը, ժպիտը զայն մեզ կը վերադարձնէ։

Ա. ՅԱՏՈՒԿ ՃԱՇԵՐ

1. — Հարսանիք: — Ընտանեկան կենաց այս ամենէն ցնծուն ու շոնդալից հանդէսն իրեն հետ կը բերէր նաեւ կերակրոց եւ ըմպելեաց մեծ շոայլութիւն մը: Հոս կը մտնէր բուն իսկ մեզ ծանօթ խնճոյքը իւր բոլոր չափազանցութեամբ հանդերձ, զոր չէր կարող Օձնեցին աւելի լաւ սահմանել՝ քան կոչելով « մարմնական զեղխութիւն » (24): Շնորհալին կը շեշտէ « գինարբութեան եւ ուրախութեան » անչափ առատութիւնն անոր մէջ. հոն էին ճշմարիտ « գինեմուլքն յարբեցութեան ըմբռնեալ » (Ընդհ. 42), որոնք յետոյ իրենց անդամալոյծ մարմինները մինչեւ եկեղեցի կը քաշէին հարսանեկան թաբուրին ետեւէն (անդ, 41. Յհ. Եզկ. Խը. Մվ. Եզկ.) եւ որոց մէջ կը փայլէին իրենց լկտի համարձակութեամբ՝ « անառակ կանայք եւ արք », որոնք հրաւիրուած էին զուարթացնել հարսանիքը (Ընդհ. 42): Այս գիներբութեանց կ'ընկերէին նաեւ պարեր,

զուսանական երգեր ու զրոյցներ, զորս հին Հարսանեաց նկարագրութեանս մէջ աւելի մանր յիշած եմ (Թէոդ. 200-7), եւ որոց ակնարկեցինք մեր սովորական կոչնոց մէջ ալ (աստ, 206, '9):

Ուշագրաւ են մանաւանդ սոյն հանդիսին սեպհական ուտելիները, որոց կը հանդիպինք Գեւորգ Եզնկացւոյն քով: Եւ են «նռն, խնձորն անուշահոտ՝ ապիտակ եւ կարմիր»։ զոյներ՝ որ կը յիշեցնեն պսակի նարօտին երանգն ու խորհուրդը (Թէոդ. 204): Եւ վերջապէս «նռ կարմիր», որ մեր քով ահա այս առթիւ ալ կ'ուտուի (Գեւ.), բայց նորամուտ կամ տեղական սովորութեամբ. զի Տաթեւացին «միայն» զատկին գիտէ զայս (աստ, 380): Եթէ կարելի լինէր հոս ալ ենթադրել զատկան հաւելթին խորհուրդը (անդ), դեռ բաղձալի պիտի մնար նոան ու խնձորին իսկական նշանակութիւնը:

2. — Երևոյ եւ Մկրտաբիւն: — Ընտանեաց նորածին անդամոց երեւումն ալ կը պահանջէր զուարթ խնճոյք մը, զոր կը յիշատակէ Յաճախապատումն իսկ, ցուցնելով սովորութեանս մեծ հնութիւնը: «Բազում ուրախութիւն ցուցանեն, կ'ըսէ, ի ծննդեան, եւ բարեկամօք եւ մերձաւորօք տօն կատարի ծննդեան եւ անուանակո-

չորեան» (126)։ Որովհետեւ այդ դարուն սովորական էր եւ չափահաս մկրտուիլ, ծննդեան հանդէսը մկրտութենէն հետի եւ առանձին կը կատարուէր։ Բայց միջին դարուն, ուր արդէն հաստատուն էր ութօրեայ մուտն յաւազան, այս առթիւ կը կատարուէր հին հանդէսը, զոր Աւակայ որդին հարսանեաց յար եւ նման կը նկարագրէ՝ ըսելով. «Յաւուր շուսապոռեան զմանկունս, նոյնպէս ի տան հարսանեաց... մի՛ որ իշխեսցէ կարաւել կամ պարել ըստ ազգի ազգի հեթանոսական խաղուց» (ԻԳ)։ Այս տեղ յիշուած պարագայը արդարեւ մասն են կոչնոց (հմմտ. աստ, 211), զոր Յովհ. Եղնկացին յայտնապէս ալ կ'աւանդէ հետագայ բացատրութեամբ. «Մի՛ զմկրտութիւնն որպէս մարմնական զործ համարիր, եւ ծիծաղելով եւ արքեպոսկոսմբ առնէք» (Խրտ. Գ). եւ արքեպոսկիւնը գիտենք որ խնճոյից մէկ պատկերն էր։

3. — Բարեկենդան։ — Մնացորդ է հին ազգերու սովորութեան, որոնք յատուկ օրեր ունէին աստուածոց նուիրուած, եւ անոնց մէջ ամէն տեսակ զեղխութիւն կը գործէին համարձակ եւ անարգել։ Այսպէս էին Հռովմայ սատուականք եւ Յունաց դիոնիսականք (Դար. Դ, 1080. Բ, 230), որոց երկրորդին թարգմանիչ ու հոմանիշ

է Հայոց «սպանդարամետական պաշտօնը» (Բ Մակ. 2, 3): Այս հանդէսն է ուրեմն քրիստոնէութեան բարեկենդանը, եւ անոր համար շատ ալ նման աղոր ամէն ազգաց մէջ:

Մեր բարեկենդանին երիցագոյն վկայն է Մանդակունին, որ զայն կը նկարագրէ կատարեալ հեթանոսական գոյներով: «Են ոմանք, կ'ըսէ, որ յորժամ կամին մտանել ի պահս», այս ինքն մեծ պահք մտնելէ անմիջապէս յառաջ, «փութան ի շռանալ եւ յօծանել» ի պատրաստութիւն խնճոյից (աստ, 146-50), որոնք այդ միջոցին կը յաջորդեն իրարու. «եւ խնդեն զպորտ եւ զորովայնս. եւ թագում որկորստարեամբ եւ արքեցոսքեամբ շուայտանան», եւ յետոյ կը սկսին պահել (34): Ինչպէս կը տեսնենք, այս տեղ յիշուած գեղխութիւնը կը գերազանցեն ուրիշ ամէն առթիւ կատարուածները՝ թէ չափով եւ թէ տեւողութեամբ, որ զգալի են «թագում որկորստութեամբ» բացատրութեան մէջ: Մօտալուտ պահոց ժուժկալութեան յիշատակն անյազ վայելից կը մատնէր զանոնք, որոց երկուքին անհաշտութիւնը քրիստոնէին մէջ՝ ճարտարութեամբ ցոյց կու տայ հոն հայրապետը: «Ոմանց» կը վերագրէ զայս, իմանալով անշուշտ զա-

նոնք՝ որոց հարստութիւնը կը բաւէր տու-
կալու այդ երկարատեւ ու չափազանց
ծախուց: Բայց ամէն վիճակի անձինք ալ
կը ջանային իրենց չափով զուարթ անցը-
նել բարեկենդանը: Մինչեւ անգամ հայ
ժուժկալ մենաստանք իրենց սովորական
ոճէն դուրս կ'ելնէին, ինչպէս կ'աւանդէ
Տաթեւացին, ըսելով թէ այդ առթիւ «յա-
մենայն տեղիս՝ ի վանորայս եւ յանա-
պատս ներեն սակաւ ինչ ի չափաւոր վա-
յելս» (Հրց. 657):

Բարեկենդանը մեր քով կը տեւէր եր-
կու շաբաթ անընդհատ, այս ինքն Առա-
ջաւոր պահոց աւարտելէն մինչեւ Մեծ
պահոց սկիզբը. այսպէս կ'աւանդեն Գր.
Արշարունին (ԺԲ), «Սակս ժողովոց» գրու-
թիւնը (Թղթ. 232) եւ ուրիշներ:

Բ. ՊԱՀՔԵՐ ԵՒ ԾՈՄԵՐ

Այդպէս կոչուած են տարւոյն այն օրե-
րը, որոց մէջ հաւատացեալք օրինօք կամ
կամաւորապէս կը հրաժարէին կամ կը
«պահէին» զիրենք փափուկ կերակրներէ:
Այս զրկումն ըստ Հարց կը մեղմէր մար-

մնոյն ախտալից կրօնները, կը զօրացնէր միտքը դիւակաւն յարձակմանց դէմ, կը մաքրէր խորհրդները, եւ կ'ապահովէր առաքինութիւնը (Մանդ. 30-1. Եզն. 286-7): Այս նպատակաւ եկեղեցին տարւոյն ամբողջ օրերն երեք դասակարգի բաժնած էր, ինչպէս կը դիտէ Տաթեւացին. ուսիր, որոյ կերակուր էին մսեղէնք. պահք, բանջարով՝ ընդով ու պտղով. եւ միջակ կամ նաւակատիք՝ ձկամբ, ձուով ու կաթով (Բրզ. ձմր. 603. Հրց. 509): Մեր քննութեան նիւթ՝ վերջին երկուքը պիտի լինին այս տեղ:

1. — Ծագումն պահոց: — Ասոր մուտքն եկեղեցւոյ մէջ՝ անտարակոյս հրէականէն է, ծանօթ Դատաւորաց ժամանակէն ի վեր (Ի, 26), եւ գործադրուած այլ եւ այլ առթից մէջ՝ զորս պիտի տեսնենք: Յիսուսի աշակերտները չէին պահեր ու կը բամբասուէին Հրէիցմէ, որոց կը պատասխանէր Փրկիչը՝ թէ իւր վերանալէն վերջ պիտի պահէին (Մտթ. Թ, 14-15): Եւ արդարեւ յետոյ կը տեսնենք անոնց պահեցողութիւնը. զոր օրինակ երբ ձեռնադրութիւն պիտի կատարէին (Գրծ. ԺԳ, 3), կամ կամաւորապէս ու շատ ստէպ (Հռ. ԺԴ, 5): Պաւլոս կը գովէ Կորնթացւոց նուիրումն «ի պահս» (Բ Կոր. 2, 5). եւ

կ'ըսէ՝ թէ ինքն իսկ շատ անգամ «Ի պահս» կ'անցնէր (անդ, ԺԱ, 27):

Արդ ակնհերեւ է՝ որ Եկեղեցին առաքելական դարէն իսկ սկսաւ պահեցողութիւնը, եւ Հայք եւս ընդունեցան զայն աւետարանի լուսոյն հետ:

2. — Պահոց տեսակները: — Ամէն պահոց կերակուրը հաւասար չէին. օրուան կարեւորութեան համեմատ սնունդն ալ աւելի կամ նուազ խիստ կը լինէր: Տաթեւացին պահքերը կը բաժնէ երեք տեսակի. պահք, որ կը կայանար մսէ հրաժարելու եւ պտղով ու բոյսերով շատանալու մէջ. սրբապահք, ուր կը զրկուէին տնկոց պարարիչ հիւթերէն եւս, ինչպէս ձէթ, գինի եւ այլն. եւ ծովապահք, որ կը լինէր պարզագոյն ուտելիքներէ անգամ, ինչպէս ցորենէ եւ ջրէ՝ հրաժարելով, եւ ինք զինքը «մաշելով սովով եւ ծարաւով» (Քրդ. ձմր. 148): Այս բաժանմունք մասամբ ծանօթ են աւելի կանուխ՝ Ալաւկայ որդւոյն կանոնաց մէջ եւս. հոն կը գտնենք սրբապահոսրիանը (Ե, ԻԵ, ԿԵ), զոր Միս. Գոշ ալ կ'առնուի եւ կը կրկնէ (Խր. Պար.): Ալաւկայ որդին ունի նաեւ շաքարապահոսրիան (անդ), որ է շաքաթ մը ծոմ պահել: Եւ ՅԶ. Եզնկացին կը յիշէ սրբապահ տանկ կամ ծոմով պահել (Խրտ.

ժէ)։ Թէ ե՛րբ կը գործադրուէին այս զանազան ձեւեր, պիտի տեսնենք յաջորդաբար։

Յ. — Սովորական պահք։ — Այսպէս կը կոչեմ զանոնք՝ որ յատուկ էին չորեքշաբաթու, ուրբաթու եւ շաբաթապահոց։

Ա. Եօթնեկի մէջ երկու օր պահելու սովորոյթն երրայական ծագումն ունի (Ղկ. ժԸ, 12)։ Հրեայք սակայն կը պահէին երկուշաբթի եւ հինգշաբթի (Վիգ. Գ, 1531), զորս քրիստոնեայք վերածեցին արդի օրերուն, Յիսուսի մատնութեան ու չարչարանաց յիշատակաւ։ Եւ այս օրերն ու խորհուրդը կը յիշուին արդէն «Վարդապետութիւն առաքելոց» (Ը, 1-2) եւ «Առաքելական կանոնք» (ԿԴ) կոչուած անվաւեր՝ բայց հին գրութեանց մէջ, ինչպէս եւ Բ-Գ դարուց Հայրերէն։ Ասոնք են հնագոյն պահքերը, մինչդեռ շաբաթապահք աւելի ուշ կ'երեւին։

Այդ օրերուն ուտելի կերակուրք՝ պահողաց ազատ ընտրութեան թողուած էին, «ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան», ինչպէս կ'ըսէ Մանդակունին։ Ըստ այսմ՝ ոմանք կը շատանային լոկ քանջարով. ուրիշներ՝ միայն ընդով. կային՝ որ քիչ մը հացով գոհ կը լինէին, մինչ ոմանք աւելի

բաներ կ'ուտէին, որոց մէջ եւ պարզ քանիկ մ'ալ: Կը տեսնէր դարձեալ անձինք՝ որ զինիէ կը հրաժարէին, ուրիշներ թանէ, եւ ոմանք հացէ անգամ: Եւ հասարակաց աւելի ընդունելի սովորոյթն էր «միով ինչ կերակրովն եւ ոգեպահովն եւեթ շատանալ»։ եւ ասկից ալ տակաւին «սակառ ոտուր, սակառ ըմպել»։ Իսկ ինչ որ յատուկ էր սովորական ճաշերու, այս ինքն փափուկ եւ համեղ կերակրներ, բացէ ի բաց կը մերժեն, կ'ըսէ հաւատացելոց համար (36): Յիշեալ բոլոր ուտեստներէն միակ արգելեալն է «փափուկն եւ համահամ» (անդ), որ կը կայանար մսոյ եւ զինւոյ մէջ. այնպէս որ Յաճախապատումն ալ այս երկու նիւթերէն միայն ստիպողարար կը հրաժարեցնէ պահոց մէջ, ըսելով՝ որ կարողներն ու երիտասարդութիւնը զգուշանան «ի մսոյ եւ ի զինւոյ» (86): Արդէն առաքելական պահքն ալ այս երկու տարրերէն զրկումն էր (Հռ. ԺԴ, 21): Ազգային տեսակետով արդարեւ շատ կարեւոր է Յաճախապատմի վկայութիւնն իւր բարձր հնութեամբ, որ մեր առջեւ կը դնէ Հայոց հնագոյն պահեցողութեան մէջ տիրող ազատականութիւնը, որ խոտոր կը համեմատի միջնադարեան մատենագրաց անձուկ սահմանին հետ, եւ կը լուծէ ապագայ վէճերու գաղտնիքը:

Զափաւոր պահեցողութիւնը յարատեւեց մեր ազնուական դասին մէջ մինչեւ ժ դար, ուր հին կամաւոր խստութիւնը տակաւ ընդհանրանալով՝ կ'ընդհարէր անոր հետ, եւ անգիտարար բամբասել կուտար զայն։ Ասողիկ կը պատմէ՝ թէ «սովորութեամբ անկարգութիւն էր... իշխանաց եւ ազատաց՝ որովայնամոլութեամբ ապականել» չորեքշաբաթի, ուրբաթու եւ եօթնօրեայ պահքերը, «բաց ի մսոյ՝ կրեղէն կերակրովք»։ այս էր զայթակղեցուցիչը։ Կարուց Աբաս թագաւորը ջանաց ուղղել զայդ իւր իսկ օրինակով, հրաժարելով կթեղէն ու ձկնեղէն ուտեստներէ, եւ բաւականանալով «հացիւ եւ բանջարեղէն մրգօք», ինչ որ կը համարի «օրինաւորեալս կանոնիւ» (197)։ Արդարեւ այդ շրջանին կը վերնան կթեղէնք եւ այլ եւս չեն յիշուիր. այնպէս որ Նարեկացին կը պայքարէր լոկ «ձկամք եւ գինով եւ ձիւրով» լուծելու սովորութեան դէմ՝ որ կը տեւէր. եւ որուն կը պատասխանէին լուծողները՝ թէ «հրաժարեցուցեալ կերակուր՝ միս է եւ որ ինչ ի մըսոյ», եւ ոչ այլ ինչ (518-9)։ Խստապահից իղձերն ապարդիւն մնացին, որով աւելի քան դար մը վերջ Տարօնացին դեռ կը տեսնէր հնոյն շարունակութիւնը,

եւ կը գրէր Թէոփիստեայ՝ Թէ Հայոց «ամենայն որովայնամուլք» նախանձեցան Յունաց կերակրոց, եւ պահոց օրերն անոնց պէս կը ճաշակեն գինի, ձէր եւ ձուկն (Թէոփ. 280-1)։ Նաեւ Գր. Մագիստրոս առ Թոռնիկ մամիկոնեան նամակին մէջ յիշելով անոր ձկնակերութիւնն ուրբաթ օր, զայն արդիւնք կը համարի անոր քաղկեդոնականութեան (Մագ. 214-5)։ Հին դարերու անծանօթութիւնն այսպիսի սխալ հետեւութիւններ հանել կու տար ազոնց՝ չափաւոր պահեցողութեան ծագման մասին։

Իրաւունք ունէին միայն գինւոյ նկատմամբ, որ ստուգիւ նորամուտ էր։ Բայց Թէ այս եւ Թէ միւս նիւթերն յարատեւեցին միալ։ Լամբրոնացւոյն ներբողիչ մ'անոր առաքինութեան իբր ցոյց՝ կը յիշէ չուտելն «ոչ ձէթ եւ ոչ գինի, ոչ ձուկն եւ ոչ թան. այլ միայն ընդօր շատանայր» (Հյպտ. 420)։ Ուրեմն ուրիշներ չէին ըզգուշանար ազոցմէ, որով Տարսոնի առաքինի եպիսկոպոսին ընթացքն ուշադրութիւն կը գրաւէր։ Բայց իւր օրինակն՝ աւելի խստացած պահպանութիւնն էր կանոնի մը՝ որ հայ եկեղեցականաց կ'արգելուր ձուկն ու գինի. ինչպէս կ'իմանանք նոյն շրջանի Հայոց Յոյներէն պա-

հանջելէն՝ որ «կանոնական պահք մի՛ ի կրօնաւորաց եւ ի քահանայից ձկամք եւ գինով լուծցի» (Պալճ. 266)։ Սակայն Հայք սոյն պահանջը կրնային նաեւ իրենց եկեղեցականաց շատերէն ալ ընել, ինչպէս յիրաւի կ'ընէր ԺԵ դարուն Սիմէոն Այրիվանեցին, պատուիրելով որ աշխարհիկ երէցը պահոց ժամանակ «գինի մի՛ ըմպիցէ եւ ձեք մի՛ ուտիցէ» (Հյպտ. 570)։ ուսկից կը հետեւի որ կ'ուտէին տակաւին։

Եկեղեցին շարունակեց փորձել՝ որ նոյն սահմանն հաւատացելոց եւս ընդունել տայ։ Կոստանդին Ա՝ Սոյ ժողովով սահմանեց՝ որ «ամենայն պահք ըստ կանոնաց առանց ձկան եւ ձիւրոյ եւ գինոյ եղիցի»։ եւ յարելով՝ թէ «առաւել աղուհացիցն եւ ուրբաթ եւ չորեքշաբաթին» (Կիր. 171), յայտնի կ'ընէ միւս պահոց համար նուազ խստապահանջութիւնը։ Միւթար կթղ. ձկան ու ձիւթոյ արգելքը կը յիշեցնէր Հռովմայ հայրապետին՝ իբրեւ կանոն հայ եկեղեցւոյ (Տուռ. 689), ինչ որ բաւական ընդհանրացած լինելու է. եւ որ հակառակ լինելով լատինական սովորութեան, Հայոց երկու հակառակորդները՝ Ներսէս Պալիքեց եւ Սիմէոն Բէկ՝ իրենց հարիւր տասնուեօթն ամբաստանութեանց մէջ կը

խառնեն եւ զայս՝ թէ պահոց օրերուն հրաժարելով մսէ, ձկնէ, հաւկթէ, պանրէ, կարագէ, կաթէ եւ ձիթէ, կը գոհանան հացով, բանջարով ու գինւով (նոյն, 364)։ Բոլոր այս նիւթերէն զգուշացողներ կային, այո, բայց մի եւ նոյն ժամանակ շատերն ալ աւելի մեղմ կը պահէին, խորշելով մսէ, հաւկթէ ու կթեղենէ միայն, ինչպէս կը վկայէ Ստոյ 1342ին ժողովը (նոյն, 387)։ Ասոր համար վերոյիշեալ Այրիվանեցին հազիւ քահանայից կը համարձակէր արգելուլ գինին ու ձէթը. ուսկից կը հետեւի՝ որ աշխարհականք կը շարունակէին ուտել զադոնք։

Բ. Ծումը՝ սովորական պահոց մէջ բոլորովին ազատ էր, եւ առանց զոք բռնադատելու՝ կը գործադրուէր ի հնուց կամաւորապէս, որով եւ անհաւասար կերպով։ Անշուշտ առնուած էր ս. Գրքէն, ուր կը յիշուին ծումեր՝ միօրեայ (Բ. Թագ. Ա, 12), երեքօրեայ (Եսթ. Գ, 15) եւ եօթնօրեայ (Ա. Թագ. ԼԱ, 13)։ Ըստ այսմ Մանդակունին կ'աւանդէ՝ թէ Հայերէն «ոմանք միօրե, ոմանք երկօրե, ոմանք երեքօրեայ, եւ ոմանք եօթնօրե պարկեշ-

1. Երբ. ծում կամ ասոր. ծումա հոմանշէն (Հեւր. 306), և Ե զարուն արդէն մեր մէջ զօրծածական էր. «ծում կարդային» (Ա. Մակ. Գ, 47)։

տութեամբ կատարեն՝ ըստ իւրաքանչիւր անձանց զօրութեան » (36): Այդ ծոմերուն երկարագոյնն է եօթնօրեայն, որոյ օրինակները շատ են. մեծն Ներսէս իւր արսորման մէջ «յիւթն աւուրն ի կիարակեն հասնալ միայն, ապա ճաշակէր», կ'ըսէ փաւստոս (93): Կիւրակէն աւելի փափուկ անցնելու բարոյական հարկն էր՝ որ այդ օր ձգել կու տար լուծումը (աստ, 290): Յովսիա «շարարապահս» կը կոչէ թաթլոյ վանուց կրօնաւորները (Հյպտ. 192): Լամբրոնացին իւր կամաւոր պահեցողութեան մէջ նոյնպէս «զատարս եօրն անսուաղ կեայր» (անդ, 420). եւ տեսանք արդէն «շարարապահորեան» յիշատակն Ալաւկայ որդւոյն քով եւս (աստ, 404): Ասոնց համեմատութեամբ շատ մեղմ էր Յովհ. Տուեցւոյն չորեքշաբթի եւ ուրբաթ «անհաց եւ անջուր» կատարելու ժուժկալութիւնը (Վրդ. 154):

Բայց աւելին կայ. քառասնօրեայ ծոմապահութիւնն ալ յիշուած է երբեմն, որ հարկաւ արդիւնք էր Մովսեսի, Եղիայի եւ մանաւանդ Յիսուսի օրինակին հետեւելու ջանից: Լուսաւորչի համար կը պատմուի՝ թէ բոլոր կեանքը, «քառասուն քառասուն օր պահովք» անցուցեր է (Ագթ. 638-9), զոր Խոսրոփիկ իրաւամբ ծոմ կ'իմանայ,

եւ կը յաւելու՝ թէ «զլուծումն ի խոտոց առնէր» (Խար. քառ.): Ժ դարուն Մովսէս անուն ճգնաւորը նոյնպէս «քառասուն առարկք ձգտեցուցանէր զանսուաղութիւնն» (Ասող. 178): Ասոնք արդարեւ եզական դէպքեր են պատմութեան մէջ, եւ ցոյց կու տան մարմնոյ եւ կամաց անսովոր ու զարմանալի ոյժ մը, եթէ սակայն պատմուածն ստոյգ է, եւ ոչ բարեպաշտիկ համբաւ մը:

Գ. Պահոց ճաշին միւս հանգամանքներն ալ համեմատական էին կերակրոց տեսակին: Եթէ սովորական հացերուն կ'ընկերէին կենաց բոլոր հաճոյականը ու փափկութիւնը, ընդ հակառակն պահոց շրջանին հաւատացեալը կը հրաժարէին այդ բոլորէն. որով կ'անցնէին «առանց լոռանայ եւ օծանայ» (Մանդ. 36), ինչպէս կ'ընէին Հրեայը ալ (Մտթ. 2, 16-17): Կը հրաժարէին նաեւ զգեստուց պերճանքէն, մերկութեան ու ցրտոյն պէտքը վրճարելով «խաբաղն ինչ հանդերձիւք» (Մանդ. 36). այս ինքն հակառակը սովորական ժամանակի ճաշերուն (աստ. 146-52): Գրգանք ու շքեղութիւնը անհաշտ էին տխրութեան ու դատարկ ստամոքսի հետ: Ուստի բնականապէս հրաւերը ու կոչումը ալ կը դադրէին այդ ժամանակ:

Դ. Պահեցողութեան պարտականութեան էն ազատ էին հիւանդները, տկարներն ու ծերեր, որոց թոյլ կու տայ Յաճախապատումը սակաւ ինչ գինի եւ միս ճաշակել (85—6): Կոստանդին Ա. նոյնպէս կը պատուիրէ պահքը՝ «բայց ի հարկէ հիւանդութեան» (Կիր. 171): Աղոնք այդ լուծման համար որ եւ է պայման չեն դներ. տկարաց արդէն ճնշեալ մարմինը կարօտ չէր կամաւոր նոր ճնշմանց, այսչափ: Ընդ հակառակն Ալաւկայ որդին աւելի աններող է: Սա օրինաց տառը յարգող քան ոգին, վերջին հարկի մէջ միայն թոյլ կու տայ լուծումը. այս ինքն երբ բժիշկը վկայէ՝ թէ հիւանդն «առանց կերակրոյ մեռանի»: Իսկ երբ առողջանայ, անոր փոխարէն կը հրամայէ պահել չորս Խօթնեակ՝ եթէ լուծածը չորեքշաբթի էր. վեց Խօթնեակ՝ եթէ ուրբաթ էր. ու Պենտեկոստէից նախընթաց տասն օրերը՝ եթէ աղուհացից օր մ'էր: Բայց եթէ հիւանդը մեռնէր, այդ սոսկալի եւ անդառնալի հատուցումը պիտի ընէին իւր ընտանիքը (Կէ): Տարօրինակ ուղեղներ եղած են ամէն ժամանակ, որոնք գուցէ հետեւողներ ալ ունեցած են միամիտ ժողովրդեան մէջ:

4. — Քառասներորդ: — Ի հնուց այս անուամբ ծանօթ են մեր մէջ երեք քա-

ռասնօրեայ պահքեր. մին Զատիէն յառաջ, եւ միւս երկուքը՝ նախ քան վարդավառն ու Յնունդը:

Ա. Զատկականը, որ ընդհանուր էր բոլոր բրիտոնէից, օրերու թուով անհաւասար էր ի սկզբան: Ս. Երանոսի վկայութեամբ՝ Բ դարուն ոմանք կը պահէին մի օր, ոմանք երկու, ոմանք առէի, եւ ոմանք քառասուն ժամ (Եւ. 399): Երկու օրն ըստ Տերտուղիանոսի՝ աւագ ուրբաթն ու շաբաթն էին (Կարբ. Բ, 2139): Իսկ Գ. դարուն՝ Դիոն. Աղեքսանդրացին եւ «Վարդապ. Առաքելոց» մէկ եօթեակ կը դնեն (անդ, 2140) հաւանօրէն հրէական եօթնօրեայ բաղարջակերաց թուով (Բ Օր. ԺԶ, 3): Քառասնօրեայ պահքը կ'երեւի Գ. դարուն, նախ Նիկիոյ ժողովին կանոններէն յիշուած (Ե), եւ յետոյ ուրիշ Հայրերէ (Կարբ. Բ, 2141-2): Հետեւաբար հայ նորածնեալ եկեղեցին ալ զայն սկսաւ պահել այս վերջին չափով: Ս. Մահակայ կանոնաց մէջ ակնարկութիւն կը լինի «քառասնորդացն զատկի» (111), զոր Տեսիլն ալ կը յիշէ (46): Նաեւ Մանդակունին անտես չի թողուր «զպահս քառասնորդաց» կամ «զերեւելի պահս քառասնորդացն», յարելով՝ թէ ի խորհուրդ Յիսուսի, Մովսեսի եւ Եղիայի քառասնօ-

րեայ պահեցողութեանց էր այն, եւ թէ «գնոյն քառասունս եւ մեք մերով տկարութեամբս օր ըստ օրէ պահօք կատարեմք» (35):

Բ. Այս պահքն ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ կը պահուէր՝ հրաժարելով գլխաւորապէս մսէ: Այնպէս որ ըստ Սոկրատայ՝ շատեր ձուկն եւ ոմանք թռչուն կ'ուտէին, մինչդեռ Անտիոքացիք կը զգուշանային աղոցմէ եւս, ինչպէս կ'աւանդէ Ոսկեբերան: Տրուղեան ժողովը ջանալով միօրինակութեան վերածել, արգիլեց ձուկն ու կթեղէնը: Դ դարու յոյն եւ լատին Հարք կը մերժէին զինին ալ: Սակայն է եւ Ը դարերէն սկսեալ՝ արեւմտեայց մէջ թոյլ տրուած են ձուն, կաթը, պանիրը, ձուկն ու զինին (Կարր. Բ, 2149-51): այս ինքն գրեթէ համաձայն Հայոց սովորական պահոց հնագոյն ձեւին (աստ, 406-9):

Բայց մեր քով աւելի խիստ կը գտնենք զայս քան ուրիշ պահքեր: այս պատճառաւ կը կոչուէր «կրեպլի պահք» (Մանդ. 35) կամ «առագ պահք» (Յհ. Եղկ. Խրտ. ԺԸ), եւ ի հնուց զայն կ'անցնէին «ոսժ զին պահօք» (Տես. 46): Եթէ հարազատ է Մանդակունւոյն մէկ գրուածն «Յաղաքս քառասնորդական պահոց» որ վաւերական ճառից թուէն դուրս կը մնայ, անոր

համեմատ արգելուած էին գինի եւ իւզ, ձու, ձուկ, պանիր, կոզի, կաղտի, բաձին, շճուկ, կաթ, խեր ու ձկան մորէ։ Ասոցմէ ճաշակելն անկանոն եւ անվայել կը համարի որ եւ է անձի համար։ Բաւական կը դատի ուտել միայն բուսական իրեր, զորս «կամակը» կը կոչէ, այս ինքն ըստ կամս եւ յօժարութեան ուտելիք, ինչպէս էին կանեփհատն, կտաւատ, սամթաջուր, փոխինդ եւ հատ (210), որոց վերջին երկուքը կանխաւ ալ տեսանք (230, 329)։ Ստեփանոս սիւնեցին դատապարտելով ժամանակի Բունաց ձուկ, ձէթ ու գինի անխտիր ուտելու սովորոյթը, կ'իմացնէ՝ թէ Հայոց թոյլ չէր տրուած «ոչ լուր ընկոյզ, ոչ չամիչ, ոչ գինի, ոչ քացախ, եւ զամենայն ինչ ի բերոյ որթոյ մինչեւ ցըին անգամ ոչ ճաշակել» (Թղթ. 334)։ Եւ այս արգելքը կէտ առ կէտ առնուած էր հին կտակարանէն (Թիւք, 2, 3-4)։ Նոյնը կը կրկնէ մեզ իւր ժամանակակիցը Խոսրոզիկ, ընդհանուր կերպով յիշելով հրաժարումն «ի գինոյ եւ յամենայն ցանկալի կերակրոց» (Խսր. քառ.). մինչդեռ Գագիկ Բ Բագրատունի աւելի մանր կը թուէ, ըսելով՝ թէ Եկեղեցւոյ առաջնորդներն «ի բերոյ որթոյ մինչեւ ցկնջիթն որոշեցին, թող թէ ի

գինի կամ ի ձէթ» (Ուռ. 212). եւ Մխ. Գոշ կը յիշէ հայ քահանայից զրկումը ձկնէ, զոր յոյն եւ վրացի եկեղեցականք կը ճաշակէին անխտիր (Առկ. 120) Լատինաց հետ միասին (Քրզ. ձմր. 603): Վերջապէս Ծործորեցին կ'ըսէ՝ թէ պահոց օր լոկ «հաց ու բանճար կու ճաշակեմ» (Ծրծ. Գ):

Ազատ՝ բայց յիշեալներէն աւելի խիստ ձեւ մը կար պահեցողութեան, զոր առաջին անգամ կը գտնենք Ս. Սահակայ Տեսլեան մէջ. հոն հայրապետս դեռ սարկաւազ, աւազ հինգշաբթի օր «հաց եւ չոսր եւ աղ» միայն կը ճաշակէ՝ իբրեւ նիկիոյ ժողովոյն սահման (Տես. 46): Այսչոր սնունդն յատուկ էր քառասնորդաց բոլոր օրերուն, ինչպէս կը վկայէ Ստ. Սիւնեցին՝ թէ «մեր պահք աղ եւ հաց միայն է» (Թղթ. 334). և Խոսրովիկ կը կրկնէ՝ թէ «Անլուծանելի եւ անմերձ յամենայն կերակուրս, բայց յաղ եւ ի հաց ըստ նորին անուանակոչութեան». եւ այդ կոչումն էր աղօսիացք, որ հին է եւ կայ Տեսլեան մէջ (45), Արշարունւոյն (Բ), Կիրակոսի (106) եւ այլոց քով:

Շնորհալին առ Ալեքս թղթին մէջ կը յիշէ սոյն պահոց պահպանութեան երրորդ ոճ մը: Հայ իշխաններէ եւ զինուորներէ

ոմանք, կ'ըսէ, հին սովորութեան մ'ազդեցութեամբ՝ կը շարունակէին դեռ իւր օրով «ինքնակամ կամօք» ուտել ձուկ, ձէթ ու գինի. նման ժամանակի Յունաց ու՝ փրանկաց սովորութեան. մինչդեռ բոլոր եկեղեցականք եւ «բազումք ի ժողովրդոց» ի սպառ կը հրաժարէին «ի կթեղէն կերակրոց եւ ի ձկանց... այլ եւ յամենայն պարարտ կերակրոց եւ յըմպելեաց գինւոյ». եւ անսաստողք խոստովանելով՝ «ծանրագոյն» ապաշխարութեան կ'ենթարկուէին (Ընդհ. 63):

Գ. Խոմն եթէ կամաւոր էր սովորական կամ ինքնակամ պահոց մէջ, պարտաւորիչ էր աղուհացից համար՝ ըստ ընդհանուր եւ հնաւանդ սովորութեան: Այն ժամանակ՝ երբ զատկական պահքը վեց օր միայն էր, ըստ «Վարդապ. Առաքելոց» առաջին չորս օրերու ծոմը կը լուծուէր «իննեւորդ ժամուն՝ աղով եւ հացով». իսկ ուրբաթ եւ շաբաթ համակ. ծոմ կը պահուէր (Կարբ. Բ, 2140): Ըստ «Սահմանադր. Առաքելոց» չորս օրերու ծոմը կը տեւէր «մինչեւ երեկոյ», ուր կ'ուտէին «հաց, աղ, ընդեղէն եւ ջուր». եւ երկու օրերն անսուաղ կ'անցնէին մինչեւ կիւրակէի հաւախօսը: Իսկ երբ պահքս քառասնօրեայ եղաւ, կ'երեւին երկու՝ եւ

րեք՝ չորս օր եւ մինչեւ շաբաթ մը ծոմ պահողներ ըստ Եպիփանի, մինչ սովորաբար երեկոյէ երեկոյ կը լուծէին Յոյնեւրը. եւ արեւմտեայք ի սկզբան նոյնպէս, ու ստորին դարերուն կը ճաշէին Թ կամ Զ ժամուն (անդ, 2146-8):

Մեր մէջ սակայն այդչափ զանազանութիւն չկար: Մեր նախնեաց ծոմը միօրեայ էր, եւ լուծումն երեկոյին: Առ այս՝ իբր հնագոյն վկայութիւն ունինք Աշտարակեցւոյն մէկ կանոնը, թէ քառասնորդաց եւ առաջաւորաց մէջ «մի՛ ոք իշխեսցէ լուծանել ըստ սրբոց կանոնաց ցերեկոյ» (1): Խոսքովիկ յառաջ բերելով սոյն կանոնը, կը զօրացնէ զայն: Ասողիկ ասոր գործնական օրինակն ալ կուտայ, Խլածորոյ վանականաց համար պատմելով՝ թէ աղուհացից մէջ «մի անգամ միայն յաւուր» կը ճաշէին (175): Եւ զոր երեք շաբ վերջ կը կրկնէ Յհ. Եզնկացին եւս, խրատելով օրը «մի անգամ ուտել» (Խրատ. Ժէ): Այս մի անգամը տակաւին երեկոյին էր միշտ, ինչպէս ճառից Լուծողը կ'աւանդէ, «անսուաղութեամբ մնալ մինչեւ յերեկոսն, եւ ապա ճաշակել հաց եւ աղ եւ ջուր» (Լծ. Պհ. Ա), եւ որոյ հետ նոյն է Սսոյ 1342ի ժողովոյն յիշած «իննեբրորդ» ժամն ալ (Տուռ. 387), զոր կը

հաստատէ նաեւ Ծործորեցին (Գ)։ Ուշաշագրաւ է սակայն Լուծողին նշանակած տարբերութիւնը, «շաբաթ եւ կիւրակէն երկիցս անգամ ճաշակել» (անդ), որոյ պատճառը պիտի տեսնենք քիչ վերջ։

Բոլոր յիշեալ վկայութիւնք ցոյց կու տան ծոմապահութեան ընդհանուր եւ անփոփոխ ոճ մը, որ է մի անգամ ուտել եւ երեկոյին։ Բայց մի եւ նոյն ժամանակ կը վկայեն նաեւ ադոր զանցառութեան գոյութեանը, որոյ դէմ դրուած են այդ կանոններն ու խրատներ։ Անշուշտ կային նաեւ կամաւոր եւ աւելի երկարատեւ ծոմեր եւս՝ ինչպէս միւս պահոց մէջ տեսանք (410-1)։

Դ. Քառասնորդաց ճաշի յարակից յարաանքներն ալ՝ նման սովորական պահոց՝ կը լինէին անշուք եւ համաձայն սոյն օրերու տխրութեան։ Արշարունին կ'աւանդէ՝ թէ սոյն շրջանը կ'անցնէին «փախուցեալք ի հանդերձից», այս ինքն շքեղներէն, եւ ենթարկուելով «խարազնազգեստուց» խստութեան (Արշ. ԺԲ)։ Հետեւաբար նոյն ձեւը կը պահէին նաեւ սեղանի վրայ։ Այսպէս էր գոնէ այդ մեկնըջին ժամանակ։

Ե. «Առաքելական կանոնաց» մէջ կայ հետեւեալ պատուէրը. «Եթէ ոք ժառան-

գաւոր գտցի զօր կիւրակէին պահելով, որոշեսցի » (Առք. ԾԹ): Այս հրամանը, կրկնուած նաեւ Բ Նիկէական անվաներ կանոններէն (Նիկ. ԿԸ), ծնունդ է առաջին դարերու մէջ տիրող սովորութեան, որով փրկչական յարութեան զուարթարար յիշատակին հետ պահոց տխրութիւնը չէր խառնուեր¹, նոյն իսկ քառասնորդաց մէջ: Ասոր համար Հռովմայ եկեղեցին կիւրակէնները չէր պահեր, իսկ արեւելք շաբաթներն ալ կը լուծէր² աւագէն զատ: Այս հաշուով՝ կիւրակէն կերողները պահքը կը սկսէին զատկէն վեց հօթնեակ յառաջ, որով կը պահէին երեսուն եւ վեց օր, եւ արեւելք կը սկսէին հօթ հօթնեակ յառաջ, եւ կը պահէին նոյնպէս երեսուն եւ վեց օր (Կարր. Բ, 2142): Քառասուն օրը լրացնելու համար՝ Լատինք յետոյ ըստ Ը դարու վկայութեանց աւելցուցին պահոց սկիզբը չորս օր եւս, սկսելով չորեքշաբաթէն՝ ինչպէս դեռ այսօր կ'ընեն³:

1. Հրեայք ալ հանդիսական օրեր պահք չէին պահեր. Յուդիթ՝ որ ամբողջ այրութիւնը պահօք անցուց, շաբաթ, ամսամաից ու տարեկանաց օրերուն կը լուծէր (Յդթ. Ը, 6): Տեսանք նաեւ վանականաց կերակրափութիւնը տօներուն (աստ, 290):

2. Եւագրի առ վանականս մէկ խրատը, եթէ հարազատ է, այդ երկու օրերն ալ պահել կու տայ « մինչեւ ցինն ժամն » (Եւագ. 139):

3. Տաթեւացին անտեղեակ այդ հաշուին, անտեղի

Իսկ Յոյներն է դարէն աւելցուցին պան-
րակերութեան շարաթ մը (անդ, 2144),
որ թէ իրենցմէ եւ թէ մեր մատենագրե-
րէն պանդոստի կոչուած է: Այս հաշուով՝
աւագ շարաթն աղուհացից մասն եղած է
միշտ՝ թէ օտարաց եւ թէ մեր քով:

Այս խնդիրը մեր քով կնճռոտութեանց
պատճառ դարձաւ այլ եւ այլ դարերու
մէջ: Ի սկզբան Հայերն ալ ըստոր միւս
արեւելեայց հետ կը լուծէին մեծ պահոց
շարաթ ու կիւրակէները: Այս է Ս. Սա-
հակայ կանոնաց յիշատակած «զհաց
ապաշխարողացն՝ զորս յաւուրս քառաս-
նորդացն առնեն հանգիստ՝ շաքարոս կամ
կիւրակէի» (113): Նոյնը կը հաստատէ
Մանդակունին ալ, ըսելով՝ թէ կան ո-
մանք, որ «զկէս ինչ ի շարաթուցն»
կարեւոր կը կոչեն ու պնդութեամբ կը
պահեն, եւ միւսներն «ապադաս¹ անուա-
նեն» ու պահքը կը թուլացնեն, ճաշա-
կելով «ի փափուկ կերակրոց», որուն
սակայն ինք կը հակառակի (35), պա-
տուիրելով նոյն աւուրց պահպանութիւնը
նաեւ երկրայականի մը մէջ (209). մինչ

կրթով մը կը թշնամանէ Փրանկներն իբր «որովայնա-
մու», ըստ որում պահքը երկուշաբթիէն չէին սկսեր
(Քրդ. ձմր. 149):

1. Յուն. ἀπαλός, — լճօ, որ է փափուկ:

դեռ Ս. Սահակայ ընծայուած խօսքերուն մէջ անհաւանութեան որ եւ է նշան չըկայ: Արդ՝ մեք ահա Ե դարուն իսկ կը տեսնենք լուծման մասին կարծեաց անհամաձայնութիւն մը, որ անընդհատ կը շարունակէ այնուհետեւ եւս: Արշարունին Է դարուն կը հաստատէ դեռ լուծման տեւողութիւնը, — թէեւ ինք չի հաւանիր (ԺԲ), — եօթնեկին մէջ պահոց «հինգ» օր հաշուելով (ԺԴ, ԺԵ, ԻԹ), եւ քառասնորդաց թիւը լրացնելով առաջաւորաց եւ աւագ շաբաթու օրերով (ԼԱ): Նոյն դարու վերջերը Տրուդեան ժողովը կը դատապարտէր՝ «Հայոց աշխարհին մէջ եւ ուրիշ տեղեր» նոյն երկու օրեր «ոմանց ձո՛ւ եւ պսակի ճաշակելը» (կան. ԾԶ). դատապարտութիւն՝ զոր չեմ կարող հաշտեցնել Յունաց համանման սովորութեան հետ, բայց եթէ ենթադրելով՝ որ իրենք ալ անմիաբան էին իրենց մէջ:

Օձնեցւոյն օրով կը հանդիպինք՝ դեռ նոյն ներհակ սովորութեանց, որոց նկատմամբ հայրապետս անխտիր է բոլորովին, ըսելով. «Երկոցին ընդունելի են առաջի Սատուծոյ եւ յաւանդութեան եկեղեցւոյ Գրիստոսի» (25): Ընդ հակառակն անոր ժամանակակիցը Խոսրովիկ կը պայքարի լուծողաց դէմ,՝ զայն արդիւնք համարելով

Հոռոմոց տիրապետութեան եւ ազդեցութեան. եւ թէ ժամանակին հայ վարդապետը ստիպուելը են ներքել, որպէս զի ազդեցից միւս օրերն հաւատարմութեամբ պահէին, եւ Յոյներէն ալ զատուէին (Խսր. քառ.): Այս տեղեկութիւնս՝ որ պատմական հիմ չունի, նկատելով լուծման բարձր հնութիւնը մեր մէջ, նիւթապէս առաւ ու կրկնեց Շնորհալին եւս՝ առ Ալեքս թղթին մէջ (Ընդհ. 63): Յանուն Օձնեցւոյն կեղծ գրութիւնը «Սակա ժողովոց» երկու օրերուն փափկացումը սոյն հայրապետիս կը վերագրէ, իբրեւ թէ «զանհաւան ազգս մեր» ասով բաժնեկու համար քաղկեդոնականներէ (աստ, 248—9): Փափկացման նպատակին կողմանէ համաձայն Խոսրովկայ հետ, եւ հեղինակի մասին անմիաբան, անհիմն է այս վկայութիւնս ալ, զոր կը ժխտէ նոյն ինքն Օձնեցին, ըսելով՝ որ պահոց մեր թեթեւացումն ինք չէ հնարեր, այլ գտեր է «յաւանդութեան եկեղեցւոյ», ինչպէս տեսանք: — Կեղծ Օձնեցին թոյլ կու տայ ճաշակել ձու, ձուկ, ձէթ, թան, իւղ, պանիր ու գինի, եւ զասոնք խտրողները կը նշուէ (Թղթ. 231): Մեր հոս առաջին անգամ կը տեսնենք լուծման ուտեստից ուղղակի յիշատակութիւնը, թէեւ անուղղակի կերպով

կը թուէ զասոնք Մանդակունին եւս՝ սոյն նիւթոց արգելմամբ (աստ, 415-6):

Սակայն խոսքովկայ դարուն փափուկ օրերն աւելի են քան յառաջ: «Ո՛վ չար վաճառաշահութիւնն, կը ձայնարկէ նա. ուխտել յիսուն օր՝ (որ է եօթ շաբաթ), եւ պահել երեսուն, եւ Աստուծոյ ստել» (քառ.): Այս հաշուով կը լուծուէին ոչ միայն առաջին վեց եօթնեկաց երկու օրերը, այլ ես կը հետեւցնեմ՝ թէ ամբողջ աւագ շաբաթն ալ, որով յիրաւի կը մնային պահելի երեսուն օր. թէեւ այս հետեւութիւնս՝ ինչպէս եւ երեսունն՝ անծանօթ են ուրիշ մատենագրաց ըով:

Խոսքովիկ կը յարէ՝ թէ «մեծ քաղաքն Հոովմ», Եփեսոս եւ Աղեքսանդրիա առաքելական աւանդութեամբ անընդհատ կը պահեն մինչեւ Չատկին օրը, Մաղկազարդն ալ միասին. նոյնպէս կ'ընէին, կ'ըսէ, յառաջագոյն երուսաղեմացիք եւս, որ ապա թուլացան: Իւր այս տեղեկութիւնը սակայն օտարաց մասին՝ անմիաբան եւրոպական հնախօսութեան հետ, վերապահութեամբ ընդունելի է: Մինչ դեռ աւելի դրական է իւր վկայութիւնը, եւ կրնանք անկասկած հաւատալ՝ թէ Հայոց ըով փափուկ օրերը պահել՝ «միայն ծանր թուին մարմնասիրաց». իսկ առաքինի այրեր ու

կանայք, կ'ըսէ, «այժմ եւս զերիս յիս-
նեբեակսն... անսխալ պահեն»։ Հակառակ
այլոց՝ կը պահանջէր երկու օրերու ծոմն
ալ, մինչեւ «յիններորդ ժամն»։ Եւ նկա-
տելով որ եօթ եօթնեակ անընդհատ պա-
հելով, աղուհացքը քառասուն եւ ութ օր
կը լինէր, եւ ընդդիմադրաց ձայնը կը զօ-
րացնէր, ապաւինեցաւ Արշարունւոյն մտաց
մէկ խաղին (Արշ. ժԲ), «ի միում յիսնե-
րեկի» տեսնելով «երկուց քառասներորդաց»
խորհուրդ, որոց մին կը սկսի առաջին
երկուշաբթիէն եւ կը տեւէ մինչեւ Ղա-
զարու յարութիւնը. եւ միւսը սկսելով
երկրորդ երկուշաբթիէն՝ կը տեւէ մինչեւ
Զատիկ. բաժանում՝ որ սակայն դրական
հիմ չունի։

Այդ անձուկ պահանջկոտութիւնը մեծ
արդիւնք մը չպիտի տար. այնպէս որ ԺԱ.
դարուն սուտն Դամասկացի դեռ կը տես-
նէր՝ թէ ի՛նչպէս Հայք մեծ պահոց շա-
րաթն ու կիւրակէն կը լուծէին, ուտելով
կթեղէն՝ «ոմանք յայտնի եւ ոմանք ի
թաքստի» (Լոյս, 1905, էջ 1113)։ Յա-
ջորդ դարուն Ալաւկայ որդին կը փորձէ
հաստատել նոյն օրերու պնդութիւնը, թու-
լացնողները ծանր ապաշխարութեան են-
թարկելով (ԿԷ)։ Նոյն հրամանը կը կրկնէ
դար մը վերջ ՅԿ. Տաւուշեցին, որոյ օրով

դեռ «ի տեղիս տեղիս» կը հետեւէին հին դրութեան, կ'ըսէ Կիրակոս, եւ կը համարի թէ նոյն վարդապետին արգելքն «հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս» (106): Բայց այդ ընդունելութիւնը չափաւոր կամ կարճատեւ եղած է. այնպէս որ Ժե դարուն Սիմէոն Սյրիվանեցին հարկադրեցաւ կրկնել նախորդաց պահանջը. եւ այն ալ միայնակեցաց եւ ապաշխարողաց համար միայն (Հյատ. 570): Միով բանիւ՝ անդուլ պայքարն ու յամառութիւնը՝ ոմանց փափուկ բռնելու երկու օրերը եւ ոմանց խստացնելու՝ չեն պակսիր ընաւ մեր մէջ:

Ծ. — Բ եւ Գ Քառասնորդք: — Ա. Սյս պահքերը կը կանխէին վարդապառն ու Յայտնութիւնը (Ալաւ. ՂԱ. Քրգ. ձմր. 497), յիշուած նաեւ վանականէն առանց անուան տօներուն (Հրցմ.): Բնիկ ազգային կը թուին ասոնք եւ շատ հին են. գոնէ երկրորդը կը յիշուի արդէն Ս. Սահակայ կանոնաց մէջ՝ այս ձեւով. «Տօն սրբոյ Յայտնութեան եւ քառասնորդք նորա» (111): Իսկ երկուքին միանգամայն կը պատահինք ը դարուն Խոսրովկայ քով՝ «զերիս յիսնեթեակսն» բացատրութեամբ (աստ, 426), եւ յետոյ աւելի ստէպ ալ՝ — Տաթեւացին՝ զատկականն «աղուհացից»

եւ այս երկուքն «Եղիային եւ Մովսիսին»
կը կոչէ (Քրգ. ձմր. 484), իբր յիշատակ
երկու մարգարէից պահեցողութեան:

Բ. Ասոնց ու զատկականին պահպա-
նութեան եղանակին մէջ զգալի տարբե-
րութիւն մը չենք գտներ ոմանց քով: Ա-
լաւիայ որդին երեք պահոց մէջ եւս կ'ար-
գելու միան ու գինին, եւ կը խրատէ պա-
տուել զանոնք «ծումաչան պահիւք» (ՂԱ):
Աւելին կայ. Յհ. Տաւուշեցին «գերիս յիս-
նակսն անհաց եւ անչոր կատարէր», կ'ըսէ
Վարդան (154). այս ինքն բոլորովին ծոմ,
որոյ սակաւագիւտ օրինակները տեսանք
եւ այլուր (աստ, 411): Բայց ժուժկալու-
թեան այս ձեւը կամաւոր էր եւ անհա-
տական. այնպէս որ Վիլլիբրանդ 1212ին
տեսեր է Հայոց Ծննդեան պահքը՝ «հրա-
ժարելով ձկէ, գինիէ եւ ձիթէ» միայն
(Յուշ. Ա. 117). այս ինքն խիստ պահք
առանց ծոմի: Այս պնդութեան համար
երբեմն «ամուսն անոռնացք» ալ՝ կոչուած
է (Ուռ. 372, 544):

Սակայն հասարակաց կամ ազգին մե-
ծամասնութեան համար եւ կամ գէթ ա-
մէն ժամանակ այս երկու քառասնորդք
զատկականին չափ խիստ չէին: Այս պատ-
ճառաւ Յովհ. Եզնկացին սովորական չո-
րեքշաբաթը կամ ուրբաթը լուծողաց կը

հրամայէ՝ որ «զերկու յիսնական սրբապահ արասցէ», որոյ սահմանը տեսանք (աստ, 404), եւ «որպէս զառագ պահսն ծոմով պահեսցէ» (Խրտ. ԺԸ): Եթէ ի պատիժ էր պահեցողութեան այս ձեւն յիսնակաց մէջ, ուրեմն սովորական չէր:

Գ. Նման մեծ պահոց, այս երկու քառասնորդաց շարաթուց եւ կիւրակէից լուծումն ալ կար ու խնդրոյ նիւթ էր՝ նոյն իսկ Խոսրովկայ ժամանակէն: Ասոր վերոյիշեալ (425) վկայութեան մէջ տեսանք՝ թէ ինչպէս ոմանք կը պահէին զանոնք եւ ոմանք ոչ: Իւրմէ եօթ դար վերջ Սիմ. Այրիվանեցին դեռ նոյնպէս կը գտնէր, ու միայնակեցաց եւ ապաշխարողաց կը հրամայէր՝ որ «զերեք յիսնական կենայ պահօք շարար եւ կիրակին» (Հյպտ. 570). ուրեմն աշխարհականք փափուկ կ'անցնէին:

Դ. Միջին դարուն փոփոխութիւն մը կը մտնէ երկու քառասնորդաց պահեցողութեան մէջ. ԺԱ դարու սկիզբը Տարօնացին քառասունքը մէկ եօթնեկի վերածուած կը գտնէ, ըսելով՝ թէ Աստուածայայտնութեան տօնէն յառաջ «շարարօրեայ մաքրութեամբ եւ պահօք պարկեշտանամք» (Թէոփ. 231): ԺԳ դարուն Վիլլերանդ կը տեսնէ Կիլիկիոյ մէջ նոյն պահքն աւելի երկար, «տասներկու օր» (Յուշ. Ա,

118): Իսկ Տաթեւացւոյն օրով աշխարհիկ դասը բոլորովին թողեր է երկու պահքերը: «Կարգաւորք, կ'ըսէ նա, երեք քառասունք պահեն, այլ աշխարհականք՝ միայն զաղոսնացիցն պահեն» (Քրդ. ձմր. 148): Յայտնի է՝ թէ երկու յիսնակաց վերածումն երբ սկսեր է: Բայց ծագումը կամայականութեան արդիւնք է, ինչպէս կ'երեւի ձեւերու այդ զգալի զանազանութենէն:

6. — Ծրագարոյցք: — Զատկի եւ Յայտնութեան քառասնորդները կ'աւարտէին հանդիսական նախատօնակով մը, ինչպէս կը լինի դեռ այսօր, ուր կը սկսէր հոգեւոր ուրախութիւնն առաջիկայ մեծ տօնից, եւ որուն կը յարէին Հայք պահոց թեթեւութիւն մ'ալ երեկոյի ճաշին մէջ, զոր Որբելեան կը կոչէ՝ «առնել նառակաւութիւն» (335). բացատրութիւն՝ որ մեզ արդէն ծանօթ է (աստ, 403):

Ուրիշ ազգաց մէջ չկայ ասոր յիշատակը. ընդ հակառակն ըստ «Սահմանդր. Առաքելոց» ծոմը կը տեւէր մինչեւ կիւրակէի հաւախօսը (աստ, 418), եւ օտարներն յետոյ հակառակ կը կոռէին մեր լուծման: Հայ սովորութեան հնագոյն յիշատակը գտած եմ Զ դարուն, Աշտարակեցւոյն կանոնաց մէջ, ուր կը գրուի ա-

ւագ շարաթուն համար՝ թէ «բան եւ գինի մի՛ իշխեսցեն ճաշակել ցժամ կատարեոյ սրբոյ Պատարագին» (1Ա). ուրեմն յետ Պատարագին կ'ուտէին այդ նիւթերը, որոցմէ թանը զանց կ'առնուէր պարզ պահոց մէջ կամաւորապէս, իսկ հոս ստիպողաբար՝ նման գինւոյն (աստ, 406, '16). եւ ասոնք միայն էին այդ ժամանակ ճրագալուցի լուծման նիւթ: Յաջորդ դարուն Արշարունին կը վկայէ նոյնպէս՝ թէ «պահեմք յերկոյ ճրագալուցին շարաթու» (ԺԶ), այս ինքն է մինչեւ երեկոյ, ուր կը վերջացնէին պահքը՝ չի յայտնեւ ինչ ուտեստներով: Սուտն Դամասկացի կը հաստատէ Հայոց նոյն սովորոյթը՝ թէ պահոց շարաթ ու կիւրակէ օրերուն պէս կ'ուտէին «նաեւ զմեծն շարաթ օր՝... յինկերորդ ժամուսն լուծեալ զպահսն» (Լոյս, 1906, էջ 1124). եւ այդ «յինկ ժամուսն» լուծման դեռ կը վկայէ Ջաք. Ծործորեցին եւս ԺԴ դարու սկիզբը (Ծրծ. Զ): Դամասկացւոյն բացատրութեան մէջ տարբերութիւն չկայ ճրագալուցի եւ միւս երկու օրերուն կերակրափոխութեան եղանակին. եւ որովհետեւ այլուր կը յիշէ այս զոյգ օրերուն «կիթ» ուտուիլը (աստ, 426), կը հետեւի՝ որ ԺԱ դարուն արդէն ճրագալուցին ալ յատուկ էին կթեղէնք:

Մեր ծանօթ աղբերաց մէջ՝ այս խընդրոյն նկատմամբ առաջին անգամ այդ ասորի գրչին կողմանէ կը հանդիպինք օտարաց հակառակութեան, զոր յետոյ Լատինք եւս կը ժառանգեն: Ասոնք ըստ Կիրակոսի Թագ զրկելով մեր նորապսակ մեծին Լեւոնի, պահանջեցին ի փոխարէն երեք ծխական փոփոխութիւններ, որոց մին էր «ոչ լուծանել զճրագաւոյցն Յնընդեան եւ զՅարութեան, բայց միայն ձրկամբք եւ ձիթով»: Եւ զորս տասներկու եպիսկոպոսներ յանձն առին երդմամբ (75): Նոյն պահանջը քանի մը տարի վերջ կը կրկնէր Վրաց Զաքարէ իշխանն ալ, որուն զիջան Լեւոն Բ, Դաւիթ Կթղ. եւ Իւր կղերը (նոյն, 83): Օտարաց ընդդիմութիւնն ուրեմն ձկան ու ձիթոյ դէմ չէր, այլ դարձեալ լոկեայն ակնարկուած կրեղինաց: Մերոց մասնական զիջողութիւնք սակայն չէին կրնար փոխել ազգին սովորութիւնը, զոր Լատինք կը շարունակէին բամբասել Ա. Կոստանդնի օրով ալ (Տուռ. 827):

Ապարդիւն պիտի մնային նաեւ քանի մ'ազգայնոց հայ սովորութեան հակառակ ջանքերը, որոցմէ երիցագոյնն էր Խոսրովիկ Ը դարուն: Սա ջատագով յիսնօրեայ յարատեւ ու խիստ պահեցողութեան (աստ,

423), կ'ուզէր՝ որ հաւատացեալք նախ
 Ս. Խորհրդոյն մերձենան Զատկին օրն
 իսկ, «եւ ապա ճաշակեն ի լուծական կե-
 րակութիւնն»։ որով ճրագալուցի լուծումը
 կը ջնջուէր։ Նոյն գաղափարէն էր եւ Ա-
 լաւկայ որդին, որ կը գրէ. «Նոյն եւ ոչ
 ճաշակել հրաման առաք՝ ոչ միայն ի
 ճրագալուցսն», եւ այլն (ՂԱ)։ Ադոնց
 տեսական համոզումը գործնականի վերա-
 ծեց Գրիգոր կթղ. Անաւարզեցին, որ հա-
 կամէտ յոյն եւ մանաւանդ լատինական
 արարողութեանց, «Եդ սահման՝ զի մի՛
 լուծցեն զճրագալուցն յեղ եւ ի քան եւ
 յոր ինչ առանց մսոյ է» (Որբ. 327)։
 Նոյն ինքն առ Հեթում թղթին մէջ կը
 յորդորէր հաւանիլ՝ որ «զգատկին շաբաթ
 օրն պահեմք»։ Ծննդեան ճրագալուցի լուծ-
 ման չի հակառակիր, թերեւս զի աւագ
 շաբաթն իբրեւ մասն «աղուհացից՝» ա-
 ւելի խիստ կը համարուէր։ Անոր նորա-
 ձեւութեանց դէմ դարձաւ Սիւնեաց մե-
 տրապոլիտ Ստեփանոս պատմիչն՝ իսկ,
 իւր վիճակի եպիսկոպոսաց ու կղերին հետ,
 եւ պատասխան մը գրեցին, յորում կը
 պահանջէին՝ հայ եկեղեցւոյ սովորոյթն
 անաղարտ պահել, ճրագալուցին «նաւա-
 կատիս եւ նախատօնակ» կատարելով, եւ
 «խթիլ յեղ եւ ի պսակի եւ յոր ինչ ա-

ռանց մսոյ է»․ վասն զի անպատեհ է, կ'ըսէին, Յարութեան ու Ծննդեան նախատօնակը պահոց միւս օրերուն հաւասարեցնել (նոյն, 335-6)։

Անաւարգեւոյն ջանքը չափաւոր արդիւնք մ'ունեցաւ, ընդունուելով Կիլիկիոյ եւ ուրիշ քանի մը թեմերու մէջ միայն։ Այնպէս որ Ստ․ Որբելեանի յաջորդն ու տոհմակիցը Յովհաննէս՝ կը շարունակէր բողոքել անոր դէմ, որուն պատասխանելով Զաք․ Ծործորեցին, կը ջատագովէր նոր կարգադրութիւնը (Ծրծ․ 9)։ Զայս հաստատեցին Սսոյ 1307ին եւ Ատանայի 1316ին ժողովները, պատուիրելով ձկամբ ու ձիթով միայն լուծել երեք ճրագաւոյցներն ալ (Պալճ. 274, '95)․ եւ զոր Սսոյ 1342ին ժողովը կը յիշեցնէր Բենեդիկտոս ԺԲ պապին (Տուռ. 371)։ Բայց ազգին յամառութիւնն յաղթանակ տարաւ այդ բոլորին դէմ, եւ ԺԵ Ղարու սկիզբը Տաթեւացին դեռ սովորական կը գտնէր տոհմային հին նաւակատիւրը (Քրզ. ձմր. 31, 603․ Հրց. 554)։ Արգար դպիր 1564ին կը գրէր առ Պիոս Դ՝ թէ աւագ շաբաթուն արեւու մտնելէն վերջ «նոս եւ ձկուս եւեթ ճաշակեմք» (Չմչ. Դ, 522)։ Իսկ 1650ին ի Կ. Պոլիս գրուած տօնացոյց մը սա ճաշացուցակը կու տայ․

«Նախ լռի՛ս ուտեն եւ կամ այլ ինչ բան-
ջար. եւ զկնի ձո՛ւ՝ ածեալ իող մեղրով.
քանզի սեղանօրհնէքն այս է երիկունս
խթման»:

Որբելեան հինգ նաւակատիք կը հա-
շուէ, երկու մեծ տօնից յիշեալ ճրագա-
լոյցներէն զատ՝ Աստուածածնի, Խաչի եւ
Վարդավառի նախընթաց օրերն ալ անոնց
մէջ դասելով, եւ ըսելով՝ թէ հինգն ալ
մի եւ նոյն կերպով կը պահուէին, բաց
ի մսէ ամէն բան ուտուելով (Հկճ. Է):

7. — Յիւնոսք: — Զատկին յաջորդող
յիսնօրէից մէջ, փոխանակ նախընթաց
քառասնօրեայ յարատեւ պահոց՝ բոլորո-
վին կը դադրէին չորեքշաբաթու եւ ուր-
բաթու պահքերը՝ հին սովորութեամբ,
որովհետեւ ամէն օր տօն էր: «Ի զատ-
կէն մինչեւ ցվերացումն Տեառն, կ'ըսէ
Մանդակունին, կիւրակէ կոչի» (109), եւ
թէ այս պատճառաւ իսկ «օրէն է զուր-
բաթն եւ զչորեքշաբաթին իբրեւ զկիւ-
րակէն եւ զշաբաթն ուտել» (209): Նոյնը
կը հաստատէ Արշարունին եւս, ըսելով՝
թէ «Զկնի յարութեանն առանց պահոց
քառասնօրեայ վայելմամբ» կ'անցնէին
(ԺԳ): Եւ յաջորդաբար կը կրկնեն զայս՝
Խոսրովիկ, «Սակս ժողովոց» գրութիւնը
(Թղթ. 232). Սամ. Կամրջաձորեցին (Տօն.
Ե) եւ ուրիշներ:

Հայք այս կետին մէջ ալ կը զանազանէին միւս եկեղեցիներէն, եւ Յունաց մեղադրութեան կ'ենթարկուէին. որոց պատասխանելով Տարօնացին, կը յիշէ փերկչական խօսքը՝ թէ փեսային ներկայութեանն առաջաստի մանկունք պարտաւոր չեն պահելու. եւ թէ այս յիսնօրեայն՝ Քրիստոսի հոգեւոր փեսայութեան ու մեր վրայ թագաւորութեան ժամանակն է, որով եւ առանց պահոց պէտք է անցնել (Թէոփ. 283). Գիւտաւոր՝ բայց մեզ անբաւական բացատրութիւն մը: Ամէն բանի դիւրաւ զիջանող Անաւարդեցին՝ այս բանիս մէջ եւս ուզեց օտարաց նմանիլ, պահանջելով Հեթմէն՝ որ « զյինանցն ուրբաթսն ի մսէ պնոխմք » (Անաւ.): Ուրբաթ միայն կ'ըսէ, զի Լատինք արդէն լուծած էին չորեքշաբաթին եւ շաբաթ կը պահէին: Բայց կաթողիկոսին այդ ձեռնարկն աւելի բախտաւոր չեղաւ քան իւր միւս նորութիւնքը. այնպէս որ Տաթեւացւոյն օրով դեռ հին սովորութիւնը կը յաբատեւէր անընդհատ եւ ընդ հանուր (Քրզ. ձմր. 660):

8. — Շարաքապահք: — Տաթեւացին՝ տոհմային սովորութեանց մասին բացարձակ լաւատեսութեամբը կը ջանայ ուրիշ կերպ մեկնել վերոյիշեալ Վարդավառի ու

Ծննդեան քառասնօրէից փոփոխութիւնը, ըսելով՝ թէ որպէս զի ժողովուրդը չձանձրանար երկարատեւ պահեցողութենէն, հայրապետները զանոնք վերածեր են շաբաթապահոց. «եւ է այժմ Ժէ շաբաթապահը»։ Ասոնց մէջ կ'իմանայ Զատկի աղուհացից եօթ շաբաթներն եւ ուրիշ տասն անջատ շաբաթներ, զորս «մեծն Ներսեսի» կանոնները, կ'ըսէ, սահմանած էին՝ «յամենայն ամսամուտս պահել շաբաթ մի, զոր այժմ պահեմք տասն շաբաթ տասն ամսեանն» (Քրգ. ձմր. 144)։ Արդարեւ Ներս. Աշտարակեցւոյն — ոչ պարթեւին — կանոնաց մէջ պատուէր կայ՝ «յամենայն ամսեան պարապիլ խնդրուածոց զաւուրս շաբաթու միով» (Աշտ. Լթ)։ Հոս է շաբաթապահոց հնագոյն յիշատակութիւնը, զոր յետոյ Ասողիկ եւս կը կրկնէ (197)։ Գր. Անաւարզեցին կարգեր էր՝ եւ Սսոյ 1307ի ժողովը կը հաստատէր՝ վեցօրեայ պահը մ'ալ նորահաստատ Ծննդեան (25 Դեկ.) տօնէն յառաջ (Պալճ. 276)։

Բայց թէ շաբաթապահը երկու քառասնորդաց վերածումը լինին, կը տարակուսիմ, նկատելով նախ՝ որ այդ քառասնորդը դեռ կան ու կը յիշուին Աշտարակեցիէն շատ վերջ, առանց զանազանու-

Թեան պահողաց: Երկրորդ՝ որ ահա Տա-
թեւացւոյն օրով իսկ կը պահուին տա-
կաւին «կարգաւորաց» կողմանէ՝ շարա-
թապահոց հետ միասին, որով նոր կար-
գադրութիւնը ծանրացուցած պիտի լինէր
կղերին լուծը, ինչ որ անտեղի է: Եր-
րորդ՝ որ Աստուածայայտութեան պահոց
վերոյիշեալ (429) քմահաճ անմիաբանու-
թեան մէջ կանոնաւոր վերածման մը հետ-
քը չենք տեսներ բնաւ: Դիւրաւ կը մեկ-
նուի Տաթեւացւոյն վկայութեան ոյժը,
երբ նկատենք՝ թէ իւր ոճն է՝ ամէն բանի
մէջ որ մեզ յատուկ էր՝ գտնել բարեքիւ
բացատրութիւն մը, յաջող կամ անյաջող՝
փոյթ չէ: Բայց յամենայն դէպս շարա-
թապահոց գոյութիւնը մեր մէջ՝ ապահով
է 9 դարէն ի վեր:

Ադոնց կերակրոյ կարգը նոյն էր չո-
րեքշարաթու եւ ուրբաթու հետ, ուստի
եւ մեղմ, ինչպէս տեսանք Ասողկայ վկա-
յութեամբ (աստ, 407): Հետեւաբար ա-
ւելորդ է կրկնել այս տեղ:

9. — Առաջադրք: — Ա. Ծանօթ էր
Ե-9 դարէն իսկ (Սահ. 111), սակայն
իւր ծագման մասին հնոց կարծիքներն
հաւասար չեն: Զենոր կ'ուզէ՝ որ նորա-
դարձ Հայք Լուսաւորչի վարդապետու-
թիւնը լսելու համար՝ «հինգ օր» անոր

առջեւ «անսուղ» մնացած լինին, ուսկից
 եւ պահքս սկսեր է (23): Այս վկայու-
 թեան մէջ կ'ընդունինք Առաջաւորաց
 չափն ու սահմանը, բայց ոչ եւ ծագումը,
 մեքենաբար կրկնուած նաեւ մեր հետա-
 գայ մատենագրերէն (Թղթ. 496, եւն),
 որ վարկպարագի կարծիք մ'է եւ հակա-
 ռակ Ագաթանգեղոսի՝ որ նորադարձ Հա-
 յոց պահքը կը դնէ «վաթսուն եւ վեց»
 օր, ոչ եթէ հինգ (545): Զենորայ կար-
 ծիքն ինքնահնար կը թուի, անոր համար
 անծանօթ է իւր ժամանակակցին՝ Գր. Ար-
 շարունույ, որ Առաջաւորէն մինչեւ Նոր
 կիւրակէն տեւող եօթանասուն եւ ութ օ-
 րերուն մէջ՝ նահապետաց եւ հին ու նոր
 կտակարանի անցից խորհուրդները միայն
 կը տեսնէ (Արշ. ԺԲ): Սամուէլ կամրջա-
 ծորեցին իւր ծանօթ վարդապետներէն շատ
 եւ իրարու աննման բաներ լսեր ու կար-
 դացեր է. յորս եւ այն՝ թէ հինգօրեայս
 «ոմանք» Ագաթանգեղոսի աւանդած վաթ-
 սուն եւ վեց օրերուն առաջին կամ վեր-
 ջին մասը կը համարին (Տօն. Դ):

Բայց աւելի հետաքրքրական է նոյն
 հօր միւս տեղեկութիւնը՝ թէ «ամենայն
 կողմն հարաւոյ», որ է Ասորիք եւ Եգիպ-
 տոս, մեզմէ աւելի կը պատուեն, կ'ըսէ,
 այդ պահքն՝ ի խորհուրդ Նինուէացւոց

ապաշխարութեան եւ անոնց ձեւով, անասնոց ալ ծով բռնել տալով (անդ)։ Թէեւ այս տեղեկութիւնս անծանօթ է երիցագոյն մեկնչին, որ է Արշարունւոյն, բայց ինձ ալ հաւանական կը թուի, նկատելով մանաւանդ մեր պահեցողութեան յար եւ նման ձեւը, եւ Յովհանու յիշատակաւ աւարտը (անդ)։ Ասոր չի հակառակիր Տաթեւացւոյն ըսածն ալ, թէ յառաջագոյն «եօթանասուն օր» էր մեծ պահքը, որ է Առաջաւորէն սկսեալ՝ տասը շաբաթ, զոր «դեռ եւս պահեն, կ'ըսէ, եւ ունին հաստատ ազգն խփաի եւ Հապաշի մինչեւ ցայսօր»։ եւ թէ յետոյ Ս. Հարք «զերկու շաբաթն ի մէջն բարեկենդանացոցին» (Քրգ. ձմր. 146)։ Բարեկենդանի միջամտութեան մասին այս կարծիքը կ'եւնէր մինչեւ Գագիկ Բ արքայ Կարուց (Ուռ. 212), եւ աւելի վեր մինչեւ Կամրըշաճորեցւոյն օրերը, ուր թէ եօթանասնօրեայ պահքը եւ թէ անոր այդ վերածումն ոմանցմէ Ս. Կիւրեղ երուսաղեմացւոյն կ'ընծայուէր (Տօն. Դ)։ Առանց փնդոելու՝ ո՛վ էր իսկապէս ադոր հեղինակը, կրնանք հաւանիլ իւր իրականութեան, եթէ յիրաւի դեռ կը տեսնէր Տաթեւացին եօթանասնօրեայ պահեցողութիւնն այլոց քով, որոյ առաջին շաբաթը կրնար նիւնուէի յիշատակին նուիրուած լինել։

Բ. Աւելի կարեւոր է պահեցողութեանդ ձեւը: Չենոր, ինչպէս տեսանք, «անտուտղ» կ'երեւակայէ նորադարձ Հայոց պահը: Կրնանք ուրեմն անկասկած հետեւցնել՝ թէ է դարուն այդ ոճով իսկ կը պահուէր Առաջաւորը: Չայս արդէն յայտնապէս կը հաստատէ Սիւնեցին ալ դար մը վերջ, ըսելով՝ թէ Հայքս Ս. Գրիգորի սահմանածն ենք պահեր «ծումաչան եւ անտուտղ՝ մինչեւ յանասունս անգամ» (Թղթ. 333): Յունաց անտեղի հակառակութիւնն այս պահոց դէմ, — զոր սուտն Դամասկացի կը համարէր հաստատուած Մանազկերտի ժողովէն՝ ընդդէմ քաղկեդոնականաց (Լոյս, 1905, էջ 1114), եւ ուրիշներ՝ իբր ի պատիւ Սարգիս անուն ցնորական կախարդի մը, որոյ հետ կը շփոթէին նոյն պահոց ծայրը տօնուած մեր Ս. Սարգիսը (Ուռ. 213. Ընդհ. 66, 88), — մեծապէս սաստկացուցեր էր յաչս Հայոց՝ այս պահոց նշանակութիւնը: «Այնպէս պնդապահս սահմանեցին, կ'ըսէ սուտն Դամասկացի, որպէս զի անձինք անմեղաց այնպէս երկնչին ի նմանէ՝ որպէս ի բարկութենէն Աստուծոյ» (Լոյս, անդ): Տարօնացին այդ ոգւով կը պաշտպանէ զայն Յունաց դէմ, գրելով թէ «Մեզ պարտ է հինգօրեայ պահօք ծումաչան լինել» (Թէոփ.

275), ինչպէս կ'ընէին ալ: Եւ Շնորհաւրն կէս դար վերջ դեռ կը հաստատէ ադոր շարունակութիւնը, թէեւ ոչ ամբողջ հայութենէն, ըսելով՝ թէ «Բազումք ըստ նախնեացն սովորութեան ծովապահոսքեամք զաւուրսն զայնոսիկ անցուցանեն» (Ընդհ. 88): Ուրեմն արդէն կամաւոր դարձած էր պահեցողութեան այս ոճը, որ ինչպէս կը տեսնենք՝ բոլոր պահոց մէջ խստագոյնն էր, աղուհացէն ալ աւելի:

10. — Երախայք: — Քրիստոնէութեան նախկին դարերուն՝ երբ չափահաս հաւատացեալք պիտի մկրտուէին, կանխաւ կ'ենթարկուէին կերակրոց ժուժկալութեան: Ասոր յիշատակութիւնը շատ կան Ս. Հարց գրուածոց մէջ (Կարբ. Բ, 2594, 2602-3): Հայ եկեղեցին տարբեր ընթացք չէր կարող ունենալ: Լուսաւորիչ զՀայս մկրտելէ յառաջ հրամայեց անոնց «ամսօրեայ ժամանակօք ի պահս եւ յաղօթս յամենալ» (Ագթ. 619): Ամիս մը տեւողութիւնդ հետաքրքրական է, մանաւանդ որ այսչափ ճշդուած չէ ուրիշ ազգաց մէջ: Նմանապէս Ս. Վրթանէս իւր դարձուցած Հայերը դեռ չկնքած՝ «տայր ժամանակ սահմանեալ ապաշխարութեան» (Փաւս. 8). եւ պահքն անբաժան էր ապաշխարութենէն, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ:

Այդ հին սովորութեան զօրութեամբ՝ վարդան վրդ. կը յորդորէ, որ մանկանց մկրտութենէն յառաջ անոնց ընտանիքը «շաբաթ մի պահօք» անցնեն՝ անկարող երախային փոխան (Քրգ.), եւ զոր կը կրկնէ Յովհ. Եզնկացին եւս (Խրտ. Դ):

11. — Ապաշխարողք: — Ա. Անոնք որ ծանր մեղաւորութենէ կը դառնային, ժամանակ մը պարտաւոր էին ապաշխարութեամբ քաւել իրենց անցեալը, եւ Աստուծոյ ցասումն ամոքել: Ասոր մասն էր պինդ պահեցողութիւնն ալ, որ կը ծագէ հին կտակարանէն (Թագ. Ա, Է, 6. Գ, ԻԱ, 27), եւ կ'ընդունուի քրիստոնէութենէն (Պլեօր. 392): Այսպէս եւ նորադարձ Հայերն ըստ Ագաթանգեղոսի քոթճ զգեցած, եւ մոխրի վրայ նստած, «պահեալ շինէին պահս աւուրս վաթսուն եւ վեց» (545), որ տարբեր էր վերոյիշեալ երախայական երեսնօրեայէն: Նոր օրէնքը, կ'ըսէ Յաճախապատումը, պղծագործը կ'արտաքսէ եկեղեցիէն, մինչեւ որ գիշեր ու ցերեկ «ի խորգ եւ ի մոխիր պահօք ապաշխարեսցէ» (69): Կերակրոց զրկումը, կը յաւելու նոյն գրոց հեղինակը, զմարդիկ ապաշխարութեան եւ ուղղութեան կը բերէ. անոր համար «ըստ խոստովանութեան կարգին հաստատեալ ի պահս՝ լուծանին մեղքն»

(83). որով ապաշխարութեան օրինական մասն էր պահեցողութիւնը, գործադրուած դեռ Տաթեւացւոյն օրով եւս (Բրգ. ձմր. 245): Մանդակունին ալ կը յանձնարարէ մեղաւորաց «զպնդոսիւն պահոց... խորզով եւ մոխրով» (147), որ յայտնի չէ՝ օրինականն է թէ կամաւոր: Բայց հանդերձից այդ խստութիւնը, յատուկ նաեւ ուրիշ պահոց (աստ, 412, '20), կար Հրէից քով եւս, որոնք իրենց ապաշխարողական պահքերը կ'անցնէին քրձով ու մոխրով (Գ. Թագ. ԻԱ, 16, 27. Նեեմ. Թ, 1. Ա. Մակ. Գ, 47):

Բ. Երբեմն թագաւորի մը մեղաց համար ժողովուրդը պահք կը պահէր: Երբ Արշակ հիմնեց անօրէն Արշակաւանը, մեծն Ներսէս զայն ապաշխարութեան յորդորեց, ըսելով՝ թէ հրաման տանք բոլոր աշխարհին՝ փոխանակ քեզ «ի պահս եւ ի խնդրուածս լինել» (Փաւս. 111): Այսպէս եւ Յեզարէլ պահել հրամայեց ժողովրդեան՝ Նաբովթայ վերագրուած սուտ հայհոյութեան համար (Գ. Թագ. ԻԱ, 9, 12):

Գ. Նախնեաց մէջ յիշուած կան ինչ ինչ ապաշխարողական պահքեր, որոց գործածական լինելուն կը տարակուսիմ: Այսպէս Ալաւկայ որդին կանոնադրած է՝

որ պղծեալ կերակրէն կամաւորապէս ճաշակող քահանայն երկու տարի ապաշխարէ. մին « սրբապահոտեալ » եւ միւր « շարաքապահոտեալ » (Ե), որոց բացատրութիւնը տեսանք յառաջագոյն (404)։ Դարձեալ ուրիշ նման մեղաց համար կը պատուիրէ՝ որ երեք շաբաթ « պահօք ապաշխարեսցեն » . եւ կամ երեք տարի « սրբապահոտեալ » եկեղեցիէն դուրս, եւ երկու տարի « շարաքապահոտեալ » ներսն անցնեն (ԻԵ, ԿԵ)։ Սոյնպիսի պահքեր սահմանած են նաեւ Մխ. Գոշ (Խրտ. Պտր.) եւ Յովհ. Եղնկացի (Խրտ. ԺԵ)։

12. — Դիւանարք։ — Ասոնց բժշկութեան իբր հնարք ցուցուած է Աւետարանէն՝ աղօթք եւ պահք (Մտթ. ԺԵ, 20), ծանօթ նաեւ Հրէից մէջ (Տոր. Գ, 10), զոր եկեղեցին ալ կը շարունակէր գործադրել։ « Զինչ են երդմունք դիւաց », կը հարցնէ Մանդակունին, եւ կը պատասխանէ. « Ո՞չ ապաքէն պահք եւ աղօթք հաւատովք » (192)։ Եղնիկ նոյնը կը հաստատէ, ըսելով՝ թէ դիւաց բոլոր գունդերն « ի պահոց եւ յաղօթից փախստական գընան » (85)։ Այդ Հարց հետ կը միաբանի եւ Եղիշէ, ըսելով՝ թէ այդ տանջանաց մատնուած եղկելեաց՝ « ձեզնի ի պահոց պիտի » (298)։ Եւ պահողն էր նոյն ինքն

այսահարը (Մանդ. 193), ոչ թէ ուրիշներ անոր փոխան:

13. — Սղառք: — Սիրելեաց մահուն կամ կորստեան ցաւով ընկճուած սրտերու եւս յատուկ էր՝ մերժել փափուկ կերակրները. ոչ միայն ի սկզբան՝ երբ բնութիւնն ինքնին կը խորշէր անոցմէ, այլ յետոյ եւս կամաւորապէս շարունակելով նոյն զրկումը սգոյ ամբողջ շրջանին մէջ: Երագումն հին է. Սաւուղի մահուն առթիւ Հրեայք եօթն օր պահեցին եւ Դաւիթ օր մը (Թագ. Ա, 1Ա, 13. Բ, Ա, 12): Իսկ Յուդիթ (Ը, 6) եւ Աննա մարգարէն (Ղկ. Բ, 37) իրենց ամբողջ այրութիւնը պահօք անցուցին: Նոյնպէս էր մեր քով ալ: Եղիշէի տիկնայք, որոցմէ ոմանց ամուսինք ընկած էին պատերազմին մէջ եւ ոմանցն աքսորուած, կէս մը կարօտութեան պատճառաւ եւ կէս մ'ալ կամաւ՝ « իբրեւ տյրիք սղառք » (Եղիշ. 176) հրաժարած ապրեցան իրենց ճաշի սպասաւորներէն, գեղեցիկ սպասներէն, լուացումներէն, օծումներէն եւ ազնիւ հանդերձներէն. անոնց տաճարները բարձիթողի խանգարեցան. եւ իրենց սնունդն էր կորեկահատ, բանջարեղէն ու ջուր միայն (նոյն, 173-4. Փրպ. 331-2): Կէս մը կամաւոր ըսի զայս. եւ արդարեւ երկար

դարերէ վերջ Տաթեւացին դեռ կը վկայէր՝ թէ սգոյ ժամանակ Հայք կ'անցնէին «ի սով եւ ի ծարաւ»։ Կը մերկանան իրենց զգեստները, եւ գլխուն վրայ հող ցանած կը նստին (Հրց. 670)։ Ու տակաւին ժջ դարուն Սիմ. Այրիվանեցին ողբալով Տրդատայ թախթը՝ կ'ըսէր. «սահս կարդացէք՝ պահք արտաստաց» (Այր. 368)։

14. — Հարսանիք։ — Վարդան վրդ. կ'ուզէր՝ որ հարսանեաց խորհրդոյն պատրաստութեան համար՝ փեսային եւ հարսին բոլոր ընտանիքը կանխաւ «շարսք մի պահօք» անցնեն բարեպաշտութեամբ։ Եւ այնչափ ծանր կը համարէր այս պէտքը, որ եթէ չպահեն, կ'ըսէ, «կորուսին զպըսակն» (Քրզ.)։ Թերեւս արդէն սովորութիւն էր այդ, կամ թէ պատուիրողիդ սպառնալիքն իսկ կը թելադրէր պահել այդ հրամանը։

15. — Հասարակաց վտանգներ։ — Թըշնամեաց աւերիչ յարձակմանց դէմ երկնից օգնութիւնը հայցելու համար՝ հաւատացեալք յատուկ պահք կը կարգէին։ Յովսափատ՝ Հրէից արքայն՝ ի լուր Ասորոց գալստեան՝ բոլոր ժողովրդեան պահել հրամայեց (Բ Մնց. Ի, 3)։ Եւ Եսթերի օրով երեք օր ծոմ բռնեցին՝ Պարսից ըս-

պառնացած կորստենէն թզատելու համար (Եսթ. Դ, 16): Նոյնպէս էր եւ Հայոց մէջ: Ս. Վրթանեսի ժամանակ երբ Մազքիւթք սկսան ասպատակել Հայաստանի վրայ, « առնուին պահս պահել, կ'ըսէ փաւստոս, եւ խնդրել յԱստուծոյ՝ զի փրկեսցէ զնոսա » (16): Վարդանանց ապրստամբութեան շրջանին եկեղեցին նոյնպէս պատուէր տուաւ՝ քաղոց ամբողջ ամիսը « պահօր եւ աղօթիւք » Աստուծոյ ապաւինիլ (Եղիշ. 67):

Կ'երեւի՝ թէ այսպիսի յանկարծական պահքեր կանխաւ կը ծանուցուէին եկեղեցեաց բեմերէն՝ եպիսկոպոսաց ու քահանայից բերանով (անդ): Այս պարագայն աւելի յատակ է Ս. Ներսեսի ընծայուած կանոնաց հետագայ յօդուածին մէջ. « Որք ի քեմի պահս քարոզեն, եւ ոք լուծանէ առանց մարմնական վտանգի, նզովեալ լիցի » (Ներս. ԽԲ): Միանգամայն կը տեսնենք այս խօսքերէն՝ որ ժողովուրդն այս կարգի պահոց պարտականութիւնն այլոց չափ ծանր չէր համարեր:

Եւ որովհետեւ այդպիսի առթից մէջ կարելի չէր ամբողջ ժողովրդեան երկարատեւ պահեցողութիւնը, զի գործաւորը պիտի աշխատէր ու զինուորը կռուէր, ուս-

տի պատերազմի ժամանակ կը սահմանուէին յատուկ պահողք, որոց գործն էր այդ միայն, եւ որ հարկաւ բարեպաշտութեան մէջ աւելի ծանօթ անձինք էին: Այսպէս մինչդեռ վարդանանք կը յարձակէին պարսկական ամրութեանց վրայ, մի եւ նոյն ժամանակ «աղօրակներն անդադար լինէին յաղօթս իւրեանց, եւ պահողքն պահէին ի պահս իւրեանց» (Եղիշ. 56), ուր յայտնի է դերերու եւ անձանց տարբերութիւնը:

16. — Յատուկ նպատակներ: — Փաւստոս կը պատմէ Ս. Գրիգորիսի մասին՝ թէ իւր վիճակին բարեկարգութեան համար երկնային օժանդակութիւնը խնդրելու եւ իւր օրինակաւ ժողովրդեան եռանդն արծարծելու նպատակաւ, «զցայգ եւ զցերեկ պահօք եւ աղօթիւք» կ'անցնէր (13):

Կիրակոս ճգնաւորը Ս. Թադէոսի նշխարաց յայտնութեան արժանանալու տենչով՝ երեսուն օր անցուց «ի պահս պնդութեան»: Յետոյ դարձեալ մի եւ նոյն վախճանաւ կրկին կը պահէ չորս ամիս, մարերի ամսէն մինչեւ նաւասարդ (Սոփ. Ը, 89, 92):

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԽՏՐՈՒԹԻՒՆ ԿԵՐԱԿՐՈՑ. — ՊՂՅԵԱԼՆԵՐ. —
Ի ՐՆԷ ՊՂՅԵՐ. — ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ՊՂՅԵԼՈՑ

Մարդկային ստամոքսն ամենակեր
եղած է միշտ ի բնէ, եւ փորձեր է ուտել՝
ինչ որ գտեր է բնութեան մէջ ծասքելի
եւ հաշտ քմացը հետ: Իւր վայրենութեան
շրջանին չէ խորշեր իւր նմանիցն անգամ
յօշոտել եւ ուտել: Քաղաքակրթութիւնը
բարեկարգեց մարդուն սնունդն ալ. բայց
ամենակերութեան հին բնազդը մոխրի տակ
ծածկուած կը մնայ միշտ, եւ կը տեսնենք
տակաւին անոր զարթնումը սովի տագ-
նապին մէջ: Կրօնքը, որ քաղաքակրթու-
թեան ռահվիրայն եղաւ, իւր ձեռքն ա-
ռաւ մարդուն սննդեան խնդիրն ալ, ար-
գելլով անոր խառնիխառն ուտել ամէն
բան, եւ զատելով ուտելին զգուշալիէն,
որոց առաջինը սուրբ կոչեց, եւ երկրոր-
դը՝ պիղծ: Այս է մեր հոս քննելի «խը-

տրութիւն կերակրոց » ըսուածը (Ոսկ. Մտթ. Ա, 728. Ընդհ. 159. Լմբբ. Ատեն. 201. Ծրծ. Գ):

Ա. Ի ԲՆԷ ՊԻՂԾԵՐ

1. — Ծագումն: — Ուտելեաց խտրականութիւնն աւելի կամ նուազ չափով կար բոլոր ազգաց մէջ (Վիգ. Ա, 615): Այլուր ցուցած եմ՝ թէ հներէ ոմանց կարծեօք՝ դիւաց ներգործութիւնն էր որ կը պղծէր շատ նիւթեր (Երդ. 182-4): Այս մասին հետաքրքրական է Տաթեւացւոյն մէկ խօսքը, որ մեկնելով սեղանօրհնէից նպատակը, կ'ըսէ. «Ընդ կերակուր կամ ընդ ըմպելի՝ դեւն որ թշնամի է մեր՝ բազում անգամ փնաս խառնէ»: Եւ թէ կ'օրհնեն՝ «զի փախիցեն դեւք եւ անփնաս կերիցուք» (Քրդ. ամբ. 348), մինչդեռ Շնորհալին նախամարդոյն մեղօք անիծեալ երկրայնոց մաքրութեան համար կը համարի օրհնութիւնը (աստ, 348-9): Տաթեւացւոյն համոզումը սերտիւ կապուած է դիւաց տարապայման տիրապե-

տութեան գաղափարին հետ՝ որ կը կաշկանդէր ու կը տանջէր հին Հայուն ուղեղը (Երդ. 214-38)։

Օրհնութիւնն արդարեւ կը սրբէր ու տելի համարուած կերակրները (Ա Տիմ. Դ, 5)։ Բայց կային՝ որ ի բնէ պիղծ ու խոտելի կը նկատուէին, եւ կը պղծէին իրենց մերձեցած ուրիշ նիւթերն ալ. եւ ասոնք գլխաւորապէս անասունք էին։ Մագդեզանց՝ երկարմատեան դրութեամբ՝ սուրբ կենդանիք բարի արարչի մը, եւ անսուրբք կամ մլասակարք՝ չար արարչի մը գործերն էին (Եզն. 132, '45)։ այս պատճառաւ՝ գայլ, գորտ, մուկն, մըջիւն, օձ եւ այլ այսպիսիք՝ չար ոգւոց ընդունարան ու զգեստ համարուած էին (Փորթ. 132)։ Մեզ աւելի ծանօթ էին հրէական խտրութիւնք, որոց ծագումն ոմանք նոյն երկարմատեան վարդապետութեան մէջ որոնեցին։ Իսկ ուրիշներ կը դնեն ադոնց մէջ կրկին նպատակ. Երրայեցիքը հեթանոսաց սեղանակցութենէ ու գայթակղութենէ հեռի պահել, եւ առողջութեան մլասող ուտեստներէ զգուշացնել (Վիգ. Ա, 615-20)։ Մեր հին նախնիք, եւ կրտսերներէ ոմանք անոնց հետեւելով, աւելի լայն տեսութեամբ մը կը նային մովսէսական օրինաց վրայ՝ քան Տաթեւացին

եւ իւր ժամանակակիցը: Եզնիկ՝ իմաստասէր միտք, կը մերժէ իսկական անսըրբութեան գոյութիւնն արարածոց մէջ: Ըստ էրեն՝ «չիք ինչ պիղծ ի կերակրոցն». եւ եթէ հրէական օրէնքը զոմանս պիղծ կը կոչէ, «իբր ոչ եթէ պիղծ ինչ բնութեամբ էին, կ'ըսէ, այլ չախորժականսն մտաց մարդկան պիղծս կոչէ». եւ անոր համեմատ օրէնքը դրուեցաւ (283): Սոյն իմաստուն տեսութիւնը կը կրկնէ եւ Ալաւկայ որդին՝ իւր կանոնաց յառաջաբանին մէջ: Իսկ վարդան անսրբութեան գաղափարը ծագած կը համարի երեք պատճառներէ. «վասն գարշ տեսակին, կամ վասն անճոռնի մեծութեանն, եւ վասն անմարսական մտոցն». եւ ինքն ալ կը հաստատէ՝ թէ «ըստ բնութեան չեն պիղծք» (Ղեւտ.):

Ինչ ձեւով ալ մեկնուէր հին օրէնքը, այս ստոյգ է՝ որ իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ քրիստոնէութեան վրայ, սկսեալ Առաքելոց օրերէն: Իրաւ է՝ թէ նոր կրօնքը խափանեց հինը եւ յեղաշրջեց անոր խրատականութիւնքը: Պաւլոս կ'ուսուցանէր՝ թէ Աստուծոյ բոլոր արարածները բարի են, եւ անոնց մէջ պիղծ բան չկայ (Ա Տիմ. Դ, 4). այլ պիղծ են՝ այնպէս համարողին համար միայն (Հռ. ԺԴ, 14, 20): Եւ լոկ այն ժամանակ կը պահանջէ

խտրել՝ երբ տկարամիտ եղբայրներ կըրնային գայթակղիլ ի տես անխտրութեան (Ա. Կոր. Ը, Ժ. Հո. ԺԴ, 14-23): Հաւանօրէն այս գաղափարով էր՝ որ առաքելական ժողովն հաւատացելոց պատուիրեց զգուշանալ զոհեալ, հեղձոցեալ եւ արիւն ուտելէ (Գրծ. ԺԵ, 20, 29):

Հրէական ազդեցութիւնն երթալով աւելի զօրացաւ, առաւելապէս Հայոց քան ուրիշ ազգաց մէջ. եւ աւելի զգալի է ըստորին քան հին դարերուն: Այս պատճառաւ մեր խտրականութիւնը պիտի բաժնեմ երկու շրջաններու: Դիտելու ենք եւս՝ որ խտրութեան սահմանն անհաւասար էր ինչպէս հեթանոսաց՝ նոյնպէս քրիստոնեայ ցեղերու մէջ. այնչափ որ պայքարի պատճառ դարձաւ Հայոց եւ օտարաց միջեւ:

2. — Ա. Շրջան: — Հայոց դարձէն ոչ շատ ուշ, Ե դարուն իսկ կ'ըսեմ, կը պատահինք սուրբ եւ անսուրբ չորքոտանեաց մովսիսական ընդհանուր սահմանին: Փարպեցին կը նկարագրէ զԱյրարատ՝ լի «էրէովքն կձղակարաժնիւք եւ որոճայնովքն» (22). եւ Խորենացին կարնոյ լեռները հոծ կը տեսնէ նոյնպէս «երէովք կձղակարաշխիւք եւ որոճայնովք» (256): Ինչ կը նշանակէ այդ յատկութեանց մտադիր յի-

շատակութիւնը, բայց եթէ կարեւոր էին աղոնք՝ իբրեւ որոշիչ ու պայման ուտելի անասնոց, ինչ որ անհրաժեշտ էին Հրէից համար եւս (Ղեւտ. ԺԱ, 3-4): Այս կրկին հանգամանք սակայն անբաժան էին անոնց քով, ուր մեր նախնիք նոյնքան խստու-
թեամբ չէին պահանջեր երկուքն ի միա-
սին: Այսպէս խոզն անորոճ եւ անսուրբ
ըստ Հրէից (անդ, 7), Հայոց քով ուտելի
էր, եւ Եղիշէի կողմանէ թուուած է սուրբ
անասնոց կարգին¹ (43). ու մեր նախա-
րարք երէց հետ վարազ ալ կ'որսային
(Փրպ. 26): Անոնց ճաշակելի որսերուն
մէջ կար եւ ցիւր (անդ) կամ իշաւայրիկ
(խոր. 138), զոր կրնանք նոյնպէս ու-
տելի համարիլ, նկատելով Հայոց մէջ ծա-
նօթ բարսեղեան կանոններն ալ, որ հար-
կադրուեր են արգելուլ «ուտել զմիս ուղ-
տոյ եւ ցառ» (ՃՂԱ):

Ընդ հակառակն սովորաբար կը խը-
տրէին նախնիք զանոնք՝ որ երկու յատ-
կութեանց եւ ոչ մին ունէին: Եղիշէ՝ վար-
դանանց կողմանէ պաշարուած Սիւնեցւոց
համար ըսելով՝ թէ «զէշս եւ զձիս մեռե-
լոտիս առ սովոյն վտանգի աճխտիդ ու-
տէին» (67), կը ցուցնէ՝ թէ այդ անա-

1. Ոսկերեւան նոյնպէս ուտելի կը դնէ զխոզնին
(Թղթ. Ա, 96):

սունք իսկ ըստ օրինի անուտեւի էին՝ փարպեցւոյն եւ խորենացւոյն վերոյիշեալ սահմանին համեմատ, եւ ոչ թէ անոնց սատակը միայն: Հին օրէնքէն զարտուղութիւններ կը նշմարուին թռչնոց մէջ ալ. այսպէս փոքն արգելուած Մովսիսէ (Բ Օր. ԺԴ, 16), կերակուր էր և դարու Հայոց (Փրպ. 26):

Մեռեալ անասնոց առաւելագոյն անսրբութիւնն ակններեւ է, փաւտոսի վկայութենէն ալ, որ կը պատմէ Ս. Ներսեսի համար՝ թէ կանոն դրաւ «հրաժարել ամենեւին, ի մեռելոտոյ եւ յարկնէ ուտելոյ», զորս պիղծ կը համարէր (76): Եւ այս պատուէրս՝ որ կը բղխէր հարկաւ վերոյիշեալ առաքելական սահմանէն ու մովսիսականէն միանգամայն (Ղեւո. ԺԷ, 10-5. Բ Օր. ԺԴ, 21), ցոյց կու տայ եւ զայս՝ թէ Հայք աչդ նիւթերէն դեռ չէին խորշեր. այնպէս որ Հարք զգուշացնելու համար զանոնք՝ կը հարկադրէին յաւիտենական պատիժ սպառնալ: «Մեռելոտի ուտել եւ զարխն անասնոց ըմպել, կ'ըսէ Յաճախապատումը, եղկութիւն եւ թշուառութիւն առաջի կայ» (71): Հաւանօրէն իւր ըսածին ինք ալ համոզուած էր:

Այդ շրջանին անսուրբ ուտեստներէն մին ալ էր կոոց զոհնալը, դարձեալ հին կտա-

կարանէն (Թիւք, ԻԵ, 2. Բ Օր. ԼԲ, 38) եւ առաքելական հրամանէն : Յազկերտ իւր դուռը գտուած հայ նախարարները կը փորձէր հրապուրել, որպէս զի գուցէ հաւանին ուտել « զմիս զոհեալ » . եւ զոր՝ կը յարէ պատմիչը՝ « ոչ էր երբեք օրէն ուտել քրիստոնէից » (Եղիշ. 17) : Նմանապէս ուրացեալն վասակ կը ջանար, կ'ըսէ, « կնքաւոր մարդկանն » բռնի կերցընել « միս յազածոյ » (նոյն, 53) : Այս օրինակաց մէջ բռնադատ կրօնափոխութեան խնդիր կար, որով զոհեալ մսին մերժումը բնական էր : Բայց երբ հեթանոսաց հետ բարեկամարար պիտի ուտուէր նոյն մսէն, Ս. Հարք ձայնակից էին Պաւղոսի տեսութեանց հետ (աստ, 453) : Եզնիկ՝ կերակրոց աղօթիւք սրբուելու առաքելական բացատրութիւնն առնելով նաեւ զոհելոց մասին, կ'ըսէ լայնախոհ մտօք. « Իբր որ ոչ եթէ պիղծ ինչ իցէ եւ սրբիցի. այլ որ նոցա (տկարամտաց) պիղծն կարծէր վասն զոհելոյն », աղօթքը զայն ալ կը սրբէ (284) . որով եւ պիտի կարենար ուտուիլ : Բայց որովհետեւ փոքրոգի գայթակղողներն անպակաս պիտի լինէին միշտ, զարմանալի չէ որ սովորութիւնն ի սպառ խափանէր զոհելոց ճաշակումը թէ մեր եւ թէ Յունաց մէջ (Ոսկ. Թղթ. Ա, 96) :

Քան զայս աւելի մանրամասնութիւն չեմ գտած առաջին շրջանի խտրութեանց մէջ, որոց վրայ բաց ի Ս. Գրոց՝ ընդհանուր քրիստոնէութեան ազդեցութիւնն ալ նշմարելու ենք: Եւ արդարեւ «Առաքել. կանոնք» կ'արգելուն ծանր սպառնալիօք՝ արիւնէն չզատուած միսն ու գազանարեկը: Գանգրեայ ժողովը կը յիշէ հաւատացելոց հրաժարումն «յարենէ եւ ի զոհելոյ կոոց»: Աւրելիանոնի ժողովն Եկեղեցւոյ հաղորդակցութենէն կը զրկէ զոհեալ՝ հեղձուցեալ կամ գազանարեկ կերողները: Իսկ Տրուդեան ժողովն՝ արիւն կերող կղերականքը պաշտօնազուրկ կ'ընէ: Լատին եկեղեցին արիւն եւ հեղձուցիկ ճաշակելու արգելքը պահեց մինչեւ Թ. դար, յորում դադրեցուց. ընդ հակառակն Յոյնք եւ ուրիշ արեւելեայք պահեցին մինչեւ վերջ (Վիգ. Ա, 276-7):

3. — Բ Շրջան: — Ա. Այս տեղ շատ աւելի բարդ է խտրականութեան սահմանը, եւ շատ աւելի ծանօթ, ըստ որում անով զբաղելու առիթները բազմաթիւ են եղեր, եւ մովսիսական օրինաց ոգին երթալով խորագոյնս թափանցեր է հայ ուղեղին մէջ, ու պղծութեան գաղափարը սաստկապէս տիրապետեր է անոր վրայ: Այս պարագայն շատ զգալի է հետագայ

քանի մ'օրինակաց մէջ: Պաւլոս Տարօնացին գայթակղած էր՝ որ Փրանկները « գարչ եւ զմեռերտի անխտիր ուտեն » (Թէոփ. 178). եւ Տաթեւացին անոնց ու մեր սովորութեանց տարբերութեանց մէջ կը թուէ « զպիղծ կենդանիս ոչ խտրել, եւ զհեղձոցեալսն ուտել » (Հրց. 553): Շնորհալին, հեղութեան այդ գերագոյն պատկերը, կ'այլափոխուի՝ կը զայրանայ եւ ծանրապէս կը նախատէ Ասորիները, որոնք թողած էին կերակրոց խտրութիւնը. եւ անոնց դէմ կը պայքարի՝ յենլով հին ու նոր կտակարանաց վրայ (Ընդհ. 158-9):

Նշանաւոր իւանէ իշխանի որդին Աւագ՝ թաթար զօրապետին բանակն երբ գնաց, բերին՝ կ'ըսէ կիրակոս՝ շատ մսեր « ի սուրբ եւ յանսորք անասնոց . . . եւ խղմըզս (որ է շիճուկ) ի կաթանէ ձիոց », սկսան ուտել եւ ըմպել: Աւագ եւ ընկերները սակայն հրաժարեցան ուտելէ, պատասխանելով՝ թէ « Բրիստոնէից ոչ է սովորութիւն ուտել զայս կերակուր եւ ըմպել զայս ըմպելի » (138): Նոյն պատմիչը գերեալ անեցւոց համար կ'ըսէ սրտցաւութեամբ՝ թէ անոնք որ կը հաղորդուէին Աստուածորդւոյն պատուական մարմնէն եւ արենէն, « ուտէին զմիս անսորք եւ հեղ-

ձոացիկ, եւ ըմպէին ի կարանէ ձիոց պղծոց» (140): Ապարանեցին ժն դարուն տակաւին կը յիշեցնէ Հայոց փարումը խտրականութեանց, դիտելով՝ թէ «դեռ եւս անգիտութեամբ եւ թերահաւատութեամբ են ի ներքոյ օրինականացն» (ԽԵ, 1Ը):

Բ. Այդ շրջանի խտրելեաց մէջ ուրեմն պահուած էին միշտ հիներն ընդհանրապէս: Այսպիսի է հեղձոացիկը՝ զոր տեսանք սա վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ, եւ որոյ հետ նոյն կը թուի Տարօնացւոյն մեռելոտին, դատելով Շնորհալուոյն այս բացատրութենէն, «զհեղձոացիկ մեռելոտին» (Ընդհ. 159). զի հաւանական չէ՝ թէ բուն սատակն ուտէին Ասորիք կամ ուրիշներ: Մովսէս Եզնկացին նոյնպէս անսուրբ կը դատի «զմեռելոտին» (Մվ. Եզկ.), իւր հայրենակցին հետ՝ որ կ'ըսէ. «զմեռելոտին՝ որ է մուտստն» (Կր. Եզկ.): Տարօնացին հին ու նոր կտակարանաց կ'ապաւինի՝ հաստատելու համար՝ թէ չմորթուած անասնոց «պիղծ է միսն», եւ զայն գազանք ուտելու են՝ եւ ոչ մարդիկ (Թէոփ. 179-83): Այս կարգէն էր, եւ Աւակայ որդին անուտելի կը քարոզէ նեւտահար կամ զբի մէջ բռնուած որսն ալ՝ որոյ շունչն ելած է (Թ): Նոյնչափ խորշելի էր նաեւ գազանաբեկը (Մվ. Եզկ.),

որ համաձայն էր մովսիսական օրինաց (ԵԼԶ, ԻԲ, 30):

Այդպիսի մտոց անսրբութեան պատճառն արիւնն էր՝ որ անոնց մէջ կը մնար: Շնորհալին զատկական գառին արեան ճաշակումն արգիլելու ժամանակ կ'ըսէ՝ թէ արիւնը կերողը մեռելոտի կերած կը համարուի. «գի արիւնն առնէ պիղծ զմեռելոտին եւ անուտելի՝ որ ի նմին մնայ եւ ոչ ելանէ»: Եւ կը յիշեցնէ աստուածային պատուէրն առ Նոյ՝ միսն արեամբ չուտելու (Ընդհ. 160):

Բոլոր ընտանի կամ վայրենի անասունք, որոնք չէին ուտուիր հին օրինաց մէջ, արգելուած էին նաեւ Հայոց համար: Վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ անասուրք էր ձիոյ կաթը, որովհետեւ սոյն կենդանին իսկ «պիղծ» էր, ինչպէս տեսանք: Այսպէս նաեւ վանական վրդ. իւր աշակերտօք գերի տարուելով Թաթարաց, երբ առաջարկեցին իրենց նոյն անասնոյն մսէն, ասոնք մերժեցին՝ ըսելով. «Մեք ձիոյ միս ոչ ուտեմք» (Կիր. 133): — Իշոյ հին խտրութիւնն ալ կը պահուի դեռ՝ կատուի հետ միասին, զորս առ հարկի կերան Սսեցիք իրենց 1375-ի պաշարման առթիւ (Սիս. 228): — Խոզը, երբեմն ուտելի, այս շրջանին դեռ նոյնպէս է Շնոր-

հալւոյն (Ընդհ. 156) եւ առ հասարակ
Հայոց համար (Ապար. ԾԵ, Է. Ծրծ. Գ),
մինչդեռ Տարօնացին անսուրբ կը համարի
զայն (Թէոփ. 279), եւ Սսոյ 1307ի ժո-
ղովին գործոց համեմատ՝ բարձր Հայոց
վանականներէ ոմանք կը խորշէին անկից,
որպէս թէ անոր ճաշակումը պիտի խա-
փանէր դիւաց հալածումն այսահարներէ,
որոց դեւերը խոզերու մէջ յղեց Յիսուս
(Տուռ. 370)։ — Պիղծ էին նաեւ շոանք
(Ընդհ. 158), եւ բոլոր զազանք, ինչպէս
դայլ (անդ, 159, '58), արջ (աստ,
459) եւ այլք։

Երկպառակութիւն կար, կ'ըսէ Աւաւ-
կայ որդին, նապաստակի նկատմամբ։ Ըստ
իւր համոզման՝ որ հրէականն էր (Դեւտ.
ՓԱ, 5), «մեռելոտոյ եւ նապաստակամսի
ոչ գոյ բաժանումն, վասն զի մի են նոքա
անմաքրութեամբ»։ Ընդ հակառակն ու-
րիշներ չէին ընդունիր այդ սահմանը,
այնչափ՝ մինչեւ խնդրոյս պատճառաւ
«օցտեալ բաժանել զմիաբանութիւն եկե-
ղեցւոյ ի չար աղանդ հերձուածողացն»
(Աւաւ. ԴԵ)։ Ծործորեցւոյն օրով ալ դեռ
խորշելի էր այն (Գ). եւ Ապարանեցւոյն
ժամանակակիցք ձիոյ մսի հաւասար կը
համարէին (ԽԵ, ԼԸ), զոր Բարսղի ըն-
ծայուած կանոնք ալ կը դատապարտեն

(ՃՂԱ)։ — Հաւասարապէս անսուրբ էին եւ սողունք, ինչպէս օձ, գորտ, մողես, մուկն եւ այլք (Ընդհ. 158), համաձայն հին օրինաց (Ղեւտ. ԺԱ, 30)։ — Նոյն արհամարհութեան արժանացած էին ջրային զեռունք եւս (Մագ. 214. Լմբր. Ատեն. 201)։ — Վերջապէս Աւաւկայ որդին հրէական ոգւով (Ղեւտ. ԺԹ, 19) պիղծ կը համարի նաեւ այն ուտելի անասունքը՝ որ զուգուած էին իրենց աննմանից հետ, եւ կը հրամայէ անոնց միսը շներու ձգել կամ այլազգեաց վաճառել (ԿԵ)։

Գ. Այդ սահմանը սակայն բացարձակ չէր ամէն Հայոց համար։ Մեր վարդապետաց հրէական պատուիրանաց առջեւ բոլորն ալ միահամուռ չպիտի խոնարհէին. մանաւանդ անոնք՝ որ արեւմտեայց հետ աւելի կամ նուազ մերձաւոր յարաբերութեան մէջ գտնուելով, թօթափած էին տոհմային նախապաշարումները, եւ ընտելացած անոնց անխտրականութեան հետ։ Ասոցմէ էր Թոռնիկ մամիկոնեան ԺԱ դարուն, որ քաղկեդոնական լինելով՝ չէր ակնածեր ուտել ծովային զեռունները, «զխէչս եւ զքառածետս եւ զօձասանդրս եւ զկրայակիրս, եւ զայլ զբիւրս ի բզզոց անզարդ զեռունս», ինչպէս կը դիտէր անոր Գր. Մագիստրոս (214)։ Լամբրոնա-

ցին նոյնպէս կը պարսաւէր այդ նիւթոց տոհմային խտրութիւնը, եւ կ'ըսէր թէ « ոչ պղծէ զնա (մարդը) ծովային զեռունքն » (Ատեն, 201)։ Աւելի վերջն ալ Ապարանեցին զեռ կը տեսնէր մեծ Հայոց ծովափանց վրայ ազգային վաճառականներ, որոնք « ժողովէին՝ կ'ըսէ՝ զեռունս եւ ուտէին » հում կամ եփած (ԾԵ, Է)։ Կը տեսնէր նաեւ գազանաբեկն ուտողներ (ԾԵ, Թ)։ Նմանապէս կ'աւանդէ՝ թէ Կաֆայի հայ հաւորաններն իրենց բռնած թըռչուններն « ոչ զենուին սրով, այլ աստուածամորթ արարեալ ուտէին » (ԾԵ, Է)։ Ինքն իսկ տեղեկատուս հակառակ էր մեր ընդհանուր խտրութեանց, որոց դէմ ուղղած է ճարտարարար իւր աշխատութեան ամբողջ ԾԵ գլուխը։

Կիլիկեցի հայութիւնն իւր հիւսիսային եղբայրներէն շատ լայնախոհ էր այս մասին։ Եւ իւր ամենէն զարգացեալ մտքերէն մին՝ Լամբրոնացին՝ կը տրտնջէր, որ « աշխարհականք ուսան ի նոցանէ (յարեւմտեայց) զանխտրաբիւն կերակրոց », բայց ոչ անոնց լաւութիւնը (Պտր. 323)։ Ասով կը բամբասէ ոչ առաջին մասն՝ այլ երկրորդը. զի ինքն իսկ արհամարհող մ'էր խտրութեանց առ հասարակ, եւ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ ի նպաստ Փրանկաց՝

Թէ «խտրեցաք զարարածս Աստուծոյ հրէա-
րար, զորս նոքա աղօթիւքն սրբեն» (անդ,
554). ու մեր այդ վարմունքը նախատինք
կը համարի Աստուծոյ եկեղեցւոյն դէմ
(Ատեն. 201): — Կիլիկեցի չէր, բայց
գաղափարակից էր անոնց Ջաք. Ծործո-
րեցին, որ Սիւնեաց եպիսկոպոսին խը-
տրական պահանջանաց դէմ կը կոուի,
ցուցնելով ի Ս. Գրոց՝ Թէ իսկական պիղծ
բան չկայ ուտելեաց մէջ եւ ամէն պղծեալ
կրնայ սրբուիլ օրհնութեամբ. այլ պէտք
է կ'ըսէ՝ զատել միայն օգտակարը փնա-
սակարէն (Ծրծ. Գ): Այսպէս հին ու նոր
վարդապետաց տեսական անխտրութիւնը
զոր տեսանք (453), միջին դարու այդ
հայորդիքը գործնականի կը վերածէին
համարձակօրէն: Լուսոյ առջեւ մութը տա-
կաւ տեղի կու տար:

Բ. ՊՂԾԵԱԼՆԵՐ

1. — Պղծողք: — Վերոյիշեալ անա-
սունք ոչ միայն իրենք անսուրբ էին յաչս
խտրողաց, այլ իրենց պղծութիւնը կը հա-
ղորդէին նաեւ այն ամէն կերակրոց եւ

ըմպելեաց՝ որոց կը մերձենային որ եւ է ձեւով։ Այս գաղափարս փոխառութիւն էր Մովսիսէ (Ղեւտ. ԺԱ, 34-5), որ համառօտ եւ ընդհանուր կերպով միայն կը խօսի, մինչ Հայոց քով աւելի մանրամասն է։ Այսպէս գայրառ կամ շնառ, այս ինքն այդ անասնոց բերանէն յափշտակուած կենդանիք, կ'ըսէ Աւաւկայ որդին, եթէ ողջ են՝ կրնան մորթուիլ եւ ուտուիլ, «բայց յեկեղեցականաց... եւ ի հաղորդականաց» (Թ), որոնք սրբութեանց մօտ լինելով՝ աւելի զգուշութեան կը կարօտէին։ Ընդ հակառակն Մովսէս Եզնկացին նոյն արգելքը կը կրկնէ անխտիր ամենուն համար, ըսելով՝ «զշնառ մի՛ որ կերիցէ»։ Ինչպէս նաեւ «զշնրակն» եւ «զկատուրակն» (Մվ. Եզկ.), որ է ջուր կամ որ եւ է ըմպելի՝ ուսկից լակած էին ադոնք։ Բարսղի կանոններն ալ նզովիւք չափ կը դատապարտեն շան կամ մկան «յազեալէն» կերողները (ՃԶԹ)։

Հարկ էր ուրեմն այդ անասնոց մերձեցած ու պղծած մասը բաժնել։ Այսպէս Աւաւկայ որդին կը կանոնէ՝ որ եթէ կատուն մորթաղի մէջ պահուած նիւթէն կըրծէ, կէս լիտր պէտք է կտրել ձգել, մաս մ'աղքատաց տալ, եւ մնացածն ուտելի է. ըստ որում աղորդպած չէր անա-

սունը: Բայց եթէ շուն կամ կատու սատկած գտուէին բանջարի մը ներքեւ, ամբողջովին պղծուած էր այս, թէեւ երկու դիակաց պղծութիւնն հաւասար չլինէր (2): Նոյնպէս եթէ անօթով կերակրոյ մէջ պիղծ կենդանի մ'ընկնի, «պղծեսցի բուրն», կ'ըսէ Տաթեւացին (Քրգ. ձմր. 134): Այդ պարագային զեռուն մ'ալ կրնար ապականել՝ Շնորհալուոյն այս բացատրութեան համեմատ. «զմեռելոտի զեռնովք պղծեալ կերակուրսն եւ զըմպելիսն» (Ընդհ. 157), ըստ որում բոլոր զեռունք անսուրբ էին հին օրինօք (Ղեւտ. ԺԱ, 42): Բայց Ալաւկայ որդին անջնասկը համարի աղոցմէ զոմանս, ինչպէս մողէզ, օձասանդր, ականջամուտ եւ ուրիշ անարիւն բզէզներ, որոնք ընկնելով՝ կ'ըսէ՝ գինւոյ, կաթի կամ ձիթոյ մէջ՝ չեն պղծեր. ով կարող է՝ թող ուտէ (Ը):

Տաթեւացւոյն երեւակայութիւնը սեղանօրհնէից նպատակին մէջ անգամ կ'ուզէ նշմարել պղծութեան գաղափարը. որպէս թէ կերակուրք կ'օրհնուին, որ եթէ կալի կամ հնձանի մէջ «աղտեղութիւն ինչ» խառնուի, եւ կամ որովհետեւ անսուրբ անասնոյ մը «ձարով» կը մաղուի ալիւրը, աղօթիւք սրբուին (Քրգ. ամր. 348):

2. — Մկնապիղծ: — Բոլոր անասնոց

մէջ սակայն քան զամէնը պղծագոյն եւ ասպականիչ, ու դժբախտաբար Հայուն մահաւոր զարանակալն էր մուկն, որ բոլորէն աւելի զբաղեցուցեր եւ յոգնեցուցեր է անոր միտքն ու զրիչը։ Այս անասնիկը ճշմարիտ սարսափն էր մեր նախապաշարեալ հարց, մանաւանդ իւր սատակը։ «Առաւել մահուամբ սպառնայ քան կինդանութեամբ», կ'ըսէ Ալաւկայ որդին, անոր մեծագոյն թշնամին. «վասն այնորիկ, կը յարէ, երկնչիմք առաւել ի մահուանէն որա» (Բ)։ Հրէական օրէնքն անգամ այդ քան ուժգին չէր դատապարտեր զայն (Ղեւտ. ԺԱ, 30—2)։ Այս պատերազմը մկան դէմ բաւական հին է մեր քով։ Ս. Ներսէսի ընծայուած կանոնաց մէջ արդէն արգելուած է «մկնանկ գինի» ըմպել (Ներս. ԼԲ)։ Շնորհալին եւս կը յանդիմանէր Ասորիները՝ թէ «ընդէր զպղծեալ կերակուրան մկամբք ուտէք անխտիր» (Ընդհ. 158)։ Եւ Մովսէս ու Կիրակոս Եզնկացիք խորշելի կը դաւանին միշտ «զմկնրնկէցն» (Մվ. Եզկ. Կր. Եզկ.)։

Բայց անասնոյս խտրութիւններն աւելի մանր կը թուէ Ալաւկայ որդին, որոյ տեսութիւնը յառաջ կը բերեմ համառօտիւ։ — Եթէ անոր դիակն աղի վրայ

գտուի, կ'ըսէ, թէ «գոճի» կամ աղա-
կոյտի մը վրայ է՝ պէտք է նոյն կտորը
նետել, եւ մնացորդը լուանալով գործածել.
Իսկ եթէ «լեսածի» մէջ գտուի, որ միան-
գամայն «ցամաք» լինի, թէ չորս կամ
հինգ լիտր է՝ պէտք է ամբողջովին թա-
փել. իսկ թէ աւելի, նոյնչափը թափել
ու մնացածը գործածել. բայց եթէ «թա-
ցեալ» է աղը, բոլորովին խոտելի է, զի
պղծութիւնը մէջն է թափանցած: Եւ ո-
րովհետեւ ամէն հաւատացեալ բաւական
չէր այսպիսի մանր զննողութեան, անոր
համար գիւղին կամ քաղաքին մէջ կային
վարժ անձինք՝ որ կը կոչուէին այդ գոր-
ծին համար. «Այս, կ'ըսէ, ի գիտնակա-
նաց քննեսցի եւ ճշգրտեսցեն». եւ զորս
կրնանք թէ եկեղեցական եւ թէ աշխար-
հական ենթադրել (Գ): Ի՛նչ աղու տեսա-
րան, նկատել Հայոց իմաստուն վեղարա-
ւորները կամ երիցունքը հաւաքուած աղա-
մանի մը շուրջ. եւ օրինագիրքն ու Մաշ-
տոցն ի ձեռին, — որոց դերն յետոյ պիտի
տեսնենք, — կնճռոտ ճակատներով զբա-
ղած զննելու՝ թէ մկնիկը, մարդկութեան
այդ ահաւոր թշնամին, աղին որ գղձին
վրայ փչած է իւր շունչը. թէ որչափ է
աղին զանգուածն ու չորութեան աստի-
ճանը. ճշդել ու վտարել՝ նախանձայոյզ

վրէժխնդրութեամբ մը՝ մարմնոյ եւ հոգւոյ աղտեղութեան այդ փորձանքը:

Ալաւկայ որդին յառաջ կը տանի: Եթէ պղծուած աղն անգիտարար կերակրոյ մէջ ձգուի, եւ յետոյ իմացուի, կերակուրը պէտք է թափել (անդ): Դիակը «չոր մսի» վրայ գտուելով, հարկ է անկից երկու կամ երեք «փերթ» կտրել ձգել, ու մնացորդը լուանալ: Իսկ եթէ ալիւրի կամ ցորենի մէջ, սրբելի է զանոնք՝ լեսած աղին ոճով (անդ): Նմանապէս «մորթաղի» մէջ պահուած չոր նիւթի մէջ գտուելով սատակը, կը պատուիրէ նոյն կողմէն երեք լտեր չափ թափել, եւ մնացածն ուտել՝ «բայց յեկեղեցականաց»: Ընկուզի վրայ ընկած դիակը չի պղծեր, եթէ խեճեպով է. իսկ եթէ հանուած է խեճեպէն, աղին կամ ցորենին պէս վարուելու է: Բայց «ծեծածոյ կամ գելասի» վրայ ընկածը կ'ապականէ բոլորը (Դ):

3. — Պղծումն անօրոց: — Անսուրը անասնոց մեռելոտին ոչ միայն կերակրները, այլ անոնց անօրներն ալ կը պղծէր. եւ թէ ինչպէս վարուելու է ասոնց հետ, յատուկ հրահանգներ կան: Կիրակոս Եզրնկացին կը պատուիրէ՝ որ մկնանկ կամ շան լակած անօթն եթէ փայտեղէն է, դուրս ձգեն, եւ պղնձեղէնը նոր կլայե-

կեն. իսկ կատուկակն իբր նուազ պիղծ քան միւսները, կը խրատէ «եօթն ջրով լուանալ եւ խաչ հանել տալ», եւ ապա կրնայ գործածուիլ (կր. Եզկ.):

Ալաւկայ որդին սակայն կը գերազանցէ մանրամասնութեանց մէջ: Բուն իսկ իւր յիշած «գիտնականներէն» է նա, որ հետեւեալ կերպով կը ցուցադրէ մեզ իւր հմտութիւնը: Մկնապիղծ չոր աղի ամանը կը սահմանէ «ցամաք անօթ» ընել. այս ինքն ցամաք նիւթոց միայն գործածել. իսկ եթէ աղը թաց է, ամանն ալ կատարելապէս պղծուած է, եւ պէտք է դուրս ձգել: Անպիտան է եւ այն պոյտն՝ որոյ մէջ պիղծ աղով կերակուր եփուած է. եւ այն անօթներ՝ ուր մտած է այն՝ խորտակելի են: Մուկն եթէ կարասի վրայ ընկած է, ամանն եւ անոր բովանդակածը մաքուր կը մնան: Եթէ դատարկ ու չոր կարասի մէջ ընկաւ, ցամաք նիւթոց անօթ ընելու է զայն. իսկ եթէ թաց էր, խորտակելի է (Գ): Եթէ մկան դին գտուի «ի կործ» դրուած տաշտի կամ թափուրի կամ ուրիշ որ եւ է անօթի վրայ, փայտեղէնը պէտք է քերել, եւ խեցեղէնը կոտրել. իսկ մետաղեայն տաք ջրով խաշել միայն, եւ այնուհետեւ սուրբ է: Եթէ գտուի քրձի կամ մորթաղի վրայ,

որոց մէջ ուտելիք կայ, քուրճք միայն
կը լուացուի: Իսկ եթէ աղոնց մէջ գտուի,
եւ բովանդակութիւնը չոր է, ասոր մէկ
մասը մաքուր կը մնայ՝ ըստ վերոյիշեալ
հաշուին (աստ, 469). ապա թէ թաց է,
մորթալն ու քուրճն ալ անպիտան են
(Գ): Մկնապղծ թաց հնձանը նոյնպէս
խորտակելի է. եւ չորն ուրիշ ծառայու-
թեան գործածելի (Է): Մի եւ նոյն խը-
տրութիւնքը կը պատուիրէ՝ եթէ կատուն
գմուկը բռնէ եւ ուտէ յիշեալ անօթոց
վրայ: Ընդ հակառակն ողջ մուկն որ ա-
նօթի մէջ մտնէ, չի պղծեր, եւ «անխո-
տելի է ամանն» (Զ):

Մկնապղծի պէս կը հրամայէ վարուիլ
շան կրծածին կամ լակածին հետ եւս (Ե).
հետեւաբար անշուշտ նաեւ ասոնց անօ-
թոց հետ: — Եթէ կատուն կամ շունը
ծնանին ամանի մը մէջ, «խոտեալ ա-
նարգեսցին ամենեւին»: Եթէ իրենց բնա-
կան կարիքն ընեն անոր վրայ, չեն պղծ-
եր. իսկ անոր ներսն ընելով, եթէ փոքր
է՝ պէտք է կոտրել. եւ եթէ կարաս, ցա-
մաք նիւթոց անօթ ընելու է (Զ):

Նոյն վարդապետը բաւական կը զբաղի
թոնրով եւս: Մկան դիակն եթէ մարած
թոնրի մէջ գտուի, շինութեան դժուարու-
թեան պատճառաւ թող չքակուի, կ'ըսէ.

իսկ եթէ վառած ժամանակ ընկնի, նոյն օրն հաց եփելու չէ անոր մէջ. եւ եթէ ընկնելու պահուն հացը մէջն է, զայն շնորու տալու է: Եթէ սակայն ուրիշ կենդանի ընկնի եւ սատակի, սուրբ թէ անսուրբ, թոնիրն ի հիմանց պէտք է քակել ու նոր շինել: Ընդ հակառակն թոնդրուքի մէջ կամ ակութի քով գտուած դիակը չի պղծեր զանոնք եւ անոնց վրայ դրուած անօթները (Գ). զի կերակուրն աղոնց հետ անմիջական հաղորդակցութիւն չունի: Թոնրի այս խտրականութիւնը լոկ Ալաւկայ որդւոյն քով չի մնար. այլ իւրմէ երեք դար վերջ դեռ խնդրոյ նիւթ էր Հայոց մէջ ըստ Ապարանեցւոյն (ԽԵ, ԼԸ):

Կահուց պղծութեան գաղափարիս աղբիւրը դարձեալ հին օրէնքն էր, թէեւ քան զհայը շատ համառօտ: Ըստ Մովսիսի՝ անսուրբ անասնոց դիակին դպած փայտեղէն, մաշկեղէն կամ քրճեղէն անօթները մինչեւ երեկոյ ջրի մէջ պիտի մնային, եւ անով կը սրբուէին. իսկ խեցեղէնք խորտակուելու էին, եւ թոնիրը ու կասկարայք քակուելու (ՂԵԼԹ. ԺԱ, 32-5): Այսքան միայն, եւ աւելի քան չկայ:

4. — Ուրիշ պղծումներ: — Հետաքրքրական է հետեւեալն ալ: Եթէ մէկը դիպուածով ընկնի ծառէ մը եւ մեռնի, եւ

կամ կախուի, տունկը մեղաւոր չէ, կ'ըսէ Աւաւկայ որդին. բայց լաւագոյն կը համարել կտրել ծառը, որպէս զի պտղէն չուտեն. իսկ եթէ արմատէն նոր ծառ բուսնի, անոր պտուղն ուտելի է: «Ձայս, կը յարէ, հաստատապէս ըստ օրինացն, նոյնպէս եւ եկեղեցի ընդունի» (ՂԷ): Ո՛ր օրէնք է այդ, ինձ անձանօթ է:

Տարօրինակ է իւր մէկ խտրութիւնն ալ, թէ քահանայից եւ կանանց որսացած անասունը շան ձգելու է իրրեւ պիղծ. բայց անոնց որսացած ձուկն ընդունելի է (Թ). հաւանօրէն հիմնուած այն սկզբան վրայ՝ թէ աղոնց ներելի չէր արին թափել (աստ, 333), մինչ ձուկն անարին էր: Արդէն որսորդութիւնն առ հասարակ արգելուած էր եկեղեցականաց (աստ, 239. Կիր. 172): Վաստակոց գրոց թարգմանիչն ալ ինքնակամ յաւելուածով մը կ'ըսէ՝ թէ «կին մարդ ընաւ ոչ է պարտ մերձենալ ի կոխն (խաղողի), այլ յետ կալ ի հնձանէն» (85-6), որոյ պատճառ համարելի է գուցէ իւր «անպատեհացեալ» վիճակը կամ դաշտանաւորութիւնը (անդ, 93), որոյ ժամանակ պիղծ էր կինը եւ անոր մերձեցած իրերը նաեւ ըստ Հրէից (Ղեւտ. 19-28): Այս զգուշութեանց մէջ թերեւս Բարսղի համարուած կանո-

նաց ազդեցութիւնն ալ կայ, որ քահանայից եւ կանանց կ'արգելուն մորթել կամ որսալ, եւ կանանց՝ նաեւ հնձան հարկանել (ձԻԷ, ձԼԶ):

Ծ. — Այլազգեաց ու մեղաւորաց կերակորք: — Տեսանք յառաջագոյն՝ որ Հայք սկիզբէն ի վեր կը խորշէին հեթանոսաց, հերձուածողաց, ուրացողաց ու մեղաւորաց ճաշակցութենէն (աստ, 144-6): Պիղծ կամ անտորք եւ ապակրակի էին աղոնց կերակրները (անդ), եւ «առիթ յաւիտենական տանջանաց» (Մանդ. 154): Այս տեղ անսուրբ կը համարուի ոչ միայն ուտելն ինքնին այդ կարգի մարդոց հետ, որոց չար օրինակը կրնար խոտորեցնել բարեպաշտները, այլ պիղծ էր անոնց պատրաստած ճաշն իսկ, ինչպէս կը խորհրդածէ Մանդակունին՝ ըսելով. «Զի թէ մատուցողն պիղծ է, առաւել զոհն նորա պիղծ է. եւ որոց վարքն անսուրբ է, անսուրբ են եւ կերակուրք նոցա». եւ այս անոր համար մանաւանդ՝ «քանզի յանօրէնութեանց ևն կերակուրք յափշտակողաց եւ գողոց» (անդ):

Միջին դարը չափաւորելով հին խտրելեաց թիւը, աւելի կը սաստկացնէ աստիճանը: Ըստ Աւակայ որդւոյն՝ անսուրբ են այլազգւոյն — բայց ոչ եւս քրիստոնեայ

մեղաւորաց — դպած հացը եւ անոր «թեր-
ըմբեալ» գինին, ջուրը, կաթն ու թանն
անգամ: Իսկ մսոյ, պանրի եւ նոյնպիսեաց
«զըմբոնեալն» այս ինքն բռնած մասը՝
կտրեն ձգեն, կ'ըսէ, եւ մնացորդը լուա-
լով ուտեն: Այս բոլորը քրիստոնէից պա-
տրաստածներն են: Իսկ գալով բուն իսկ
այլազգեաց ունեցածներուն, զանոնք բո-
լորովին անուտելի կը քարոզէ, ի բաց
առեալ փեճեկաւոր պտուղները, ընկոյզ,
նուռն եւ այլք, ու դեղորայքը (ԺԱ): Ա-
նոնց կոխած գինին բոլորովին խորշելի
է. իսկ եթէ խաղողը միայն քաղած են
եւ կամ կիսակեր ողկոյզ մը ձգած անոր
մէջ, այդ գինիէն քահանայք խմելու չեն,
եւ ոչ պատարագին գործածելի (ԺԲ): Կա-
րելի է անոցմէ ցորեան գնել, բայց ա-
լիւր ոչ, բաց ի ստիպող հարկէ (ԺԳ): —
Այս արգելմանց մէջ եւս անմասն չեն
Բարսղի հայածին կանոնք, որ անօրէն
մարդոց «յագեալ» կամ կիսակեր կերա-
կուրը կը հրամայեն շնորու ձգել (ՃԶԳ):

Վերջապէս պիղծ էին այլազգեաց ա-
նօթներն ալ: Անոնց գործածած ամանը
մեր ծառայութեան առնուլ՝ «ամենեւին ոչ
է մարթ», կ'ըսէ Ալաւկայ որդին: Նոյն-
պէս մեր ամանն՝ ուր անոնց կերակրէն
մտած է, «խոտելի է ամենեւին»: Եթէ

անոնք, կը յարէ, մի անգամ միայն ճաշակեն մեր անօթէն, լուացուելով կրնայ գործածուիլ. իսկ շատ անգամ ճաշակածը մերժելի է (ԺԳ)։ Այս խտրութիւնը ընդունուած էին ազգէն եւ դեռ կը մնային ժե դարուն, ուր քահանայք վրէժխնդիր կը լինէին, կ'ըսէ Ապարանեցին, եթէ մէկը «Պարսից ամանով ջուր է ըմբեալ, եւ միով ամանով ընդ նոսա կերեալ» (ԽԵ, ԼԸ)։

Գ. ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ՊԼԾԵԼՈՑ

Կերակուրն ու անօթը, որ կը պղծուէին անսուրբ իրերէ, բնական էր՝ որ պղծէին իրենցմէ ձաշակողն ալ։ Դարձեալ շատ աւելի ենթակայ էին այս անսրբութեան՝ Ս. Սեղանոյն պաշտօնեայք քան լոկ հաւատացեալք։ Այս պղծութենէն մաքրուելու երկու եղանակ կար, ապաշխարութիւն եւ աղօթք։

1. — Ապաշխարոյթիւն։ — Ս. Ներսեսի կանոնք կը սահմանեն՝ որ մկնանկ գինի խմողը՝ — յայտնի չէ՝ ակամայ թէ կամաւ — քառասուն օր պահք պահէ (Ներս.

ԼԱ)։ Աւելի խիստ է Պարտաւայ ժողովին սահմանը, որով այլակրօններէ գերեալը եթէ քաղցէն ստիպուած եւ կամ բռնադատուելով՝ ուտեն «յանսուրը եւ ի պիղծ մսոյ», թէեւ ազոր մէջ որ եւ մեղք չունին, սակայն եւ այնպէս ի դարձին տարի մը պիտի ապաշխարեն «արտասուօք՝ պահօք եւ աղօթիւք արտաքոյ եկեղեցւոյ» (Պրտ. ԻԳ)։ Տարապայման պատիժ, որ չի հաշտուիր մեր Հայրերէն պղծութեան տըրուած իմաստուն բացատրութեան հետ (աստ, 453)։

Աւակայ որդին փոքր ինչ կը վերածէ այդ սահմանը։ Մկնապիղծ ազով ապականուած կերակրոց համար կը կանոնէ՝ որ եթէ յանգէտս կերած է զայն քահանայն, ընտանեօք հանդերձ երեսուն օր Ս. Խորհրդէն հեռի պիտի մնայ. իսկ աշխարհականը պիտի ապաշխարեն հինգ օր, օրուան մէջ հարիւր ծունր կրկնելով։ Բայց եթէ հաւատացեալը գիտութեամբ կերաւ, քառասուն օր պիտի պահք բռնէ՝ օրական հարիւր ծնրադրութեամբ։ Եւ եթէ աղախին մը տիկնոջը երկիւղէն գործէ այդ պղծութիւնը, քսան օր պիտի պահք պահէ (Գ)։ Դարձեալ խօսելով ուրիշ պղծեալ կերակրոց եւ ըմպելեաց մասին, անոցմէ անգիտութեամբ ճաշակող քահանային կը

սահմանէ ութ օր հեռացումն եկեղեցիէն, եւ աշխարհականաց՝ հինգ օր եւ հարիւր ծունր: Իսկ գիտակցաբար կերող քահանայն կարգալոյծ կ'ընէ, բայց այս պատիժը մարդասիրութեան համար երկամեայ ապաշխարութեան վերածելով. մին սրբապահութեամբ, եւ միւսը շաբաթապահութեամբ. պահքեր՝ որոց ականարկեցինք կանխաւ (445): Իսկ աշխարհականին կը սահմանէ տարի մը շաբաթապահութիւն: Ու շան կրծածէն կամ լակածէն կերողը կ'ենթարկէ մկնապղծին ապաշխարութեան (b):

Վերջապէս յանգէտս մեռելոտի կամ նապաստակ ուտող աշխարհականին կը կարգէ քառասնօրեայ պահք մը. եւ քահանային՝ երկու երեսնեակ եկեղեցիէն հեռացումն: Իսկ գիտակցաբար կերողաց՝ միոյն երկու տարի, եւ միւսին հինգ՝ նոյն կերպով (126): Պատիժներ են ասոնք՝ որ կը հակասեն այս վարդապետին լայնարձակ տեսութեան՝ որուն ականարկեցինք յառաջագոյն (453): Կ'երեւի թէ իւր ըզզացումն ու տիրող նանրահաւատութիւնք աւելի զօրաւոր էին քան միտքը: Ապարանեցւոյն օրով քահանայք տակաւին կը շարունակէին պատժել պղծեալները; Հաղորդութենէ զրկելով. ինչպէս՝ Պարսից

ամանը գործածողները, ձիոյ կամ նա-
պաստակի միս կամ մկնապիղծ կերողնե-
րը (ԽԵ, 1Ը)։

2. — Աղօրք։ — Պաշտօն մ'ալ կը կա-
տարէին պիղծ կերակրէ ճաշակողաց վը-
րայ, հաւանօրէն ասպաշխարութենէն վերջ
քան յառաջ. եւ այս՝ փոխան Հրէից զո-
հին՝ զոր կը մատուցանէր ակամայ պրղ-
ծեալը (ՂԵԱՄ. Դ), ուր կամաւորապէս ճա-
շակողը կը սպանուէր (անդ, Է, 19-27)։
— Հին մաշտոցք, սկսեալ Ս. Ղազարու
երիցագոյն օրինակէն (ԺԱ դարու), աղօ-
թից երկու ձեւ ունին, որոց բովանդակու-
թենէն կ'իմացուի՝ թէ մին պատահաբար
եւ յանգէտս պղծելոց համար է, եւ միւ-
սը՝ հեթանոսաց գերութեան մէջ առ հարկի
եւ գիտութեամբ անմաքուր կերակուր կե-
րողաց համար։ Համեմատութիւն մը սոյն
աղօթից՝ յոյն Եփրոյզիոնի հետ, ըստ հրա-
տարակութեան Գոյարի, ցոյց տուաւ ինձ՝
որ երկուքն ալ յունարենէ թարգմանուած
են (Գոյ. 534-5)։

Առաջնոյն վերնագիրն է՝ «Աղաւթք որ
պիղծ ինչ կերեալ է»։ Եւ բովանդակու-
թիւնն է այս. «Տը. Ած. մեր՝ որ ի սուրբս
ես հանգուցեալ, եւ գովեալ յԵղէ. (յի-
սրայեղէ), խոնարհեցոյ եւ այժմ զունգն
քո եւ լուր մեզ. եւ պարգեւեա զթողու-

Թիւն ծառաի քում պղծակացելում եւ ճաշակողի զանմաքուրս ոչ կամաւորաբար: Եւ արժանաւորեայ զսա մաքրութեամբ հոգով եւ մարմնով հաղորդել անարատապես մարմնո եւ արեան Քի. քո: Եւ փրկեա զսա յայսմ հետէ յանմաքուր կերակրոց եւ յըմբելաց, եւ եւս ի գործոց չարեաց, որպէս (զի) փափկանալով ածայնոյ քում խորհրդով, վայելելով ի սուրբ եւ յահաւոր սեղան Քի. քո, ընդ մեզ մտեալ ի կաթողիկէ եկեղեցի, հաղորդեսցի մարմնոյ եւ արեանն Տն. նորոգեսցի եւ հանցե զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Որդոյ» եւն: — Աղօթքիս սա բացատրութեան մէջ, «ընդ մեզ մտեալ ի կաթողիկէ եկեղեցի՝ հաղորդեսցի» եւն, ակնեբեւ է՝ թէ ի՛նչպէս այդ «ոչ կամաւորապէս» պղծեալը պահ մը զրկուած կը մնար սրբավայրէն ու խորհրդէն, ինչպէս տեսանք վերեւ: Որով Ալաւկայ որդւոյն կանոնները քմածին բաներ չէին, այլ դրուած ըստ սովորութեան ժամանակին:

Երկրորդ աղօթքին վերնագիրն է՝ «Որ ի կերակուրս միայն պղծի». եւ բնագիրն է հետեւեալը. «Տր. Ած. մեր, որ զլիաւորի առաքելոյն Պետրոսի ի ձեռն տեսլեանն ձայնիւ աւրինաղբեցեր մի՛ զոք պիղծ եւ անսուրբ ասել զառ ի քնն ա-

բարեալ կերակուր մարդկան, եւ ի ձեռն անաւթոյն Պաւղոսի ընդրելոյն զամենայն ինչ սուրբ սրբոց քարոզեցեր, դու եւ այժմ որ՝ ի բարբարոսաց հարկս անկաւ, ոչ ըստ յաւժարութեան անսուրբ ինչ որպէս կարծեցին՝ ճաշակելով որոգայթեցան, ըզխիւղճ մտաց մաքրեայ, եւ զքո պատուիրանդ հաստատեա ի սոսա առանց աղտոյ, եւ Հոգոյդ սրբոյ պատրաստեայ առ յընդունել անարատ եւ կենդանարար խորհրդոյ։ Քանզի աւրհնի եւ փառաւորի ամենապատիւ եւ մեծ անուն Հաւր եւ Որդոյ» եւն։ Հոս ալ յայտնի է պղծելոյն զրկումը Ս. Խորհրդէն, եւ այս հոգեւոր պաշտօնով վերստին մերձենալն անոր։

Յ. — Սրբոսմէ ոստելեաց։ — Խտրականութեան հրատապ շրջանին ինչ որ պղծուած էր՝ կերակրեղէն կամ սպաս, նետուելու էր՝ այն կանոնով զոր տեսանք։ Ուրիշ ազգեր ընդ հակառակն կը սրբէին զանոնք օրհնութեամբ։ Տարօնացին կը մըմռայ՝ որ «Ասորիքն եւ Հոռոմքն զմիկնօրհնեքն արարին»։ եւ կը յարէ՝ թէ Հայք «զմկնօրհնէքն ատեցին» (Թէոփ. 306—7)։ Ինք ասով ոչ թէ մկնապղծին, այլ բուն իսկ մկան օրհնութիւնն ու ճաշակումը կ'իմանայ (անդ, 300, '1), ինչ որ սակայն մեր ցասկոտ ընդդիմախօսին թիւրի-

մացութեան արդիւնք կը թուի: Զի արդարեւ Եպրոլոգիոնն ալ ունի երկու համառօտ աղօթքներ, բայց պղծեալ անօթոց եւ արմտեաց համար է (Գոյ. 482): Ասոր փոխարէն տեսանք վերեւ (471) Կիր. Եզրնկացւոյն կախարդախառն մէկ արարողութիւնը նոյնպիսի անօթոց վրայ:

Սակայն նոր Հայաստանը կամ Կիլիկիայն՝ ինչպէս բարեփոխեց պղծութեան գաղափարը, գտաւ կամ առաւ Յոյներէն նաեւ պղծելոց սրբութեան պաշտօն մը, որուն կը հանդիպինք Վենետկոյ 1345ի մաշտոցին մէջ, զրուած ի Սիս, եւ որ սահմանուած է սրբելու այն ձէթը կամ գինին՝ որոյ մէջ կենդանի մը կ'ընկնի ու կը խեղդուի, բայց դեռ չէ նեխած կամ երկար մնացած: Կ'առնուն, կ'ըսէ, մեռեալը եւ կը նետեն. կը լուան ուրիշ աման մը, եւ քահանայն խնկելով՝ կ'առնու եւ անոր մէջ կը դնէ Սբ. Յայտնութեան ջրէն՝ խաչանիշ ձեւով. ապա հոն կը լեցնէ պղծուած գինին կամ ձէթը, երկու մոմ կը վառեն անօթին քով, եւ կը սկսին պաշտել Ծ սաղմոսն ու քարոզ մը. յետոյ քահանայն կը մատուցանէ յատուկ աղօթք մը՝ որով կը խնդրէ օրհնել ու սրբել իւրը կամ գինին: Ապա կը ձգէ անոր մէջ Յայտնութեան ջրէն՝ ըսելով. « Աւրհնեսցի եւ

սրբեսցի գինիս այս յանուն Հաւր եւ Որ-
դոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ »
եւն: Դարձեալ կը յարէ երկրորդ աղօթք
մը, որով կը խնդրէ՝ սրբել այդ նիւթը
« յամենայն չարութենէ դիւաց եւ յամե-
նայն գազանային դարժանութենէ, եւ յա-
մենայն չար դեղատութենէ » եւ այլն:

Իսկ մեք՝ այսքան սնոտեօք պաշարուած
մեր հարց ականջին հծծենք՝ հեթանոսաց
Առաքելոյն յեղյեղած եւ անոնց չհասկա-
ցած լուսաւոր խօսքերը՝ թէ « Ամենայն
արարածք Աստուծոյ բարի են, եւ չիք
ինչ խոտան » անոնց մէջ (Ա. Տիմ. Դ, 4):
Եւ թէ հրէական խտրութիւնքը մեզ՝ Ա-
ւետարանի աշակերտացս չտրուեցան, այլ
Խորայելի զաւակաց միայն. վասն զի « Ա-
մենայն ինչ սուրբ է սրբոց » (Տիմ. Ա,
15):

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Համառօտ է վերջաբանս։ Գիտեմ՝ թէ այս հատորիս մէջ քանդեցի աշտարակներ որ կային, եւ շինեցի աշտարակներ որ չկային. եւ թէ երկու պարագայից մէջ եւս պիտի հանդիպիմ պատուական ընթերցողացս ոմանց ընդվզող զգացմանց, որոնք՝ կը խոստովանիմ՝ իմա ալ էին երբեմն, երբ հայ անցեալը կը ճանաչէի դպրոցէն միայն. հոն՝ ուր կ'ուսանինք լոկ մեծն ու գեղեցիկը տեսնել նախնեաց քով։ Բայց դիտել պիտի տամ՝ թէ այն ձեռքը, որ Շիրակի մէջ (111) զետեղեց զմայլելին « Անդորրանք Անւոյ », քսան տարի վերջ Հայաստանիս մէջ (514) կը հիւսէր անոր կործանման պարսաւադիր նկարագիրը Զահկեցիէն։ Գիտութեան ասպարիզին մէջ համոզումն ի վերջոյ կը զօրանայ ու կը տիրէ զգացման վրայ. հոգեբանական անխուսափելի օրէնք մ'է այս։

Անցած դարուն սովոր էինք տոհմային հին պատմութիւնը կշռել ազգասիրութեան նժարներով, կախուած երեւակայութեան

լծակէն : Քսաներորդ դարու եւրոպեան
գրականութիւնն ուղղեց մեր այդ սխալը,
ուսուցանելով՝ հինը հնոց տալ ու նորը
մեզ, եւ այնպէս դատել իւրաքանչիւրը :
կամ թէ նկատել անցեալն այնպէս՝ ինչ-
պէս որ է, եւ ոչ ինչպէս ակորոժելի է
մեզ տեսնել. զի գեղեցիկ՝ ճշմարիտն է
միայն : Ով որ կ'ըմբռնէ այս պահանջը՝
որուն հպատակեցայ ես, չեմ տարակու-
սիր՝ թէ պիտի ըմբռնէ եւ իմ աշխատու-
թիւնս :

ՍՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՂԲԵՐԱՅՍ

- Ագր. — Ազաթանգեղեայ Պատմաբիւն. խմբ. Ե դարու.
վ. հնեակի, 1862.
- Ագգ. — Ազգագրական Հանդես. Տփղիս.
- Աւա. — Դաւիթ վրդի. Աւաւկայ որդւոյն՝ Կանոնք. —
ԺԲ դար. զրէզր. վ. հնեակոյ.
- Աղեքս. — C. Alexandre, Diction. Grec-Français. —
Paris, 1867.
- Այր. — Հ. Ղ. Աւիշան՝ Այրարատ. վ. հնեակի, 1890.
- Անա. — Գրիգ. Անաւարդեցւոյ՝ Նամակ առ Հեթում.
ԺԳ դար. զրէ. վ. հնեակոյ.
- Անդ. — Հայ աշուղներ, հաւաք. Տրդատ եպս. Պալեան.
Զմիւռնիա, 1911.
- Անտ. — Ներս. Աշտարակեցւոյ, կամ Դունայ Բ ժողո-
ւի կանոնք. ամ 527. զրէ. վ. հնեակոյ.
- Ապար. — Մխիթ. Ապարանեցւոյ՝ Գիրք տրամաբանու-
րեան ուղղափառաց. ԺԵ դար. զրէ. վ. հնեակոյ.
- Առք. — Առաքելական կանոնք, կարգով տարբեր յոյնէն.
զրէ. վ. հնեակոյ.
- Ասող. — Ստեփ. Ասողկան՝ Պատմ. տիեզերական. Ժ
դար. Պետերբուրգ, 1885.
- Արծ. — Թովմ. Արծրունւոյ՝ Պատմ. տանն Արծրու-
նեաց. Թ դար. Կ. պոլիս, 1852.
- Արշ. — Գրիգ. Արշարունւոյ՝ Մեկնութիւն ընթերցու-
ծոց. Ը դար. զրէ. վ. հնեակոյ.
- Արրտ. — Արարատ ամսագիր Ս. Էջմիածնի.
- Ազգ. — Հ. Յար. Ազգերեան՝ Բացատր. յափռաց եւ կըշ-
ւոց. վ. հնեակի, 1821.
- Բագուլ. — Բագուսկայ Հանդիսարան. վ. հնեակի.
- Բրս. Արք. — Ս. Բարսղի Զարբեցողաց. Դ դար. զրէ.
վ. հնեակոյ.
» Կանոնք անհարազատք. զրէ. վ. հնեակոյ.
- Գ. Դպ. — Գեւ. Դպիր Տէր Յովհաննէսեան, Բառարան
Պարսկերեն, Կ. պոլիս, 1826.
- Գեւ. — Գեւորգյայ Եղնկացւոյ՝ Խրատ վասն Պապի. ԺԴ
դար. զրէ. վ. հնեակոյ.

- Գոյ. — J. Goar, Euxologion, sive Rituale Græc. Venetiis, 1730.
- Գոյ՝ Ապ. — Մխիթ. Գոյի՝ Առակք. ժ. գար. վ. հ. նկարիկ, 1854.
- » Դատ. — Դատաւարական գիրք. վ. պարզապատ, 1880.
- » , Խր. ոգ. — Խրատ ոգեշուն մանկանց կկեղ. զրջ. վ. նկարիկոյ.
- » Խր. Պար. — Խրատ վս. զգոշ. սպասառքել մարմնոյ եւ արեան Տեառն. զրջ. վ. նկարիկոյ.
- Գր. վ. Դոյ. Ողբ. — Գրեգոր վարդապետի Ողբ. զրջ. վ. նկարիկոյ.
- Գար. — Daremberg et Saglio, Diction. des Antiquités Grec. et Romaines. Paris.
- Դարդ. — Յովհ. Դարդելի ժամանակագր. Հայոց. ժ. Դ. դար. Պետերբուրգ, 1891.
- Դաւ. — Դաւիթ Անյաղթի՝ Մատենագրութիւնք. Ե. դար. ընդ Կոյ.
- Եգն. — Եղնիկայ Կողբացոյ՝ Եղծ աղանդոց. Ե. դար. վ. նկարիկ, 1826.
- Եղի. — Եղիշէի Մատենագրութիւնք. Ե. դար. վ. նկարիկ, 1838.
- Եմեւ. — Սեբեր. Եմեսացոյ՝ Ճառք. Դ-Ե. դար. վ. հ. նկարիկ, 1830.
- Երդ. — Հ. վ. Հացունի՝ Երդունն ճիւղ Հայոց մէջ. վ. հ. նկարիկ, 1910.
- Եւագ. — Եւագրի Մատենագրութիւնք. Դ. դար. վ. հ. նկարիկ, 1907.
- Եւս. — Եւսերիսոսի՝ Պատմութ. Եկեղեցոյ. Դ. դար. վ. նկարիկ, 1877.
- Զաք. Խաչ. — Զաքարիա Կթղ. Ի սբ. Խաչն. Թ. դար. զրջ. վ. նկարիկոյ.
- Զեմ. — Զենոր Գլակ, Պատմ. Տարեմոյ. Է. դար. վ. հ. նկարիկ, 1832.
- Ընդհ. — Ներս. Շնորհալոյ Թոռաղբ ընդհանրական. ժ. Դ. դար. Կ. պոլիս, 1825.
- Թարլոյ խրատ. Ե. դար. Ի Սոփ. ժ. Ա.
- Թեոդ. — Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը. Կ. պոլիս, 1912.
- Թդր. — Գիրգ Բդրոց, հաւաքածոյ նախնեաց. Տփղիս, 1901.
- Իւ. — Հոմերի Իլիական. վ. նկարիկ, 1864.
- Ինճ. — Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հնախօս. Հայաստանեայց. 3 հար. վ. նկարիկ, 1835.

Իրաւ. — Յովհ. Տերոյկնց՝ Իրաւախոհ. Կ. պոլիս, 1868:
 Լասսու. — Աբիսս. Լասսուիվերացի, Պատմ. ԺԱ. դար.
 վենետիկ, 1844.

Լժ. Բրս. — տես Լժ. Պձ.

» Երաւ. — Լուծուցի ինն երանուար. ճառի Նիւսաց-
 ւոյն. շրջ. վենետիկոյ՝ 1814ի.

» Հես. — Լուծ. Հեսեանց ճառին Փիլոնի. նոյն զրջ.

» Հյր. — Լուծ. Հայր մերի մեկն. Նիւսացւոյն. նոյն
 զրջ.

» Հրց. — Լուծ. Հարցողաց զրոց Բարսղի. նոյն զրջ.

» Պձ. — Լուծ. Պանոց ճառին Բարսղի. նոյն զրջ.

» Վեց. — Լուծ. Վեցօրեայ ճառից Բարսղի. նոյն
 զրջ.

Լմբր. Ատեւ. — Ներս. Լամբրոնացւոյ՝ Ատեւաբանու-
 րիւն. ԺԲ. դար. ընդ Տղ.

» Դսպ. — Դեսպանութիւն ի Կ. պոլիս, անհարա-
 զատ. Կ. պոլիս, 1757.

» Թղթ. — Թուղթ առ Լեւոն. ընդ Տղ.

» Պար. — Մեկնութիւն Պատարագի. վենետիկ,
 1847.

Լնոր. — Lenormant, Hist. ancienne de l'Orient.
 Paris. 1882.

Լոյս. — Շարաթաթերթ, Կ. պոլիս.

Խոր. — Մովս. Խորենացւոյ Մատենագրութիւնց. Ե
 դար. վենետիկ, 1865.

Խոսար. — Խոսարովու Անձեւացւոյ՝ յիշակըն. ԺԱ. դար. ի
 Հյսպ. 289.

Խսր. քառ. — Խոսարովկայ՝ Յղթս. քառամուրդացն. իբր
 Ը. դար. զրջ. վենետիկ.

Ծրժ. — Զաքարիա Ծործորեցի՝ Թուղթ առ Յովհ. սիւ-
 նեցի. ԺԴ. դար. զրջ. վենետիկ.

Կարբ. — Cabrol, Diction. d'Archéologie Chrét.
 Paris.

Կաղ. — Մովս. Կաղանկայտուացւոյ՝ Պատմ. Աղոռա-
 նից. Է. դար. Մոսկուա, 1860.

Կիւր. — Կիրակոս Գանձակեցւոյ՝ Պատմ. ԺԴ. դար.
 վենետիկ, 1865.

Կռն. — Կոնիքիւր, յօդ. ի Revue de l'Hist. des Re-
 ligions, 1901, էջ 108.

» Եիւ. — Rituale Armenorum, Oxford, 1905.

Կոս. — Կոստանդին Եզնկացի. ԺԴ. դար. վենետիկ,
 1905.

- Կոր. — Կորեան՝ Պատմ. Ս. Մեսրոբյան. Ե դար. վ. հ. նեակի, 1883.
- Կոր. վրդ. — Կորեան վրդ. և նորին քարզմ. Ի Նոբայր Բիւզանդացւոյ. Տփղիս, 1900.
- Կր. Եգի. — Կիրակոս Եգնկացւոյ Խրատ. ԺԳ դար. զրջ. վ. հ. նեակի,
- Հայրուս. — Հ. Ղ. Աւիջանի՝ Հայրուսակ. վ. հ. նեակի, 1895.
- Հիւ Հա. — Նորին՝ Հիւ հաւատք Հայոց. վ. հ. նեակի, 1895.
- Հիւ Մնց. — Հին Թարգմ. Մնացորդաց. հրատ. Գր. Խաչաթեանց. Մոսկուա, 1899.
- Հիւրդ. — Hübschmann, Armenische Grammatik. Leipzig, 1897.
- Հկհ. — Սահի. Որբեկեան՝ Հակոնառնաքիւնք. ԺԴ դար. զրջ. վ. հ. նեակի,
- Հյկ. — Բառգիրք Հայկազեան շեղուի. վ. հ. նեակի, 1835.
- Հյկտ. — Հ. Ղ. Աւիջանի՝ Հայապատում. վ. հ. նեակի, 1901.
- Հրց. — Գր. Տաթևացւոյ Գիրք Հարցմանց. 1397 ամ. Կ. պոլիս, 1729.
- Ղե. — Ղեւոնդեայ վրդ. Պատմ. Ը դար. Պետերբուրգ, 1887.
- Մագ. — Գր. Մագիստրոսի Թղթերք. ԺԱ դար. Աղեթսանդրապոլ, 1910.
- Մամ. — Յովհ. Մամիկոնեան՝ Պատմ. Տարեմոյ. Է դար. վ. հ. նեակի, 1892.
- Մամք. — Մամբրէի՝ Ճառք. Ե դար. ընդ Կոր.
- Մանդ. — Յովհ. Մանդակունւոյ՝ Ճառք. Ե դար. վ. հ. նեակի, 1860.
- Մատ. — Մատթէոս վրդ. Գիրք ուր խորհրդոց մեղաց. ԺԱ դար. Կ. պոլիս, 1750.
- Մարտ. — Martigny, Diction. des Antiquités Chrét. Paris. 1889.
- Մեսր. — Մեսրոբ Կրէց՝ Պատմ. Ժ. դար. Ի Սոփ. Զ.
- Մժր. — Յակոբ Մժրնացւոյ՝ Զգան. Դ դար. Կ. պոլիս, 1824.
- Մնգ. — Յովհ. Մանազկերտացւոյ Կանոնք. Ը դար. զրջ. վ. հ. նեակի,
- Մորգան. — J. de Morgan. Mission au Caucase. Paris, 1889.
- Մփ. Եգի. — Մովսէս Եգնկացւոյ՝ Խրատք. ԺԴ դար. զրջ. վ. հ. նեակի,

- Յձ. Եզդ. Խրատ. — Յովհ. Եզնկացւոյ Խրատ ժիշ ԳԼՈՒԽ.
 ԺԳ. — ԺԴ. դար. զրջ. վ. ենեակոյ,
 » Ճռ. ԻԴ. — հատուած է ԻԴ ճառընտրել վ. ենեակոյ,
 » Մար. — Մեկնութիւն Մատթէի ընդ Շնորհաւոյն
 Կ. պոլիս, 1825.
 » Ներք. — Ներքողեան Ի Լուսաւորիւն. Ե Սոփ. Ե.
 » Վս. սգ. — Վսան ոչ առնելոյ սոսգ մեռելոց.
 զրջ. վ. ենեակոյ,
 Յձ. կրդ. — Յովհ. կաթողիկոսի՝ Պատմ. Ժ. դար. Ե.
 րուսագէտ, 1867.
 Յձիւ. — Յաճախապատուած ճառք. Ե դար. վ. ենեակոյ,
 1888.
 Յռչ. — Յռչիկք Հայրենեաց Հայոց՝ Հ. Ղ. Աւերջանի.
 2 հար. վ. ենեակոյ, 1869.
 Նար. — Գր. Նարեկացւոյ՝ Մատենագրութիւնք. Ժ. դար.
 վ. ենեակոյ, 1840.
 » Կարգ աղ. — Կարգ եւ կանոն աղօթից. տպ. ընդ
 Մեկն. Ժմգ. Խոսարովու,
 Ներս. — Մեծին Ներսէսի կամ Աջաիշատու ժող. կա-
 նոնք. զրջ. վ. ենեակոյ,
 Նիկ. — Բ Նիկէական կանոնք. զրջ. վ. ենեակոյ,
 Նիսս. Երան. — Գր. Նիսսացւոյ՝ Մեկն. ինն երանու-
 րեանց. Դ. դար. զրջ. վ. ենեակոյ,
 » Ժող. — Մեկնութիւն Ժողովողիւն. զրջ. վ. ենեակոյ,
 » Հր. — Մեկնութիւն Հայր մերի. զրջ. վ. ենեակոյ,
 Շենկլ. — C. Schenkl, Vocabolario Greco-Italia-
 no. Vienna, 1865.
 Շին. — Ներսէս Շինողի կամ Դուռնայ Ե ժողովի կա-
 նոնք. 645 ամ. զրջ. վ. ենեակոյ,
 Շիր. — Շիրակ Հ. Ղ. Աւերջանի. վ. ենեակոյ, 1881.
 Շնպ. — Շահապիւփանու ժողովին կանոնք. 447 ամ. զրջ.
 վ. ենեակոյ,
 Շեր. Եդես. — Ներս. Շնորհաւոյ Ողբ Եդեսիոյ. ԺԲ.
 դար. Տփղիս, 1829.
 Շրթ. — Անտոյ շրթ. կազմեց Ն. Մառ. Պետերբուրգ,
 պր. Ա. 1906, Գ. 1910.
 Ոսկ. Ես. — Յովհ. Ոսկերբերանի՝ Մեկն. Եսայեայ. Դ.
 դար. վ. ենեակոյ, 1880.
 » Թղթ. — Մեկն. Թղթոցն Պաշտոսի, 2 հար. վ. ենե-
 ակոյ, 1862.
 » Մտք. — Յաշտարանագիրն Մատթէոս, 2 հար.
 վ. ենեակոյ, 1826.

- Որբ. — Սա. Որբեկեան՝ Պատմ. տաճմ Սխական. ԺԳ
դար. Մոսկուա, 1861.
- Ուռ. — Մատթէոս Ուռնայեցի՝ Պատմ. ԺԲ դար. Ե-
րուսաղէմ, 1869.
- Զէլ. — Հ. Մ. Զամէկան, Պատմ. Հայոց, 3 հար. Վե-
նետիկ, 1754.
- Պալե. — Աղեք. Վ. Պալճեան, Պատմ. կարողիկէ վար-
դապ. Ի Հայս. Վիեննա, 1878.
- Պլտ. — Պլուտարքոսի Զուգակշիռք. Ա դար. Վենե-
տիկ, 1884.
- Պտմ. Ադ. — Պատմ. Աղեքս. Մակեդոնացոյ. Վենե-
տիկ, 1842.
- Պրտ. — Պարտաւայ ժողովին կանոնք. 768 ամ. զրէ.
Վենետիկ.
- Սաե. — Ս. Սահակայ Իանոնք. Ե-Զ դար. Ի Սոփ. Բ.
- Սաւ. — Մխիթար Սաւնեցի, ընդդէմ խմորոյ և ջրոյ.
ԺԳ դար. զրէ. Վենետիկ.
- Սեր. — Սերէոսի՝ Պատմ. Ի Հերակլ. Է դար. Կ. պո-
լիս, 1851.
- Սիւ. — Սիսուսան՝ Հ. Ղ. Ալիշանի. Վենետիկ, 1885.
- Սիւն. — Առաքել Սիւնեցւոյ՝ Խորատք աշխ. քաճաճա-
յից. ԺԵ դար. զրէ. Վենետիկ.
- Սոփ. — Սոփեք Նայկականք. հաւաքածոյ նախնեաց,
22 հար. Վենետիկ.
- Սոր. — Strabon, Géographie, 3 հար. Ա դար. Թրդ.
A. Tardieu. Paris, 1873.
- Սրգ. — Սարգիս Վրդ. Մեկն. եօթն բղրոց կարողիկէից.
ԺԲ դար. Կ. պոլիս, 1744.
- Վաւտ. — Գիրք վաւտակոց. Վենետիկ, 1877.
- Վարք Հրց. — Վարք Հարանց, 2 հար. Վենետիկ,
1855.
- Վար. Խր. — Վարդան արեղայի Խրատ. ԺԳ դար.
զրէ. Վենետիկ.
- Վեցօր. — Բարսղի Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան.
Դ դար. Վենետիկ, 1880.
- Վեմ. — Յակ. Նալեան՝ Վեմ հաւատոյ. Կ. պոլիս,
1733.
- Վիգ. — Vigouroux, Diction. de la Bible. Paris.
- Վկայ. — Վկայարանութեանք սրբոց, 2 հար. Վենետիկ,
1874.
- Վլլ. — Վաղարշապատու ժողովին կանոնք, 426 ամ.
զրէ. Վենետիկ.

- Վնկ. Հրց. — Վնական Վի. Հարցմունք. ԺԳ. դար.
զրգ. Վնեակոյ:
- Վրդ. — Վարդանայ Վի. Հաւաքումն պատմաբան.
ԺԳ. դար. Վնեակի, 1862.
» Ղեւո. Ելից. Բ Օր. Թիւք. — Մեկն. Հնդամա-
տենին. զրգ. Վնեակոյ:
- Տար. Յոր. — Գր. Տաթևացւոյ Մեկն. Յորայ. 1407
ամ. զրգ. Վնեակոյ:
» Յովն. — Մեկն. Յովնաննա տետ. զրգ. Վնեա-
կոյ:
- Տար. Թեոփ. — Պաւղ. Տարօնացւոյ Թուղթ առ Թեո-
փիստե. ԺԱ. դար. Կ. պոլիս, 1752.
» Վերլծ. — Վերլուծ. կարգաց եկեղ. զրգ. Վն-
եակոյ:
- Տեղ. — Հ. Ներս. Սարգիսեան՝ Տեղագր. Ի Հայս. Վն-
եակի, 1864:
- Տես. — Տեսիլ Ս. Սահակայ. Ի Սոփ. Բ:
- Տղ. — Գր. կաթող. Տղայի՝ Նամակունի. ԺԲ. դար.
Վնեակի, 1865:
- Տռռ. — Tournebize, Hist. Politique et Religieu-
se de l'Arménie. Paris.
- Տօն. — Տօնապատճառ Սամ. կամրջաձորեցւոյ. Ժ. դար.
զրգ. Վնեակոյ:
- Փաւս. — Փաւստոսի Բուզ. Պատմ. Հայոց, խմբ. Ե
դարու. Վնեակի, 1832:
- Փիլ. Ճաք. — Փիլոնի Երրայեցւոյ Ճաք. Ա. դար. Վն-
եակի, 1892.
» Մն. — Մնացորդք Ի Հայս. Վնեակի, 1826:
- Փորր. — Միք. Փորթուզալ՝ Քննադատ. Եղիշեի. Վն-
եակի, 1903:
- Փրպ. — Ղազ. Փարպեցւոյ՝ Պատմ. Ե. դար. Վնեակի,
1873:
- Քսեն. — Xénophon, Œuvres compl. 2 հար. Դ. դար
ն. ք. Թրք. E. Talbot. Paris, 1859:
- Քրդ. ամր. եւ ձմր. — Գր. Տաթևացւոյ՝ Գիրք քարո-
ղութեան. 2 հար. ամարան եւ ձմերան. Կ. պոլիս, 1740:
- Քրոն. — Եւսեբիոսի Քրոնիկոն. Դ. դար. Վնեակի,
1818:
- Օմն. — Յովն. Օմնեցւոյ՝ Մատենագրութիւնք. Ը. դար.
Վնեակի, 1833:
- Ֆեկթ. — Կղ. Ֆեկթոնայ՝ Կենցաղ իւրայ. եւ Քրիստո-
նէից. Վնեակի, 1843:

Զանց կ'ընեմ ցուցակէս Աստուածաշնչի սղագրութիւնքը, որ յայտնի են իրենց գլխով ու համարով: Չեմ նշանակեր նաեւ առանց սղագրութեան յիշած աղբիւրներս. ինչպէս Խլաթեցին, առաւ Դամասկացին, Յովսիա, Կիրակոս զորձակից վկայասիրի, Սահմանոս եւ Առաքել Սիւնեցիք, Ան. Շիրակացին, Սիմ. Այրիվանեցին, Ն. Մառի տեղեկ. Անայ հնութեանց վրայ, զրջ. ու ապ. Ժամագրեր, զրջ. Աւետարաններ, զրջ. Մաշտոցներ, արձանագրեր եւ այլ շատեր:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ ԵՒ ՆՈՒԹՈՑ

ՆԱԽԱՐԱՆ. Մեր նիւթին պատմական եւ լեզուաբանական կարեւորութիւնը, ճշտութիւնն ու նորութիւնը: Աղբիւրներս. 5-9:

.ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ. Շտեմարան. - Մասան. - Խոհանկերոց. - Տաճար. - Ընդհանուր տեսութիւն. - Ցաւեղոյած. 11-105:

Յիշեալ վայրերը մեծատան եւ աղքատին տան մէջ. 11-12:

Ա. ՇՏԵՄԱՐԱՆ: — Վայրը, 12-3: — Մրերք. արմտիք, չոր միրգեր, համեմիչք, կթեղէնք, իւղեր եւն, 13-7: — Կարասիք. հոր և անօթք, 18-9. քանդուկ, 103:

Բ. ՄԱՌԱՆ: — Վայրը, 19: — Գինիք. Հայոց որթաբուծութիւնն ու գինեգործութիւնը, 19-23: — Կարասիք. կարաս, 24, 100, 471. կարասձագ, 25. ճառայ, 25. կահոյր, 25. սափոր, 26, 90, 92. խաւեակ, 103. կուժ, 27, 92. փարչ, 28. տիկ, 29, 252. հաղաղակ, 29. դըդում, 29. հանապ, 29. ձագար, 30. պարզուտ եւ ջովլի, 31, 97, 98. դմբիչ, 31. դրգալ, 31:

Գ. ԽՈՀԱԿԵՐՈՑ: — Վայրը, 32. կրակարան կամ ալուիթ, 32, 473. Թոնիր, 34, 472. Թոնդրուք, 34: — Կահիք. ունեւիթ, 35. ալիշ, 36, 98. կասկարայք կամ գահաւորակ, 36, 93, 104. կաթսայ եւ խուփ, 37, 92. սան, 38, 92, 183.

պոյտն, 38, 471. կճիճ, 40. մտահան, 40. շերեփ, 40. տապակ, 41, 183. շամփուր, 41, 183. տաշտ, 41, 471. սանդ, 42. թափուր, 42, 98, 471. գոշ, 101. սակառի եւ զամբիղ, 43. մորթաղ եւ քուրձ կամ շմբրոց, 43, 104, 470-2. մաղ, 45, 82. աղի կոն, 45:

Դ. ՏԱՃԱՐ: — Վայրը, 46, 211. սեղանը եւ օթոց, 49. բազմականք կամ զահեր, 52, 105, 128, 209. բարձ, տապաստակ եւ ակումբ, 55: Ուամիկը գետին կը նստի, 50, 56: — Սպասք. նիւթոց խորութիւն, 57, 192. տարգալ, 59. պատառաքաղ կամ մտակալ, 60. դանակ, 60. պնակ, 62. սկաւառակ, 62. ափսէ, 63. սկուռող, 64. մաղզմայ, 66. խան, 68, 97. նուագ, կըթղայ կամ զաւաթ. 68. տաշտ կամ թաս, 69, 94, 97. սկահ, 70, 90. դաշխուրան, 72. նաւակ, 73. բաժակ, 73. սկիհ, 74. պատժանակ, 75. կոտինդ, 103. պտեակ, 77. տօզտօքան, 77. մայծրայ, 104. անորոշ կոչումներ, ըմպելի, ըմպակ, սարկարան եւն, 78. թակոյկ կամ գուբ, 79, 90. ճաշակ, 80, 92, 94. առաստակ, 81. նգոյր, 82. տաշտագուրան, 84:

Ե. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: — Կահուց հարազատութիւնը, 86: — Հումանիշք ի՞նչ են, 88: — Բազմանիշք ի՞նչպէս իմացուելու են, 91: — Փոփոխումն սպասուց եւ կոչմանց՝ այլ եւ այլ դրերու մէջ, 95: — Նորագիշտ անօրներ Սնույ մէջ. արշակունի եւ նախապատմական սպասք, 99: — Յաւելոյած. քանի մը կահեր, 103:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ. Ճաշ եւ ընթրիք. — Կոչումը. — Բարոյականը. 106-273:

Ա. ՃԱՇ ԵՒ ԸՆԹՐԻՔ. — Բաժանումն օրական կերակրոց, 107: — Ճաշ. ընդհանուր եւ մասնա-

ւոր իմաստները, 107: Հանգամանքը, 109: —
 Բերրիք. սահմանը. ժամն ու կարեւորութիւնը,
 110: Աղօթք, 111: Կերակուրք ընդհանրապէս,
 112: Ուտելեաց վաճառականք, եւ հասարակաց
 ճաշարանք, 114: Լեռնցոց եւ աղքատաց սնուն-
 դը, 116:

Բ. ԿՈՉՈՒՆՔ: — Կարեւորութիւնը եւ պոռթք,
 118: — Յորչորջմուռք, 120, 171: — Կոչնա-
 տիւր. թագաւորը, նախարարք, տիկնայք, հայ-
 րապետը եւն, 121: — Ժամ կոչնոց. ցերեկ, եւ
 աւելի երեկոյ, 124. տեւողութիւնը, 126: —
 Հրաշք. նուիրակով կամ հրաւիրակով, 126,
 191: — Խախտնուումն կոչնոց, 127: — Տաճարին
 մէջ. պատրաստութիւն. կահք եւ սպասք, 128.
 ծաղկունք, 129. խունկեր, 130. ճրագներ ու
 կանթեղներ, 130: — Սպասաւորք. տաճարա-
 պետը, 186, սեղանայարդարք եւ բոլոր սպասա-
 ւորք գործի գլուխ, 132. տակառապետ, ոտըն-
 կայք, մատուակք, 134, 195, եւ աղախնայք,
 137: — Կոչնականք. յորջորջմունք, 137. թիւն
 եւ որակը, 138. թագաւորը, 139. եկեղեցականք,
 140, 160. կանայք ոչ. Սաթիւնկան վէպը, 141.
 աղքատներ, 144. սեղանակցութեան անարժանք,
 144: — Լուսացումն եւ զարդարանք. լուսցումն
 մարմնոյ եւ ոտից, 146: Օծումն եւ անուշահո-
 տութիւնք երկու սեռից, 148: Պճնումն հանդեր-
 ձից եւ զէնք, 150: Ադոնք չկան պարզ ճաշերու
 եւ աղքատաց մէջ, 152: — Ժամանուումն. ձիով
 կամ հետի, եւ ծառայից հետ, 153: — Ընդոչ-
 նեղութիւն. կոչնատէրն ընդ առաջ կ'ելնէ. ող-
 ջոյն եւ համբոյր, 155: Հրաւիրեալք դահլճին
 մէջ, եւ մուտն ի տաճար, 156: — Թերեւացումն
 հանդերձից, 157: — Լուսացումն ձեռաց, 159,
 192: — Օրհնութիւն սեղանոյ. թագաւորինը կա-
 թողիկոսէն, եւ այլոցը քահանայներէն, 160: —
 Կը թագմիւն. սեղանին գլուխն ու գահերէցը,

161. նստելու կարգն արքունի տաճարին մէջ, 162. եկեղեցականաց տեղը, 164. մեծարանք կարգի, 164, 165. տան անդամոց յատուկ տեղեր, 166: Նստելու ձեւը. ընկողմնած կամ ուղիղ նստած, 166: — Բաժանուումն կոչնոց. կերակուր եւ գինարբուք իրարմէ անջատ, 168:

Կերակուր. — Աղոռնաց կտրել. հին ու նոր իմաստը, 170: — Կարգ կերակրոց. ասոնց զանազանութիւնն ըստ դարուց, 174: Հացեր, 174. Թան եւ արգանակ, 176: Ճաշացուցակ, 177. չորքոտանիք ու երէք, 178. ուղեղք, 180. Թռչունք, 181. ձկնեք, 181. Թռչնոց ձագեր, ձու եւ կթեղէնք, 183. բանջարեղէնք, 184. խառնուրդ, 185: — Եղանակ ձաշակման, 186: — Հիշատակութիւն. ծառայութիւն եւ նուէրք ընթրատուէն, 187. պատիւ կոչնականաց կողմէն, 193: — Լսոչիւն. քննալէս իմանալի է, 193:

Գինարբուք. — Պատրաստութիւն. լուացումն, փոփոխումն սպասուց, տեղափոխութիւն սեղանոց, 195: — Նոշազ ոչրախոտքեան, բաժակաճառ եւ արբումն, 197: — Ըմպելոյ ձեւ. օրհնել, մաղթանք, շնորհակալութիւն, երես դարձնել, 201: — Գոշտանք, վարձակներ, թղեր՝ անպակաս են, 203: Գուտանաց երգերն ու խեղկատակութիւնք, 204: Վարձակաց երգերն ու պարեր, 209: Բոգեր, 211: Ազնուականաց փարումն աղոնց, 214: — Արքեցոտքիւնք եւ գինիներ, 215. ոճիրներ եւ վիպային տեսարանք, 217: Արբեցութիւնը նուիրական տեղեր, 221: Նոյնը հաստատուն եւ յարատեւ սովորոյթ, 221: Եկեղեցականք մասնակից անոնց, 224: — Աղանդեր. ժամը, եւ նիւթը՝ միւրգեր ու հաստեայք, 225: — Աշարտ կոչնոց. արբեցողաց վիճակն ու կոչումները, 232: — Մեկնումն. յղարկումն կոչնականաց եւ ողջոյն, 234:

Գ. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ: — Յիշեալ գեղխութեանց աղերսը հայ պատմութեան հետ, 236: — Ազատաց

դատարկութիւնը. որս եւ զքօսանք, 237: — Անհատական խանգարումն. իշխանաց անբարոյականութիւնը եւ անկրօնութիւնը, ուրացութիւնքն եւ անուսմնութիւնը շուայտութեանց երեսէն, 241: Արբեցութիւնք ռամկին մէջ՝ իրենց ծանր հետեւանքներով, 250: Զեղխութիւնք ու զեղծմունք տիկնանց դասուն, 254: Ռամիկ կանանց խանգարումը, 257: — Քաղաքական անկոռն. առ տնին ու բանակի մէջ տիրող զեղխութեանց հետեւանք էին Հայոց տկարութիւնը, խորշումը պատերազմէ, պառակտումները, եւ կրկին թագաւորութեանց բարձումը, 259: — Ո՞չո՞ք է Անին. անոր բարոյական անկումը պատճառ նիւթականին, 266: — Անկեղծ եւ պատմիչները, 270:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ. Ընթրիք վանականաց, 274—309:

Թիւ ձաշի. օրը մէկ կամ աւելի, 274: — Ժամ կերակրոյ՝ երեկոյն կամ վեցերորդը, 275: — Կոչնականարոշիւն՝ ի հրաւէր ճաշի, 277: — Օրհնոշիւն սեղանոյ, երկու կամ աւելի, 278: Աղօթից հին ձեւն ու տակաւ բարդուիլը, 280: Տեառնագրութիւն կերակրոց վրայ, 284: — Կը բազմին. նստարանք, սեղանք եւ սպասներ, 284: — Լսոշիւն ընթերցմամբ. մեր մէջ նոր, եւ ծագումը, 285: — Կերակոշը. կամաւոր չորաբեկութիւն վանականաց եւ կուսանաց, 288. արգելուած էր միսն ու գինին միայն, 291:

Զեղծմունք. աշխարհիկ փափկութիւնք, որկորստութիւնք եւ արբեցութիւնք մենաստանաց մէջ, 293: Վանականք աշխարհի եւ կանայք վանքերու մէջ, 296: Արհամարհութիւն ուսման, 298: Անկմանս պատճառ էին հարօտութիւնք եւ տնտեսական զբաղանք, 302: Հին կանոնք կը մեղմանան միջին դարուն, 306: — Խորոշիւն ի սեղանի՝ ըստ աշխատութեան ու տկարութեան, 307: — Աւարտ, 308:

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ. Մատաղ. — Տեսանական. —
Հոգեհանգիստ. — Զատիկի գառն ու մաշ. — Հայ
մատաղը զոհ կր. 310-396:

Ա. ՄԱՏԱՂ. — Կոչուումն ու սահման, 311: —
 Ծագուումն ու փոփոխումներ, 313: — Մատաղի
 օրեր, տօնականք, 313. «տօն նորեաց», 317.
 ուրիշ առիթներ, 318: — Մատաղի վայրը. նախ
 տունը, յետոյ սրբավայրք, 319: — Կոչնականք,
 ամէն դասակարգէ ու սեռէ. ակնառութիւնք ու
 խտիրք. 321: — Մեծարանք. ծով երթալ մա-
 տաղին, 323: — Նիւր մատաղի. չորքոտանիք,
 գոյնը, սեռն եւ որակ, 325: Երկրի բերքեր, 328:
 — Օրհնոչրիւն. երբեակ պաշտամունք, 329: —
 Պաշմանք զննման, 333: — Եփեղոս ճեշ. խորո-
 վումն եւ օծումն, 334: — Բաժին վանաց եւ քա-
 հանայից, եւ ծագումն, 335:

Բ. ՏԵՍՈՆԱԿԱՆ. — Կոչուումն ու սահման, 351:
 — Կարեւորոչրիւնք, 341: — Յատուկ օրեր,
 341: — Վայրը, սրբազան տեղեր, 342: — Օր-
 հնոչրիւն. հեթանոսակերպ պննումն անասնոյն,
 343. պաշտօն, 346. աղօրհնէք ու ծագումը,
 347: — Եփեղումն, եւ հանուիլը ս. սեղանին վը-
 րայ, 349: — Օրհնոչրիւն սեղանոյ, 350: —
 Ճաշակուումն. բաշխումն ներկայից, եւ քահանայից
 մասն, 350:

Գ. ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ. — Կոչուումն ու սահման, 351:
 — Ծագուումն եւ Հայոց մէջ, 352: — Վայրը. եւ
 կեդեցի, գերեզման եւ տուն, 355: — Կոչնա-
 կանք. աղքատ եւ հարուստ խառն, 327: — Օր-
 հնոչրիւն անասնոյն, 358, սեղանին, 360, եւ
 հատին, 360: — Սեղանը եւ նիւթիւր, 362: —
 Սովորոյրներ. պարեր, գինի թափել, սպառումն
 մատաղին, 363: — Հաց սգոյ՝ գինարբութեամբ,
 365: — Խաչի ուրբար, ճաշ կանանց, 367:

Դ. ՋԱՏԿԻ ԴԱՌՆ ԵՒ ՃԱՇ: — Զաշն ընտանի ա-
նասներով, իսկ ձուկ ոչ, 368: — Մատաղ. գառն
եւ ծագում, 370: — Վայրը՝ եկեղեցին, 373: —
Օրհնոսքիւն՝ զանազան ձեւերով, 374: — Ժառ
ձաշարնան՝ յետ Պատարագին, 376: — Կարգ
ձաշարնան՝ ամէն կերակրէ յառաջ, 377: Գառը
փոխանակ ս. Հաղորդութեան, 377: — Սովո-
րոյրներ. օծումն արեամբ՝ դրանց, ճակատին ու
խաչերու, 378: — Կարմիր ձոռ, ծագումն ու
գործածութիւնը, 379:

Ե. ՀԱՅ ՄԱՏԱՂԸ ՁՈՋ ԵՐ, 382: — Հայոց մէջ.
մատաղին նախկին պարզութիւնը, 383: Տակաւ
խանգարումն ձեւի եւ գաղափարի՝ հրէական ազ-
դեցութեամբ, 384: Օտար բողոքարկութեւ եւ հայ
պաշտպաններ, 391: — Օտարաց մէջ. հետքեր
նոյն աղաւաղման, 394:

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Յատուկ ձաշեր. — Պահ-
քեր եւ ծումեր, 397-449:

Ա. ՅԱՏՈՒԿ ՃԱՇԵՐ: — Հարսանիք. կոչումք եւ
որոշ ուտելիք, 398: — Ենունք եւ մկրտոսքիւն՝
արբեցութեամբ ու պարերով, 399: — Բարե-
կենդան. ծագումն ու զեղխութիւնք, 400:

Բ. ՊԱՋԳԵՐ ՈՒ ԵՈՄԵՐ. սահմանը, 402: — Եւ-
գուսնի պահոց՝ հրէական, 403: — Պահոց տե-
սակները, 404: — Սովորական պահք. չորեք-
շաբաթու եւ ուրբաթի ծագումը. կերակրոց
տեսակները, վէճեր եւ վերածմունք, 405: Կա-
մաւոր ծումեր, 410: Հրաժեշտ ի փափկութեանց,
412: Պահելու պարտքէն ազատներ, 413:

Քառասնորդք. 413. Զատկականն ու ծագու-
մը, 414: Ուտեստը, 415: Երմը ստիպողական,
418: Խարազնազգեցութիւն, 420: Շաբաթ ու
կիւրակէն փափուկ, 420: — Բ եւ Գ. Քառասն-

նորդր. 427: Պահպանութեան ձեւը, 428: Փափկացում շաքաթու եւ կիւրակէի, 429: Նոյն պահքերը կը համառոտուին, 429: — Ճրագարոյցը, թեթեւացում պահոց եւ վէճեր, 430: — Յիմուներ. համակ ուտիք, եւ խնդիրք, 435: — Շարարապահք եւ ծագումն, 436: — Ասաջառորք. ծագումն ու խտութիւնը քան ամէն պահք, 438:

Երախայր կը պահէին մկրտուելէ յետոյ, 442: — Ապաշխարողք. պահք անձին մեղաց համար, 443. Թագաւորի մեղաց համար, 444. ուրիշ առիթներով, 444: — Դիւահարք կը պահեն բժշկուելու նպատակով, 445: — Սգաւորք պահօք կ'անցնեն, 446: — Հարսանիքը նախընթաց պահօք, 447: — Հասարակաց փոխանդներ՝ առիթ պահոց, 447: — Յատուկ նպատակաւ պահքեր, 449:

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. Խտրութիւն կերակրոց. — Ի բնէ պիղծեր. — Պղծեալներ. — Սրբութիւն պղծելոց, 450—84:

Խտրութեան սահմանը, եւ կրօնից դերը, 450:

Ա. Ի բնէ Պիղծեր: — Ծագումն, եւ պատճառ սեղանօրհնէից, 451: — Ա Շրջան. խտրութիւն անասնոց՝ ըստ Մովսիսական օրինաց, 454. մեռելոտի, արիւն եւ զոհեալ, 456: — Բ Շրջան. խտրութիւնը կը բազմանան, 458: Հեղձուցիկ ու գազանաբեկ, անսուրբ չորքոտանիք եւ սողունք, 460: Անմիաբանութիւն խտրողաց մէջ, 463:

Բ. Պիղծեալներ: — Պղծողք. ինչպէս կ'ապականեն, 465: — Մկնապիղծ. մկան աղտեղածներն ու քննութիւն «ի գիտնականաց», 467: — Պղծումն անօրոց, 470: — Ուրիշ պղծումներ՝ մահառիթ ծառի, քահանայից ու կանանց օր-

սին, եւ վերջնոց կոխած գինւոյն, 473: — Այ-
լազգեաց ոչ մեղաւորաց կերակոչք անսուրբ եւ
ապականիչ, 475:

Գ. ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ՊՂԾԵԼՈՅ: — Ապաշխարոչքիւն.
պատիժ, եւ պահք, 477: — Աղօթք. կրկին կա-
նոններ, 480: — Սրբոշմն ուտելեաց՝ յատուկ
օրհնութեամբ, 482:

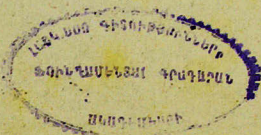
ՎԵՐՋԱՐԱՆ, 485:

ՍՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՂԵՐԱՑՍ, 487:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ	տող	վրիպակ	ռադիո
66	13	(Եղիշ. 171)	(Եղիշ. 174)
94	18	Ս. Բարսեղի	Նիւսացւոյն
»	19	(Բրա. Սրբ.)	(Նիւա. Հյր. Ժ.Բ)
119	23	նկրտութեան	մկրտութեան
»	»	առիթմերով	առիթմերով
143	1	անհաճ	անհաճ
211	21	1374	1274
320	21	փախադրուեցաւ	փոխադրուեցաւ
359	21	զմատուցողոք	զմատուցողքս
382	11	իբենք	իբենք
440	7	Յովհաննու	Յովնանու
448	14	քանահայից	քահանայից

ԳԱՍ Հիմնադրաբ գիտ. գրադ.

FL0080876

4n.7

Ազուր

165

Դիմն է քր. Յ. —